

Musa Adilov

QANADLI SÖZLƏR

VI CİLD

**Bakı - 2019
"Elm və təhsil"**

Rəyçi: **Akif Hüseynov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Redaktoru: **Kamil Vəliyev**
professor

Tofiq Müzəffəroğlu
professor

M.İ.Adilov. Qanadlı sözlər
Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 456 səh.

Filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilovun kitabında dilimizdəki frazeoloji vahidlərin, məsəl və idiomatik ifadələrin məna və məzmun xüsusiyyətləri araşdırılır.

Müəllif tədqiqata cəlb etdiyi sabit söz birləşmələrini və ifadələri tarixi planda işıqlandırdığı üçün onların mənşəyi və yaranma mənbələri üzərində də ətraflı dayanır, dolğun ictimai, psixoloji və semiotik səciyyəsinə də verə bilir.

Redaktordan: Kitabda bəzi mətnlər “Niyə belə deyirik” kitabında da verildiyi üçün onları ixtisar etmişik.

4603000000
N-98-2019 *qrifli nəşr*

© "Elm və təhsil", 2019

DƏRİN QATLARA İŞIQ

İlk gənclik illərimdə dilimə irad tutulması və ustad şairlərin “Dili yaxşı öyrən” demələri mənə toxunardı. “Necə yəni “dili yaxşı öyrən”, məgər mən dilimi bilmirəm?” – deyə öz özümə deyindərdim.

Zaman keçdikcə yazılarıma dil baxımından tutulan iradların gerçək olduğunu və yazıçı üçün dilin bütün incəliklərini, sözün və ifadənin yerinə görə dəyişən rənglərini, çalarlarını bilməyin və duymağın nə qədər vacib olduğunu dərk etdim. Axı, ədəbiyyat, hər şeydən öncə, söz sənətidir. Sözün dərinliyinin isə həddi yoxdur. Sözün bütün mənə çalarlarını, çəkisini, rəngini, yerinə görə dəyişən görə dəyişən məzmununu dərk edib, bir sözlə – dərin qatlarına baş vurduqca bu dərkətmə tələbi dərinləşir, bir nöqtədə dayanmır. Sözdə qanad var, o, sərraf əlində uçur. Sözün qanadları, kəpənək qanadları kimi, hər çiçəyin üstündə bir cür rəngə çalır, bir cür görünür.

Xalq dilini, xalq düşüncə və deyim tərzindəki dəqiqliyi, şirinliyi, ürəyayatımlılığı duyduqca, ondan ləzzət aldıqca çox-çox qələm sahibləri öz dilinin qondarma və saxtallığını, yoxsulluğunu və birrəngliyini hiss edir və bundan utanır.

Söz fikrin ifadə vasitəsi olduğu üçün onun da fikir kimi, mənə dərinliyi, məzmun rəngarəngliyi hüdudsuzdur. Söz, müxtəlif tərəflərdən müxtəlif rəngdə görünə bilər. Mənə pillələri ilə sözün zirvəsinə qalxmaq, onu hər tərəfdən görə bilmək, cövhərini tam üzə çıxarmaq hələ heç bir dilçi alimə müyəssər olmayıb. Sözü əlində mum kimi oynadıb ona istədiyi şəkli və rəngi verə bilən, bu qüdrətilə bizi həmişə heyratlandıran söz sərrafı, babamız Füzuli də “hər ləhzə yoxdan var” olan sözün sehirli qüdrətindən danışmış, dühasının işığı ilə sözün təkini, cövhərini tam mənada işıqlandıra bilməmişdir – desəm, məni qınamayın. Çünki ən qüdrətli izahlı sözlüklər belə sözə xalqın verdiyi rənglərin və mənaların hamısını bütünlüklə aydınlaşdırıb izah etməkdə acizdir.

Ədəbi dil xalq dili əsasında yaranır. Lakin bəzən biz qə-ləm sahibləri sözləri darayıb, cümlələri elə ütüləyirik ki, bu “da-rama” və “ütüləmə” bizi xalqın ətli-canlı, dadlı-duzlu, səsli-nə-fəsli dilindən uzaqlaşdırır. Nəticədə dilimiz candan-qandan, rəngdən-nəfəsdən, daddan-duzdan məhrum edilir, soyuq, quru dəftərxana dilinə çevrilir. Məsələn, aciz, bacarıqsız bir adamı quru dəftərxana dili ilə belə səciyyələndirmək olar: “Filankəs çox aciz admdır. Sözü tutarsız və təsirsizdir. Sözü heç kəsin ya-nında keçməz, nüfuzu və hörməti yoxdur. Bacarıqsızdır” və s... Bu uzun sicilləmələrin əvəzinə bircə cümlə “Ağzı qatıq kəsmir” xalq ifadəsini işlətsək, həmin adamı daha dəqiq və daha gözəl xarakterizə etmiş olarıq. Belə xalq ifadələrinin gücü bir də on-dadır ki, bunlar tərcüməyə gəlmir. Tərcüməsi mümkün olmayan söz və ifadələr onu yaradan xalqın ruhundan, zövqündən. dü-şüncə tərzindən, adət və vərdişindən, həyat və məişətindən doğ-muş ifadələrdir.

Xalqın yaratdığı idiomatik deyimlər məcrası bilinməyən, gah ordan, gah burdan axan, başsız, yüyənsiz dağ sellərinə, dəf-tərxana dili isə insanın əli ilə bir məcradan axıdılan birşəkilli, berrəngli, birtəmli kanal suyuna bənzər.

Boynumuza alaq ki, müasir ədəbi dilimiz zəngin xalq dili xəzinəsindən bir qədər uzaq düşmüşdür. Bununla belə, son za-manlar ayrı-ayrı yazıçılarımızın dilində xalq dilinə qayıtma meylini görür və buna sevinirik. Bu dönüşdə ədəbi dilin araşdı-rılması ilə məşğul olan A.A.Axundov, M.İ.Adilov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, T.Hacıyev, A.Məmmədov, S.Əlizadə, K.Əliyev kimi dilçi alimlərimizin də xidməti böyükdür. Yeri gəlmişkən, fəxrlə deməliyik ki, son 10-15 ildə Azərbaycanda çox qüdrətli dilçilik məktəbi yaranmışdır.

Xalq dilinin öyrənilməsi baxımından Musa Adilovun bu kitabı çox dəyərlidir.

Müəllif kitabda müasir dilimizdə işlənən idiomatik ifadə-lərin, qaynağı məlum olan və olmayan deyimlərin, coğrafi adla-

rın və istilahların müxtəlif mənalarını, törəmə səbəbini və tarixini açır, incələyir.

Kitabın dəyəri və əhəmiyyəti göz qabağındadır. Müəllif hər sözün və deyimın çalarlarını, yaranma səbəbini, keçdiyi yolu ilk qaynaqlara arxalanaraq elmi surətdə aydınlaşdırır, gəldiyi nəticələrə bizi inandırır.

M.Adilov “Niyə belə deyirik?” kitabında olduğu kimi, burada da, qanadlı ifadələrə üz tutur ki, həmin ifadələr etnik psixologiya üçün maraqlıdır. Bir sənətkarın, bir istedad sahibinin yaratdığı bu qanadlı ifadələrin uçuş sahəsi get-gedə böyümüşdür və onların elələri var ki, Azərbaycan dili hüddudlarını fəth etmişdir. Buradaca qeyd edim ki, beynəlmiləl səviyyəli qanadlı ifadələr özlüyündə çox maraqlı olsa da, bizim diqqətimizi ilk növbədə Azərbaycan dili, Azərbaycan mənəviyyəti ilə bağlı ifadələr daha artıq cəlb elədi.

Bizə adi görünən, alışdığımız ifadələrin təkinə varan araşdırıcı “Ana Vətən” ifadəsi haqqında xeyli maraqlı məsələlərə toxunur və göstərir: “Xalqın nəzərində torpaq canlı kimi təsvir və təsəvvür edilir: “Torpaq deyər, öldür məni, dirildim səni”.

Azərbaycan əsatirlərinin birində göstərilir ki, dünyanın axırında bütün yaranmışlar ölüb gedəcək, yalnız bir qarı (nənə, ana), bir də qurd salamat qalacaqdır. Qurdun totem olduğunu nəzərə alsaq, türk dillərində “qurd ilə qiyamətə qal”manın Ana (Torpaq, Vətən) olduğu aydınlaşar. Dünyada Ana Vətən qalacaqdır”.

Ana Vətən, ana dili, “ana haqqı-tanrı haqqı”—deyənlər xalqın düşüncə tərzini bu ifadələrdəki kimi gözəl, yığcam heç bir yerdə ifadə olunmamışdır.

Biz dilçilərimizdən, xüsusilə tarixçilərdən umuruq ki, bu ifadələri geniş şəkildə şərh etsinlər. Hər ifadə tarixin bir səhifəsidir. Bir böyük kitabın, yaxud arxeoloji qazıntının verə bilmədiyini, axtardığı tarixi həqiqəti bir kəlmə söz, bir ifadə öz bağrında qoruyub saxlayır.

Bu baxımdan M.Adilovun “Misri-qılnc”, “Gecə-gündüz”, “Göyün yeddinci qatı”, “Tale ulduzu”, “Nuhun tufanı” və s. ifadələrin mifik planda izahı, eləcə də “Göz ürəyin aynasıdır”, “Min dərd var, min bir dərman”, “Xari-bülbül”, “Şah tənbəli”, “Şülənə düşmək” və s. ifadələrin tarixi, etnoqrafik səpkidə şərhı çox maraqlıdır.

Bəzən başqa xalqlardakı ifadələrlə səsleşən bu deyimlərin bizim görkəmli sənətkarlarla bağlı olan bölümü – “Rumi ki dedin qəziyyə məlum” (Füzuli), “Meymunu yada salmaq” (M.F.Axundov), “Gündə bir xurma ilə dolanmaq”, “Saqqallı uşaq” (Mirzə Cəlil), “Tülkü həccə gedir” (A.Şaiq)və s., eləcə də inanışla, mərasimlə, mövsümlə bağlı olan el ifadələri diqqəti daha çox cəlb edir.

Bu ifadələrin cığırına düşən müəllif qədim şəhərlərin bərpaçısı kimi, keçmiş bərpa edir. Təfəkkür tərzini müəyyən dil amillərinin üzərində ətraflı dayandırmağı bacarır.

Mən burada məlum ədəbi, elmi, dini, coğrafi söz və tərkiblərin şərhı barədə danışmaq istəmirəm. Çünki ədəbi əsərlərdən, dini kitablardan və məlum əhvalatlardan gələn bu deyimlərin şərhində müəllif müdaxiləsi mühüm rol oynayır. Ancaq xalqın işlətdiyi idiomatik ifadələr və deyimlərin, bəzən də ayrı-ayrı sözlərin izahı, ilk qaynağı, səbəbi və tarixi haqqında verilən məlumat çox maraqlıdır və bir çoxu müəllifin şəxsi mülahizəsi və mən deyərdim ki, kəşfidir. Bunlardan birini misal gətirmək istəyirəm. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, filologiyamızda uzun müddət doğma sözlərimizi elmi əsaslarla təhlil edib öyrənmək əvəzinə onun tərkibində başqa dillərin – xüsusən ərəb və fars dillərinin izlərini, təsirini axtarmaqla məşğul olmuşlar. Əlbəttə, bu, elmdən uzaq və çox qorxulu bir meylidir.

İş o yerə çatıb ki, şəhər, kənd, bağ, dərə, çay adlarının da izahında biz bu yolla getmiş, səslərdəki şəkli uyğunluğa aldanıb özümüzə əziyyət verməmiş, doğma sözlərimizin etimologiyasını başqa dillərdə axtarmışıq.

Musa Adilov çox haqlı olaraq bu meylə qarşı çıxır, bir çox söz və coğrafi adların kökünü öz dilimizdə axtarır.

*Ümumiyyətlə, bir dildə idiomların çoxluğu o dili yaranan xalqın qədimliyinə, məişətinin zənginliyinə və xüsusən də dilin əlvanlığına ən yaxşı dəlildir. Hər hansı bir söz idiomatik deyimin içində məcaza çevrilir. Məsələn, “saqqal” sözü “saqqal tərپətmək” idiomasında bir mənə, “saqqala salam vermir-sən”də ikinci mənə, “ağsaqqal” sözündə üçüncü mənə, “saqqal-
lının altından keç”də dördüncü mənə, “saqqalım yoxdur, sözü-
m ötmür” deyimində isə beşinci mənə ifadə edir.*

Buna görə də bu məsələlərdən bəhs edən belə kitablara bizim çox böyük ehtiyacımız var. Kitab bu ehtiyacı müəyyən qədər ödəyən dəyərli bir əsərdir. Bu əsər dilimizin yaranmaqda olan izahlı lüğətinin tərtibi və dil tariximizin öyrənilməsi işinə böyük köməkdir. Arzu edərdim ki, bu iş davam etdirilsin, burada izahı verilməyən yüzlərlə digər xalq deyimlərinin də üzərində iş aparılsın, dilimizin zənginliyi, dərin qatları, ayrı-ayrı ifadələrin yerinə görə dəyişən məzmunları üzə çıxarılsın!

Bəxtiyar Vahabzadə

Xalq şairi, SSRİ və Azərbaycan SSR

Dövlət mükafatları laureatı

Azərbaycan SSR EA-nın müxbir

üzvü

MÜƏLLİFDƏN

Əsrimizin 30-cu illərində dilçilik elminin görkəmli nümayəndələrindən Eduard Sepir yazırdı ki, müasir mərhələdə dilçilər istəsələr də, istəməsələr də ən müxtəlif antropoloji, sosioloji və psixoloji problemlərlə də məşğul olmalıdırlar, “müasir dilçi ənənəvi tədqiqat sahəsi ilə kifayətlənə bilməz. Dilçi əgər təxəyyüldən məhrum deyildirsə, o, dilçiliyi antropologiya, mədəniyyət tarixi, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə ilə, habelə bir sıra daha uzaq sahələr – fiziki və fiziologiya ilə əlaqələndirən məsələlərə bu və ya başqa dərəcədə diqqət yetirməlidir”.

E.Sepirin bu mülahizəsinə əsaslanaraq R.Yakobson müasir dilçilik elmində iki meyli (dilçiliyin müstəqilliyini qorumaq və bu elmin başqa bilik sahələri ilə əlaqələnməsinə çalışmaq) birləşdirilməsini zəruri hesab edir. Dilçilərin Buxarestdə keçirilən X Beynəlxalq qurultayında (1967) qeyd olunmuşdur ki, bütün humanitar elmlər dilçiliyin ətrafında cəmləşir. Beləliklə, məlum olur ki, dilçi öz tədqiqatında dilxarici (ekstralingvistik) faktorlardan yan keçməməli, bunlardan faydalanmağı bacarmalıdır. Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk dillərinin tarixinə də bu baxımdan yanaşılmalıdır.

Adətən türk dillərinin mənşəyini qədim hunlarla əlaqələndirirlər. İndiki Monqolustanda və Şimali Çində yaşayan qədim hun tayfaları e.ə. III əsrdə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmışdılar. Sonralar bu tayfalar Orta Asiyaya, Baykal gölü ətrafına yayılmış, eramızın IV əsrində isə Cənubi Uraldan və Aşağı Volqadan keçərək bütün Şərqi və Mərkəzi Avropanı tutmuşdular.

Müxtəlif elmlərə aid ən yeni tədqiqatlar isə türk dillərinin daha qədim tarixə malik olduğunu əks etdirir. E.ə. 30-20-ci minilliklərdən Amerika qitəsində yaşayan bir sıra hindu qəbilə-

lərinin (mayya, siu, keçua və s.) dillərində külli miqdarda türk dilləri sözləri mövcuddur. Həmin dillərin nəinki lüğət tərkibində, həm də morfoloji və sintaktik quruluşunda türk dillərinin qrammatik quruluşunun təsiri özünü açıq-aydın göstərir.

Son vaxtlar Başqırdıstanda və Monqolustanda bir çox minilliklər bundan əvvəl yaşamış adamların qəbirləri tapılmışdır. Məlum olmuşdur ki, bu qəbirlərdəki meyitlərin antropoloji əlamətləri və onların dəfn mərasimləri Amerika hindularının müvafiq əlamətləri və mərasimləri ilə eyni olmuşdur. Bütün bunlardan çıxan ümumi nəticə belədir ki, vaxtilə Asiya qitəsində yaşayan bir sıra xalqlar, o cümlədən türkdilli xalqlar eramızdan əvvəl 40-20-ci minilliklərdə Amerika qitəsinə köçmüşlər. O zamanlar Bering boğazı yox idi. Amerika və Asiya qitələri bərxəzlə birləşmişdi. Tədricən qədim türk tayfaları Cənubi Amerikaya da gedib çıxmışdılar.

Arilər Hindistana gələnə qədər bu ərazidə bir sıra qədim xalqlar, o cümlədən qədim dravidlər məskundular. Oturaq həyat keçirən dravidlər yüksək mədəniyyət sahibi idilər. Türk dillərini dravid dilləri ilə yaxınlaşdıran çoxlu faktlar məlumdur. Hətta bir sıra görkəmli tədqiqatçıların fikrincə, daha qədimlərdə bu dillər qohum olmuş, eyni kökdən nəşət etmişlər. Həm türk (qədim türk), həm də qədim dravid dillərində istər say sisteminin, istərsə də antroponimiya sisteminin bir-birinə müvafiq olması təsadüflə bağlanıla bilməz. Ümumiyyətlə, tək rəqəmləri müqəddəsləşdirmək, yuvarlaq rəqəmlərə “bir” sayını əlavə etmək kimi sırf türk adətlərinə dravidlərdə də sıx-sıx rast olunur. Məsələn, ərəbcədəki “Min gecə (əlif leyla)” nağılları türk dillərində “Min bir gecə” şəkli almışdır. “Avesta”dan gələn “min bir dərd” ifadəsində əslində bu “bir” yoxdur, sonradan əlavə edilmişdir. Bakıda indi “Min cür xırdavat” adlanan mağaza ilk vaxtlar “Min bir xırdavat” adlanırdı. Tək rəqəmə belə aludəçilik dravid dilli tamil xalqında daha geniş yayılmışdır. Onlarda hər hansı bəxşiş, pul və s. tək ola gərək. Guya tək ədədlər səadət, xoşbəxtlik gətirmiş. Maraqlıdır ki, gülçülər adətən 3, 5, 7 və s. miqdarda güldən dəstə

bağlayırlar. Bütün bu xüsusiyyətlər digər dil ailələrinə (Hind-Avropa, Sami və s. dil ailələri) əsla xas deyildir.

Məlumdur ki, hər xalqın ən qədim sözləri onların onqonlarının, tanrılarının adlarından ibarət olur. Dilimizdəki qodu//hodu//kudu//koroz//horoz vahidlərinin kökü qo//ko çox-çox qədimlərdə allah adı, totem adı olmuşdur. Ko adlanan allaha həm də qədim tamil xalqı sitayiş edirdi. Onlarda allahın şərəfinə tiki-lən binalar Koel (“allah evi”) adlanır.

Qədim türk dillərinə məxsus çoxlu söz və ifadələrə e.ə. IV-II minilliklərdə mövcud olan Şumer dilində daha çox rast gəlmək mümkündür. Müasir İraq ərazisində yaşayan qədim şumerlər qüdrətli dövlət yaratmış, mixi yazı sistemini icad etmişdilər. Hazırda Şumer-Azərbaycan əlaqələri problemi çox mühüm nəzəri və tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir.”Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır” (Y.V.Çəmən-zəminli). Belə olduqda qədim şumerlərə məxsus bir çox əfsanələrin, əsatiri görüşlərin, ayrı-ayrı idiomatik ifadələrin müasir Azərbaycanda yaşamaqda davam etməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz.

Azərbaycan dilinin qədim sanskrit, habelə Çin, monqol dilləri ilə əlaqələri tədqiq olunmamışdır. Habelə ərəb və fars dilləri və slavyan (xüsusilə rus dili) dilləri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan Azərbaycan dili faktlarının tədqiqi həmin dillərin də materiallarının öyrənilməsinə tələb edir.

Azərbaycan xalq təqvimi, xalq təbabəti əsla öyrənilməyib, əkinçilik təsərrüfatı əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bununla əlaqədar külli miqdarda dəyərli, qiymətli ifadələr itib getmiş, onlardan iz belə qalmamışdır. Xalqımızın qədim dünyagörüşü, inamları ilə bağlı olan sözləri, ifadələri dolay yollarla bərpa etmək lazım gəlir. İndi də çox işlək olan ifadələrdən biri belədir: “Qabaqdan yağ kimi qış gəlir”. Yağı-qış obrazı qədimlərdə çox məşhur olmuş və başqa xalqların da folkloruna təsir göstərmişdir. Rus dilində işlənən “Baba Yaqa” əslində “Yağı baba”dır, “Qış baba”dır. Təbiətin çox güclü, sərt qüvvələrinə sitayiş edən qədim insan adətən belə qüvvələri “Baba” hesab etmiş, ona fəv-

qələdə qüvvə kimi isnad etmişdir. Qış Baba, Yel Baba, Gün Baba, Dağ Baba, Yuxu Baba (Kor baba) və s. Qədim türk dimağının məhsulu olan Yağı Baba//Baba Yağı başqa xalqlarda da məşhurlaşmışdır.

Yeri gəlmişkən rus folkrluna məxsus digər bir personajın da türk dillərinə məxsus sözlə adlandığı diqqəti cəlb edir. “Ölməz Koşey” tərkibində Koşey adı rus dilinə məxsus olmayıb, türk dillərindən alınmışdır. Bu adın əsli *koş-çi//qoş-çi* tərzində olub, “qoşqu (iş) ilə məşğul olan”, “arabanı qoşan”, “xidmətçi” mənasında işlədilmişdir. Tədricən bu söz ruslaşmış və xüsusi ad kimi işlədilməyə başlamışdır. Rus dilinə məxsus tarixi mənbələrdə Koşey adlı bir sıra şəxslər qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilinə məxsus “qoçu” sözü də həmin qədim adla əlaqədardır.

Külli miqdarda relyasion (dildaxili) qanunlar da Azərbaycan dilinin çox qədim dövrlərini əks etdirir. Müasir dövrdə tipoloji dilçiliyin heyvətəmiz nailiyyətləri fonunda ən qədim türk dillərində *k* və *s* qarşılaşdırılmasını Hind-Avropa dilçiliyindəki müvafiq nəzəriyyə ilə də əsaslandırmaq mümkündür.

Məlumdur ki, müəyyən sözlərin, xüsusilə “yüz” anlayışını bildirən sözün ilk səsinin tələffüz tərzindən asılı olaraq Hind-Avropa dilləri iki qrupa bölünür: bu sözün (qədim “Avesta” dilinə məxsus və “yüz” mənasında işlənən *satem* sözünün) ilkin səsi *s* olan dillər *satem* dillər, ilkin səsi *k* olan dillər isə *kentum* dillər adlanır. *Satem* dillərə Hind, İran, slavyan, baltik, alban, erməni dil budaqları daxildir. German, kelt, italyan, yunan dilləri *kentum* dillər hesab olunur. Bu bölgü qədim türk dillərinə də uğurla tətbiq edilə bilər. Belə ki, eyni sözün *k* və *s* sayəsində variantlaşması türk dillərində də özünü göstərir. Ən qədim türk dillərində hər söz bir hecadan ibarət olmuşdur. Bunu nəzərə aldıqda *ki-şi//ki-si* sözü asanlıqla iki hecaya bölünür ki, bu hecaların hər biri vaxtilə müstəqil söz olmuş və bunlardan biri *k*, digəri isə *s* səsi ilə başlanmışdır. Hər iki söz eynimənalı olub, “adam, insan” demək idi.

Kamil Vəliyev “ki” haqqında ayrıca bir tədqiqat işi yazmış və bu sözün müxtəlif mənalarından birinin də adam, şəxs olduğunu göstərmişdir. Buradakı si ünsürü haqqında da eyni sözləri demək olar.

Bu si ünsürü həmin mənada ə-si (ə-şi), yek-si (yaxşı) sözlərində də özünü göstərir. Əsi (əşi) tərkibində də hər iki ünsür (həm ə, həm də si) də yenə adam, insan, şəxs, kəs mənasındadır. Ümumiyyətlə, dillərin ən qədim dövrlərində eynimənalı vahidlərin calaqlanması, hibridləşməsi çox yayılmış linqvistik qanunlardandır.

Əsi (əşi) tərkibində ə sözünün adam, insan mənası hərə (hər-ə) sözündə qalmaqdadır. Ə//a ünsürünün adam mənası ən qədim türk sözlərindən olan “ağa” sözündə də özünü göstərir. “Ağ” qədim türk dillərində “böyük” mənasında işlənmiş və deməli, ağ-a tərkibi böyük adam (sonralar danışan şəxsin özündən böyük ata, böyük qardaş, əmi və s.) mənasına malik olmuşdur.

Qədimlərdə saitlərin fonematik funksiyası zəif idi və onlar bir-birinin əvəzində işləmə bilirdilər. Göstərilən a//ə ünsürü həm də i tərzində işləmə bilirdi: bir-i (bir adam), kim-i (kim adam) və s. Bütün bu vahidlərin pleonastik formaları: hər-ə-si, bir-i-si, kim-i-si və s.

Məlum olur ki, ki-si və ə-si sözləri eynimənalı ünsürlərdən düzəlmiş hibrid vahidlərdir. Si ünsürünün həmin mənası yeg-si (yaxşı) sözündə də qalır. Yegsi tərkibində “yeg” elə müasir yaxşı mənasında olub, -si ünsürü adam, şəxs mənasındadır. Bəzi yazılarda yaxşı sözünün guya sonralar substantivləşdiyi göstərilir. Əslində bu vahid elə özlüyündə substantiv sözdür və onun sifət funksiyası kəsb etməsi sonrakı hadisədir.

Ki və si ünsürlərinin hər biri qədim türk dil və ya dialektlərindən birinə məxsus imiş. Si ünsürü adam, şəxs mənasında başqa dillərə də keçmişdir. Si adlı Çin heroqlifi də adam mənasındadır.

Daha bir mühüm cəhət: ki və si ünsürlərinin hər ikisi də qədim dövrlərdə mövcud olan eyni bir kökdən törəmişdir.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin çox böyük nailiyyəti olan bərpa (rekonstruksiya) üsulu ilə türk dillərinin yazıyaqədərki vəziyyətini müvəffəqiyyətlə müəyyənləşdirmək mümkündür.

“Niyə belə deyilir?” sualına cavab verə bilmək üçün ən əvvəl etimologiya elminin ümumi prinsiplərinə əsaslanmaq zəruridir. Bundan əlavə ümumi dilçiliyin uğurları ilə ana dilinin milli xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxarmalıdır.

Qədim türk dillərində söz köklərinin yalnız bir hecadan ibarət olduğu çoxdan sübut olunmuşdur. Ümumi dilçilik elminə görə birhecalı sözləri çox olan dillərdə omonimlər də çox olar. Omonim çoxluğu isə nitqdə, danışqda atmacalı, ikibaşlı, eyhamlı ifadə tərzinə geniş imkan açır. “Üz verdikcə astar da istəyir” – tərkibində çoxmənalılıq “üz” sözünün omonimliyindən irəli gəlir. Daha çox danışq dilində “ağına (ağlıva) keçə yamayım” ifadəsi işləkdir. Burada “ağıl” sözünün heyvan saxlalan yer mənasında işləndiyini nəzərə alsaq, ifadənin motivləşdiyi öz-özünə aydınlaşmış olar.

Nitqdə müxtəlif variantları qırmızı yalan, ağ yalan, qara yalan və s. olan “al yalan” ifadəsində “al” sözünün omonimliyi mühüm rol oynamışdır. Ən qədim dillərdə eynimənalı vahidlərin yanaşı işlənilib bir sintaqm təşkil etməsi xüsusi bir qanun idi. Bu tərkibdə də həm al, həm də yalan eynimənalı sözlərdir. “Omonimlərin toqquşması” nəticəsində “al” əvvəlki yerindən uzaqlaşdırılmış, başqa bir semantik sahəyə daxil edilmişdir.

Belə dəyişmələr daha çox canlı xalq dili üçün səciyyəvidir və və elə buna görə də canlı dilin tədqiqi böyük aktuallıq kəsb edir. Canlı danışq dili faktlarını araşdırmaq olduqca çətin-dir, burada hər vahidin, ifadənin yaranma üsulu fərdi səciyyə daşıyır, ümumiləşmə yox dərəcəsindədir. Bunların tədqiqində də müxtəlif üsullardan istifadə edilməlidir. “Maymaq” sözü kobuddur və onun bildirdiyi mənanı ifadə etmək üçün evfemizmdən belə istifadə olunur ki, bu sözdə “may” ünsürü bir neytral vahid kimi saxlanılır və bu söz güllə birləşdirilir: maygülü evfemizmi maymaq sözünün sinonimidir.

Yenə canlı nitqdə: key-key bala-keybala xanım – key balaxanım – key Balaxanım. Key Balaxanım tərzində dəyişmə, inkişaf fərdi səciyyə daşıyır.

Ümumiyyətlə ana dilimizin çox maraqlı faktlarını bu şəkildə bir yerə toplamaq, onların az-çox məqbul şərhini vermək olduqca ağır və uzun müddətli əmək tələb edir. Dil insan həyatının bütün sahələri ilə əlaqədardır və dil hadisələrini öyrənərkən ən müxtəlif elmlərin köməyindən istifadə etmək lazım gəlir.

1973-cü ildə V.M.Mokiyenko tarixi frazeologiyanın etnoqrafiyaya, yoxsa dilçiliyə daxil olduğu sualını irəli atmışdı.¹ Bundan on il sonra bu suala belə cavab verilmişdir: heç bir çətinlik çəkmədən demək lazımdır ki, tarixi frazeologiya etnolinqvistikaya daxildir².

¹ В.М.Мокиенко. Историческая фразеология: этнография или лингвистика. ВЯ, 1973,№2, с.21-34.

²Н.И.Толстой. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса. Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Л., 1983, с. 181-190.

A

ADƏMDƏN QALMA

Bəzən də “Adəm zamanından (dövründən) qalma” deyilir.

Məcəzi mənada: köhnə, vaxtı keçmiş, çox qədimdən, qədim əyyamdan qalma.

Dini əfsanələrə görə Adəm dünyada yaranmış birinci insan və birinci peyğəmbərdir.

İ.Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında deyilir: “Keçən il kənddə hərəsi səksən heyvan tutan iki yeni tövlə tikmişdilər. Necə deyərlər, xətri əziz olan inəklər bu tövlələrdə saxlanılırdı. Qalanları isə *Adəm atadan qalmış* pəyələrdə olurdular”.

Bəzən həmin mənada “Nuh əyyamından (Nuh Nəbidən) qalma” ifadəsi işlədilir.

M.İbrahimovun “Böyük demokrat” əsərində yazır ki, Həsənbəy “*Nuh əyyamından qalma* adətlərin bugünkü məşinlarla, müasir texnika ilə əvəz edilməsi üçün əlləşirdi”.

H.Abbaszaadənin “Uzaqdan gələn qonaq” povestində Feliçenin düşüncələri belə verilir: “Silvana xala anamın uzaq qohumlarından idi. Onlarda *Nuh əyyamından qalma*...bir paltar məşını vardı”.

B.Vahabzadə M.Ə.Sabirə həsr etdiyi “Ağlar-güəyən” poemasında yazır:

Körpələrin gözündə
Nuh əyyamından qalan
Vərdisləri qırdı o.
Onların ürəyində
Min çıraq yandırdı o.

Elçinin “Şuşaya duman gəlib” hekayəsində deyilir: “Güləndam nənə: – Bu saat...bu saat...– dedi və gedib *Nuh Nəbidən qalma* əl sumkasını açıb iynə-sap çıxartdı”.

S.M.Əfəndiyev “Bizə nə lazımdır?” məqaləsində yazmışdı: “Bundan sonra daha təəccüblü deyil ki, bizim əkinçi, arıçı və maldarlarımızın əlində olan aləti-məhsulat haman *Adəm dövründən, Nuh əyyamından qalan* alətlərdir”.

V.İ.Lenin “1905-ci il inqilabı haqqında” məruzəsində (1917) demişdir: “Bu mübarizə sayəsində bütün rus xalqı kütləsində yeni bir ruh oyandı. Div yuxusuna getmiş, patriarxal, din-dar və itaətkar təhkimçilik Rusiyası ancaq indi Adəm zamanından qalan simasını dəyişdirmişdir; rus xalqı ancaq indi həqiqətən demokratik, həqiqətən inqilabi tərbiyə almışdır” (Əsərlərinin tam külliyyatı, Otuzuncu cild, səh.354).

AĞ AT

Azərbaycan folklorunda ən çox yayılmış obrazlardan biridir. Ümumiyyətlə at dünyanın bir çox xalqlarında günəşlə əlaqələndirilir, yerdə günəşin simvolu hesab edilir.

“Avesta”da günəşin ata minib cövlan etməsindən bəhs edilir, günün şüaları at yalının saçaqlarına bənzədilir.

Günəş atı Azərbaycan folklorunda Ağ at kimi təqdim olunur. Ağ at (və ya ağ-boz at) kultu bir sıra türkdilli xalqlar arasında geniş yayılmışdır. Qədimlərdə ağ atın günəşə qurban kəsilməsi bir adət olmuşdur. E.ə. I əsrdə Herodot göstərirdi ki, skiflər “allahlardan yalnız Günəşə etiqad edirlər və ona at qurban kəsirlər. Bu qurbanlığın mənası belədir: ən cəld olan allaha ən cəld canlı qurban verilir”.

Günəşin təmsilçisi ağ at “böyük, müqəddəs at” deməkdir. Qədim türk dillərində “ağ” sözü həm həqiqi, həm də məcazi mənada “böyük, müqəddəs” mənasına malik olmuşdur. Daha qədimlərdə bütün rəng adları əvvəl bu mənalarda işlədilmişdir. Ağ

sözündəki bu mənanı Ağyazı, Ağ qaya, Ağ çeşmə, Ağ çöl, Ağ div, Ağ keşiş, Ağa və s. kimi vahidlərin tərkibində görmək mümkündür. Eyni məna “ağ-boz at” tərkibində müşahidə edilir. Qədimdə eynimənalı sözlərin bir tərkibdə birləşməsi ən çox təsadüf olunan dil hadisələrindəndir. Yuxarıdakı birləşmədə olan “boz” sözü də elə “böyük” deməkdir (müqayisə et: Ala-bula boz keç; “Dədə Qorqud”da: boz oğlan və s.). “Kitabi-Dədə Qorqud”da BamsıBeyrəyin Boz atı da yenə böyük at anlamındadır. Ehtimal ki, Qırat sözündəki “qır-“(habelə bu sözün fonetik variantları hesab etdiyimiz “qor”) həmin böyük, müqəddəs mənasındadır (Qoroğlu –Koroğlu və Qorqud –“böyük qurd”, “boz qurd” adlarında bu böyüklük mənası diqqəti cəlb edir).

Tipoloji bir fakt belədir ki, qədimlərdə günəşlə, göylə əlaqədar olan bütün qüdrətli allahlar (Zevs, Helios, Yupiter, Mitra, Fayton) sehrli arabalarda, faytonlarda əyləşmiş şəkildə təsəvvür və təsvir olunurdular. Tədqiqatçıların fikrincə, bu onunla əlaqədardır ki, çarx (arabanın, faytonun çarxı) bir çox xalqlarda günəşin simvolu kimi çıxış edir. Tədricən bu çarx fələyin çarxı (“çərxi-fələk”) kimi təqdim olunur. “Riqveda”da deyilir: “Çarxın biri öküzün başında hərlənir, digəri göyün ətrafında”. Burada öküz Yerin rəmzidir. Göyün çarxı dedikdə isə Günəş nəzərdə tutulur. “Yerin və Göyün çarxları sona qədər gedib, yenidən geriye dönərək əvvələ qayıdır, öz hüduduna çataraq yenə də geriye döner”.

Bir sıra qədim dinlərdə günəş atla deyil, quşlarla əlaqələndirilir. Tədricən günəşin təmsilçisi çarxla əlaqədar əsatirlər Günəşin təmsilçisi at və ya quşlar (qartal, qu quşu və s.) ilə əlaqədar əsatirlərlə qovuşmuşdur ki, nəticədə qanadlı at obrazı meydana çıxmışdır. Folklor əsərlərində “Qəmərday Şah İsmayılın yelqanadlı atıdır”, “Koroğlu öləndən sonra Qırat göyə uçmuşdur”, “Xızrın özünün ağ atı qanadlı imiş” və s. tipli yazılara çox rast gəlirik.

Bu müqəddəs, ilahi atlar zaman keçdikcə xalq əsatirlərində yerə endirilir, hətta suya və ya yerin altına (qaranlıq dünyaya,

qaranlıq töyləyə) daxil etdirilir, “Avesta”da Aqni allahın atı apam napat (su övladı, suyun balası) adlanır. Folklorumuzda su ayğırı, dəniz atı obrazları geniş yayılmışdır.

Jurnalist Yaqub İsmayılovun “Təbiət haqqında düşüncələr” yazısında deyilir: “Səttar Bəhlulzadə...rəng məsələsində Van Qoqdan öyrəndiyini etiraf etdi. Van Qoq deyirmiş ki, ağ – əzəmət rəmzidir, o, həqiqətən obyektı böyüdüb, optik illüziya yaradır”.

ACLAR VƏ QULLAR DÜNYASI

Kəskin ictimai-siyasi məzmunu malik olan bu məşhur ifadə Sov.İKP-nın və beynəlxalq proletariatın himni “Beynəlmilləl”in ikinci sətirindən yayılmışdır.

Qalx, ey lənətlə damğalanmış
Aclar və qullar dünyası...

M.Dilbazinin SSRİ Konstitusiyasına həsr olunmuş “Bəşəri qanun” şeirində deyilir:

Bəşər qanun gəzdi günəşin yumşaq,
Qızılı işığı hər evə düşsün.
Azadlıq insandan qaçmasın uzaq,
Onun hökmü ilə dünya dəyişsin.
Dəyişsin lənətlə damğalanmış o –
Aclar, yoxsullar, qullar dünyası.

Mehdixan Vəkilov “Mənim qardaşım” xatirə-povestində yazmışdır: “Səməd Vurğun gördüyü aclar və yoxsullar dünyasını, ata-anamızın sızılıtlı həyatını sonralar ümumiləşdirərək “Qurban bayramı” şeirində...təsvir etmişdir”.

AĞILDAN BƏLA

Adı adamların yüksək ağıl sahiblərini düzgün başa düşə bilməməsi nəticəsində meydana çıxan çətinliklər mənasında işlədilir.

A.S.Qriboyedovun eyni adlı məşhur komediyasının dilimizə tərcüməsi ilə əlaqədar yayılmışdır. İfadənin ən qədim variantı Bibliyada (“Ağlı çox olanın dərdi çox olur”) işlədilmişdir. Əsərdə təsvir olunur ki, cahillər mühitinə düşmüş yeganə ağıllı, nəcib, əsl insan olan Çatski məhz ağılına görə bəlaya düşür olur. İfadə buradan ümumiləşmişdir.

R.Rzanın “İsgəndər, Çatski və Çayld Harold” şeirində deyilir:

Otağım sanki
Dəyirmi masalı klub oldu.
Çatski danışdı:
ağıldan başına
nə bəlalar gəlib.
Harold maraqlı misrələrini
açdı, tökdü.
İsgəndər dinmədi.
Baxdı Nazlıya...
Bu gecə qonağım üçlərdi,
Ağıl bəlasını çəkmiş,
əsrin cəfasını çəkmiş,
ölülər aləminin yasını çəkmiş
üçlər...

AĞLADIQCA KİŞİ QEYRƏTSİZ OLUR

Atalar sözü qədər məşhur olan bu ifadə M.Ə.Sabirin aşağıdakı beyti ilə başlanan şeirindəndir:

*Ağladığıca kişi qeyrətsiz olur,
Necə ki ağladı İran oldu.*

C.Məmmədquluzadə “Heç vecinə deyil” felyetonunda (1929) yazırdı: “Hələ bu təkcə Rəməzandır, bəs qalan təkliflərimiz? Məhərrəmül həram ayının əməli, yəni şaxsey-vaxsey, təziyə, təkyə, imam şəbehi, Qasım otağı, məscid, qəndab, növhə, sinəzən, baş yarmaq, döş cırmaq, qıfıl taxmaq, mayallaq aşmaq, ağlamaq?...

*Ağlamaqdan kişi biqeyrət olur,
Necə ki ağladı İran oldu...
Xülasə”.*

S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında belə bir dialoq vardır: “Hüseyn, yumor, satira yaxşı şeydir, komediya lazımdır, ancaq insanları yalnız güldürməklə kifayətlənmək olmaz. Ağlatmaq və düşündürmək də lazımdır.

Əyyub əmi. *Ağladığıca kişi biqeyrət olur, necə ki ağladı İran oldu”.*

Ə.Əsgərovun “Sarı əlcək” pyesində missis Biters deyir: “Cim, mən bir gözü ilə ağlayıb, ikinci gözü ilə gülənlərdən deyiləm, sənə acı da olsa, həqiqəti demişəm. Özün də ağlamağı burax, *insan ağladığıca qeyrətsiz olur*. Başını dik tut”.

AĞLAMAYAN UŞAĞA SÜD VERMƏZLƏR

Atalar sözü hesab olunan bu ifadə dilimizə Ruminin aşağıdakı misrasının tərcüməsi ilə əlaqədar daxil olmuşdur:

تا نگرید طفل کی نوشد لن

(Ağlamayan uşağa süd verməzlər).

AĞLAYAN ÇOX, GÜLƏN AZ

İstismara əsaslanan bütün keçmiş cəmiyyətlərin mahiyyətini, siniflərin ictimai vəziyyətini göstərən bu ifadə XVII əsrdə yaşamış Sarı Aşığın aşağıdakı bayatısı ilə əlaqədardır.

Mən aşığam gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz.
Dünya yaman dünyadır,
Ağlayan çox, gülən az.

(Bəzən üçüncü misra “Dünya bir qəmxanadır” şəklində işlənir).

İfadənin daha qədim variantı Məhəmməd peyğəmbərin bir ayəsindən yayılmışdır: “*Az gülsünlər, çox ağlasınlar*” (IX surə, 82-ci ayə).

AĞZI AÇILA (AYRILA) QALMAQ

Başqa sözlə: təəccüblənmək.

Məlumdur ki, heyvan – insan – maşın triadasında insan mərkəzi yer tutur. İnsanda həm heyvana xas olan hiss, həm də maşına məxsus təhlil bacarığı vardır. Adətən, dil faktlarında həm hissi, həm də əqli cəhətlər həmişə özünü göstərir.

İnsan hissləri dil faktlarından başqa digər vasitələrlə də ifadə olunur. Hələ Ç.Darvin hisslərin ifadə üsulu və vasitələrini

öyrənməklə məşğul olurdu. O göstərirdi ki, insanlara xas olan jestlər və ifadəli hərəkətlər rüşeym halında ali heyvanlara da xasdır. Həm də bu hərəkətlər müəyyən əsəb qıcıqlandırıcıları təsiri ilə meydana gələn xüsusi reflekslərdən ibarətdir. Odur ki, təəccüblənəndə adamın ağzının açılmasını Ç.Darvin nəfəs orqanlarının quruluşu ilə, çənəni saxlayan əzələlərin hərəkət etməməsi ilə əlaqələndirirdi.

Bu hadisəni Person başqa şəkildə izah etmişdir. Onun fikrincə, adamlar təəccüb və qorxudan ona görə gözlərini və ağızlarını açırlar ki, bu təəccüb və qorxunu yaradan obyektləri daha yaxşı qavramağa cəhd göstərirlər. Guya yaxşı qavranılmış təhlükədən daha asanlıqla və əlverişli şəkildə yaxa qurtarmaq mümkündür. Ağzın açılması belə vəziyyətlərdə qulağın yaxşı eşitməsinə kömək edir. Adamlar nəinki yaxşı görməyə, həm də yaxşı eşitməyə cəhd edirlər, ona görə də ağızlarını açmış olurlar. Bu hadisəni qulaqdan mayıf adamları müşahidə edəndə daha aydın izləmək olur. Belələri bir şeyi yaxşı eşitmək istədikdə mütləq ağızlarını açırlar. Ağız açmaqla onlar səsi Yevstaxi borusu (orta qulağı burun-udlaq boşluğu ilə birləşdirən boru) vasitəsi ilə rahat qavraya bilirlər.

Üçüncü mülahizəni bu yaxınlarda həkim Stanley irəli atmışdır. O göstərir ki, kiçik heyvan balaları yemək vaxtı çatanda ağıllarını açırlar ki, onları yemləsinlər. Eynilə bunun kimi kiçik çocuqlar da görmə və eşitmə orqanlarına edilən hər hansı bir təsirdən ağıllarını açırlar, sanki bununla yeməyə və əmməyə hazırlaşırlar. Bu adət irsən keçir, insanın bütün həyatı boyu davam edir və beləliklə də, qorxu və təəccüb zamanı təzahür edən səciyyəvi bir reaksiya kimi özünü göstərir ("Nedelya", 1983 №48).

AĞZINA SU ALIB OTURMAQ

Başqa sözlə: susmaq, danışmamaq, səsinə çıxarmamaq.

İfadə belə bir lətifə ilə əlaqədar formalaşmışdır: həddən artıq deyingən bir arvad öz zəvzək xasiyyəti ucundan əri ilə heç cür yola gedə bilmir. Əri hər nə desə ona cavab qaytarır, onun hər sözünə bir qulp qoyur, hər hərəkətinə etirazını bildirir. Nəticədə evdə həmişə dava-qalmaqal düşür. Günlərin birində bu arvad öz evlərindəki bu vəziyyəti anasına danışır, əri ilə özü arasında olan narazılığı aradan qaldırmaq üçün nə etmək lazım gəldiyini anasından soruşur. Ananın məsləhəti belə olur ki, ərin evə gələn kimi dur ağzına su al, otur. Məbədə ki, ərin evdə olduğu müddətdə bu suyu qaytarasan, ya içəsən.

Bundan sonra əri hər dəfə evə daxil olanda arvad durub ağzına su alıb oturur, əri hər nə desə də ağzında su olduğu üçün cavab qaytara bilmir, beləliklə, susmağı öyrənir və ər-arvad arasında mehribançılıq yaranır.

AXIRINCI (SONUNCU) MOGİKAN

Başqa sözlə: müəyyən ictimai təbəqənin, nəslin, ictimai bir hadisənin, heyvan növünün son nümayəndəsi, nümunəsi.

İfadə Amerika yazıçısı D.Fenimor Kuperin (1789-1851) “Sonuncu Mogikan” (1826) əsərindən (rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən İsmail Zeynalov) yayılmışdır.

Romanda Şimali Amerika hindu qəbilələrinin Avropa qəsbkarları ilə qəhrəman mübarizəsindən bəhs olunur.

Mogikanlar (düzü: moxeqanlar) Hudzon çayının cənubunda yaşayırdılar və Delavarların qəbilə ittifaqına daxil idilər. XIX əsrdə avropalılar bu nəcib hindu qəbiləsinin bütün üzvlərini qırıb, nəslini kəsmişlər.

“Bakı” qəzetində çap olunmuş “Əfsanəvi Marsabit kralı” (21/I-75) məqaləsində Əhməd adlı məşhur-nəhəng Keniya fi-
linin ölümü haqqında məlumat verilir. Məqalə belə bitir: “Görə-
sən, Əhmədin layiqli varisi tapılacaqmı, yoxsa o “*axırıncı mogi-
kan*” idi?”

V.İ.Lenin “İmperializm kapitalizmin ən yüksək mərhələ-
sidir” əsərində (1916) yazmışdır: “İspaniyaya qarşı 1898-ci il im-
perialist müharibəsi Birləşmiş Ştatlarda burjua demokratiyasının
sonuncu mogikanları olan “antiimperialistlər” müxalifətinə sə-
bəb oldu; bunlar həmin müharibəni “cinayətkar” müharibə ad-
landırırdılar, özgə torpaqlarının ilhaqını konstitusiyanın pozul-
ması hesab edirdilər” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Yeddinci cild,
səh.451).

V.İ.Lenin “Rusiyadakı tətillərin statistikasına haqqında”
məqaləsində (1910) yazır ki, 1908-ci ildə tətilçilərin sayı çox
olan quberniyaların birincisi 47 min tətilçisi olan Bakı quberni-
yasıdır. Kütləvi-siyasi tətilin sonuncu mogikanları.

Görkəmli tədqiqatçı Hənəfi Zeynallı “Şeyx Sənan” haq-
qında mülahizələrim” məqaləsində yazırdı: “Şeyx Sənan alim-
dir. Fəqət öz kökündən geri qalmış “*son mogikan*” idi”.

AXILLES DABANI

Məcəzi mənada: ən zəif nöqtə, ən zəif yer.

Qədim yunan əsətinə görə Axilles ən güclü və qoçaq
qəhrəmanlardan biridir. O, dəniz allahı Fetidanın oğludur. Ana
öz oğlunu möhkəm və dözümlü olmaq üçün yeraltı Stiks çayının
müqəddəs suyunda çimdirmir. Axillesi çimdirərkən onun dabanın-
dan tutub suya basdığı üçün onun dabanına su dəymir və bu yer
uşağın bədənində ən zəif, dözümsüz yer olur. Günəş allahı Apol-
lonun köməyi ilə Troya hökmdarının oğlu Paris Axillesi bu zəif
yerindən – dabanından ölümcül vurub yaralamışdı. İfadə də bu-
radan törəmişdir.

V.İ.Lenin “Bir addım irəli, iki addım geri” kitabında (1904) yazmışdır:”Yoldaş Martovun formulunun yararsızlığı ondadır ki, hamı və hər kəs, hər bir opportunist, hər bir boşboğaz, hər bir “professor” və hər bir “gimnazist” özünü partiya üzvü elan edə bilər. Özünü üzvlüyə yazmaqdan, özünü üzv elan etməkdən əsla danışıq da ola bilməyəcəyi bir halda, yol.Martov öz tərifinin həmin Axilles dabanını bu kimi misallarla ört-basdır etməyə çalışır”(Əsərlərinin tam külliyyatı. Səkkizinci cild, səh.280).

ALDIM QOZ, SATDIM QOZ

Adətən xeyirsiz işlə məşğul olmağı, uğursuz hərəkəti səciyyələndirmək üçün işlənir. İfadənin tam şəkli belədir:” Aldım qoz, satdım qoz, mənə qaldı şaxşaxı”.

“Ulduz” jurnalında (1982, 312, s.32) gürcü folklorundan belə bir nümunə gətirilmişdir:” Birisi bazarda alver edirmiş. Kilo beş manata ceviz alıb, elə oradaca həmin qiymətə satırmış. Ondan soruşurlar: “Bu nə deməkdir, aşna? Bazarda havayı vaxt itirirsən!” – Allah gətirsin, – deyir həmin adam. – Cevizlərin şaqquldamasından xoşum gəlir”.

C.Məmmədquluzadə “Qazancımız” felyetonunda yazırdı:”Pəh, pəh, pəh...Afərin belə qazanca, afərin belə alış-verişə!..Doğrudan da lap qədim *Molla Nəsrəddinin yumurta alış-ve-rişinə* oxşadı”.

ALEKSANDR MAKEDONSKI QƏHRƏMANDIR, ANCAQ STULLARI SINDIRMAQ NƏ ÜÇÜN?

Başqa sözlə: həddi keçmək lazım deyil, ölçü hissini itirmək olmaz.

İfadə N.V.Qoqolun məşhur “Müfəttiş” əsərindən yayılmışdır. Burada bələdiyyə rəisi deyir: “Tarix müəllimi haqqında da mən sizə deməliyəm. Onun elmləli başı var və məlumatı da çoxdur. Üzündən məlumdur, ancaq dərs verəndə elə qızıdır ki, özünü yadından çıxarır. Mən bir dəfə onun dərsinə qulaq asmışam, asorilərdən, babillilərdən danışanda yenə heç bir o qədər qızıxmamışdı. Elə ki, Aleksandr Makedonskiyə çatdı, ona nə oldu, heç mən sizə deyə bilmərəm. Elə bildim ki yangın var. Allah haqqı! Kafedradan düşüb stulu pola elə çırpdı ki...Əlbəttə, *Aleksandr Makedonski qəhrəmandır, ancaq stulları nə üçün sındırmaq?* Axı bundan hökumətin xəzinəsinə zərər olur”.

C.Məmmədquluzadə “Üç yüz milyon” (1909) felyetonunda yazırdı: “Xeyr, əgər “millətpərəstlərimiz” həqiqətdə millətpərəstlik etmək xəyalında olmuş olsalar, o vədə gərək əllərinə elə bəhanə salalar ki, *İsgəndəri-Ruminin böyüklüyünü tərif edə-edə stulları sındırmayalar*”.

C.Məmmədquluzadə “İsgəndəri-kəbirlər” felyetonunda (1928) yazırdı: “Əsrimizin isgəndərlərinin birinci növbədəkiləri məşhur rus dramnəvisi Qoqolun kitabında rəvayət olunan tarix müəllimidir ki, İsgəndəri-kəbirin hünərindən sinifdə söhbət açan vaxt o qədər ağzı köpüklənib və o dərəcədə cuşa gəlib ki, stulları əli ilə qalxızıb sağa-sola tullayıb hamısını qırıbdir”.

ALIN TƏRİ İLƏ

İfadə əziyyət və məşəqqətlə, çox ağır zəhmət sayəsində (çörək qazanmaq, dolanmaq)” mənasında işlənir.

Dini əfsanələrlə əlaqədar olan bu sözlər bir çox dillərə yayılmışdır. Guya Allah Adəmi cənnətdən qovanda ona demişdir ki, sən alın təri ilə çörək qazanıb yeyəcəksən. Bibliyada Allahın sözləri belə göstərilir:”Yarandığın torpağa qayıdana qədər sən alın təri ilə çörək yeyəcəksən, çünki sən torpaqdansan və torpağa da qayıdacaqsan”.

“Azərbaycan gəncləri” qəzetində futboldan bəhs edən bir məqalədə deyilir:”Ağır, məşəqqətli, uzun sürən zəhmət və alın təri ilə qazanılan bir nailiyyəti belə tezliklə əldən vermək hamını məyus etmişdir”.

M.F.Axundovun Hacı Qarası biçinçi ermənilərin qabağını kəsdiyi məşhur səhnədə deyir:”Qırışmal uşağı, xalq əzab çəksin, *alın təri ilə* mal qazansın, siz müftə yerə sahiblik edin. Bu harda görünüb?”

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında İmran kişi deyir: “Bizim nəslimizdən öz əlinin əməyi, öz *alınının təri ilə* dolanmayan olmayıb”.

V.İ.Lenin “Partiyanı təmizləmək haqqında” məqaləsində (1921) göstərir ki, zəhmətkeş kütlə öz *alın təri ilə* özünə çörək qazanan adamlar, heç bir imtiyazı olmayan, əsla “rəislərin yanına yolu” olmayan adamda nifrət oyadanlarla namuslu və sədaqətli kommunistlər arasındakı fərqi çox böyük bir həssaslıqla qavrayır.

**ALİLƏR XAKİ-MƏZƏLLƏTDƏ,
DƏNİLƏR MÖTƏBƏR**

Adətən ədalətsizliyə etiraz məqamında işlədilir.

İfadə görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin məşhur “Görmədim” rədifli müxəmməsindən yayılmışdır. Zəmanəsinin haqsızlıqlarına çox qüvvətli etiraz olan bu şeirin bir bəndi belədir:

Müxtəsər kim, belə dünyadan gərək etmək həzər,
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyrü şər,
Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mötəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,
İşlənən işlərdə əhkamü ləyaqət görmədim.

**ALLAH, SƏN MƏNİ DOSTLARDAN SAXLA,
DÜŞMƏNLƏRİMİN ÖHDƏSİNDƏN ÖZÜM DƏ
GƏLƏ BİLƏRƏM**

Bu ifadə qədim zamanlardan bəri müxtəlif variantlarda müxtəlif əsərlərdə işlənilmişdir. Qədim Roma yazıçılarında, Bibliyada, bir sıra ərəb müəlliflərinin əsərlərində də həmin ifadəyə rast gəlmək mümkündür. Bəziləri bu ifadənin müəllifliyini Volterə isnad edirlər. Lakin tədqiqatçılar Volterin heç bir zaman belə ifadə işlətmədiyini sübut edirlər.

Ş.Xurşidin “Ağaclar kəsilmədi” povestində deyilir: “Sarı kişi nə vaxt, kimdənsə eşitdiyi “*Allah məni dostlardan saxlasın, düşmənlə özüm bacararam*” kəlamını tez-tez təkrar edir, dəbdəbəli yaşayışını dostdan, tanışdan gizlətməyə çalışırdı”.

H.Abbaszaadənin “Burulğanlar” romanında Cəlil deyir: “Birinə gəlib deyirlər: filankəs sənə pislik eləyir, inanmır. Cavab

verir ki, bəyəm mən filankəsə yaxşılıq eləmişəm ki, o mənə pislik eləsin. İndi baxıb görürsən ki, sənə pislik ən çox yaxşılıq elədiyin adamdan gəlir. Aqıl kişilər deyiblər ki, *ilahi, sən məni dostumdan gözlə, düşmənimlə özüm bacararam*”.

Şərqdə çox məşhur olan “Tutinamə”də göstərilir ki, bir nəfər zahid tez-tez *“İlahi, məni dostlardan saxla!”* deyib zikr eləyirdi. Onun bu sözləri təkrarladığını görən Əflatun ona deyir: “Ey zahid, dostlardan yox, düşmənlərdən ehtiyat etmək lazımdır”. Zahid belə cavab verir: “Eh, Əflatun, düşməndən qorunmaq olar, dostdan isə yox”.

Ədəbi-bədii dilimizdə həmin ifadə müxtəlif variantlarda özünü göstərir.

V.İ.Lenin “Saxtakarlıq qəhrəmanları haqqında və bolşeviklərin səhvləri haqqında” məqaləsində (7 oktyabr 1917-ci il) yazmışdır: “Allah, bizi dostlardan saxla. Düşmənlərin öhdəsindən isə özümüz gələrik! Allah, bizi bu cür inqilabi-demokratik rəhbərlik iddiasında olanlardan saxla, kerenskilərin, kadetlərin, kornilovçuların öhdəsindən isə özümüz gələrik” (Əsərlərinin tam külliyyatı, Otuz dördüncü cild, səh.286).

ALTI NÖMRƏLİ PALATA

Məcəzi mənada: zorakılıq, qanunsuzluq, hərc-mərclik, özbaşınalıq, natəmizlik və riyakarlıq hökm sürən yer.

İfadə dilimizə rus dilindən A.P.Çexovun eyni adlı əsərinin tərcüməsi ilə əlaqədar daxil olmuşdur. Bu əsərdə həbsxananı xatırladan altı nömrəli palata timsalında realist sənətkar çar Rusiyasını məharətlə ümumiləşdirmişdir.

M.İbrahimovun “Pərvanə” romanında deyilir: “Semyon Sidoroviç “bütün ölkəni *altıncı palataya*” çevirmiş çar qaydalarının sərtliyindən yox, “yumşaqılığından” narazı idi. Rusiya tarixində hər hansı inqilabi düşüncəyə heyvani nifrət bəsləmiş, inqilabi qüvvələrə qarşı qırğınlar və talanlar təşkil edərək qatı şovi-

nizm yaymış “qaragüruhçular” məhz bu cür adamlardan təşkil tapmışdı”.

S.Rəhman “Çexov” adlı xatirəsində göstərir ki, “ümumi yataqxanada bir otaq var idi, nömrəsi dörd olduğu halda, biz ona “*altı nömrəli palata*” deyirdik”.

V.İ.Leninin bacısı Anna İliniçnanın xatirələrində deyilir: “O ilin qışında jurnalların birində A.Çexovun çap olunmuş “6 №-li palata” adlı yeni povesti haqqında Volodya ilə söhbətimiz yadımdadır. O hekayə haqqında ...öz hisslərini belə ifadə etdi: “Dünən axşam mən bu hekayəni oxuyub qurtaranda dəhşətə gəldim, otaqda dayana bilməyib küçəyə çıxdım. Mənə elə gəlirdi ki, mənə də *6 №-li palataya* salıblar” (Сб. «В.И.Ленин о литературе и искусстве». М., 1960, с.616).

ANADİL QUŞU

Çoxlu mübahisələrə səbəb olan bu ifadə əslində Qazax dialektinə məxsus olmuş və S.Vurğunun bir şeiri ilə əlaqədar gəniş yayılmağa, məşhurlaşmağa başlamışdır. Dialektal mənasına görə, bu quş guya ağacda başı aşağı, “ayağından asılı” şəkildə sallanır.

Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycanda başı aşağı ayaqlarından asılı halda dincələn və yatan quş yoxdur. Yalnız yarasa-lar bu şəkildə dincəlir və yatır. Yarasa quş kimi uçur və çoxu onu quş hesab edir. Lakin əslində yarasa məməli heyvandır.

Demək lazımdır ki, tropik meşələrdə (Azərbaycanda yox) bəzi kolibrlər və tutuquşular da tez-tez ayağından asılı halda “istirahət edir”.

Azərbaycan meşələrində sitta adlı quş ağacların gövdəsi-ni yuxarıdan aşağı axtarmaqla həşəratı ovlayıb yeyir. Buna görə də sitta çox vaxt ağac gövdəsində başı aşağı halda nəzərə çarpır. Sitta ağacın qabığı arasındakı həşərata öz uzun dilini yapışdır-

maqla onları udur. Ola bilsin ki, bu quşa anadil demişlər. (Lakin ağacdələnin və qurbağanın dili ondan da uzundur).

Bəzən də anadil quşunu İsa-Musa quşu ilə eyniləşdirilər. İsa-Musa quşu bayquşun bir növüdür və heç zaman başı aşağı vəziyyətdə durmaz, “ayağından asılmaz”. Burası var ki, həmin bayquş (“İsa-Musa” quşu) da, yarasa da yalnız gecələr fəal olur, meşənin qaranlığında yaşamağı sevirlər. Odur ki. xalq dilində birinin əlamətləri başqasının üzərinə köçürülmüş ola bilər.

Əslində *anadil*//*ənadil* sözü ərəbcə “bülbul” mənası və rən “əndəlib” sözünün daxili cəm formasıdır.

Mehdixan Vəkilov “Mənim qardaşım” adlı xatirə-povestində yazmışdır: “...Nənənin söylədiyi nağıllar və şəxsi macəraları Səmədin varlığına, hiss və duyğularına, xəyal və təsəvvürlərinə balaca vaxtından canlı təsirlər buraxmışdı. O, nənənin Qarayazı meşəsində alaçıqda yatarkən anadillər haqqında söylədiyi əfsanəvi bir nağılı tez-tez xatırlardı. Mən də o nağıl gecəsini yaxşı xatırlayıram.

Aylı-ulduzlu bir gecə idi. Meşə min bir dillə oxuyurdu. Nənəm bizim üstümüzü yorğanla örtüb “yatın” – dedi. Özü isə çubuğunu dolduraraq dumanlatmağa başladı. O, hər dəfə nəfəs aldıqca yumru qəlyan başı od kimi közərir və alaçıqın içini bir anlığa işıqlandırır...

Külək qalxdı. Nənəm də yorğanın altına girdi. Səməd onun bədəninə qısıldı.

– Oğul, sən hələ yatmayıbsan?

–Yox, nənə, mənə o quşların səsi yatmağa qoymur. Elə bil ağlayırlar.

– Onlar da sizin kimi anadan yetim qalan iki qardaşdır. Birinin adı İsa, o birinin isə Musadır. Fələk onları bir-birindən ayrı salmış. Onlar bir-birini axtarırlar. Onlar sübhədək ayağından asılıb səsləşirlər:

– İ-sa.

– Mu-sa.

Mən maraqlanmağa başladım. Necə yəni iki qardaşdır-lar? Necə yəni ayrı düşmüşlər?

Nənəm bir anlığa sükut etdi. O, dərindən nəfəs alaraq, “Allah heç balanı anadan, heç ananı da baladan ayırməsın”, -de-yə öz-özünə mızıldadı.

Səhər yaxınlaşdıqca anadillərin səsi gurlaşırdı. Onlar bir-birini tez-tez çağırırdılar. Onların adını çox aydın eşidirdim.

– İ-sa.

– Mu-sa.

Nənəm deyirdi ki, bir gün gələcək, şiddətli tufan olacaq, göy guruldayacaq, ildırım çaxacaq, sonra isə parlaq bir günəş doğacaq, dünyanı işıqlandıracaqdır, o zaman ayrı düşən qardaş-lar bir-birini tapacaqlar...

Səmədə bir-birindən ayrı düşmüş qardaşlar – anadillər haqqındakı nağıl elə dərın təsir buraxmışdı ki, o, sonralar anadil-lərin hicran dolu səsinə və anasını həsrətlə xatırlayaraq yazmışdı:

Qarayazı meşəsində anadil adlı bir quş var,
Mənim sevdalı qəlbim tək asılmışdır ayağından...

Mən 1948-ci ildə bu əfsanə motivində – ayrı düşən qar-daşlar haqqında “Anadillər” adlı bir şey yazıb Arazın o tayına it-haf etmişəm. Onu Səmədə oxudum, çox bəyəndi və dedi ki, “Anadillər” əfsanəsinə bir poema yazmaq fikrində idim, sən mə-ni qabaqlamısan, nə olaydı sənın nəsr dilin məndə olaydı. Mən də: Nə olaydı sənın şeir dilin məndə olaydı,– dedim və gülüş-dük”.

İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında belə bir təsvir veri-lir:”...Anadillərin zil və kədərli səsi eşidilirdi...Ağacların budaq-ları arasından başaşağı sallanan bu quşlar yalnız gecələr oxu-yurlar. Deyilənə görə, onlar vaxtı ilə insan olmuşlar. İndi bir-bi-rini səsləyən anadillər peyğəmbərin danasını otarırlarmış. Bir gün dana itir, onlar nə qədər axtarılsa da heyvanı tapa bilmirlər. Meşənin qaranlığında, çənli-çiskinli havada hərəsi bir yana üz

tutur, biri “tapdınmı?” – deyə soruşur, o birisi isə “yox” – deyə cavab verir. Elə bu cür, bir-birilərini səsəyə-səsəyə qorxularından dönüb quş olurlar”.

“Xalq ədəbiyyatı” kitabında “Yapalaq quşu” adlı bir əfsanə verilmişdir. Burada göstərilir ki, ögey ana yetim bacı-qardaşı öküz otarmağa göndərir. Öküzü itirən uşaqlar “hər ikisi yapalaq quşu oldular. Biri “tapdın?”, o biri “yox”, – deyə öküzü indi də axtarırlar”.

Yapalaq isə lüğətdə “bayquşlar dəstəsindən yırtıcı gecəquşu” kimi təfsir edilir. Məlum olur ki, eldə anadil və ya İsa(q) – Musa(q) dedikdə həmin quş nəzərdə tutulur.

ANA VƏTƏN

Yer üzündə bundan müqəddəs, şərəfli ifadə yoxdur. “Ana” dünyanın ən qədim sözlərindəndir. Ona görə də bir çox qədim xalqların dillərində özünü göstərir.

Bu sözün əslində tarixi yoxdur, belə ki, tarixdən əvvəl də bu söz var idi. Lap qədim dövrlərdə – tarixin başlanğıcında Krit adasında Ana İlahə, Böyük Ana mənasında sadəcə “Ana” işlədilir. Ana İlahə üç sifətdə təzahür edirdi: Müdriklik, Məhəbbət, Məhsuldarlıq.

Çox-çox sonralar yeni-yeni inamların meydana çıxması ilə əlaqədar onların bu ilkin təzahür sifətləri öz əksinə çevrilmiş, indi Ana Qəddarlıq, Dağıntı, Ölüm ilahələri hesab edilməyə başlamışdı. Lakin daha qədim inamlar xalqların yaddaşından çıxarıla bilməmişdi. Ana müqəddəsliyi, ana ilə əlaqədar ilkin obrazlar qədim Yunanıstanda yaşamaqda davam edirdi. Əvvəlki Ur-Ana sonralar Afrodita, Di-Ana isə Artemis adını almışdı. At-Ana əvəzinə Afina işlədilməyə başlamışdı.

Ən qədim Hind-Avropa xalqlarının əqidəsincə, Ana Vətən, Ana Torpaq bütün varlıqların, o cümlədən insanın yaradıcısıdır.

“Riqveda”da ölünü basdırmaq istəyərkən ona müraciətlə deyirdilər:”Səni *Ana Torpağa* təslim edəcəyəm”.

N.Rzayev göstərir ki, “Hürmüzdün qadını *Torpaq ilahəsi* Armati idi. Armati obrazında *Torpaq bütün varlıqların anası*, yaradıcısı, allahların və insanların yaradıcısı kimi göstərilir”.

Xalqın nəzərində indi də torpaq canlı kimi təsvir və təsəvvür edilir.”Torpaq deyir ki, öldür məni, dirildim səni”.

Azərbaycan əsətlərindən birində göstərilir ki, dünyanın axırında hamı yaranmışlar ölüb gedəcək, yalnız bir Qarı (Ana, Nənə), bir də Qurd qalacaqdır. Qurdun bir totem olduğunu nəzərə alsaq, türk dillərində “qurdla qiyamətə” qalanın Ana (Torpaq, Vətən) olduğu aydınlaşır. Dünyada əbədi olaraq Ana Vətən qalacaqdır.

Qədim türk panteonunda Od Ana // Ot Ana // Atəş Ana (od tanrısı), Gün Ana (günəş), Su Ana buradan da – (“Ana Kür”) və s. tanrılar müqəddəs sayılırdı.

M.Seyidov “Mifik təfəkkürü araşdıranda...” məqaləsində yazır:”Türkdilli xalqların əfsanəsində isə Ülgəndən qabaq suda yaşayan Ağana varmış, bizcə, Ağana suyun ağasıdır. Ağana adındakı “ağ” ülviliyi, müqəddəsliyi bildirir. Ağana müqəddəs, ülvə ana deməkdir, “Böyük Ana” deməkdir”.

AVQUR GÜLÜŞÜ

İfadə bir-birinin yaradıcılığını başa düşən və başqalarını qəsdən çaşıdıran, aldadan, azdıran adamları və onların hiyləgər, ikiüzlü gülüşünü bildirmək üçün işlədilir.

“Avqur” sözü müəyyən sahədəki biliklərini sirr kimi saxlayaraq öz fikirlərini aydın olmayan dildə ifadə edən, dilini zəruriyyət olmadan ancaq məhdud qrup mütəxəssislərin başa düşəcəyi terminlərlə dolduran, müəmmalı şəkildə danışan adamları səciyyələndirir.

Avqur qədim Romada quşların uçuşuna və ötməsinə əsasən fala baxan kahinlərə, falçılara deyilirdi. Burada hətta xüsusi avqurlar ittifaqı da mövcud idi. Göydəki quşların sağ tərəfdən uçmasını avqurlar yaxşı, müsbət əlamət, sol tərəfdən uçmasını isə pis əlamət hesab edirdilər.

Mark Tulli Siseron “Fal haqqında” əsərində göstərir ki, adamları aldadan avqurlar bir-birini görən zaman gülməkdən öz-lərini güclə saxlayırdılar. Avqur kahinlər xristianlığın tam qələ-bəsinə qədər qalırdılar.

Ədəbi dilimizdə “avqur” sözü XIX əsrdən işlədilməyə - başlamışdır. N.B.Vəzirovun “Əkinçi” qəzetində nəşr olunmuş bir məqaləsində bu sözlərə rast gəlirik: “Müəllimizdən danışan-dan irəli bir məsəl çəkək: qədim yunan əhlinin bir qism ruhanisi olub ki, onlara avqur deyərlərmiş. Xalq ziyadə avam olduğuna onlar çox bədbiəhesablıq edirlərmiş. Onlarda bir adət olub ki, bir-birinə rast gələndə hər iki avqur gülərmiş. Yəni belə gülməkdən bu eyham çıxarmış ki, əgərçi sən məni avam hesab edirsən, am-ma yaddan çıxarma ki, sən də mənim tək avamsan. Əlhəqq bi-zim müəllimlər bir-birinə baxanda gərək avqur kimi gülsünlər ki, onların hər ikisi avamdır. Amma xalq onlardan avam oldu-ğuna onların işi işdir”.

V.İ.Lenin “Materializm və empiriokritisizm” əsərində gös-tərirdi ki, biz üç empiriokritisizm avqurunu gördük; onlar qan-tər içində öz fəlsəfələrini təbiətsünaslıqla barışdırmaq, solipsiz-min ağız-burnunu düzəltmək istəmişlər.

AZAR-BEZAR

Dilimizdə hər cür, hər hansı azar, xəstəlik mənasında işlə-nən bu sözün maraqlı tarixi vardır.

Azərbaycan dilinə məxsus “azar-bezar” sözü çuvaş dilində asar-piser (mənfə ruh, qorxunc, güclü mənasında), qaraqalpaq və qırğız dillərində azar-bezer (narahat mənasında), tatar dilində azar-bizər (kefsiz, narahat mənasında), başqırd dilində azar-bizər

(dava, müxalifət, mübahisə vəziyyətində), udmurt dilində əzər-bəzər (yolunu azmış mənasında) və s. şəkillərdə işlədilir.

Bu sözün farscadan alındığı fikri kökündən yanlışdır. Burada ikinci komponenti bəzən fars dilinə məxsus “bizar”la eyniləşdirirlər. Bu fikir səhvdir. Əvvələn, heç yerdə bu söz həmin tərkib daxilində “bizar” şəklində işlədilmir. İkincisi, bizar//bezar sözü azarla leksik cəhətdən əsla yaxın deyildir. Leksik cəhətdən əlaqədar olmayan vahidlər isə bu şəkildə birləşmə əmələ gətirə bilməz. Nəzərə alınmalıdır ki, qoşa sözlərdə ən möhkəm qanun belədir: qoşa sözün hər iki komponenti eyni nitq hissəsinə məxsus olmalıdır. Halbuki azar isim, bizar isə sifətdir. Bütün bunlar göstərir ki, həmin tərkib dildaxili qanunlar əsasında düzəlməyib, tarixi, ictimai və s. faktorların köməyiylə formalaşmışdır. (Nəzərə alınmalıdır ki, azar fars dilində *əziyyət*, *əzab* mənasındadır. Bu sözün *xəstəlik*, *naxoşluq*, habelə *bəhanə* mənaları Azərbaycan dilinə məxsusdur).

Udmurt və mordvin dillərində azor//azır//uzır sözü cənab, ağa, sahib, Allah mənalarında işlədilir.

Qədim türk dilində işlənən “asura” sözü şeytan, iblis anlamında olub, qədim hind dilinə məxsus Asura (Ahura Məzda tərkibində bu söz var) sözündəndir.

“Azar-bezar” ifadəsinin ilk mənbəyi qədim İran allahları asura və mizra adındandır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azar və Pezer // Pəzər qədim türk əsatiri personajlarıdır. Ehtimal ki, türk-monqol əsatiri obrazları olan Azar (Asar, Kazar) və Pəzər (Pasar, Pazar, Bizer, Bezer, Usar) adları Hind-İran allahlarının Asura//Ahura və Mizra //Mitra adından meydana gəlmişdir. Asuradan Asara, Mizradan Pazar// Bezer törəmişdir. Qədim hind əsətlərində asurlar allahın düşmənləri olub, onunla uzun müddət mübarizə aparmışlar, nəhayət, ona məğlub olmuşlar.

İran əsətlərində isə bu asurlar ahur (Ahur) adlandırılmışlar ki, bunlardan da ən məşhuru Ahura-Məzda (böyük, müdrik ahura) kimi tanınır. Asur sözü ilkin mənada allahın əksi, allahın

müxalifi (sur – allah, a+sur isə allahın inkarı) mənasını bildirirdi.

Çox qədim Hind-İran birliyindən sonralar İran xalqları ayrılarda isə asurlar //ahurlar Allah səviyyəsinə yüksəldilmişdi.

E.ə. V əsrlə eramızın V əsri arasındakı müddətdə türk və İran xalqları arasında əlaqə yaranır və bu dövrdən Ahura-Məzda adı türk xalqlarının dilərində də Hörmüzd, Örmüzd, Hörmüz və s. şəkillərdə işlədilir. “Azar-bezar” isə pis, mənfi, əziyyət verən qüvvə mənasını hifz etməkdədir.

Bir daha xatırladıq ki, ən qədim hind dilində deva – xeyrixahlıq allahının adı olmuşdur. Qədim İranın ahurlara // asurlara tanınan oturaq əhalisi ilə hindlilərin devlərə tapınan köçəri əhalisi arasında aramsız müharibələr olurdu. Odur ki, qədimdə İranda ahur//asurlar işıq, yaşıllıq ilahələri, devlər isə pis ruhları təmsil edirdi. Hindlilərdə əksinə, devlər Allah sayılırdı; asurlar isə pis, mənfi qüvvələr kimi lənətlənirdi. Qədim “Riqveda” əsərində devlər asurlara qarşı qoyulur, əvvəlkilər Allah, ikincilər isə iblis, cin, şeytan səciyyəsi kəsb edir. “Avesta”da isə bu qarşılaşdırmanın üzvləri öz mənə və əhəmiyyətinə görə bir-biri ilə əvəz olunur. Burada Allah Ahura (Asura), iblis Daiva ilə qarşılaşdırılır. Doğrudur, “Avesta”da dev sözünün zərdüştiliyə qədərki dini mənası, yəni “Allah”, “ilahə” mənası yaşamaqda davam edir.

Klassik sanskritdə iblis mənası verən asura tədricən azar şəkli almışdır. Bu sözün canlı varlığı bildirdiyi bir sıra ifadələrdən də məlum olur: azar yapışib yaxamdan, azar tutmaq (müq.ət: cin tutmaq, yel tutmaq – yelin də ilahi varlıq kimi anlaşıldığı məlumdur).

V.Babanlının “Müqəddəs ocaq” romanında Aşıq Alı dostu Mövlamoğluna deyir: “Ömrün uzun olsun, daha heç bir *azar-bezar görməyəsən*. Bu gəlişinlə bizi ürəkləndirib sevincək elədin”.

B

BABALI SƏRVƏRİN BOYNUNA

İfadə kinayə və ya zarafatla müəyyən məsuliyyəti öz üzərinə götürən adamların dilində işlədilir. Ü.Hacıbəyovun (1885-1948) “O olmasın, bu olsun” (1909) komediyasında yayılmışdır. Yoxsulluğa düşmüş Rüstəm bəy öz gözəl və gənc qızı Gülnazı çirkin və qoca Məşədi İbadə vermək niyyətindədir. Qızın sevgilisi Sərvər Rüstəm bəyi başa salır ki, Gülnazı Məşədi İbadın əlindən alacaqdır. Əgər bunu bacarmasa “*babalı Sərvərin boynuna*”.

X.Mütəllibovun “Kommunist” qəzetində (27 yanvar 1962-ci il) çıxmış bir felyetonunda Əsgər adlı birisi anbardara deyir: “...Get, metrəsi manat yarımliq sətindən al, keçirt balıncıların üzünə, əgər bu sətın uşaqların yuxusuna tük qədər ziyan eləsə, *babalı Sərvərin boynuna*”.

BAXANDA BAXIB GÖRÜRÜK Kİ...

Cahil adamların, savadsız vəzifə sahiblərinin danışiq tərzinə istehza olan bu ifadə C.Cabbarlının (1899-1934), “Almas” pyesində küt və maymaq kənd soveti sədri Baloğlanın dilində işlədilmişdir. Kənd müəlliməsi Almasın “qadın azadlığı yolunda apardığımız mübarizədə qadın sədr daha münasib olar” – sözlərindən sonra Baloğlan “...Yoldaş, sözünü qurtar. Daha sənə söz verilmir. Çünki biz *baxanda baxıb görürük ki*, doğrudan -doğruya bu kəndə məğşuşluq salmaq istəyirsən, hansı ki, istəyirsən kəndliləri bir-birinə salışdırasan” – deyir.

BAXTINI QOZDA SINA

Azərbaycan dilində belə bir atalar sözü vardır: Baxtını qozda sina, oğulda-qızda sina.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndə deyilir:

Bağlayaraq fələyin Cövzasına baxtını,
Qoz sındırıb, cevizdə, *qozda sina baxtını*.

Bu beyti izah edərkən Rüstəm Əliyev yazmışdır: “Qədim astroloji təsəvvürə görə, Cövza bürcü taleyində (22 may – 22 iyun) anadan olmuş uşaqlar xoşbəxt olurlar. Cövz – qoz səs və tələffüzə görə, cövza sözünə həmahəng olduğuna görə qədim zamanlarda çoxuşaqlı şahlar qozla fala baxarlarmış. Bundan ötrü bir kisə qoz yığıb hər şahzadəyə eyni ədəd qoz verərlərmiş, kimin qozlarının hamısı saf çıxsə, onu varis və vəliəhd edərlərmiş”.

Bu adət tərک olunsa da, onun izlərinə müxtəlif dil faktlarında rast gəlmək mümkündür. Musa Yaqubun “İlin son gecəsi” poemasında deyilir:

Ulu babaların
Daha bir-birini qırmağını yox...
Çürük qoz üstündə döyüşünü yox –
Ən xoş sorağını çıxaraq üzə.

BAL AYI

Evlənmənin ilk, birinci ayına deyilir. Geniş mənada ümumiyyətlə, ailə həyatının xoş günləri bu ifadə ilə qeyd olunur.

Qədim İran məsələlərinin biri belədir: "Evlənmənin birinci ayı bal ayıdırsa, ikinci ayı yovşan ayıdır". Burada səadətin müvəqqəti, ötəri olduğu haqqında Şərq fəlsəfəsi öz əksini tapmışdır.

Volter (1694-1778) "Zadiq və ya Tale" (1747) fəlsəfi romanında bu İran məsələni işlətməş və onun həmin əsərindən bir sıra dünya dillərinə yayılmışdır: "Zadiq öz təcrübəsində görürdü ki, Zənd kitabında deyildiyi kimi, ailə həyatının birinci ayı bal ayıdır, ikinci ayı isə yovşan ayı".

Bal ayı ifadəsi dilimizdə tərcümə əsərlərinin (L.N.Tolstoy, A.P.Çexovun əsərləri) təsiri ilə XX əsrdən işlənməyə başlamışdır. Lakin dilimizdə hələ tam sabitləşməmişdir. Odur ki, bəzən bu anlayış "ballı ay", "şirin ay", "evlənmədən sonrakı birinci ay" tərkibləri ilə də ifadə edilir.

Sabir Əhmədovun "Toğana" romanında deyilir: "Təzəbəy bir ildi ki, evlənməmişdi. Evlənmədən sonra "*ballı ay*" deyilən ənənəvi səfərə çıxma bilməmiş, gec olsa da, onun əvəzinə buranı seçmişdilər".

V.İ.Lenin "Nə etməli?" əsərində yazırdı ki, "Araşdırılan cəhətdən Rusiyanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən, kortəbii fəhlə hərəkəti, digər tərəfdən də, qabaqcıl ictimai fikirdə marksizmə tərəf dönüş başlanmasının özü, tam müxtəlif ünsürləri ümumi bayraq altında və ümumi düşməinə qarşı (köhnəlmiş ictimai-siyasi dünyabaxışına qarşı) mübarizədə birləşdirmişdi. Biz "leqal" marksizmin yayılmasının bal ayı dövründən bəhs edirik.

Bu ifadə necə yaranmışdır? Feodalizm cəmiyyətində yaşayan dünyanın bir sıra xalqlarının adətinə görə qız qaçıрмаq adi bir hal sayılırdı. Adətən müəyyən qızı xoşlayan oğlan öz dostlarını bu işdə köməyə çağırır, qızla oğlan bir-birinə qoşulub qa-

çandan sonra onları izləyənlərə mane olmaq üçün oğlanın dostları müxtəlif vasitələrdən istifadə edərdilər. Gənclər bir müddət qızın valideynlərindən, qohum-əqrəbalarından gizlənməyə məcbur olurdular. Gənclərin bu gizlənmə müddəti Şimali Avropa ölkələrində bir qayda olaraq bir ay davam etməli idi. Bu bir ay ərzində təzə evlənən gənclər müxtəlif əyləncələrlə məşğul olmaqla yanaşı günlərini həm də baldan düzəldilmiş çaxır içməklə keçirirdilər ki, “bal ayı” ifadəsi də bununla əlaqədar meydana çıxıb məşhurlaşmışdır.

BARIT QABLARINDA HƏLƏ BARIT VAR

Başqa sözlə, hələ qüvvəm tükənməyib, zəifləməmişəm. İfadə N.V.Qoqolun “TarasBulba” povestindən yayılıb məşhurlaşmışdır. Əsərdə deyilir:”Taras atamanları səsləyərək soruşdu:”Halınız necədir, panlar, barit qablarında hələ barit varmı? Kazak qüvvəsi zəifləməyib ki? Kazaklar məğlub olmur ki?”

“Atacan, hələ barit qablarında barit var. Kazak qüvvəsi zəifləməyib; kazaklar məğlub olmayıblar”.

V.İ.Lenin “Burjuaziyanın sollaşması və proletariatin vəzifələri” məqaləsində (8 aprel 1909-cü il)yazmışdır:”Burjuaziya sollaşır, rədd olsun trudovik utopizmi, yaşasın burjuaziyaya yardım, – menşeviklər belə düşünürlər. Biz isə deyirik: burjuaziya sollaşır, deməli, rus inqilabının barit qabında barit artmaqdadır” (Əsərlərinin tam külliyyatı, On yeddinci cild, səh.237).

BARMAĞINDA ÜZÜK GƏZDİRƏN BİR QIZ, QABIRĞASINDA DAMĞA GƏZDİRƏN BİR ÖKÜZ

İfadə C.Cabbarlının “Od gəlini” pyesində Elxanın dilindən yayılıb məşhurlaşmışdır. Əsərdə belə bir səhnə vardır: “Altunbay. Demək, mənim heç bir şeyim yoxmuş.

Elxan. Yox.

Altunbay. Yoxsa, özgəsinin nişanlısına vurulduğunun da...

Elxan. Sənin nişanlın yoxdur. *Barmağında üzük gəzdirən bir qız, qabırğasında damğa gəzdirən bir öküz, mənə, birdir*".

S.Rəhmanın "Nişanlı qız" komediyasında Bənövşə bir neçə il əvvəl nişanlandığı Camal haqqında öz rəfiqəsi Qəmərə deyir:" İndi ...heç elə bil o zamankı Camal deyil...O zaman bizim fikirlərimiz bir-birinin ardı idi, biz bir düşünür, bir hiss eləyirdik. İndi...Bu gün...heç bir sözüümüz düz gəlmədi. Etiraz eliyəndə inciyir....Guya nə olursa olsun, mən onu müdafiə etməliyəm....Çünki nişanlısıyam. Nişanlı qız... *Barmağında üzük gəzdirən bir qız, ya dərisində damğa gəzdirən bir öküz*".

BELƏ OLMUŞDUR, BELƏ DƏ OLACAQDIR

XX əsrin istedadlı rus yazıçısı Leonid Nikolayeviç Andreyev hələ 1906-cı ildə yazdığı "Belə olmuşdur" hekayəsində bu ifadəni işlətmişdi. Burada göstərilirdi ki, şəhərdə köhnə qüllə saatının zəngi səslənəndə sanki "*Belə olmuşdur – belə olacaqdır*" («Так было – так будет») sözlərini aramsız şəkildə təkrarlayır.

İfadənin məşhurlaşib yayılması isə çar naziri Makarovun bir çıxışı ilə əlaqədar olmuşdur. Lena qızıl mədənlərində fəhlələrin gülləbaran edilməsi münasibətilə daxili işlər naziri A.A.Makarovun Dövlət dumasında etdiyi çıxışda (11.IV.1912) bu ifadə işlədilmişdi.

V.İ.Lenin "İnqilabi yüksəliş" əsərində (1912) yazmışdır: "Belə olmuş, belə də olacaq", fəlcılıq edib gələcəkdən xəbər verən bu sözləri deməklə öz başına, öz sinfinin və mülkədar çarının başına iş açan nazir Makarovdur" (Əsərlərinin tam külliyyatı. İyirmi beşinci cild, səh.383).

V.İ.Lenin "Rus inqilabının gücü və zəifliyi" əsərində (1907) yazmışdır:"Struve 1905-ci ilin noyabrında Vittenin ya-

nında göründü. Kadetlərdən kimsə 1906-cı ilin iyununda qarağuruhçulardan kiminsə yanında göründü. Milyukov 1907-ci ilin yanvarın 15-də Stolipinin yanında göründü. Belə olmuşdur – belə də olacaqdır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. On beşinci cild, səh.246).

Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanında M.F.Axundovun düşüncələri belə verilir:”Hökmdar barəsində necə? Bu nə sözdür: hökmdarsız yaramaz, bu açardır. Bu özəkdir, *həmişə belə olmuş, belə də olacaqdır*”.

BEŞ-BƏTƏR

“Daha artıq, daha çox” mənasında işlənən bu qəribə ifadənin yaranması haqqında iki mülahizə yürüdülmə bilər.

Birincisi, ifadə fars dilinə məxsus iki sözün (biştər – “daha artıq, daha yaxşı” və bədtər – “daha pis, daha yaman”) birləşib bir-birinə qarışması nəticəsində (kontaminasiya) meydana çıxmışdır. Əvvəlinci sözdən “biş” ünsürü alınıb ikinci sözə qoşulmaqla biş-bədtər//biş-bətər yaranmışdır ki, bu da xalq etimologiyası prinsipi əsasında beş-betər şəkli almışdır.

İkincisi, dilimizdə bir sıra yarımçıq təkrarlar s//ş səsinin köməyi əsasında formalaşır. Məsələn, dos-dogru, dos-dogma, bəs-bəlli və s. həmin qayda üzrə betər sözü yarımçıq təkrarlanaraq bəs-bətər şəkli almış, bundan sonra xalq etimologiyası təsiri ilə beş-bətər olmuşdur.

M.İbrahimovun “Həyat” pyesində Qurban kişi deyir:”MTS direktoru məndən *beş-bətər* savadsızın biri, oxumuşları, iş bacaranları qabağa qoymur”.

BEŞİNCİ KALONNA

İfadə “azadlıq uğrunda çarpışan ölkədə fəaliyyət göstərən casus təşkilatları, arxada işləyən casuslar” mənasında işlədilir.

1936-cı ildə İspaniyada geniş xalq kütlələri əks-inqilabçı generallarla ölüm-dirim mübarizəsi aparırdı. Başda general Franko olmaq üzrə əksinqilabçılar İspaniyanın, mərkəzi Madridin üzərinə dörd kalonna ilə yeriyirdilər. Onlar həm də “beşinci kalonna”ları ilə fəxr edir, ona çox böyük ümid bəsləyirdilər. Respublikaçıların arxasında, hətta paytaxtın özündə fəaliyyət göstərən casuslar və onlara qoşulmuş satqınlar “beşinci kalonna” adlandırılırdı və həmin ifadə də buradan yayılmışdır. Məlumdur ki, həmin satqınların xəyanəti – “beşinci kalonna”nın xəyanəti nəticəsində respublikaçıların ordusu qalib gələ bilməmişdi.

1968-ci ildə Çexoslovakiyada antisosialist ünsürlərdən təşkil olunmuş beşinci kalonna Çexoslovakiya Kommunist Partiyasına qarşı, sosializm quruluşuna qarşı fitnəkar fəaliyyət göstərirdi.

BƏHLUL-DANA // DANƏNDƏ BƏHLUL

Bilici, çoxbilmiş, alim Bəhlul deməkdir.

Eldə bu ad çox məşhurdur. Dilimizdə “Bəhlul Dana kimi söz satır” atalar sözü vardır.

Mənbələr Bəhlulun tarixi bir şəxsiyyət olduğunu göstərirlər. Guya əsl kufəli olub, bütün ömrünü Bağdadda keçirmişdir. Hicri 190-cı illərdə vəfat etmişdir. Məşhur xəlifə Harun-ər Rəşidlə bir zamanda yaşamışdır. Hətta bəzi rəvayətlərə görə Harun-ər Rəşidin qardaşı imiş. Lakin bu mülahizə yanlışdır. Digər rəvayətlərə görə Bəhlul Bağdad hakimi Məmunun qardaşı imiş. Bu da səhv mülahizədir.

Bir sıra hikmətli sözləri və ibrətli hərəkətləri ilə Şərq xalqlarının böyük rəğbətini qazanmışdır. Gördüyü işlərin və dediyi kəlamların mühüm qismi indi də xalq içərisində məşhurdur. M.Füzuli öz şeirində Bəhlulu xatırlamışdır:

Bundadır Mərufə sərmənzil, cüneydə cülvəgah,
Bundadır *Bəhlula* zənciri-cünun, mənşura dar.
(Məruf və Cüneyd məşhur sufilərdir).

El arasında “Bəhlul-Dana”, “Danəndə Bəhlul” əvəzinə bəzən “Bəhlul Divanə”, “Divanə Bəhlul” da işlədilir. Ehtimal ki, buna səbəb “dana” və “danəndə” sözlərinin geniş xalq kütləsinə aydın olmamasıdır. Başqa sözlə, burada xalq etimologiyasının təsiri özünü göstərmişdir. Burası da var ki, “bəhlul” sözü hərfən axmaq, təlxək mənasına gəlir.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda bir müddət “Bəhlul” adlı məcmuə nəşr olunmuşdur. Bu dövrdə müəllim Qəmərlı “Bəhlul Danəndə” adlı bir dram əsəri yazmışdır. Abdulla Şaiqin “Bir saatlıq xəlifə” əsərində mərkəzi surət Bəhluldur.

N.Vəzirovun bir yazısında deyilir: “Sahibi-xanə buyurdular ki, dünyada puldan şirin, ləzzətli, gözəl şey yoxdur və heç vaxt ola bilməz. Pulsuz adam allahvara Ərəstu olsun, ya *Bəhlul-Danəndə* olsun, nə fayda? Onun əqlindən, kamalından nə çıxar?”

C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında deyilir: “Hamı deyirdi ki, sən qəlyanlı çoban Ələkbərin arvadı Gilə Bəhlul Danəndədən çox bilir. O istəsə daşa da məlhəm qoyub nəfəs verə bilər”.

BƏLKƏ DƏ QAYTARDILAR

Hazırda ictimai-siyasi məzmun kəsb etmiş bu ifadə əlindən çıxan dəyərli bir şeyi geri ala biləcəyi xülyası ilə yaşayanlar haqqında və onların dilindən istehzal bir çalarda işlədilir.

İfadə C.Məmmədquqluzadənin eyni adlı hekayəsindən (1920) yayılmışdır. Hekayədə sovet dövründə varı-dövləti, hakimiyyəti əllərindən çıxmış bir qrup milyonerin yenə öz ağalılıqlarına qayıdacaqları haqqında boş xülyaya qapılmaları satirik bir planda təsvir olunmuşdur.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “Onlar ötənlərin *bəlkə də qaytardılar* fikrindən biryolluq əl üzmək istəmirdilər”.

Hikmət Ziya “Bizə satıra lazımdır mı?” məqaləsində yazır: “Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının tarixi qələbəsi sonda da yazıçılarımız *“bəlkə də qaytardılar”* ümidi ilə yaşayanlara, əliyərilərə, satqınlara qarşı satiradan geniş istifadə etdilər”.

BİR EYBİM VARSA, O DA EYİBSİZLİYİMDİR

Adətən kinayə və rişxəndlə eybi çox olan adam haqqında, müxtəlif şəxslərə aid edilərək işlədilir.

İfadə Ü.Hacıbəyovun (1885-1948) “O olmasın, bu olsun” komediyasından (1909) yayılmışdır. Əsərin qəhrəmanı qoca, çirkin, cahil, qəddar, xəsis və qorxaq Məşədi İbad deyir: “Türkdə bir məsəl var, deyərlər ki, hər gözəlin bir eybi olar. Qonaqlar bu evdə olanda mən o biri otaqda səhərdən bəri fikirdə idim ki, ayə mənim eybim nədir? İndi bilmişəm ki, *mənim bir eybim varsa, o da eyibsizliyimdir*. Hərçənd bu çox nazik mətləbdir, amma bütün məsələ bundadır. Vəssəlam...”

Ə.Babayevanın “Hardasan, dost, hardasan?” romanında iclasın gedişi təsvir olunarkən deyilir: “Ziya böyründə oturmuş Sadıqın qulağına pıçıldadı: – Məşədi İbada dedilər ki, *eybin nədir? Dedi eyibsizlik*. Lakin onun pıçıltı ilə dediyini hamı eşitdi”.

BİR ƏLDƏ İKİ QARPIZ TUTMAQ OLMAZ

Dilimizdə atalar sözü hesab edilən bu ifadə əslində Rüdəkinin aşağıdakı aşağıdakı misrasının tərcüməsindən ibarətdir:

کسی بر نداشت ته دستی دو خربزه

Buradakı خربزه xərbuzə (yemiş) sözü səhvən “qarpız” kimi tərcümə edilmişdir.

BİRƏM-BİRƏM QAR GƏLİR

Burada “bir” sözünün təkrarı əslində “birər-birər” olmalı ikən danışiq dilində dissimilyasiya qanunu təsiri ilə “birəm-birəm” şəkli almışdır.

İfadə “Əsli və Kərəm” dastanındakı bir qoşmadan yayıla-raq məşhurlaşmışdır. Kərəm öz lələsi Sofi ilə birlikdə Əslini ax-tara-axtara gedib Ərzruma çıxırlar. Burada çovğun, borandan çox əziyyət çəkirlər. Burada Sofinin dilindən bir qoşmada deyilir:

Ərzrumun gədiyinə varanda
Onda gördüm *birəm-birəm qar gəlir*.
Dedim, Kərəm, gəl bu yoldan qayıdaq,
Gördüm xan oğludur, ona ar gəlir.

Müxtəlif yerlərdə birər-birər, birən-birən, bürəm-bürəm, burum-burum (qar gəlir) şəklinə də təsadüf edilir. Kərəmin di-lindən bir qoşmada deyilir:

Ərzurumun gədiyinə varanda,
Onda gördüm *burum-burum qar gəlir*.
Lələm dedi:gəl bu yoldan qayıdaq,
Dedim, dönmək namusuma ar gəlir.

R.Rzanın “Bahar hər il gələcək” şeirində (1969) deyilir:

Göyə baxdım
Birəm-birəm qar gəlir.
Kərəm düşdü yadıma.

BİRƏNİ NALLAMAQ

Başqa sözlə: müəyyən icad, ixtira, qabiliyyətlə başqasına üstün gəlmək, hər hansı işdə başqalarını aldatmaq, çox böyük məharət göstərmək.

“Atalar sözü” kitabında (1965) “*Birəni ayağından nallayır*” şəklində işlədilmişdir.

İfadə məşhur rus yazıçısı N.S.Leskovun “Solaxay” (“Levşa”) hekayəsindən (tərcümə edən H.Tahirov) yayılmış və məşhurlaşmışdır. Hekayənin məzmunu əslində rus xalq məsəli ilə bağlıdır: rus çarını heyrətə salmaq məqsədi ilə ingilislər poladdan bir birə düzəldib Tulaya göndərirlər. Buradakı sənətkarlar isə həmin çox kiçik polad birəni nallayıb geriye yola salırlar və beləliklə, ingilislərdən üstün olduqlarını nümayiş etdirirlər.

Əfqanın “Qartal əfsanəsi” romanında İsmayıl deyir:– E-e...saxla, saxla...*bu lap birəni nallamağa* oxşadı. Beş fris, yəni elə ölü oldu ki, Talin təkbaşına üçünü öldürdü, ikisini də əsir aldı”.

M.Süleymanovun “Zirvələrdə” romanında deyilir:” Qız çəpgöz, uzunsifət oğlana baxıb vəcdlə dedi:

– Plenumda Qəni yoldaş fəğan edirdi. Yaxşı yoldaşlığı var. Görünür, işini gözəl bilir, ona görə də Levşa adı veriblər.

Qəni qızardı, astadan mızıldadı:

–Ona görə yox, çəpgöz, bir də solaxay olduğuma görə mənə Levşa deyirlər.Yoxsa bizdə o Levşanın məharəti hardan? O tək Tulada yox, bütün dünyada məşhur usta idi. İngilis kralının poladdan qayırtdırıb rus çarına göndərdiyi *birəni nallayıb* dala

qaytarmışdı. Rus ustalarının məharətini, bacarığını aləmdə nümayiş etdirmişdi. İngilislərə yağlı bir şapalaq vurmuşdu”.

BİR GECƏLİK MƏTLƏBİN BİR SƏNƏ MABƏDİ VAR

İstehza ilə uzunçu və boşboğaz mühərrirlərə, müəlliflərə qarşı işlənir. M.Ə.Sabirin (1862-1911) 1911-ci ildə yazdığı aşağıdakı taziyanəsində son misradır.

Molla Ərəszadənin...vay yenə mabədi var,
Yazdığının yox sonu, “ənənə” mabədi var,
Gündə çıxan qəzetinin bircəsi boş keçməyir
Bir gecəlik mətləbin bir sənə mabədi var.

Bu son misra 1956-cı ildə nəşr olunmuş “Atalar sözləri” kitabına daxil edilmişdir. Molla Ərəszadə görkəmli alim, azərbaycan SSR EA-nın həqiqi üzvü Həmid Araslının atasıdır.

Qulam Məmmədli “Açılmamış səhifələr” məqaləsində yazmışdır: “1913-cü ildə irticaçı “Şəlalə” jurnalının redaktoru Səbribəyzadə, Cavidin “Sevinmə, gülmə quzum” şeirini bilərəkdən təhrif edərək çap etmiş, sonra haman təhrifi şairin nöqsanı kimi qələmə verib, tənqid hədəfinə çevirmişdi.

Səbribəyzadənin bu yaramaz hərəkəti ədəbiyyat dairəsində böyük narazılıqla qarşılandı və mətbuat səhifələrində “ədəbi cinayət” adlandırıldı...

Cavid, Səbribəyzadənin hər tərəfdən tənqid atəşinə tutulduğunu görüb, bu hücumların qabağını almaq məqsədilə “İqbal” redaksiyasına yazdığı “Cavablara cavab, yaxud ikinci rica” başlıqlı məktubunda: “Bilməm, kiçik, daha doğrusu mənasız bir mənzumə üçün “İqbal”ın möhtərəm qarelərini bu qədər sıxmaqda məna nə? Gerçəkdən mərhum Sabirin: “*Bir gecəlik mətləbin bir sənə mabədi var!*” – misrası yersiz deyilmiş” – deyə yazmışdı.

BİR GÜNLÜK XƏLİFƏ

İfadənin təsirini daha da qüvvələndirmək məqsədi ilə bəzən “bir saatlıq xəlifə” deyilir.

Bu ifadə müvəqqəti, qısa müddət ərzində hakimiyyət sürən adamlar haqqında işlədilir.

İfadənin yaranması əslində elmi-tarixi faktlarla əlaqədar olsa da, bir sıra tədqiqatçılar onu məşhur “Min bir gecə” nağılları ilə əlaqələndirirlər.

Məlumdur ki, IX əsrdən başlayaraq Abbasi xəlifələri yalnız xüsusi qoşun qüvvələrinin köməyi ilə taxta sahib olur və hökmranlıq edirdilər. Bu qoşun qüvvələri içərisində türklərdən ibarət atlı dəstələr (qvardiya) xüsusilə fərqlənirdi. Əslində həmin qvardiyanın komandirləri IX-X əsrin ortalarında hakimiyyəti öz əllərinə almışdılar. Çünki qvardiya vasitəsi ilə Abbasilərdən birini hakimiyyətdən salıb, başqasını taxta oturtmaq adi bir hal olmuşdu. Abbasi xəlifələrindən cəmi bir gün hakimiyyət sürən xəlifə İbn əl-Mütəzz olmuşdur. O, xəlifə Müqtədirə qarşı yönəlmiş saray çevrilişi nəticəsində (17 dekabr 908-ci il) hakimiyyəti ələ almış və həmin gün də başqa bir çevriliş nəticəsində öldürülmüşdür.

Nağılda isə göstərilir ki, Bağdadda yaşayan Əbül Həsən adlı gəncə bir nəfər qonaq gəlir. Axşam söhbət əsnasında Əbül Həsən özünün ən böyük arzusunu qonağa söyləyir: onun arzusu bir günlük xəlifəlik etməkdir. Bu qonaq tacir paltarı geyinmiş xəlifə Harun ər-Rəşid idi. O, Əbül Həsənin bədəsinə yuxu dərmanı tökür. Məst olub yuxulayan gənci xəlifənin əmri ilə saraya aparırlar. Sarayda ona xəlifə kimi hörmət olunur, bütün əmrlərinə danışıqsız riayət edilir. Hətta Əbül Həsən özü də xəlifə olduğuna inanır. Bütün günü xəlifəlik edir. Lakin axşam yenidən bədəsinə yuxu dərmanı tökürlər. Gözünü öz evlərində açan Əbül Həsən xəlifəlik etməsinin bir yuxu, yaxud həqiqət olduğunu ayırd edə bilmir.

Bu mövzu əsasında A.Şaiq (1881-1959) “Bir saat xəlifəlik” (1911) adlı dördpərdəli komediya, Avropada Offenbax (1819-1880) “Bir saat xəlifəlik” operettasını yazmışdır.

V.İ.Lenin “Rus inqilabına qiymət verilməsinə dair” adlı əsərində (1908) yazırdı: “İndi isə, əksinqilabın cəza tədbirlərinin azğınlığı dövründə, meşşanlar həyatın yeni hakimlərinə qorxaqcasına uyğunlaşırlar, yeni törəyən bir saatlıq xəlifələrə yan alırlar, əvvəlkilərdən üz döndərilər, bunları yaddan çıxarmağa çalışırlar” (Əsərlərinin tam külliyyatı. On yeddinci cild, səh.40).

M.A.Şoloxov “Sakit Don” əsərində müvəqqəti hökumət başçısı Kerenskini “*bir saatlıq xəlifə*” adlandırmışdır.

Məmməd Arif “Azərbaycan xalq teatrı” məqaləsində qədim “Xan-xan” oyunundan bəhs edərkən yazmışdır: “Xan-xan oyunu bəzən o qədər ciddi bir rəng alır ki, hökumət adamları özləri belə “bir saatlıq xəlifə”nin hökmünə boyun əyməyə məcbur olurlar”.

Anarın “Anlamaq dərdi” yazısında deyilir: “Bütün bu kütlə üzərində *bir saatlıq xəlifə* kimi olsa da, Şeyx Nəsrullah hökm sürür, bu kütləni istədiyi kimi sıxır, əzir, ram edir”.

İfadə bəzən “bir anlıq xəlifə” şəklində işlədilir.

Anarın “Ağ liman” povestində deyilir: “Əli topa toxunmuş oğlan küçə futbolunun əfsanəvi qanununa isnad etdi. “Prijetaya ruka” – dedi. Mübahisə başlandı. Birdən kiminsə ağına gəldi ki, hakimin də bir rolu ola bilər. Hakim amiranə bir səsle: – pinal, – dedi. Nəhayət, o da *bir anlıq xəlifə* olmuşdu”.

BİZ ƏFSANƏNİ HƏQİQƏTƏ ÇEVİRMƏK ÜÇÜN DOĞULMUŞUQ

İfadə məşhur sovet şairi P.D.Germanın “Daim yüksəklərə” şeirindən yayılıb dillər əzbəri olmuşdur.

Ədəbi-bədii dilimizdə bu ifadə bir sitat kimi, əsər, məqalə başlığı kimi, deviz kimi çox geniş miqyasda işlədilməkdədir. Məsələn, “Bakı” qəzetində komsomola həsr olunmuş bir məqalədə belə bir başlıq verilmişdir: “*Biz əfsanəni həqiqətə çevirmək üçün doğulmuşuq*”.

Lakin bu ifadə dilimizdə hələ tam sabitləşməmişdir. Odur ki, müxtəlif mənbələrdə müxtəlif şəkillərdə də özünü göstərir. Məsələn: “Biz dünyaya gəlmişik ki, nağılı həqiqətə çevirək” (“Kommunist” qəzeti, 12.V.62). “*Biz rəvayəti həqiqətə çevirmək üçün doğulmuşuq*” (“Bakı” qəzeti, I, X. 68).

İ.Əfəndiyevin “Bahar suları”nda Alxan deyir: “Eh, qızım! *Biz insanlar dünyaya zinət vermək üçün yaranmışıq*”.

S.Rəhimovun “Saçlı” romanında belə bir təsvir vardır: “– Bu əfsanədir, bu macərədir, bu nağıldır! – deyə Allahqulubəyov Şahinə baxıb çeçədi. – Bu xalis rəvayətdir, dastandır, hekayətdir.

Ürəyi alışan, yayın belə boğucu istisində çapalayıb yanan Şahin, nəhayət, baş mühəndisin üzünə bozardı:

– *Biz əfsanələri, nağıl və dastanları öz yaradıcı zəhmətimizlə, öz alın tərimizlə həqiqətə çevirəcəyik*”.

BİZİM DƏ KÜÇƏDƏ BAYRAM OLAR

Başqa sözlə, biz də əhdimizə, istədiyimizə çatırıq, bayram edərik, sevinərik.

İfadə dilimizə rus dilindən keçmişdir və qədim rus həyat tərzilə əlaqədardır.

Feodal Rusiyası dövründə şəhərlərdə adamlar öz peşələrinə, sənətlərinə müvafiq olan ayrı-ayrı məhəllələrdə yaşayırdılar: misgərlər məhəlləsi, qəssablar məhəlləsi, dabbaqlar məhəlləsi, tacirlər məhəlləsi və s. Hər məhəllənin xüsusi küçəsi var idi və hər məhəllə ayrıca inzibati-siyasi bir vahid təşkil edirdi. Bəzən müxtəlif ictimai qruplar, peşə nümayəndələri arasında ziddiyyətlər yaranır, ixtilaflar baş verirdi. Bu zaman müxtəlif küçələrin adamları arasında yumruq davası başlanırdı. Bundan əlavə, hər küçənin özünəməxsus olan ayrıca bayram günləri keçirilirdi, bu bayramlarda şadlıq edirdilər, qonaqlıq verirdilər, çalıb oynayırdılar. Belə bayramlara digər küçələrin camaatını da dəvət edirdilər. Dəvət olunanlar bilirdilər ki, *onların da küçəsində bayram olasıdır*.

Ə.Qasimovun “Təəssüf” hekayəsində deyilir:”...İşə təzəcə gəlib qələmi əlimə yenicə almışdım ki, telefon cingildədi. Dəstəyi götürdüm:

– Buyurun.

– Hə, oğul, bala, axır ki, bizim də küçədə bayram oldu”.

İ.Hüseynovun “Saz” povestində Qurban İsfəndiyara deyir:

“Çox fikirləşmə, kişi, bir gün *bizim küçədə də bayram olar*”.

Yenə orada İsfəndiyar kişi deyir:”Bənövşənin qapısına gün doğub, sabah, biri gün də bizim qapımıza gün doğar, inşallah! *Bizim küçəmizdə də bayram olar*, inşallah!”

V.İ.Lenin “A.M.Qorkiyə” adlı məktubunda (1913) yazmışdır:”Bizim küçədə toy-bayram olacaq. Piterdə metalçıların yeni ittifaqının rəyasət heyəti seçkilərində fəhlələrin təsviyəçilərə qalib gəlməsi münasibətilə indi biz şənlik edirik (Əsərlərinin tam külliyyatı. Qırx səkkizinci cild, səh.207).

V.İ.Lenin “İnessa Armanda” adlı məktubunu (1917) belə başlayır:”Əziz dost! Bu günlərdə Moskvadan fərəhli bir məktub almışıq...Yazırlar ki, kütlələrin əhvali-ruhiyyəsi yaxşıdır, şovinizm açıqca zəifləyir və yəqin ki, bizim küçədə toy-bayram ola-

caqdır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Qırx doqquzuncu cild, səh.441).

İfadə dilimizdə qismən dəyişdirilərək başqa şəxslərə də aid edilir. Ə.Səmədovun “Bir kəllə qənd” hekayəsində deyilir: “O gecikən nişan...düz üç ay gecikdi. Axır nəhayət ki, oğlan evinin küçəsində də bayram oldu”.

BİZ TƏBİƏTDƏN MƏRHƏMƏT GÖZLƏYƏ BİLMƏRİK, ONU TƏBİƏTDƏN ALMAQ BİZİM BƏRCUMUZDUR

Bu məşhur ifadə görkəmli sovet alimi İ.V.Miçurinin əsərlərindən yayılmışdır. İ.V.Miçurin orqanizmin irsi formalarını dəyişdirməyin və bunu insan üçün əlverişli şəkllə salmağın mümkün olduğunu sübut etmişdi. Həmin ifadəni isə ilk dəfə əsərlərinin III nəşrinə yazdığı müqəddimədə (1934) işlətmışdi.

S.Vurğun “Elmin gücü” məqaləsində (1954) yazırdı: “İnsan qüvvəsi təbiətə qalib gəlir. Çünki o, qabaqcıl elmlə silahlanır. Təbiətin böyük dəyişdiricisi İ.V.Miçurin demişdir ki, təbiət öz-xoşuna sənə heç şey verməz. Bunu ondan biz özümüz almalıyıq. Bunu almaq üçün isə təbiəti idarə edən qanunları bilmək lazımdır”.

C.Bərgüşadın “Bozatin belində” romanında “Təbiətin qəzəbi” adlı fəslə verilmiş epigrafdə deyilir: “*İnsan təbiətdən mərhəmət gözləməməlidir, istədiyini ondan almalıdır*”.

BÖYÜKLÜKDƏN GÜLÜNCLÜYƏ BİR ADDIM (MƏSAFƏ) VAR

Napoleonun Varşavadakı səfəri de Pradt özünün “1812-ci ildə Böyük Varşava hersoqluğunda səfirliyin tarixi” kitabında göstərir ki, Napoleon 1812-ci ildə Rusiyadan qaçarkən bu ifadəni tez-tez işlədirdi.

Mənbələrdən məlum olur ki, həmin ifadəni Napoleon əvvəllər də söylərmiş. Əslində isə bu ifadə bir qədər başqa şəkildə Napoleondan çox-çox qabaqlar işlədilirdi.

BRİTANIYA ŞİRİ

Böyük Britaniyanın milli emblemidir. Bu ifadə ilk dəfə ingilis yazıçısı Con Draydenin (1631-1700) “Maral və qaplan” poemasında məcazi mənada Böyük Britaniya anlayışını bildirmək üçün işlədilmişdir.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində bir məqalədə kinoda “*Britaniya şirinin* güc və qüdrətinin təmsali olan” bir obrazdan bəhs edilir.

S.Dağlının “Bahar oğlu” romanında müsavət parlamasının üzləri haqqında deyilir: “Hətta açıqda britan şirinin quyruğunu yalayan dodaqlar da gizində osmanlı ayparasını öpür, xitabət kürsüsündə ingilis donanmasını tərifləyən dillər də istirahət kürsülərində türk piyadasını mədh edirdi”.

BU BAŞ QULAQ KAMANÇAYA YARAŞMAZ

İfadə İ.A.Krıllovun “Sazandalar” təmsilindən yayılmışdır (Tərcümə edən A. Səhhət).

Təmsildə təsvir olunur ki, “dəcəl meymun, çolaq ayı, çəp keçisi bir ulağa yoldaş oldu”. “İki kamança, iki tar tapıb çalmağa başladılar. Lakin bir nəticə əldə edə bilmədilər.

Bu zaman:

Bülbül dedi: – Bunlarla kar aşaz,
Bu baş-qulaq kamançaya yaraşmaz.

Buradakı ikinci misra qanadlı ifadə kimi yayılmışdır.

V.İ.Lenin “Sovet hakimiyyəinin müvəffəqiyyətləri və çətinlikləri” kitabçasında (1919) yazmışdır:”O zaman ki, Kerenski hökumətinin, Milyukov koalisiyalı nazirlər kabinəsinin tükünü, necə deyirlər, bir-bir diddik, onları nazir vəzifələrinə hər cür yerləşdirmək təcrübəsini keçirdik, onları hökumətdə sağdan-sola və soldan-sağa, aşağıdan yuxarı və yuxarıdan aşağı dəyişikliklər etməyə məcbur etdik, məlum oldu ki, onlar hər nə cür otursalar da, *bu baş-qulaq kamançaya yaraşmır* və nəticədə tük kimi havaya uçdular” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz səkkizinci cild, səh. 48).

BULANIQ SUDA BALIQ TUTMAQ

Məcəzi mənada: öz məqsədinə əyri yollarla çatmağa can atmaq.

İfadə qədim yunan təmsilçisi Ezopun bir təmsilindən dünyanın bir çox dillərinə yayılmışdır. Təmsildə deyilir ki, hiyləgər bir balıqçı qəsdən suyu bulandırır ki, başqalarına nisbətən özü daha çox balıq tutsun.

N.Nərimanov “İranda qanuni-əsasi və məşrutəyyət” adlı məqaləsində yazmışdır:”...Amma ingilis bulanıq suda balıq yaxşı tutur”. Müəllif ”Bəsdir özünüzü rüsvay etdiniz” məqaləsində yazırdı:”Siz ancaq bulanlıq suda balıq tutmağı bacarırsınız”.

Ü.Hacıbəyov 1908-ci ildə yazırdı:”Və biz iniyə qədər araqarışdıran və bu kələklə bulanlıq suda balıq tutmaq istəyən adamlara səbr edirik və hətta o cürə fitnəçilərin sözlərinə inanıb, onlara tovlanıırıq və əllərində oyun-oyuncaq oluruq”.

BULVAR-ŞALVAR QAFİYƏSİ

Şeirlərinin məzmun və mündəricəsinə deyil, zahiri formasına, gurultusuna aludə olan bacarıqsız şairlərin sönük əsərləri və bunların texnikası haqqında rişxəndlə işlədilir.

Xüsusilə şifahi nitqdə çox yayılmış olan bu ifadə C.Cabbarlının “Dönüş” pyesindəndir. Əsərdə artist Xosrəmməd öz yazdığı şeiri oxuyur:

Gündə vurur qızlarımız pudrasın gedir çıxır bulvara,
Gah görürsən yubka geyir, gah da girir şalvara.

Bu zaman Sapanın “Eh, nə olsun ey! Bu şeir deyil ki: nə vəzni var, nə qafiyəsi” iradəsinə qarşı Xosrəmməd belə cavab verir: “Sən heç anlamırsan qafiyə nədir. “Bulvar, şalvar” bəs bu qafiyə deyil?” Əsər boyu Xosrəmməd bulvarla şalvarın qafiyə olduğunu sübut etməyə cəhd göstərir.

BUNU DA SÜBUT ETMƏK LAZIM İDİ

Eramızdan əvvəl II əsrdə yaşamış böyük yunan riyaziyyatçısı Evklidin dilindən bütün mədəni dillərə yayılmışdır. Onun hər bir riyazi misal, məsələ, teorem və s. həlli yuxarıdakı sözlərlə bitirdi. Siyasi ədəbiyyatda bəzən latın dilindəki ekvivalenti işləyir.

V.İ.Lenin “Rus inqilabının gücü və zəifliyi” məqaləsində (1907) yazmışdır: Buna görə, proletariat burjuva inqilabını burjuva demokratiyası ilə birlikdə etməli olduğundan – proletariat sözün geniş mənasında siyasi “blok” halında çıxış etməli olub, buraya nəinki seçki və nəinki parlament sazişlərini daxil etməli, həmçinin qaragüruhçülərə və k.-d.-lərə qarşı sollarla, yəni xalqçı xırda burjuaziya ilə heç bir saziş bağlamadan da birləşərək hərəkət etməli idi! Guod erat demonstrandum – bunu da sübut etmək lazım idi” (Əsərlərinin tam külliyyatı. On beşinci cild, səh.247).

V.İ.Lenin “Sınıf mübarizənin marksist anlayışı haqqında” məqaləsində (1913) A.Yermonskiyə müraciətlə yazmışdır:”Öz tənqidi təhlilinizdə dövlət hakimiyyətinin *quruluşu* məsələsinin *astanasında* dayanmaqla siz sinfi mübarizə haqqında öz anlayışınızın liberal məhdudluğunu *sübut etmişsiniz*.”

Elə bunu da sübut etmək lazım idi” (Əsərlərinin tam küliyyatı. İyirmi üçüncü cild, səh.263).

BURDA MƏNƏM, BAĞDADDA KOR XƏLİFƏ

Heç kəsə razılaşmayan və ya heç kimi bəyənməyən, öz bildiyindən əl çəkməyən adamların dilindən istehza ilə işlənir.

Bağdad xəlifələrinin acınacaqlı taleyinə işarə edən bu ifadənin yaranması da tarixi faktlarla əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, X əsrin əvvəllərindən başlayaraq xilafətdə hakimiyyət üstündə gedən mübarizələr nəticəsində bir sıra xəlifələr məğlub edilir və gözləri çıxarılırdı. Bunlardan birincisi Əl-Qahir idi. O, könüllü surətdə taxtdan əl çəkmədiyi üçün gözləri çıxarılmış və 17 il dilənçi vəziyyətində yaşamışdı. Xəlifə Əl-Mütəkki isə kor ediləndən sonra 24 il yaşamışdır. Ondan sonra taxta çıxmış Əl-Müstəqfinin də gözləri çıxarılmışdı.

M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında kor xəlifələrin taleyindən obrazlı şəkildə bəhs olunur.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsi” romanında Aslan müəllim deyir:”Biz bəzən uşaqların üzünə onları tərifləyirik. Deyirik, sən beləsən, filansan. Bu, mənə, o qədər də düzgün deyil. Onun gözü tez dumanlanır, yerişini itirir. “*Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə*” – deyib heç kəsi, hətta öz müəllimini də bəyənmir”.

C

CAHİLƏ ƏN YAXŞI CAVAB – SUSMAQDIR

İfadə حواب ابله ان خاموشی است fars dilindəki misalının tərcüməsidir ki, bunun ərəb variantı da vardır.

Bu ifadəyə XI əsr fars nəsrinin görkəmli nümunəsi “Qabusnamə” də təsadüf edilir.

M.Hadi “Mən bir kitabəm” şeirində yazmışdır:

Cahil sənə edərsə cühulanə bir xitab,
Mənili bir sükut ona əla cavabdır.

CANI MƏNİM ƏLİMDƏDİR

İfadə şəxslərə və zamanlara görə dəyişə bilər. Müxtəlif mənələrdə işlənir: öhdəsindən gələmə, mənim sözümdən çıxma, mənə tabedir və s.

Qədim insanların əqidəsincə, canla bədən (cisim) iki müxtəlif varlıqdır. Can bəzən bədəni tərk edir. Məsələn, insan yuxulayanda, özündən gedəndə can çıxıb gedir. İndi də “canı çıxdı”, “canım ağzıma gəldi” və s. ifadələr işlənməkdədir. Canı çıxmağa qoymamaq və ya geri (bədənə) qaytarmaq üçün müxtəlif vasitələrdən (dua yazmaq, tas qurmaq və s.) istifadə olunurdu. Canın tərk etdiyi bədən bir heçdir. Bədəndən çıxan canı kim tuta bilsə, ona hökm edə bilər.

Can (ruh) haqqında qədim animistik təfəkkürün yaranmasına səbəb qədim insanın öz xüsusi psixikasını başa düşməməsi olmuşdur. Məsələn, yuxugörmənin, qalyusinasıyanın səbəbini bədəndən ayrılıqda yaşayan canın fəaliyyətində görürdülər. Əvvəllər bu can (ruh) maddi varlıq kimi təsəvvür olunurdu.

M.Ə.Sabir yazır: “*Cin görürəm, can görürəm, qorxmuram*”.

Qədim əfsanələrə görə dünyada ilk məxluqat atəşdən yaranmış canlar idi. Çox nəhəng olan bu canları Allah qırmış, onların nəslindən yalnız biri qalmış ki, bu da iblis və ya əzazildir.

Getdikcə can haqqında animistik təsəvvürlər maddi əlamətlərdən təmizlənilir. Can qeyri-maddi bir varlıq kimi başa düşülür. Bütün müasir dinlərdə bu animizm təsəvvürləri qüvvətli-dir.

İnsanın ikili təbiəti və burada cismin faniliyi, canın (ruhun) isə əbədiyi haqqında yəhudi – xristian təlimi müsəlman dininə də təsir göstərmişdir.

Əl-Fərabi (870-950) canın (ruhun) bədəndən asılı olduğunu söylədiyi üçün uzun müddət təqiblərə məruz qalmışdır.

Can (ruh) haqqında qədim görüşlərin izləri müasir dildə qalmaqda davam edir. Müasir şair də yazır:

Yaşaya bilmərəm mən səndən ayrı
Can necə yaşasın bədəndən ayrı...

Nağıllarımızda divlərin canı, adətən, şüşə içərisində saxlanan quş (göyərçin) kimi təsəvvür olunur. Bu quşu öldürməklə divə qalib gəlmək mümkündür. Dilimizdə “divin canı şüşədə olan kimi” ifadəsi də buradandır.

N.Nağıyevin “Həsərət” romanında Əli Köçərova belə deyir: “Elə demə, qohum, qorxar, çünki div kimi *canı sənin əlindədir*”.

Ə.Babayevanın “Hardasan, dost, hardasan?” romanında deyilir: “Paşa müəllim getməyib, etiraz eləyib. Deyib *“ağ divin canı şüşədə olan kimi mənimki də məktəbdədir”*.

Dilimizdə adətən “can” “cisim” sözünə, müvafiq sinonimlər olan “ruh” da “bədən” sözünə qarşı qoyulur. Deməli, can ruhla, cisim bədənle sinonimdir.

Xudu Məmmədov “Qoşa qanad” əsərində yazmışdır: “Qədim alimlərin fikrincə, canlı torpaqla cansız torpağın fərqi birincidəki “can” və ya “ruhdur”.

Lakin bu məfhumlar xalq təfəkküründə o qədər də difrensiallaşmadığından dilimizdə “can” sözünün “bədən” mənasında işlənməsi halları da çoxdur: can-ciyər, can-baş, can-dil, can sağlamlığı və s.

Guya Əzrayıl insan bədənini sökərək canı ondan alır. Can bədənini iç orqanlarında otururmuş. Can çəkişmək – Əzrayılın canı almasına müqavimət göstərmək deməkdir.

CƏHƏNNƏM DƏRƏSİ

Məcəzi mənada: çox isti, dəhşətli yer. İslam dininə görə, günahkarların o dünyada əzab çəkəcəyi yer.

İslam dinində də (Quranda da) zərdüştiliyin bir çox ünsürləri vardır ki, bunlardan biri də cənnət və dəhşətli cəhənnəm haqqındakı fikirlərdir. Bu fikirlər əslində Zərdüşt dinindən yəhudi və xristian dinlərinə, oradan da islam dininə keçmişdir.

Habelə qədim assorlarda və yunanlarda (İştar haqqında əfsanədə) belə bir dəhşətli yer haqqında təsəvvür var idi.

“Cəhənnəm” sözü əslində qədim yəhudi dilindən yayılmışdır. Qədim yəhudi dilində gehinnom kimi işlənən ifadə (Tövratda: gejena) “Hinnom dərəsi” mənasına gəlir. Bu dərə Yerusəlimin (Qüdsün) yaxınlığında, Qərb tərəfdə yerləşirdi ki, bura ölən heyvan leşlərini və edam olunmuş adam nəslərini tullayırdılar. Həmin dərədə vaxtilə Moloxa adlı bir büt var idi ki, onun qarşısında qədim yəhudilər insan qurbanı kəsərdilər. Burada habelə adamları diri-diri yandırırtdılar və havanı bürümüş kəşif iyin qarşısını almaq üçün ara vermədən oraya tökülmüş zir-zibili də yandırmalı olurdular. Odur ki, Hinnom dərəsi lap qədimlərdən insanların mənfi münasibət bəslədikləri bir yer olmuşdur. Bu yerin adı tədricən ümumiləşərək yuxarıdakı mənani kəsb etmişdir.

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda axund Molla Sadiq belə vəz edir: “*Cəhənnəmdə bir dərə* var ki, onun

içində yetmiş min ev var və min qara ilan var və hər ilanın qarında yetmiş min zəhrdarsəbu var”.

S.Rəhimovun “Üzssüz qonaq” hekayəsində ev sahibi qonağa deyir:– Vallah, nə çay, nə qənd var...Bu *cəhənnəm dərəsində* şəhər-bazarı kim verir bizə ki, biz də çay qoyub verək sizə”.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir:”Bakı neft sahibkarlarının *cəhənnəm* əzabına düşənlər *cəhənnəm* cəzirələrində can çəkişdirmişilər....bu *cəhənnəm dərəsindən* qaçmamışdılar, qaça da bilməmişdilər”.

İ.Hüseynovun “Məhşər” romanında deyilir:”Məsciddən o tərəfdə – Məkkə səmtində “Məhşər dərəsi” deyilən böyük dərə vardı. Şəhərin dövrəsindəki cənnət yaşıllığının əksinə, nəhəng xəndəyə bənzəyən o dərədə quru daşlıqdan və qəbrə bənzəyən bədheybət ovruqlardan başqa bir şey yox idi, buna görə də *məhşər dərəsinə* “*cəhənnəm dərəsi*” də deyirlər”.

CƏHƏNNƏM XOŞ NİYYƏTLƏ YARADILMIŞDIR

Başqa sözlə, yaxşı niyyəti, arzusu olmaq hələ yaxşı iş tutmaq deyildir. Yaxşı arzuları olub onu yerinə yetirməyənlər heç də nəcib, əxlaqlı hesab edilmir və buna görə də cənnətə deyil, *cəhənnəmə* göndərilməli olurlar.

Birisi bir iş görməyi vəd edib, bu barədə danışib boynuna iş götürüb, yerinə yetirməyəndə həmin ifadəni ona qarşı istehza ilə işlədirlər.

İfadənin müəllifi ingilis yazıçısı Conson (1709-1784) hesab olunur.

İnran Qasımov “İxtiraçılar və “Həzırına nazir” olanlar” məqaləsində yazmışdır:”...Qoca mühəndis öz şübhələrini belə bir qısa sualla ifadə etdi. Əlbəttə, onun sualına cavab verməli oldum, “hə” dedim, “yox” demədim, ancaq onu da əlavə etdim ki, *cəhənnəmə gedən yol da yaxşı niyyətlə salınmışdır*”.

V.İ.Lenin “Nə etməli” əsərində (1902) yazmışdır: “Cəhənnəm xoş niyyətlə yaradılmışdır, bu məsələdə də xoş niyyətlər hələ heç də “ən az müqavimət xətti ilə”, xalis burjua proqramı olan “Credo” xətti ilə kortəbiiliyə uymağın qarşısını almır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Altıncı cild, səh.82).

V.İ.Leninin “Sözlər və işlər” məqaləsi (1913) belə başlayır: “Bizdə daim belə bir səhv edərək, bir partiyanın və qrupun şüarlarını, taktikasını, ümumiyyətlə, onun məsləkinə həmin qrupun özünün irəli sürdüyü niyyətlər və ya dəlillər əsasında qiymətləndirirlər. Belə bir qiymət heç nəyə yaramaz. Hələ çox qədimlərdə demişlər ki, cəhənnəm də xoş niyyətlə yaranmışdır (Əsərlərinin tam külliyyatı, İyirmi üçüncü cild, səh. 367).

CƏMŞİDİN CAMI

Bəzən də “Cami-Cəm”, “cami-gitinüma”, “dünyanı gös-tərən cam” və s. kimi işlədilir. Məcəzi mənada şərab dolu kasa deməkdir. Əfsanəyə görə, Cəmşid bir cam (piyalə) ixtira etmişdi ki, bu cam dünyada baş vermiş və baş verməkdə olan bütün hadisələri özündə əks etdirərdi, insanı maraqlandıran bütün həyatı – zəruri məsələlərin izahını, həllini göstərirdi.

Əfsanələrdə göstərilir ki, Cəmşid şərab içməyi çox xoş-lardı. Guya Novruz bayramının əsasını da o qoymuşdur. Guya şərabı Cəmşid icad etmişdir. Daim şərabla dolu olan Cəmşid pi-yaləsi haqqında klassik poeziyada tez-tez bəhs edilmişdir. Adı şairlər tərəfindən şərab və camla birlikdə yad edilən Cəmşid şe-irdə şadlıq və kefcillik rəmzi olmuşdur.

Azərbaycan şairi Marağalı Əvhədi (1274-1338) “Cami-Cəm” adlı (1333) beş min beytlik bir məsnəvi yazmışdır. Əsərə “Cami-Cəm” adının verilməsinin səbəbini şair belə izah edir ki, Cəmşidin əfsanəvi camı kimi, bu əsər də oxuculara bütün dün-yanı, onun işlərini göstərəcək və onlara tükənməz zövq, səfa ve-rəcəkdir.

Bu tərkibdəki “Cəmşid” ismi ayrılıqda klassik ədəbiyyatda əzəmət, uzunömürlülük və müdriklik rəmzidir. Cəmşid İranın qədim əfsanəvi padşahlarından hesab olunur. Onun həyat və fəaliyyəti haqqında Firdövsinin “Şahnamə”sində ətraflı məlumat verilir. İranda hakimiyyət sürən Pişdadiyan sülaləsinin dördüncü və ən böyük padşahı sayılır. Guya ona divlər qulluq edərmiş. Rəvayətə görə 700 il (başqa bir rəvayətə görə 1000 il) şahlıq etmişdir ki, bu müddət ərzində ölkədə rifah və dinclik hakim olmuşdur. Guya onun şahlığı zamanında yer üzündə qızıl əsr mövcud olmuşdur.

Çox gözəl olan Cəmşidin üzünün işığı getdiyi yerə düşər, ora aydınlaşarmış. Sonralar allahlıq iddiasına düşmüş imiş. Guya bütpərəstliyi Cəmşid yaymışdır.

Əsil adı “Cəm” imiş ki, bu da “günəş padşah”, “böyük padşah” mənasına gəlir. “Şid//şit hissəsi sonradan əlavə olunmuşdur ki, bu da “günəş”, “ışık” mənasındadır.

Günəşə pərəstiş ayini zərdüştilikdən əvvəl Şərq ölkələrində (İran, Hindistan və s.) geniş yayılmışdı. Hind əsətirində Camaşida günəş məbudunun adıdır. Çox qədim tarixə malik mitraizm və mani dinlərində günəşə pərəstiş əsas yer tuturdu.

“Bürhan-Qate” müəllifinin göstərdiyinə görə, Cəm “dünyanı gəzib Azərbaycan vilayətinə gəlib bir təxt-ali qurdular. Özü də əlbiseyi-şahanə geyib təxt üzrə qərar elədi. Vəxtə ki, günəş tülu etdi, şəşəyi ol tac və təxtə toxunduqda bütün ol həvali-niğər-qe-nur və ziya etməklə hər kəs bundan ziyadəsilə fərəhnək oldular. Ol günə “novruz” təsmiyə elədilər və pəhləvi lisanında şüa və pərtövə “şid” itlaq olunmaqla Cəm ləfzinə izafə ilə ol padşahə Cəmşid dedilər”.

Tədqiqatçıların fikrincə, Cəmşid surətinin prototipi “Avesta”dakı Yimadır. Yima da lovğalandığı üçün məhv olmuşdur. Hörmüzd vaxtilə ona mərhəmət göstərmiş və o, qüdrətli hökmdar olmuşdu. Sonralar müvəffəqiyyətlərdən lovğalanan Yima Allahu saymamışdır. Lovğalığına cəza olaraq bir ərəb sərkərdəsinə əsir düşmüş və s.

CƏNNƏT ANANIN AYAĞI ALTINDADIR

Ananın böyüklüyünü, müqəddəsliyini əks etdirən bu ifadə əslində dinlə əlaqədar işlənsə də, sonralar həyatı məzmun kəsb etmiş, dini qabıqdan məhrum olmuşdur.

M.Füzuli “Hədisi-ərbəin”in tərcüməsində yazmışdır:

Analar hörmətin tutun ki, müdam
Qabili rəhməti ilah olasız.
Istək onlar ayağı altında,
Gər dilərsiz ki, *cənnəti bulasız.*

M.Ə.Sabirin “Məktəb uşaqlarına töhfə” şeirində deyilir:

“Payı altındadır, behişt ananın”–
Bu hədisi-şərifdir, inanın.

Ə.Cavad “Ana” şeirində (1914) yazırdı:

Sənin məmnun olduğun gün ruhum mənim məmnun qalır,
Inandım ki, *cənnət sənin ayağının altındadır.*

Yazıçı Ə.Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənim” romanında müəllif əsərin qəhrəmanı S.Ə.Şirvaniyə müraciətlə yazır: “Şairim, məgər sən ana və bacılarının nələrə qadir olduğunu bilmirsən? Nə tez unutdun? Özün necə demişdin? “Peyğəmbərin dediklərindən təkcə *“Behişt dedikləri yer ananın ayağı altındadır”* cümləsi üçün ona peyğəmbər deyər, tapınar, səcdə edərdim”.

CƏNNƏTİN QƏBZİ

Bu qəribə ifadə Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin (1887-1943) eyni adlı məşhur hekayəsi (1913) ilə əlaqədar yayılmışdır. Hekayədə təsvir olunur ki, yoxsul çəkməçi Usta Ağabala bütün var-yoxunu cənnət qəbzi almaq yolunda sərf edir.

C.Məmmədquqluzadə felyetonlarından birində yazırdı: "Əli şüəsi ibarətdir elə bir yaranmışdan ki, onun gecə-gündüz fikri-zikri *cənnətin qəbzini* mollalardan yalvarıb istəməkdir".

İfadə Mir Cəlalın "Dağlar dilləndi" povestində də işlədilmişdir.

C.Məmmədquqluzadənin "Gözəl yerlər" felyetonunda deyilir: "...Molla Qiyam, Molla Qivam, Molla Hüseyn və Molla Əbdüləli bir tərəfdən, Lahıç seyidləri də o biri tərəfdən avam kəndlilərə *behıştin qəbzini* paylamaqdadırlar".

"Azərbaycan gəncləri" qəzetində (4.III.1972) bir felyetonda deyilir: "...Nə bilsin ki, məsciddə sətəlcəm olub xəstələnenə, zədə alana nəinki "cənnət qəbzi", heç həkim bülleteni də düşür".

Əli Nəzminin "Vədə" şeirində (1912) deyilir:

Hər nə olursan ol, iki pul ver, musurman ol,
Kafir də olsa, *qəbzi-behişti* nişan verir.

CIZ(IĞ)INDAN ÇIXMAQ

Məcəzi mənada həddini aşmaq, müəyyən hədd keçmək, məqbul adətləri, normaları pozmaq.

İfadə "cızıqturna" (və ya "dirədöymə") adlanan oyunla əlaqədar yayılmışdır. Rəqib oyunçuların bir dəstəsi dairənin (cızıqın) içərisində olub qayışları rəqib dəstədən qorunalıdır. İçəridəkilərdən kim cız(ıq)dan çıxarsa, onun qayışını götürmək işi asanlaşır.

S.Dağlının “Bahar oğlu” romanında bu oyun belə təsvir olunur: “Dağlı məhəlləsində “cızıq turnası” oynayırdılar. Uşaqlar iki dəstəyə bölünmüşdü. Cəfərin dəstəsi *cızığın içinə düşmüşdü*. Yoldaşları kimi o da qayışını belindən açıb yerə salmışdı. *Cızıqdan kənarda* olanlar bu qayışları götürməyə səy edirdilər.

Məhəllədə “Mollaoğlu” ləqəbi ilə məşhur olan cüssəli bir gənc əlini ona uzatdı:

–Ver əlivi, görək kim kimi çəkər.

Cəfər bilirdi ki, özündən böyük olan Mollaoğluna gücü çatmayacaq, oğlan, şəksiz, onu dartıb cızıqdan çıxaracaq, qayışını götürüb turnalayacaqdır. Lakin zəifliyini etiraf etmək ona ər gəldi. Sağ əlini uzadıb salamlaşır kimi Mollaoğlunun əlindən tutdu. Bir-birini çəkдилər. Cəfər bütün qüvvəsini toplayaraq rəqibini cızığın içinə dartmaq istədi. Ancaq səyi boşa çıxdı. Əksinə, Mollaoğlu onu *cızıqdan kənara sürüməyə* başladı. Cəfər ayağını oğlanın ayağına toxundurmaq istədi (buna nail olarsa, onun dəstəsi üstünlük qazanıb cızıqdan çıxacaq, rəqibləri cızığa salıb turnalaya biləcəkdilər). Bir ayağı yerdən qopmuş Cəfəri Mollaoğlu çəkib *cızıqdan çıxardı*, qayışını götürdü və sonra onu cızığa salıb turnalamağa başladı...Mollaoğlu yenə qayışı havada toplayıb Cəfərin ayaqlarına vurmaq istədi. Cəfər yuxarı atıldı. Zərbəsi boşa çıxan Mollaoğlu səntirlədi. Cəfər sol ayağını *cızıqdan götürmədi*, sağ ayağı ilə onun topuğuna badalaq ilişdirdi...Oyun dayandı. Cəfərgilin dəstəsi *cızıqdan çıxdı*. İndi rəqiblər *cızığa girməli idilər*”.

İfadənin məşhur bir lətifə ilə əlaqədar olduğu da düşünülə bilər. Adətən, Molla Nəsrəddinlə əlaqələndirilən lətifəyə görə, arvadı ilə yol gedərkən molların qabağını bir quldur kəsir. Dairəvi bir cızıq çəkib Mollanı oraya salan quldur tələb edir ki, Molla *cızıqdan ayağını kənara qoymasın*. Özü arvadı soyub bütün qiymətli şeylərini alır. Quldur gedəndən sonra Molla arvadına təsəlli verir ki, o, quldurun sözündən çıxmış, quldur arvadla məşğul ikən *cızıqdan kənara ayaq qoymuşdu*.

Əlbəttə, əslində lətifə bu ifadə əsasında, sonradan quraşdırılmışdır.

Cahandar Kəlayevin “Sayalı, Həmzə və başqaları” hekayəsində Tapança Misir deyir: “İçək arvadlarımızın sağlığına. Amma arvad nədi, *cızdan qırağa çıxdı* nədi?”.

İ.Hüseynovun “Kollu Koxa” povestində deyilir: “Bütün rəsmi dairələrdə danışığ başlanacaq ki, Qurban kişi ilin əvvəlində “podrat” – deyib Cavanşiri *cızığından çıxartdı*”.

Vəli Əliyevin “Gülöyürdə görüş” hekayəsində Mürsəl bəy deyir: “– Camaat yolunu azıb, allahın *cızığ*ından çıxıb, nə böyük, nə kiçik, nə bəy, nə ağa tanıyırlar”.

C.Əlibəyovun “Mənim analı dünyam” romanında deyilir: “Bu dəfə onunla razılaşmadım. Onun, qızların yeni azad həyata düşərək, çaşıb *cızıqlarından çıxması* barədə dedikləri mənə məşinin əyri-üyrü, mürəkkəb xırda hissələrini xatırladırdı”.

Vaqif Musanın “Adsız hekayə”sində deyilir: “O, bəzən arvadının *cızığ*ından *çıxmasını*, bəd yola düşməsinin səbəbini onun cavanlığında görürdü”.

Bəzən də eyni mənada “*cızığ*ından *çıxmaq*” ifadəsi işlənir. B.Gözəlovun “Qocalıqda yorğalıq” hekayəsində deyilir: “Sizdən nə gizlədim, beş-altı il bundan qabaq mən də *cızığ*ımdan *çıxmışdım*...yaxşı ki, tez ayıldım. Yoxsa kim bilir, axırım necə olacaqdı...”

CİNNİ CƏFƏR QOŞUNU

Hüseynqulu Sarabski inqilabdan əvvəl Bakıda təşkil olunan şəbeh təmasından bəhs edərkən yazırdı: “Davada Həzrət Abbasın qolunu salırdılar, 72 şühəda hamısı qırılırdı. Nəhayət, İmam Hüseynə növbə çatardı. İmam bütün bədəni yaralı meydana yığılıb qalardı. Bu zaman olduqca gülünc vəziyyət yaranardı. Cinni Cəfərin “qoşunu” meydana girərdi. Bunlar kiçik uşaqlardan təşkil olunub öyrədilirdi. Onlar kömürdən saqqal, bığ çəkərdilər. Qədim ərəb silahları və paltarları geyərdilər. Bunlar

gəlib İmam Hüseynin qarşısında dayanar və davaya girişməyə izn istəyərdilər: –Ya İmam Hüseyn, bizə izn ver bunlarla dava edək. İmam Hüseyn izn verməzdi. Bunlar peşman olub qayıdardılar”.

İfadə həmin şəbeh tamaşası ilə əlaqədar yayılıb ümumiləşmişdir.

C.Məmmədquluzadə felyetonlarından birində yazır:”...Beş-altı milyon *cinni Cəfər qoşunu* saxlamaqla kafir ingilislər müsəlmanlardan şərəfli oldular?”

S.Rüstəm və H.Nəzərinin “Yağın” komediyasında şeypur çala-çala keçən pioner dəstəsini gördükdə Molla Zəki deyir:”...Budur Suri İsrafil çalınır. Budur, *cinni Cəfər qoşunu*. Daha dünyanın axırındır”.

Hənəfi Zeynallı Hüseyn Caviddən bəhs edən bir məqaləsində yazırdı:”Kərbəla xüsusundakı mərsiyələrdə *cin Cəfərin* İmam Hüseynə yardım etmək istəməsi, səmalarda mələklərin...göz yaşları tökmədən keçdiyini qeyd etməyirlər”.

M.Şükürün “Anamdan sorğular” poemasında deyilir:

O zaman ki qara torpaq göyərdi,
Tay-tuşlarım gödək şalvar geyərdi,
Yunus gizli bir göz vurub deyərdi:
“Yenə gəldi *Cəfər cinni qoşunu*,
Üzəcəklər sərçələrin başını”.

CÜMƏ BİKAR, ŞƏNBƏ ŞİKAR

İctimai-faydalı iş görməyən, tüfeyli həyat keçirənləri səciyyələndirmək üçün işlənən bu ifadə həftənin günlərində bəslənən qədim inamla əlaqədar olub, daha böyük nitq vahidinin bir parçasından ibarətdir.

“Atalar sözü” kitabında bu nitq vahidinin bütöv şəkli belədir: “Şənbə yatar, bazar bikar, həftə üçü – bənimə, çarşənbə – tərənəmə”.

Ə.Haşımov bunları belə sadalayır: “Şənbə – şikar, bazar – bikar, həftə üçü – ağır gün, çərşənbə – tərənəmə”.

“Kommunist” qəzetində (13.XII.1968) bir yazıda deyilir: “Cümə şikar – bazar bikar, bazar bazardı, ertəsi də onun ardı”.

Burada “bazar ertəsi” (və ya “həftə üçü”) üçün səciyyəvi cəhət onun “ağır gün” olması (“bənimə”? və ya “bikar”lığın “ardı” olması) hesab edilir.

Məlumdur ki, həftə yəhudilərdə şənbədən şənbəyə, xristianlarda bazardan bazara, müsəlmanlarda cümədən cüməyə hesablanır. Odur ki, burada “həftə üçü” (həftənin üçüncü günü) dedikdə bazar ertəsi nəzərdə tutulur.

Qədim inama görə, yeni il həmin günlə başlasa, o il ağır keçəcəkdir (Müq.ət: “Əyyamda düşər şənbəyə novruz”). Bazar ertəsi ağır gündür. Bunun səbəbini belə izah edirlər ki, çox-çox qədimlərdə bazar ertəsi (“düşənbə”) günü qara, mənhus qüvvələrin hakim olduğu, qalib gəldiyi gündür. Odur ki, həmin gün səfərə çıxmaq və ya digər mühüm işlər görmək olmazmış.

XVII əsr səyyahı A.Oleari göstərirdi ki, həftə üçü “ən bədbəxt gün” hesab olunur. Bu gün həmişə nə isə bir pislik baş verirmiş.

Qədim Rusiyada bazar ertsəi bir işə başlamaq, yola çıxmaq olmazdı. Ona görə ki, bu gün “ağır gün” hesab edilirdi. Nizami Gəncəvinin əsərlərində dəfələrlə göstərildiyi kimi, bütprəstlərdə bazar ertəsi günü (həftə üçü) Aya məxsus gün kimi səciyyələndirilirdi. Ay isə, adətən, cadugərlərin, sehirkarların himayəçisi sayılan əsatiri bir obraz şəklində çıxış edirdi. Bununla əlaqədardır ki, bu, Aya məxsus gündə bir iş başlayanda sehribazlar ona mane ola bilərdilər.

Göstərilən tərkibdə “çərşənbə – tərənəmə” deyilməsi də diqqəti cəlb edir. Bu ifadə müsəlman etiqadları ilə, çərşənbəyə mənfə münasibətlə bağlıdır.

Azərbaycan xalqı üçün çərşənbə, xüsusilə ilin axır çərşənbəsi yaxşı gün sayılır. C.Əlibəyovun “Dünyanın karvan yolu” romanında deyilir ki, “Dədə-babadan Novruz qabağı, çərşənbə axşamları qapımızda ocaq qalardıq. Üstündən tullanardıq. Ağrımızı-acımızı ora tökərdik”. Adətən, çərşənbə uğurlu gün hesab olunur. Aşıq Ələsgər təsadüfi demir ki:

Çərşənbə günündə, çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.

Abdulla Padarlı da bu uğurlu gündə sevgilisinə rast gəlir:

Biçarə Abdullah kəşt etdi bağı,
Zülmətlərin nuru, aləm çırağı,
Çaharşənbə günü, ilkindi çağı,
Gəldi, səni dərdə saldı, qayıtdı.

Son zamanlar türk dillərinin qədim dravid dili ilə əlaqəsi məsələsinə diqqət verilir. Dravidlərin bir qolu olan qədim tamil xalqı çərşənbə gününü xüsusilə yüksək qiymətləndirirdi. Onlar bu günü səadət və bolluq ilahəsi Lakşmi günü hesab edirdilər. Deməli, çərşənbə həm türk, həm də dravid xalqları üçün müqəddəs olmuşdur.

İslam dini xadimləri xalqın bu qədim inamını qırmaq üçün çox cidd-cəhd göstərmişlər. Nəticədə “Nə sən gəl, nə də *ilin axır çərşənbəsi*” tipli ifadələr yaranmışdır. Təbliğat təsirsiz qalmamışdır. Müsəlman aləmində çərşənbə mənhus gün sayılmışdır.

Ü.Hacıbəyovun “Molla Nəsrəddin”ə cavab” adlı açıq məktubunda deyilir:”...Bütün Yevropadan belə məlumdur ki, sənin jurnalın Araz qırağına çatan kimi İran qulluqçularının *axır çərşənbəsi* olur. Biz elə bilirdik ki, sən İran adamlarına jurnalının içində xəlvəti kağız göndərmisən ki, gəlib sənin jurnalını Tiflisdə oxusunlar”.

M.F.Axundovun “Xırs quldurbasan” pyesində belə bir dialoq vardır:”Nəcəf...Tavus dərəsi əcinnə yeridi; şəyatın yığnağına rast gəlibsiniz, başqa bir şey deyil. Çaharşənbə günümü yola çıxmışdınız?

Tarverdi. Bəli!

Tərəkəmələr. Şəksiz, şəyatın yığnağına rast gəliblər”.

Ə.Nəzminin “Ata və oğul” felyetonunda (1907) Ata deyir:”Adə, bu bijnən nə qayırtı dayna, bilmirəm nə gündə əmələ gəlib; bu *çəharşənbə toxumu* məni lap təngə gətirdi”.

Qədim insanlar müxtəlif səma hadisələrinin (ayın və ya günəşin tutulması, ulduzların yerdəyişməsi və s.) insan həyatına, təsərrüfata, məhsuldarlığa təsir etdiyini müəyyənləşdirmişdilər. Lakin bütün bu kimi hadisələrin səbəblərini elmi əsaslarla izah edə bilmirdilər. Elm olmayan yerdə isə mövhumat at oynadır. Qədimlərdə həftənin bəzi günlərinin xoşbəxtlik, bəzilərinin isə mənəhəslük, bədbəxtlik gətirdiyinə dərindən etiqad bəsləyirdilər. İndinin özündə də bazar ertəsi pis, ağır, mənəhəs gün hesab olunur. Müsəlmanlarda cümə, yəhudilərdə şənbə, xristianlarda bazar gününün də ağır gün hesab edilməsi bu ibtidai inamla əlaqədardır. Sonralar bu günlərə ibtidai dini don geyindirilmişdir.

Ç

ÇAĞIRILMIŞ BAYATIDIR

Başqa sözlə, yeni məsələ (hadisə, söz) deyil, köhnə söhbətdir, məlum məsələdir.

Əslində isə “bayat Allahın şərəfinə deyilmiş, yeni olmayan mahnı, vəsf-hal, tərifdir”.

XI əsr tədqiqatçısı Yusif Xas Hacib Balasaqunlu “Kutadqu Biliq”də dəfələrlə “bayat” sözünü Allah, tanrı mənasında işlətməmişdir.

Bayat, birdi, kulka iki köz kulak biri dünya baxsa biri ük-bi bak (Tanrı// Allah qula iki göz, iki qulaq verdi; biri ilə dünyaya baxarsa, biri ilə də axirətə baxmalıdır).

Əsərdə “bayat atibirle” (bayat adı ilə) ifadəsi ilə məktublar başlanır ki, bu zaman “bismillah” sözü işlənmiş. Odur ki, həmin ifadə bismillah sözünün qarşılığı hesab olunur.

Sonralar “bayat” sözü tayfa adı kimi işlənməyə başlamışdır ki, bu proses – Allahı, tottemi ifadə edən sözün etnonimin çevrilməsi qanunauyğun və təbii. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Bayat boyu”nun adı çəkilir: “Rəsuləleyhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu”.

Qədim türk kök sözləri birhecalı sözlər olmuşdur. “Bayat” sözünü iki morfemə (bay-at) ayırmaq mümkündür. Burada ki bay (və fonetik variantı – boy) elə “bayat” mənasında işlənmiş, allah, totem, onqon olmuşdur. Çox məşhur olan bay bori // bay bura (boz qurd) allahın // totemin adıdır.

Qədim rus abidəsi “İqor yurucu dastanı”nda Kurski öz şücaətinə görə Boy Turoli (totem // allah ökü) ləqəbi ilə tanınır.

“Dədə Qorqud” dastanlarında bir klişe kimi işlənən “boy boylamaq” ifadəsi “şəninə nəğmə // dastan qoşmaq” mənasındadır. Hiss olunur ki, boy əvvəllər məhz tanrıların, onqonların şəninə deyilərdi, tədricən yüksək qəhrəmanlıqlar göstərən adamlar haqqında da boylar düzəldilib deyilir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsində belə bir qanunauyğunluq məlumdur: ana dilinə məxsus bu və ya digər söz, habelə onun müəyyən mənası arxaikləşir, unudulur, lakin onun daxil olduğu başqa dildə yaşamaqda davam edir.

Rus dilində “bayka” sözü nağıl, dastan mənasında, “bayat” – demək, danışmaq, nağıl//dastan söyləmək, “bayuşkibayu” – dastan söyləyirəm (müq. et: boy boylamaq) mənasındadır. Rus xalq dastanlarında da bir sıra türk xalqlarında olduğu kimi bayan dastan söyləyən şəxsə deyilir (Bu mənalar bütün slavyan dillərində vardır).

Deməli, “bayatı” da bay//bayat eşqinə, şəninə deyilmiş sözlər, mahnılardır. Qədim allah, onqon adlarının mahnı, nəğmə, musiqi adına çevrilməsi – “mahnıbaşı” olması hadisəsi bir çox xalqlarda müşahidə edilir.

Y.V.Çəmənəzəminlinin “Qızlar bulağı” romanında Cəməsbin qəbrini ziyarət edən gənclər belə mahnı oxuyurlar:

Biz Cəməsbi yad etdik,
Xoruzları yad etdik.
Totem bizi anladı,
Qanad çaldı banladı.
Günəş kimi nur saçdı,
Cəməsbdən söz açdı.
Xatırladı Jinduqtu
Quqquli-qu-quqqulu-qu!

Mahnıbaşı (nəqarət) olan sonuncu misra digər bəndlərdə təkrar edilir. Bu mahnıbaşı da totem hesab olunan xoruzun (qoroz//horoz) birinci hecası – kökündən başqa bir şey deyildir.

Həm də totem –Allah adlarında bir qayda olaraq demək, danışmaq, oxumaq anlayışları ilə bir əlaqə vardır.

Rus və türk dillərində işlənən “bayan” sözünün kökü də “bay” olub qeyd olunan anlayışlarla əlaqədardır.

Habelə, yenə “Qızlar bulağı” romanında əmək şərqisi birhecalı sözün təkrarından ibarətdir:

Hay, hay,
Huy, huy,
Hay, hay,
Huy, huy...

Bu totem adında da demək, oxumaq anlayışı vardır. Beləliklə, mədəniyyətin ən qədim və aşağı inkişaf mərhələsində söz-rəqs-musiqi sinkretik şəkildə təzahür edir ki, bu zaman sözlü

mətnə hələ o qədər də ehtiyac olmur. Bu zaman mətn birhecalı totem (allah, tanrı, büt, şaman, qam, onqon) adlarının az-çox və ya sonsuz miqdarda təkrarından ibarət olurdu: ho-ho-ho-ho...Və ya bay-bay-bay-bay...Yaxud hay-hay-hay-hay.....Və yaxud hey-hey-hey-hey...və s.

Tədricən müvafiq totemin, Allahın adını təkrarlamaqla kifayətlənmirlər, həmin totemi, tanrını səciyyələndirən sözlər – şeir parçaları, mətnlər də işlədilməyə başlayır. Lakin əvvəlki yeknəsəq təkrar da aradan çıxır, indi bu təkrarlar hər misradan sonra, hər beytdən sonra işlənməyə başlayır. Özü də bir sıra müxtəlif sistemli dillərdə ən qədim Allah (totem) adlarının mahnıbaşı (nəqarət, refren) kimi yaşamaqda davam etdiyi müşahidə olunur. Deməli, bu halda da bütün mahnıdan məqsəd Allahın adını zikr etmək, Allahı köməyə çağırmaqdır. Dilimizdə şeir, qəzəl, qoşma, rübai və s. çağırmaqlar, yalnız bayatı çağırırlar. Başqa sözlə, Allahı çağırırlar.

Lap qədimdə xüsusi mərasim səciyyəsinə malik bayatı tədricən əmək nəğməsi şəklində almış, nəhayət, müasir forma və məzmunu kəsb etmişdir.

ÇALDIĞI İLƏ OYNAMAQ

Məcəzi mənada: başqasının sözü ilə oturub-durmaq, başqasının iradəsinə tabe olmaq.

İfadə ən qədimdən Şərqdə və Qərbdə yayılmış məşhur bir lətifə ilə əlaqədardır. Ezopun “Balıqçı” adlı belə bir təmsili vardır: Bir balıqçı dəniz kənarındakı daşın üstündə oturub tütək çalır və güman edir ki, dənizdəki balıqlar onun çaldığı hava ilə oynayacaqlar. Balıqların isə ona əhəmiyyət vermədiyini, oynamadığını görüb əsəbiləşir və dənizə tor atıb balıq tutmağa başlayır. Tora düşmüş balıqlar çapalayır, atılıb-düşürlər. Bunu görən balıqçı deyir: “Hə, necəsiniz? Mən tütək çalanda oynamadınız, bəs indi kimin zurnası ilə oynayırınsınız?”

Herodot özünün “Tarix” əsərində yazmışdır:” Kir Midiyanı qəsb edən kimi ionlular və eoliylər onun yanına elçi göndərdilər ona elan etsinlər ki, farslara əvvəllər Krez dövründə olduğu şərtlər əsasında tabe olmaq istəyirlər. Bu təklifi dinləyən Kir elçilərə belə bir təmsil danışmışdı:”Bir fleytaçalan dənizdə balıq görüb fleyta çalmağa başlayır ki, bəlkə musiqini eşidən balıq özünü sahilə ata. Öz mülahizəsində aldandığını görəndə o, dənizə tor atır. Çoxlu balıq tutub, onları sahilə çıxarır. Balıqların tor içində çırpındığını gördükdə o, deyir: “Bəsdir oynadınız! Mən fleyta çalanda heç biriniz oynamaq istəmədiniz! Bəs indi kimin çaldığı ilə oynayırırsınız! Kir bu təmsili ionlulara və eoliylərə ona görə danışmışdı ki, onlar Kirin əvvəlcə etdiyi təklifə – Krezdən əl çəkmək təklifinə rədd cavabı vermişdilər. Odur ki, əsəbiləşmiş Kir onlara belə demişdi”.

Ş.Xurşidin “Ağaclar kəsilmədi” povestində Qara öz atasını belə xatırlayır:”Mən axmaq da ağına-bozuna baxmadan onun çaldığı ilə oynamadım”.

İ.Əfəndiyevin “Bizə inan” pyesində Kərəm deyir:” Bu zəiflikdir, Şəhla, biz ağılsız, xəbis admaların *çaldığına oynaya bilmərik*. Əgər biz ədalət qarşısında özümüzü haqlı biliriksə, qəti və hətta lazım gələrsə amansız olmalıyıq”.

V.İ.Lenin “Kənd yoxsullarına” kitabçasında (1903) yazmışdır: “Aydındır ki, bir neçə min varlının əlində bu qədər hədsiz miqdar torpaq olduqca, milyonlarla və on milyonlarla xalq yoxsulluq və aclıq çəkməlidir və həmişə yoxsulluq və aclıq çəkəcəkdir. Aydındır ki, dövlət hakimiyyəti, hökumət özü də (çar hökuməti olmuş olsa da) o vaxtadək bu iri torpaq sahiblərinin çaldığı havanı oynayacaqdır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Yeddinci cild, səh 160).

Ü.Hacıbəyovun “Ay ötür, il keçir...” felyetonunda deyilir:”...İndiyə kimi biz camaat hökumətin cürbəcür zurnasına oynayıb, hamısının ləzzətini görmüşük. İndi allah eləsin, iş elə gətirsin ki, hökumət *camaatın zurnasına oynasın*, görək onun zurnası nə cürdür. Deyilənə görə, o gərək çox dadlı olsun, çünki o

zurnada çalınacaqdır hürriyyət şikəstəsi, ədalət çahargahı və müsəvat bayatı-Şirazi”.

ÇARMIXA ÇƏKMƏK

Məcəzi mənada: ağır işgəncə, əziyyət vermək, incitmək.

Həqiqi mənada: dörd (çəhar) mıxa bənd etmək.

Vaxtilə Şərq ölkələrində çox geniş tətbiq edilən cəza üsullarından biri belə adlanırdı. İnsanın hər əlini və ayağını bir payaya bənd etməklə tərپənməməsinə imkan verməmək şərti ilə yerə basdırılmış dörd payaya bağlayırdılar.

Xristian dinində İsanın çarmıxa çəkilməsi məşhurdur. Çarmıxa çəkilmiş İsa əzab, işgəncə, dözümlü, inam rəmzi kimi Avropa rəssamlıq sənətində çox geniş işlənmişdir.

“Azərbaycanfilm”in istehsal etdiyi “Nəsimi” bədii filminə şairin çarmıxa çəkilməsi səhnəsi verilmişdir.

N.B.Vəzirovun “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” pyesində Səlbina xanım deyir: “Ana, o qardaşlarımin xəbəri üstümə gəlsin ki, bircə nəlbəki dünyədən ötrü mənə *çarmıxa çəkibdir*”.

F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” romanında deyilir: “Yox, bu işlərin heç biri Mirzə Məhəmmədi açmır. Onu elə bil *çarmıxa çəkib* tarım saxlayırdı. Nə qədər bu gərginliyə dözmək olar?”

ÇAŞBAŞ

Danışiq dilində meydana gəlmiş ifadədir. Şifahi danışiq dilinin bir xüsusiyyəti də belədir ki, danışan şəxs hiss axınının təsiri ilə bu və ya digər vahidə nə isə əlavə etməli olur: Sözə söz, ifadəyə ifadə, cümləyə cümlə əlavə edilir. Çaş-baş // çaş-paş va-

hidində əsas ünsür birinci komponentdir. Bu komponent təklilikdə də işlənir.

“İki yana baxan çaş olar” – atalar sözüdür.

Ə.Vəliyevin “Çöpçü” hekayəsində deyilir: “Yerimdən qalxıb salam verdim. Gülnisə *çaş* qalmışdı”.

Mənanı, təsiri qüvvətləndirmək üçün adətən birinci, əsas sözün ilk samiti ya dodaq (m, b, p), ya da diş (ş, s, z) səsləri ilə əvəz edilməklə təkrarlanır ki, *çaş-baş* vahidi də belə yaranmışdır.

M.İbrahimovun “Məhəbbət” pyesində Manaf deyir: “...Üçüncü stəkanda başladı *çaş-baş* vurmağa”.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında deyilir: “Ziyadxan məsələni ciddi qoydu:

– Həsəngilin yerini deyin, bizi *çaş-baş salmayın*, özününcü də nigarançılıqdan xilas edin”.

ÇİN SƏDDİ

Əlaqəsizlik, rabitəsizlik, qapalılıq, keçilməz maneə mənasında işlədilir. Bu ifadəyə “Çin hasarı”, “Çin divarı”, “Səddi – Çin” şəklində də rast gəlmək olar (Burada “Çin” yerinə bəzən “Xəta” işlənir).

Çində e.ə. III əsrdə köçəri tayfaların hücumundan qorunmaq üçün Monqolustan və Mancuriya tərəfdən çəkilmiş və bu günədək qalmış böyük divarın, hasarın adıdır. Ümumi uzunluğu altı min kilometrə qədər olan bu səddin çəkdirilməsi bəzən səhv olaraq İsgəndər Zülqərneyne aid edilir və səhvən “İsgəndər səddi” və ya “Səddi-Yəcuc və Məcuc” (“Yəcuc və Məcuc səddi”) adlandırılır. Lakin bu sədd Çin hökmdarları tərəfindən çəkdirilmişdir.

Tarixçilərin verdikləri məlumata görə qədimdə Çinin şimalında yaşayan hunların torpaqları məhsuldar olmadığından onlar Çinin bərekətli torpaqlarına tez-tez basqınlar edirdilər. Bəzən çox uzun sürən müharibələr baş verirdi. Tikinti başa çatınca dörd yüz min adam tələf olmuş, hunların hücum edib işi pozma-

ması üçün beş yüz min əsgər daim keşikdə dayanmışdı. Sədd on milyon fəhlənin əməyi nəticəsində başa yetmişdir. Hündürlüyü on, eni yeddi metr olan bu hasarın üstü 6 süvari yan-yana gedəcək qədər geniş imiş. Hər 60-100 metrdən bir gözətçi qüllələri tikilmişdi. Bu sədd hətta Xinqan dağları üzərindən keçir, bəzi hallarda buludlardan yüksəyə ucalırdı.

Bu sədd e.ə. 214-203-cü illərdə qəddar Çin imperatoru Sin-Şi-Xuandinin əmri ilə tikilmişdi. E.ə. III əsrin sonlarında Çini vahid dövlət şəklində birləşdirmiş olan bu hökmdar ölkənin başdan-başa çiniləşdirilməsi üçün əlindən gələn qədər cəhd göstərirdi. Onun əmri ilə Çində qədim tarixi və coğrafi əsərlər yandırılmış, habelə qalan kitablarda da qonşu ölkələrdən bəhs edən məlumatlar silinmişdi. Kənar aləmdən tam ayrılmış, əlaqəni pozmuş Çin uzun müddət “dünyanın mərkəzi” olmaq iştiaqına düşmüşdü. Əlbəttə, belə vəziyyət uzun müddət davam edə bilməzdi. *Çin səddi* şimal köçəri hunların hücumunun qarşısını ala bilmədi və elə III əsrdə Çin bir sıra feodal dövlətlərinə parçalandı.

C.Məmmədquluzadə “Divar” felyetonunda yazmışdır: “Götürək allahın “kitay” tayfasını. Dörd min ildir ki, kitaylı qardaşlarımız şirin yuxuda idilər. Miladiyyə tarixindən iki yüz altı il qabaq, kitaylılar məmləkətlərinin ətrafına uca və enli divar çəkдилər ki, əcnəbi tayfalar gəlib bunları şirin yuxudan oyatmasınlar, çünki bilirdilər ki, həmişə duran öküz, yatan öküzün başını ayaqlar”.

N.Nərimanov “Avropa fikrində və xəyalında müdam inqilab” (1918) məqaləsində yazırdı: “Hər millət özü üçün müstəqil yaşamağa yol açdı. Muxtariyyət (avtonomiya) qanunları düzəldi, hətta *Xəta divarları* da bu hürriyyətin qabağını saxlaya bilmədi...”

C.Cabbarlının “Dönüş” pyesində Zaman deyir: “Mən nə edə bilərəm, Gülər? Sən bir *Çin divarının* ardında gizlənib qalmışsan”.

ÇİN (VƏ) MAÇİN

Daha çox klassik ədəbiyyatda işlədilən bu ifadə, əsasən. Şərqdə bir sıra ölkələrin geniş ərazisi mənasında sabitləşmiş frazeoloji birləşmədir.

Bu tərkibdəki “Maçin” sözü tam müəyyən deyildir. Bəziləri bu sözün Birmanı, bəziləri də Hind-Çini bildirdiyini göstərir. Görkəmli tədqiqatçı Ş.Samiyə görə, Şərqi Türkünstanda “Tarım məcrasının cənub-qərb cəhətindəki çöllərdə və bunların cənubunda vəqə dağlarda sakit türk əqvamından bir qövüm olub, simaca moğol ilə ariyə cinsiyyətlərindən mürəkkəb olduqları anlaşılr və içlərində sarısaçlı və mavigözlü adamlar dəxi bulunur isə də, lisancaTürkünstan şərçinin sair əhalisindən fərqləri olmayıb, cağatay lisanı ilə mütəkəllimdirlər”.

Rəşidəddin göstərir ki, Cənubi Çinə əcnəbilər Mansi, monqollar Manqias, hindlilər Mahatçin (mahatchin) və ya qısa şəkildə Maçin deyirlər ki, tərcümədə Böyük Çin mənasına gəlir (hind dilində maha “böyük” deməkdir).

Əslində bu söz dəqiq bir yer adı bildirmir. Hələ XIX əsrdə K.P.Patkanov göstərirdi ki, XIII-XIV əsr erməni müəllifləri “Çin (və) Maçin “ dedikdə uzaq, yad bir ölkəni nəzərdə tuturdu-lar. Necə ki, tarixdən məlum olduğu üzrə, rus dilindəki “Qoq i Maqoq” ifadəsi qeyri-müəyyən bir şimal ölkəsi əhalisini nəzərdə tutur. Əvvəllər bu “Qoq i Maqoq”ların Qafqazda olduğu güman edilirdi. Coğrafi biliklər genişləndikcə onların əraziləri tədriclə şimala doğru çəkilir və nəhayət, Şimal Buzlu Okeanı sahillərində qərqr olur.(Bu ifadənin dilimizdəki qarşılığı “Yəcuc-Məcuc” haqqında da eyni sözləri demək mümkündür).

“Çin və Maçin” tərkibindəki ma-ünsürü Qoq-Maqoq və ya Yəcuc-Məcuc tərkibində də müşahidə edilir. Eyni bir ölkənin belə ikili bir adla adlanmasına dair Herodotun “Tarix”ində, Kartmerin əsərlərində və s. bir çox faktlar vardır.

ÇULUNU SUDAN ÇIXARMAQ

Başqa sözlə:müəyyən işin öhdəsindən birtəhər gəlmək, işlərini düzəltmək, çətinlikdən qurtarmaq. Bu ifadənin habelə kökünü sudan çıxarmaq, şələsini// kürükünü // dərisini sudan çıxarmaq, gülünü sudan çıxarmaq (türk dilində isə keçəsini sudan çıxarmaq, fars dilində kilimini sudan çıxarmaq) variantları vardır. Əslində ifadə gül sözü ilə əlaqədardır. Gülün suya verilməsi (Gönü suya vermək, işi yaş olmaq) evfemistik şəkildə işlərin korlanması, vəziyyətin ağırlaşması deməkdir.

Buradakı kürk sözünün səs tərkibinə görə yaxın olduğu köç sözü ilə əvəz edilməsi çətin deyildir.

M.S.Ordubadinin “Bu da bir möcüzə” pyesində qasım deyir: “Mənim siz kəndlilərə yazığım gəlir. Yoxsa, mənə nə vardır? Mən hər cür olsa, *köçümü sudan çıxaracağam*”.

İfadənin “sudan quru çıxmaq” və ya sadəcə “sudan çıxmaq” variantları da formalaşmışdır.

“Kommunist” qəzetindəki bir yazıda deyilir: “Beləliklə, bu dəfə də Fətullayev canını qurtardı. İndi vəzifəsi barədə nığaran deyildi. Şiddətli töhmətlə *sudan çıxmışdı*”.

D

DAĞ GÜCƏNƏR, SIÇAN DOĞAR

Rus dilindəki “Тора родила мышь” ifadəsinin tərcüməsi ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Bəzən də bunu “Dağ ağrı çəkdi, nə doğdu? Siçan!” şəklində tərcümə edirlər.

Müxtəlif dillərə yayılmış bu ifadənin mənşəyi haqqında tədqiqatçılar müxtəlif mülahizələr yürütmüşlər. Ezopun bir təmsili ilə əlaqədar olduğunu göstərirlər. Hələ Horatsi bu ifadəni işlətməmişdi. Bu ifadə ilə əlaqədar Plutarx belə məlumat verir: Aqesilay öz muzdlu qoşunu ilə Misir çarı Taxunun köməyinə gələn-

də çayın sahillərinə olduqca çox adam toplanmışdı. Onlar şöhrəti dünyanı bürümüş görkəmli sərkərdəyə, Sparta hökmdarına baxmaq istəyirdilər. Lakin camaat gördüyündən hədsiz dərəcədə heyrətlənir. Onlar heç bir dəbdəbə, hökmdara layiq təntənə görmürlər, bunun əvəzinə əldən düşmüş bir qocanın köhnə pləşda gəldiyini görürlər. Yuxarıdakı əcaib ifadə bir məsəl kimi həmin hadisəyə istehza əsasında düzəldilmişdir.

“Dağıntı haqqında məruzələr” məqaləsində (9 iyun 1917-ci il) V.İ.Lenin yazmışdır: “Dağ gücəndi, siçan doğdu. “Kapitalistlərə əl qatmalı olan inqilab” əvəzinə xalis bürokratik resept verilir” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz ikinci cild, səh.229).

Əli Nazim “Firdovsi və yaradıcılığı” məqaləsində yazmışdır: “Marksın dediyi kimi, “dağın siçan doğması” qəbilindən, Səyavuş paltarındakı bu iuduşkalar, ayna qabağında Səyavuş tragizmi pozasını almağa çalışarkən, elə zənn edirdilər ki, əməkçi kütlələr onları tanımayacaq”.

Tənqidçi A.Əfəndiyevin “Sənət və şəxsiyyət” məqaləsində deyilir: “Oxucu bilir ki, bu azdır. Bəli, bu doğrudan da azdır. Öz şəxsi məziyyətlərinə görə Səməd daha çox iş görə bilərdi. Burada *dağ siçan doğmuşdur*. Lakin bu, dağın günahı deyil”.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında deyilir: “*Dağ gücənər, siçan doğar*, deyiblər, o boyda Sarıtelin əl boyda uşağını Balabacı ilə Mariya asanlıqla tutdular”.

V.İ.Leninin “Siyasi xətt haqqında” məqaləsində deyilir: “Marks 1848-ci ildə yazmışdı: “Lap əvvəldən inqilaba zidd olan burjuaziya xalqdan, yəni fəhlələrdən və demokratik burjuaziyadan qorxaraq irtica ilə müdafiə və hücum ittifaqı bağlamışdı”. “...1848-ci ildəki alman burjuaziyası kəndlilərə, qanı-qanından və canı-canından olan ən təbii müttəfiqinə vicdansızlıqla xəyanət edir, halbuki bu müttəfiq olmadan alman burjuaziyası zadəganlar qarşısında acizdir. Feodal hüquqlarının mühafizə edilməsi...1848-ci ildəki alman inqilabının nəticəsi budur. Dağ gücəndi, siçan doğdu” (Əsərlərinin tam külliyyatı. İyirmi ikinci cild, səh. 111).

DAXMALARA SÜLH, SARAYLARA HƏRB

Bu ifadə XVIII əsrdə Fransa burjua inqilabı zamanı inqilabi ordunun şüarı olmuşdur.

İfadənin müəllifi Fransanın məşhur didaktik yazıçılarından biri olan Şamfor hesab edilir. Yığcam və dərin mənaya malik olan bu şüarı XIX əsr inqilabçıları da çox işlətmişlər.

Böyük Oktyabr sosialist inqilabı günlərində və inqilabdan sonra da həmin şüardan istifadə olunurdu.

R.Rza “Lenin” poemasında yazır:

Bolşeviklərin *saraylara hərbi,*
daxmalara sülh – deyən çağırışı
hər kəsə xəbər verir
məhv olub gedən qışı.

V.İ.Lenin “Butırki rayonundakı mitinqdə nitq”ini (2 avqust 1918-ci il) bu sözlərlə bitirmişdi: “Biz varlılara müharibə elan edərək deyirik:”daxmalara sülh”. Biz möhtəkirlərin bütün ehtiyatlarını əllərindən alacağıq və yoxsul fəhlələri tənha qoyamayacağıq”(Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz yeddinci cild, səh.31).

V.İ.Lenin “Müharibə edən bütün ölkələrin əsgərlərinə müraciət”ində (1917) yazmışdır: “Komalara sülh, saraylara müharibə! Bütün ölkələrin fəhlələrinə sülh! Yaşasın bütün ölkələrin inqilabçı fəhlələrinin qardaşlıq birliyi! Yaşasın sosializm!”(Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz birinci cild, səh.315).

DAN ATMAQ

Dilimizdə qədim atəşpərəstliyin qalıqlarından olan bu ifadə müəyyən məqsədlə gecə səhərə qədər yatmamaq, oyaq qalmaq mənasında işlədilməkdədir. Bir sıra tədqiqatçılar *tanrı* sözünün mənşəcə *dan yeri* demək olduğu fikrini irəli sürürlər.

Sabir Azərinin “Dalanda” romanında deyilir:”...Bir vaxt iilin axır çərşənbəsi, təzə ilin ilk gecəsi onların kəndlərində gözəl bir adət vardı – *dan atmaq*. Yəni dan qızaranacan oyaq qalmaq!

Kimi əhd edirdi ki, qardaşım, ərim, oğlum davadan salamat qayıtsın, *dan atacam*...Bir ilisi onlar da *dan atırdı*. Ortancıl bacısı tıfdən xəstələnmişdi, anası da əhd etmişdi ki, balam sağalsın, Novruz axşamı *dan atacam*.

Onun bacısına Tapdıq həkim baxırdı. Ona görə də o gecə Tapdıq həkimi də çağırmışdılar. Bacısı da tamam sağalmışdı, qulluq edirdi.

Aş bişirmişdilər, hədik bişirmişdilər. Atası öz köhnə dostu Aşıq Abuzəri də çağırmışdı.

Dan atılan gecə gərək heç kəs yuxulamasın. Kim yatsa, hətta yerindəcə mürgüləsəydi, qızlar o dəqiqə onu stula bağlayır, döşəyə, mitəkkəyə tikirdilər. Vaxt olurdu ki, kiminsə pencəyinin ətəyinə süpürgə, vedrə bağlayırdılar. Onda görürdün ki, qəfildən həmin adamı səsləyirdilər ki, səni çöldə gözləyirlər, ya da, qalx, nişanlınla, gözaltınla oynax... O yazıq sevinmiş duranda qəhqəhə qopurdu – quyruğunda mitəkkə, döşək, süpürgə, ya da vedrə gərdirdi”.

Dilimizdə dolamaq, ələ salmaq, haqqında şayiə yaymaq mənasında “vedrə bağlamaq”, “süpürgə bağlamaq” ifadələri də bu adətlə əlaqədar medana çıxmışdır.

DAŞ ATMAQ

Qədim insanlar daşdan çox müxtəlif məqsədlərlə istifadə etdikləri kimi, həm də bir xatırlatma, işarə vasitəsi olaraq faydalanırdılar. Xüsusilə, bir-birinə daha məhrəm olanlar bir-birilərinə atılan daşın mənasını daha aydın başa düşürdülər. Sevgiliyə daş (sonralar alma) atma adəti geniş yayılmışdı və aşağıdakı xalq ifadəsi də bu adətlə əlaqədardır.

*Ay daş atan bəxtəvər;
Daşın da bir vaxtı var.*

Müasir dövrümüzdə Meksikada yaşayan Taraumara adlı hindu qəbiləsində belə bir adət vardır ki, oğlan öz sevgisini qıza elan etmək istədikdə ona daş atır.”Gənc oğlan bir qızı xoşladığıda və ona evlənmək istədikdə ona daş atır. Əgər qız daşı oğlana qaytarırsa, deməli, oğlan əmin ola bilər ki, qız onu sevir”. “Bəzən də gənc oğlan eşqini izhar etmək istədikdə qıza daş göndərir” (“Бокыр цвета”, 1983, № 3).

“Pəncərədən daş gəlir” adlı məşhur xalq mahnısında da bu adətin izləri vardır.

Azərbaycanda oğlanın qıza daş atması ilə yanaşı alma atması adəti də geniş yayılan adətlərdən olmuşdur. Əli Tudənin “Gecəyarısı çalınan zəng” adlı yazısında deyilir:”Mehri üzünü hələ də ufuldayan Cavidə tutdu:– Bəs sən toy günü damın üstə lovğa-lovğa dayanıb o *almaları* iyirmi arşınlıqdan *mənim başıma çırpanda* heç düşünmədin ki, insafsız, başım yarıla bilər? El içində ikimiz də biabır olarıq?”

DAŞINI DAŞ ÜSTƏ QOYMAMAQ

Başqa sözlə: məhv etmək, əsasından dağıtmaq, zir-zəbər etmək, altını üstünə çevirmək.

İfadə İncildən bir sıra dünya dillərinə yayılıb məşhurlaşmışdır. Dini rəvayətlərə görə, İsa peyğəmbər Yerusəlimin məhv olacağını əvvəlcədən xəbər vermiş, onun dəbdəbəli tikintilərinə əli ilə işarə edərək demişdi:”O nəhəng binaları görürsənmi? Bunlar hamısı elə dağılacaq, daşı daş üstə qalmayacaqdır”.

Müasir dövrdə bu ifadə dini mənadan uzaqlaşib, real, dünyəvi mənə kəsb etmişdir.

Hərbi donanmanın Birinci Ümumrusiya qurultayında nitqində (22 noyabr, 1917-ci il) V.İ.Lenin demişdir:” Biz zalım kapitalistlər Rusiyasının başqa xalqlara qarşı bir cəllad rolu oyna-

dığı köhnə, qanlı və iyrənc keçmiş aradan qaldırmalıyıq. Biz o keçmiş aradan qaldıracağıq, biz bi keçmişin daşını daş üstə qoymayacağıq” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz beşinci cild, səh.125).

DƏXİL DÜŞMƏK

Azərbaycanda keçmiş feodal həyat tərzinin dildə qalığını bildirir.

Ərəb dilinə məxsus “dəxil” sözü “müdafiə, sığınacaq hüququ” mənasındadır. Dəxil düşmək çətin, çıxılmaz vəziyyətə düşən və başqaları tərəfindən izlənilən şəxsin nüfuzlu adamlara pənah aparması, onlara sığınmasıdır. Dəxil düşən şəxs nüfuzlu, sözü keçən adamın yanına (evinə) gəlib, “mən sənə dəxil düşürəm” (yəni, sənə pənah gətirirəm, sənənin mühafizəsinə altına keçirəm) deyirdi. Həmin adam onu (hətta başqa tayfadan, kənddən olsa belə) rədd edə bilməz, “bir quş bir budağa sığınanda budağı kəsib atmazlar” –deyə onu öz himayəsinə götürərdi.

A.Şaiqin “Xatirələr”ində deyilir: “Zəvvarların bəzisi ürəyindəki mətləbi hasil olmaq üçün İmam Rzaya dəxil düşər, boyuna bağladığı dəsmalın bir ucunu da zirehə bağlayıb, səhərə qədər yalvarıb ondan kömək istəyərdi...

Bir gün dəvəni yiyəsi çox döydüyünə görə dəvə sahibinin əlindən qurtarıb ...canının hövlündən özünü səhnəyə təpir. Avam camaat:”Bax, bu heyvan da ağaya dəxil düşübdür” – deyə dəvəni əhatə edir, yazıq heyvanın yununu yoluşdurub təbərrük götürürlər”.

Müasir dövrdə bu ifadə əvvəlki dini məzmunundan və mənşəyindən uzaqlaşdırılaraq ümumiyyətlə möhkəm, bərk yalvarmaq anlamında işlədilir.

B.Vahabzadənin “Dar ağacı” pyesində Afşin deyir: “Həmin el deyildimi mənə lənətləyib icmadan qovan? Mənə rüsvayçılıq damğası vuran? Bəs indi niyə mənim qapıma *dəxil düşüblər?*”

B.Bayramovun “Tək palıdın kölgəsi” romanında deyilir: “Zülalov doğum evində anlayanda ki, ayrı çarə yoxdur, doktora *dəxil düşdü*, yalvardı”.

DƏVƏ KİNİ

Başqa sözlə: uzun zaman ürəkdə gizli saxlanan və fürsət düşdükdə üzə çıxarılan amansız kin, intiqam hissi.

“Hər hansı pis rəftara dəvə müqavimət göstərmir. Lakin həm də bu rəftarı heç bir zaman unutmur. O. məqam gözləyir. Onunla bir daha pis davrananda yenə kinini gizlədir və insan kimi intiqam üçün məqam gözləyir. Bu gözləmə o vaxta qədər çəkir ki, yaxınlıqda başqa şəxslər olmasın. Budur, siz onunla təkbətək qalanda o, sizə hücum edir. Sizi dişləyir, götürüb yerə çıxır. Ayaqları ilə vurur və tapdalayır. Bir dəfə hirsələnmiş bir dəvə bir nəfərə hücum edib onu yerə yıxdı, tapdalamağa başladı, onun üzərinə yığıldı və adamların vurmalarına, döymələrinə baxmayaraq yerindən tərpənmədi. O, öz düşməninə məhv etmək qərarına gəlmişdi və buna nail olmuşdu” (Лотар Штайн. У черных шатрах бедуинов. М., 1981, с.159).

B.Ə.Budaqovun “Elim, obam mənim” kitabında deyilir: “Siz xalq arasında tez-tez belə bir ifadə eşidirsiniz: “Filankəs-də *dəvə kini* var”. Bununla demək istəyirlər ki, bu və ya digər şəxsdə olan kin *dəvə kinidir*, dərin kindir. Yaddan çıxmayan kindir. Onunla bəlkə qəbrə gedən kindir. Bu, doğrudan da belədir...”

Kəndimizdə yaşlı şəxslərin danışdığına görə, dəvələr nifrət etdiyi şəxsləri ağzı ilə göyə qaldırıb yerə çıxır. Sonra da dizi ilə onların üstünə yatıb, düşünün altında yerə sürüb, tamamilə əzişdirib öldürməmiş sakit olurdular. Dəvə düşməninə bu cür amansızcasına intiqam alırdı. Dəvəçi çalışmalıdır ki, dəvə kinindən uzaq olsun”.

İ.Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca...” romanında deyilir: “Sonra nənəmin Qızıyətərin haqqında dediyi “qızıxmış” sözü də mənə qəribə göründü. Mən bilirdim ki, nə dəvə yazdamı, ya

payızdamı qızır, ağzından köpük daşlanır. Yad adam bu zaman onun həndəvərinə hərlənə bilmir. Əgər vaxtilə lap sahibi belə onu vurubsa, belə qızdığı zaman onun qarşısına çıxsa, nə onu alıb dizinin altına qoyub əzər. Birinin haqqında kim kimə deyər ki, filankəsdə *dəvə kini* var...”.

Əfqanın “Halal çörək” romanında deyilir: “Sabutayda da dəvə kini var deyirlər. Dəvə qərribə heyvandır. Biri ona pislik eləyəndə illərlə yadından çıxarmır. Gözü qızanda yiyəsini də tanımır, ayaqları altına salıb tapdayır. Vay o hala ki, insan olasan, kinin də *dəvə kini*...”

C.Əlibəyovun “Dünyanın karvan yolu” romanında Narınc deyir: “Əslində sədr öldürüb onu. *Dəvə kini* var onun, namus intiqamını almaşa, ortadan dörd yerə bölünər”.

F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” romanında Mirzə Məhəmməd xan elə düşünür: “Fərrux Yasar da, Hüsəməddin də çox kinili adamdılar. Heç nəyi yaddn çıxarmırlar. Onların kini *dəvənin kinindən* də betərdi”.

DİFİRAMB OXUMAQ

Başqa sözlə: mədh etmək, həddən artıq tərifləmək.

Ifadə Qədim Yunanıstanda və Romada formalaşaraq dünya dillərinə yayılmışdır. Lap qədimlərdə şərab və şənlik allahı Dionisvaxın şərəfinə deyilmiş mədhiyyə səciyyəli mahnılar difiramb adlanırdı ki, bu mahnılar vakxanalialarda – çox şən və gurultulu keçirilən bayramlarda oxunardı. Difiramb əvvəllər yalnız Dionisvaxı, sonralar isə həm də başqa allahları və müqəddəsləri mədh edən mahnılara deyilirdi.

Q.İlkinin “Küləkqıran” hekayəsində deyilir: “Nə üçün hələ də küləkqıran bir Herkules həsrətindəyəm? Qınamayın məni, haqlıyam. Açıq dənizdə fəhlələr həftələrlə buruqdan estakadaya dönə bilməyəndə, gəmilər limanlara sığınıb hərəkətsiz duranda,

sürahi boylu qələmələr başlarını yerə qoyanda *difirambımı oxuyum xəzriyə?!".*

DİL İNSANA ÖZ FİKİRLƏRİNİ GİZLƏTMƏK ÜÇÜN VERİLMİŞDİR

Fransa siyasi xadimi Bertran Barer öz memuarlarında göstərir ki, bu cümləni 1807-ci ildə məşhur diplomat, Napoleonun xarici işlər naziri Taleyran ispan səfiri ilə söhbətində işlətməmişdir. Əslində isə bu ifadə Taleyrandan çox-çox əvvəllər, müxtəlif şəkillərdə işlənirdi.

V.İ.Lenin "İnqilabi mübarizə və liberal dəllallığı" məqaləsində (1905) yazmışdır: "Konstitusiyaçı demokrat partiya" adı dil insana öz fikirlərini gizlətmək üçün verilmişdir kimi məşhur bir kəlamı dərhal yada salır. "K.-d.p" adlı partiyanın monarxist xarakterini gizlətmək üçün uydurulmuşdur" (Əsərlərinin tam külliyyatı. Onuncu cild, səh.273).

Firidunbəy Köçərli "Ana dili" məqaləsində (1913) yazır: "...Taleyranın sözü haqq deyil ki, guya *dil insana fikrini gizlətmək üçün verilibdir*. Bu bir batil qövldür ki, siyasi işlərdə az-çox əhəmiyyəti vardır. Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşıq şəxsin fikri də dolaşıqdır".

Jurnalist T.Həsənovun bir məqaləsində deyilir: "Dədə-babalarımız sirri saxlamaq barədə çox buyurublar: *"Dil insana ona görə verilib ki, sirri açmasın"*, "Evin sirrini çöldə danışma", "Sirrini dostuna demə, dostunun da dostu var".

Ə.Əbülhəsənin "Sədaqət" romanında deyilir: "Sədaqət təsəvvür edə bilmirdi ki, rəisi bu söhbəti niyə salmışdır. Belə qaba bir adam, varlığı ilə tamam ziddiyyət təşkil edən psixoloji söhbəti niyə salsın? Lakin o tələsməməli idi. Bu adam hər halda beyninin, ürəyinin ən gizli guşəsi ilə öz-özünü büruzə verəcəkdə. Çox da Taleyran demişdi ki, *"dil insana fikrini gizlətmək üçün verilmişdir"*, lakin bu an olacaqdır ki, fikri gizlətməkdən bu dil yorulacaqdır".

Ələviyyə Babayevanın “İnsana insan gərəkdir” hekayəsin-də belə bir dialoq vardır:

“– Deyirlər, susmaq razılıq işarəsidir. Ancaq həmişə belə olmur. Demosfen demişdir ki, *dil nsana öz fikirlərini gizlətmək üçün verilib*. Siz də, deyəsən, indi dilin bu xüsusiyyətindən istifadə et-mək istəyirsiniz?

–Yox, – dedim, – Demosfen sağ olsaydı, mən onunla mübahisə-yə girişərdim. Deyərdim ki, yanılırsan, *dil insana öz fikirlərini, həyəcanını, istək və arzularını ucadan demək, hamıya eşitdirmək üçün verilib*”.

DİN XALQ ÜÇÜN TİRYƏKDİR.

K.Marksın “Hegelin hüquq fəlsəfəsinin tənqidinə dair gi-riş” əsərindən yayılıb məşhurlaşmışdır.

İfadənin yayılıb məşhurlaşmasında V.İ.Leninin də böyük xidməti vardır. Vladimir İliç bir neçə dəfə bu ifadəni öz əsərlərində işlətməmişdir.

V.İ.Lenin “Sosializm və din” adlı məqaləsində (1905) yazmışdır:”Din xalq üçün tiryəkdir. Din öz insanlıq surətlərini, insana az-çox layiq olan həyat tələblərini kapital kölələrinə unut-duran bir növ mənəvi araqdır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. On ikinci cild, səh.152).

V.İ.Lenin “Fəhlə partiyasının dinə münasibəti haqqında” (13 may 1909-cu il) əsərində yazmışdır:”Din xalq üçün tiryəkdir – Marksın bu kəlamı din məsələsində marksizmin bütün dünya-baxışının təməl daşındır. Marksizm bütün müasir dinləri və kilsə-ləri, bütün və hər cür dini təşkilatları həmişə burjua irticasının istismarı müdafiə etməyə və fəhlə sinfini kütləşdirməyə xidmət edən orqanları hesab etmişdir” (Əsərlərinin tam külliyyatı. On yeddinci cild, səh.450).

C.Məmmədquluzadə “Tiryək” felyetonunda (1928) yaz-mışdır:”...Dünyada *cəmi dinlər bir tiryəkə oxşayır*: necə ki , in-san tiryəki çəkəndə nəşələnir və dünya və aləmi yadından çıxar-

dır. – habelə də allaha sitayiş və dinlərə ibadət etmək; burada da ibadət və etiqadın duxaniyyəti insanı elə bir ucalara aparıb çıxardır ki, bir vaxt ayılıb görürsən ki, yenə haman durduğun yerdəsən, ancaq daha sənin əlində cəhalətdən və savadsızlıqdan sava-yı bir şey qalmayıbdır”.

DİV QURBAĞAYA AŞIQ OLUB

Birisinin o qədər də gözəl olmayan, çirkin qadınla evlənməsinə, onu sevməsinə işarə ilə, kinayə məqsədi ilə işlədilir.

Atalar sözü qədər məşhur və işlək olan bu ifadə xalq nağılları ilə əlaqədar yayılmışdır. Bir sıra nağıllarda divlərin qurbağanı sevməsindən, onunla evlənməsindən danışılır.

R.Əfəndiyevin “Pul dəlisi” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Mirzə Vəli...İbrahim oxumuş, kamil uşaqdır, ağıllı, sərbəst, danışığı düzgün, hər işdən başı çıxan, heç kəsin aqlını bəyənmez.

Məşədi Məmməd. Vay, vay, adə, odumu əqli sərbəst, danışığı düzgün? *Div qurbağaya aşıq olan kimi* gedib əl buyruq-quluna bənd olub”.

Ə.Muğanlının “Çobanbayatı” povestində Bəhri kişi gənc çoban Eldar haqqında Lalənin atasına deyir:”Qazancı qazanc, özü də şəkil kimi oğlan. Minnətin olsun. O qədər onun dərdindən ölən var ki! Neynim, *div göy qurbağaya aşıq olan kimi*, vurulub sənın qara pıspısı qızına”.

DİV YUXUSUNA GETMƏK

Çox bərk yatmaq, oyanmamaq, uzun müddət yatmaq mənasına gələn bu ifadə bəzən də məcazi tərzdə işlədilir.

İfadə folklordan, xüsusilə nağıllardan ədəbi dilə keçmişdir. Adətən, nağıllarda təsvir olunur ki, divlər çox yatırlar (üç

gün, üç gecə; yeddi gün, yeddi gecə; qırx gün, qırx gecə...). Hətə qəhrəmanlar onları bəzən çox çətinliklə yuxudan oyadırlar.

İsa İsmayilzadə “Sözün kəsəri” məqaləsində (“Azərbaycan gəncləri”, 21.1. 69) yazır: “Əlbəttə, söhbət nəşriyyat distansiyalarından (oxu: *instansiyalarından* – M.A.) asanlıqla sivişib keçən, sonra aylarla, illərlə mağazaların vitrinlərində ”*div yuxusuna*” *gedən* kitablardan yox, həqiqi sənət yanğısının, ürək çırpıntılarının məhsulu olan əsl əsərlərdən, böyük poeziya nümunələrindən gedir”.

DOKTOR AYBOLIT

Məzəli şəkildə uşaq həkimlərinə (sonralar isə ümumiyyətlə bütün həkimlərə) verilən ümumi addır. K.İ.Çukovskinin “Aybolit” adlı mənzum nağılından (1929) yayılmışdır (tərcümə edən T.Elçin). Nağılda göstərilir ki, rəhmətli və sevimli həkim Aybolit heyvanları müalicə etmək üçün Afrikaya yollanır, oradakı xəstə heyvanları sağaldır, hamının məhəbbətini qazanır.

Anarın “Şəhərin yay günləri” pyesində belə bir dialog vardır: “Qumru...Mən bəzən düşünürəm: axı, heyvanlar da xəstələnir, elə deyil? ..Lap adamlar kimi – infarkt, vərəm...

Namiq. Sətəlcəm, angina, zökəm...

Qumru. Heç kəs də onları müalicə eləmir.

Rasim. Bəs doktor Aybolit?

Qumru. Yox, ciddi deyirəm. Vəhşi heyvanları...kim müalicə edir?...Nə dərman verən var onlara, nə iynə vuran...”

DOLLAR DİPLOMATİYASI

Başqa sözlə, kiçik dövlətləri iqtisadi cəhətdən əsarət altına almaq və onları iri xarici banklara, sənaye kompaniyalarına tabe etmək siyasəti. Bu, Amerika inhisarçılarının xarici siyasət-

də istifadə etdikləri bir metod olub, imperializmin iqtisadi və siyasi mənafeyini müdafiə edir.

Həmin ifadə 1909-1913-cü illərdə ABŞ-nın prezidenti olmuş Vilyam Hovard Tafta tərəfindən ilk dəfə 1909-cü ildə işlənmiş və o vaxtdan dünya dillərinə daxil olmuşdur. Tafta Latın Amerikasını ölkələrinə ABŞ imperializminin müdaxiləsini əsaslandırmağa çalışırdı. Onun obrazlı bir ifadə kimi işlətdiyi dollar diplomatiyası elə bir siyasət kimi səciyyələndirilir ki, burada dollar güllə, mərmə vəzifəsinə malik olur. Lakin praktikada imperializm həm dollardan, həm də elə güllənin özündən məharətlə istifadə edir. Dünyanın hər hansı bir ölkəsində milli müstəqilliyə meyl oynasa, “süngü diplomatiyası” işə düşür.

Analoji yolla düzəlmiş “atom diplomatiyası” ifadəsi atom silahına sahib olan ölkənin başqa ölkələrə təzyiq siyasətini səciyyələndirir. Əsasən Amerika imperialistlərinin xarici siyasət metodunu əks etdirən bu ifadə 1945-ci ildən işlənilməyə başlamışdır. ABŞ-nın 1945-ci ilin avqustunda Xirosimaya və Naqasakiyə atom bombası salmasından sonra həmin hadisəyə bir işarə kimi işlədilir.

Həmid Əliyev “Ölkələr, şəhərlər, insanlar...” kitabında yazmışdır: “Livanın tacirləri bir neçə dildə sərbəst danışa bilirlər. Onlar mağazaya daxil olan xarici müştərinin əvvəlcə hansı ölkədən gəldiyini, milli mənsubiyyətini öyrənməyə çalışırlar. Bu, tacirə müştərinin cibi və meyli haqqında təxmini təsəvvür verir. Onlar müştərilərlə nəzakətlə davranır, lakin varlı müştəri görəndə bu nəvaziş adı qaydanı keçib bir növ “ticarət diplomatiyası”na çevrilir”.

DRAKON CƏZALARI (QANUNLARI)

Həddindən artıq sərt, amansız cəzalar (qanunlar) deməkdir.

Drakon e.ə. VII əsrdə Afina respublikasının qanunvericisi idi. Drakon (Drakont) birinci olaraq o dövrün məhkəmə və hüquq normalarını yazıya alan şəxs idi. Onun qəddarlığı ilə fərqlənən qanunlarına binaən ən geniş yayılmış cəza növü ölüm cəzası idi. Bu cəza həddən artıq çox və tez-tez tətbiq edilirdi. Bir sıra lap yüngül cinayətlər də, məsələn, göyərtili oğrusu da ölümlə cəzalandırılırdı.

Qədim yunan müəlliflərindən Solonun və Plutarxın rəvayətinə görə drakon qanunları qanla yazılıbmış.

Drakondan soruşanda ki, niyə həm qatili, həm də birçə alma oğurlayanı (yəni həm ən böyük, həm də ən kiçik cinayət edənləri) eyni ölüm cəzası ilə cəzalandırırsan? – Cavab verirdi ki, bu ölüm cəzası kiçik, yüngül cinayətlər üçündür, böyük, ağır cinayətlər üçün isə daha sərt cəza növü tapa bilmir.

V.İ.Lenin “Katorqa qaydaları və katorqa hökmü” məqaləsində (1901) göstərirdi ki, ...biz rus hökumətinin intiqam künəsinə həm lazımınca qiymət verməmişik. Biz belə zənn edirdik ki, hökumət məhkəməyə müraciət etməkdən qorxaraq, son mübarizə vasitəsi olmaq etibarını hərbi qüvvəyə əl atmışdır. Məlum olur ki, bunların hər ikisini edə bilmişlər: kütləni əzişdirdikdən və fəhlələrin üçünü öldürdükdən sonra neçə min adamdan 37 nəfərini tutmuş və Drakon cəzalarına məhkum etmişlər.

DUZA GETMƏK

Başqa sözlə: bir işə həddindən artıq aludə olmaq, işin nə ilə nəticələnməsinə əhəmiyyət verməmək.

İfadənin yaranma səbəbi müxtəlif tərzdə şərh olunur. Bir fikrə görə vaxtilə, nəqliyyat olmayan zamanlarda piyada duz gətirməyə gedərdilər. Hər kəs mümkün qədər çox duz götürərdi. Lakin duz çox ağır olan şeydir. Odur ki, yolda bu götürülən duzdan bir hissəsini atır, ya da ölüm-zülüm evə gəlib çıxırdılar. Duza gedəndə deyib gülən, dingildəyən şəxs qayıdanda çox ağır, acınacaqlı vəziyyətdə olurdu.

Başqa fikir belədir ki, yazda qoyun yaylağa çıxanda bir axşam qoyuna duz verirlər. Sonra hər həftədə bir dəfə bu iş təkrar edilir. Duzu narın çəkib daşların üstünə sərilər. Örüşdən qayıdan qoyunu bu zonaya buraxırlar. Qoyun sürüsü çox sürətlə qaçır, duza gedir.

“Komsomolskaya pravda” qəzetində (16.X.82) bir məqalədə bu ifadənin şərhini üçün maraqlı məlumat verilir: “Təbəbətə görə çox duz işlətmək zərərdir. Lakin orqanizm üçün zəruri olan miqdarda duzu yemək mütləq lazımdır. Afrikada fillər, antiloplar torpaqdan duz yalamaq üçün yüz kilometrə qədər yol getməli olurlar. Onların bu duza getməsi, adətən, öz həyatları üçün həddən artıq qorxulu olur. Bütün yol boyu onları vəhşi adamlar, habelə ovçular güdürlər. Lakin belə çoxlu təhlükələrə baxmayaraq, onlar yenə duza gedirlər”.

Beləliklə, duza gedəndə heyvan heç nəyə əhəmiyyət vermir, bu səfərin nəticəsini nəzərə almır. Bu cəhətdən M.İbrahimovun “Həyat” pyesində Məşədi Hüseynin aşağıdakı sözləri diqqəti cəlb edir: “Abbas, sənə bir sözüm var... İndi sən duza gedən vaxtıdır, gözün ayağının altını görmür”.

Amerika alimi Qordon Yanq müəyyənləşdirmişdir ki, duz həyatın, istehsalın on dörd min sahəsində işlədilir. Ən ehtiyatlı heyvan da duz olan yerə gedib çıxmaq üçün çox böyük çətinliklərlə qarşılaşır, ölümü göz altına almış olur.

Duzun xeyirli xüsusiyyətlərindən hələ Platon bəhs açırdı. Homer duzu ilahi nemət sayırdı. Kassiodor göstərirdi ki, duz qızıldan qiymətlidir, qızılsız yaşamaq olar, duzsuz yox. Bütün xalqlarda duzu dağıtmaq bəla, fəlakət, xəstəlik əlaməti kimi qiymətləndirilir.

Lakin normadan artıq duz işlətmək zərərdir. Lap dəniz suyunda belə duzun çoxluğu pisdır. Ölü dəniz ona görə ölüdür ki, onda duz normadan çoxdur.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir ki, cavan oğlan Hacısam “əmisinin ardınca buynuzlu *qoç duza gedən kimi* gedirdi. O, bolşeviklərin necə peyda olduqlarına hələ bir nağıl kimi baxırdı. Bilmirdi bolşeviklər necədir. Necə adamlardır. Hacısam mülkədar oğlu olmasa da. quru bir bəy oğlu olsa da, Məstəli əmisinə görə daha o yana deyil, bu yana keçmişdi. Özü də burada tufənglənilib *əksinqilab duzuna getməyə* başlamışdı”.

Ə.Hacızadənin “Vəfalım mənim” romanında deyilir: “Salman şad idi, bütün yol boyu deyib danışmışdı, Gülmirəni söymüşdü, Nurəddini isə ürəyi istəyən şəkildə yağlamışdı. Yerəgöyə sığmayan bir sevinclə özünü onlarla müqayisə etmiş: – Onlar hələ *duza gedir*, mən isə duzdan qayıdıram, Nadirə xanım! – demişdi – Məni, görünür, sənin kimi, onlar da hələ tanımır. Mənə də Salman deyərlər, bala! Mən yüz Nurəddini, İlhamı, Gülmirəni bulaq başına susuz aparıb susuz gətirərəm”.

DÜNYA BİR KARVANSARAYDIR

Başqa sözlə: bu dünya fanidir, ötəri və keçicidir, heç kimə qalan deyil.

Dünyanın karvansara ilə müqayisə edilməsi, karvansara sayılması müsəlman ədəbiyyatında çox geniş yayılmışdır. Y.E.Bertelsin ehtimalına görə, bu ifadə Əhməd Yuqnaqinin “Hi-bətül-həqaiq” əsərindən yayılıb məşhurlaşmışdır.

Xüsusilə sufi təriqətində və ədəbiyyatında dünyanın karvansara, insanın isə burada bir müsafır, gəldi-gedər qonaq olması fikri intensiv şəkildə təbliğ edilirdi.

R.B.Əfəndiyevin uşaqlar üçün yazdığı “Xəsis və xeyirxah” hekayətində belə bir səhnə vardır:

“Dilənçi. İndi bu evdə kim olur?

Xəsis. Mən.

Dilənçi. Səndən qabaq kim olurdu burda?

Xəsis. Mənim atam.

Dilənçi. Ondan qabaq bəs kim olubdur?

Xəsis. Mənim babam.

Dilənçi. Bəs hanı atan, baban?

Xəsis. Onlar çoxdan ölüblər.

Dilənçi. Bəs əzizim, görünür ki, *siz qonaqsınız və bu ev isə mehmanxana*. Hər biriniz dünyaya gəlib, bir az müddət bu evdə daldalanıb, gedirsiniz. Bu beş günün həyatından ötrü nə üçün axırınızı unudub nəfsə əsir olursunuz?”

Aşıq Abbasın bir gəraylısında deyilir:

Gözəlin qaşı qaradır,
Bayquşun meyli haradır?
Bu dünya karvansaradır,
Hər gələn qonar, əylənməz.

Səməd Vurğun yazırdı:

Bir qonağam bu dünyada,
Bir gün ömür gedər bada...

DÜŞMƏN TƏSLİM OLMASA, MƏHV EDƏRLƏR

Bu ifadə A.M.Qorkinin dilindən yayılıb məşhurlaşmışdır. 1930-cu ildə M.Qorkinin “Pravda” qəzetində belə bir başlıq altında məqaləsi nəşr olunmuşdu. Həmin məqalədə deyilirdi: “Ölkə daxilində ən hiyləgər düşmənlərimiz bizə qarşı aclıq qiyamı təşkil edir, qolçomaqlar kollektivçilik tərəfdarı olan kəndliləri öldürməklə, evlərini yandırmaqla, müxtəlif əclafliqlarla terrora məruz qoyurlar...bütün bunlar isə bizə ixtiyar verir ki, özümüzü hələ də vətəndaş müharibəsi vəziyyətində hiss edək. Buradan isə təbii bir nəticə çıxır: *düşmən təslim olmasa məhv edərlər*”.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında Budaqla raykom katibi qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi barədə söhbət edirlər. Burada belə bir dialoq vardır: – Bəlkə qolçomaqlar müqavimət göstərib təslim olmaq istəmədilər?

Raykom katibi çox qəti və inamla dedi: – *Düşmən təslim olmasa məhv edərlər*”.

DÜZÜ DÜZ, ƏYRİNİ ƏYRİ

Başqa sözlə: tam realistsəsinə olduğu kimi (yazmaq, demək).

İfadə M.Ə.Sabirin “Nə yazım?” (1908) şeirindən yayılmışdır. Əslində bu ifadə bir qədər başqa şəkildədir və şeirin ilk bəndində işlədilmişdir:

Şairəm, çünki vəzifəm budur əsar yazım,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım,
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazım,
Niyə bəs boylə bərəldirsən, a qare, gözünü,
Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü...

Sabirin başqa bir şeirində deyilir:

Şairə lütf olursa, ya azar,
Pisi pis, yaxşını da yaxşı yazar.

İ.Hüseynovun “Kabus” əsərində deyilir:”...Təftiş Abbas otuz ildir Sabir kolxozunda təftiş komisiyasının sədridir. Otuz ildir ki, *düzü düz yazır, ayrını ayır*”.

Qəzetlər bəzən bu başlıq altında xüsusi satira guşəsi açır və müxtəlif felyetonlar nəşr edirlər.

Anarın “Qarabağ şikəstəsi” yazısında deyilir: “Şahverən kişi danışır, heç nəyi artırmadan, heç nəyi əskilmədən, *düzü düz, ayrını ayırı*. Ona görə də bu qoca şahidin sözləri bəsit qəliblərdən qat-qat inandırıcı, etibarlıdır”.

E

ELM QEYLÜ-QAL İMİŞ

Bu poetik ifadədə işlənən “qeylü-qal” sözü əslində ərəbcə olub, boş hay-küy mənasını bildirir.

Dilimizdə M.Füzulinin aşağıdakı beyti ilə əlaqədar yayılıb məşhurlaşmışdır.

Eşq imiş hər nə varsa aləmdə,
Elm bir qeylü-qal imiş ancaq.

Elmə bu mənfi münasibət haradan gəlir? Məlum olur ki, adətən yalnız “eşq” anlayışı ilə qarşılaşdırıldığı zaman elm qeylü-qal hesab olunur. Məsələn, B.Vahabzadənin “Şəbi-hicran” poemasında da Məhəmməd öz müəlliminə müraciətlə bu ifadəni işlədir:

Dünyanı dərk eləyər, eşq bir amal imiş,
Sənin mənə verdiyin *elm qiylü-qal* imiş.

Ədəbi-bədii dilimizə bu ifadə Füzuli dilindən yayılsa da, bunun daha qədim kökləri vardır.

Qədim hind Allahı Krişna təlimində deyilirdi ki, həyatın mənası Allahı dərk etməkdən ibarətdir. Allahı isə müxtəlif yollarla dərk etmək olar. Bir yol adi zəhmət çəkməkdən ibarətdir. Yəni heç bir mənfəət gözləmədən öz borcunu yerinə yetirməkdən ibarətdir. İkinci yol isə çox ağır və gərgin zəhmət sayəsində elm qazanmaqla Allahı dərk etmək yoludur. Bu çətin yolda çox az adam müvəffəq ola bilər. Üçüncü bir yol da vardır ki, bu həm asan, həm də əlverişlidir. Bu yol Allaha eşqlə bağlanmaqdan ibarətdir. Kim bu üçüncü yolla gedərsə, Allahın mərhəmətinə nail ola bilər. Başqa sözlə, Allahı dərk etmək üçün ona eşq yetirmək, ürəkdən bağlanmaq kifayətdir. Krişnanın dilindən deyilir: “Kim təmiz eşqlə mənə itaət edirsə, o məndədir və mən də onda-yam”.

Krişna təlimi sonralar Şərqdə tərki-dünyalıq, zahidlik fəlsəfəsinin inkişafına qüvvətli bir təkan vermişdi. Sufilik təriqətinin nümayəndələri bu təlimi daha da təkmilləşdirmiş və mürəkkəbləşdirmişdilər.

Göstərilən “qeylü-qal” ifadəsinin elmlə əlaqələndirilməsi isə belə bir rəvayətə bağlıdır.

Cəlaləddin Rumi ilə Şəms Təbrizi arasında baş verən aşağıdakı əhvalat məşhurdur. Konyaya gəlib çıxmış Təbrizi Rumi axtarır. Bu zaman Cəlaləddin hovuzun kənarında əyləşib tələbələri ilə məşğul imiş. Onlar dərs keçdikləri vaxt dərviş libaslı Şəms Təbrizi onlara yanaşır. Ruminin yanında bir neçə kitab varmış. Dərviş soruşur ki, bunlar nə kitabdır belə? Rumi bu yoxsul dərvişə etinasızlıqla cavab verir ki: “Bunlar qeylü-qaldır”. (Bunlara qeylü-qal deyərlər. Sənin onlarla nə işin?).

Şəms Təbrizi kitabları götürüb hovuzun içindəki suya atır. Bunu görən Cəlaləddin təəssüflə deyir: – Dərviş, sən neylədin? Bunların bəzisi mənim atamın əsərləri idi, onları təzədən yazmaq mümkün deyil.

Bu sözlərdən sonra Şəms Təbrizi əlini salıb suyun içindən kitabları bir-bir qupquru halda çıxarıb ona verir. Təəccüblənmiş Cəlaləddin bu hərəkətin və bu işin sirrini soruşduqda Şəms Təbrizi kinayə ilə cavab verir: “Bu da haldır” (Bu da haldır. Sən o haqda nə bilirsən?).

Buna görədir ki, sufi ədəbiyyatında “hal” sözü ilahi eşq mənasında, özünü unutmaq, allaha qovuşmaq mənasında işlədilir.

ERKƏK TÜKƏZBAN

Qadın zərifliyindən məhrum, kobud xasiyyətli arvadları bildirmək üçün ümumiləşmiş olan bu ifadə Böyükəğa Taliblərinin eyni adlı hekayəsindən yayılmışdır. Əsərdə deyilir: “Bu qadın ümumi mahalda özünə bir şöhrət qazanıb adı dillərdə söylənməkdə idi. Erkək Tükəzban həqiqətdə isə erkək deyil idi və bıığı-saqqalı olmadığı kimi, erkəkliyin başqa əlamətlərindən də məhrum idi...Çox diribaş olan Tükəzban xala inqilabın ilk illərində kənd şurasının sədri seçilir. Bu zaman kənddə bəzi adamlar arasında belə söhbətlər gedirdi:– Əcəb görəcək günlərimiz varmış! Arvad da hökumət başında oturarmı?!

– A kişilər, o Tükəzban arvad deyil ki, kişidir, erkəkdir.

– Tükəzban dişi deyil, kişidir...Tükəzban erkəkdir.

Bu sözlər hamının xoşuna gəldi. Axşamacan hamı bu sözləri çeynəyirdi və çeynəyib özgəsinə verirdi. Bütün kənd bu xəbərlə doldu.

– Sədr kim seçildi?

– Erkək Tükəzban”.

EVRIKA

Yunanca “tapdım” deməkdir.

Müəyyən bir kəşf edəndə, lazımı sözü yada salanda şadlıq əlaməti olaraq “evrika” deyilir.

Vaxtilə Arximed (e.ə. 287-212) çimdiyi zaman hidrsostati-
kanın əsas qanununu (hər bir cisim mayeyə salındıqda sıxdığı
mayenin çəkisi qədər öz çəkisindən itirir) təsadüfən kəşf etmiş
və bundan elə həyəcanlanmışdı ki, bu nəzəriyyənin düzgün
olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün hamamdan çıxıb, lüt
halda “evrika” deyə-deyə evinə yüyürmüşdü.

R.Rzanın “Dillər” şeirində deyilir:

Dil demişdir Azadlıq! sözünü,

Evrika! – sözünü.

Oyan, oyan, Afrika! – sözünü.

S.Dağlı “Bahar oğlu” romanında, Hamletin məşhur mo-
noloquunu tərcümə etməkdə olan C.Cabbarlını belə təsvir edir:

“Aram-aram, sanki dili ilə deyil, nəfəsi ilə pıçıldadı:

– Ölüm, ya olum!

Və birdən əlini alnına çırpıb ucadan çığırdı:

– *Evrika!*..

Elə çığırdı ki, Sona dəhlizdən eyvana yüyürdü”.

Xudu Məmmədovun “Qoşa qanad” əsərində deyir: “Məşhur yaradıcılar belə hesab edirlər ki, elmi sual müəyyən edildikdən sonra, asan yadda qalan bir şəkllə salındıqdan sonra onun cavabını axtarmaqla məşğul olmaq lazımdır. Bu o demək deyildir ki, sual unudulur. Beyin öz işini görür. Həmin sualla azacıq əlaqəsi olan bir şeyə rast gələn kimi o, yadımıza düşür. Günlərin bir günü sizə çaşdırıcı bir xoşbəxtlik gətirir – evrika! – gözlünüzdə ümidli bir yol sataşır. Ümidin həqiqət olduğunu yoxlamaq üçün hesablama aparmağa, sınaq qoymağa çox vaxt cürət çatmır”.

Cəfər Bağırın “Məşvərət” miniatüründə deyilir: “Fikrə getdilər, hərə öz aləmində ölçüb-biçdi. Amma heç kəsdən səs çıxmadı. Ailə başçısı “*evrika!*” – deyib davam elədi...”

EV TİKMƏK

“Tikmək” feili geyim və bəzi ev əşyaları adları ilə əlaqədar işlənən sözdür. Bu iş adətən iynə, qıyıq, biz (müasir dövrdə daha başqa cihazlar) vasitəsi ilə görüldür. Bəs evi nə cür “tikmək” olar? (Təsadüfi deyil ki, bəzən “ev tikmək” əvəzinə, xüsusilə dənizdə “ev dikəltmək” də işlənir). Hələ “Kitabi-Dədə Qorqud”da “tikmək” feili paltarla əlaqələndirilir. Məşhur “Bamsı-Beyrək” boyunda deyilir ki, Yalançı oğlu Yalındıq Beyrəyin ona bağışladığı köynəyi (“kömlək”) qana batırıb camaata göstərməklə Beyrəyin öldüyünü sübut etmək istəyir. Bu zaman ağlayan bəylərə Bayandır xan deyir: “Biz bunu tanımazız. Adaxlısına aparın, görsün. Ol yaxşı bilir. Zira ol tikibdir”.

Yenə həmin dastanda “gərdək tikmək”dən bəhs olunur. “Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə ox atardı. Oxu nə yerdə düşsə onda gərdək tikərdi”.

Müasir “çadır” anlayışına sinonim olan “gərdək” sözünün bir sinonimi də “otaq” olmuşdur. Yenə dastanlarda “otaq” sözü çadır-gərdək mənasında işlənir və buna görə də “otaq tikmək” ifadəsi motivləşmişdir.

“Nagəhandan Oğuzun üzərinə bir sürü keyik gəldi. Bamsı Beyrək birini qova getdi. Qova-qova bir yerə gəldi. Nə gördü, sultanım? Gördü göy çadırın üzərində bir qırmızı otaq tikilmiş”. Dastanlarda otaqların rəngbərəng olması (“ağ otaq”, “qızıl otaq”, “qara otaq” və s.) da onların parçadan tikildiyini göstərir.

Tədricən oturaq həyat keçməklə “oturaq, yaşayış yeri” mənasına gələn otaq qurmaq üçün daşdan, kərpicdən istifadə edildikdə də “otaq tikmək” ifadəsi yaşamaqda davam etmişdir. Hadisənin mahiyyəti, məfhum dəyişmiş, söz qalmışdır. Feillərdə

çox az müşahidə edilən funksional məna köçürülməsi əsasında “tikmək” sözü yeni məna alandan sonra “ev” ilə birləşə bilmişdir.

Ə

ƏBUCƏHL

Məcəzi mənada: tərs, inadkar, kəc adam.

Əbu Cəhl (əsil adı Əbu Həkəmdir, “Əbu Cəhl “ adını ona Məhəmməd peyğəmbər vermişdir) qədim ərəblərin Qüreyş qəbiləsinin rəislərindən olmuşdur. O, müsəlmanların peyğəmbərinin şəxsi düşməni idi və buna görə də islam aləmində böyük günahkar hesab edilir. Əbucəhl peyğəmbərin heç bir sözünə inanmazdı və onun dininə iman gətirməmişdi. O öldürüləndə Məhəmməd deyibmiş: “Ərəb xalqının fironu öldürüldü”.

Ümumiləşərək çox mənfi məna çaları kəsb etmiş Əbucəhl (hərəkət “cəhlin balası”, “cəhlin övladı” deməkdir) sözü həm də təhqir-söyüş məqamında işlənir: əbucəhlin biri; əbucəhl oğlu (əbucəhl).

M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanında Rüstəm arvadına deyir: “Lap *əbucəhl olub* getmişən, arvad. Mən ağzımı açıb hə deməmiş, sən ordan qışqırırsan, yox”.

Ə.Vəliyevin “Çiçəkli” romanında deyilir: “Gülsabahın atası çox inad adamdı. Çiçəkli camaatı ona *əbucəhl* deyir”.

Azərbaycan dilində acı bir meyvənin adını bildirən “əbucəhl qarpızı” (farsca “hənzəl” adlanır) ifadəsi onun adı ilə əlaqədardır.

ƏCƏM OĞLU

Xüsusilə xalq ədəbiyyatında işlədilən bu ifadə adətən öz-
gə, yadelli, uzaq yerdən gələn gənc oğlanları poetik tərzdə bil-
dirməyə işlədilir.

Bəzən də sadəcə “əcəm” deyilir ki. bu söz də əslində
“İran” və ya “İran əhli, iranlı” mənası daşıyır. M.Füzulinin aşağıdakı beytində həmin söz “iranlı” mənasındadır.

Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə xəcalət çəkməmə,
Fərqi yoxdur, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.

Qədim ərəb müəlliflərinin əsərlərində bütün ərəb olma-
yan ölkələrə və xalqlara əcəm deyilirdi. Ərəblər İrani fəth etdik-
dən sonra bu ölkəyə “İraqi əcəmi” (“İraqi-əcəm”) adını vermişdi-
lər. Bu ifadəni bəzi tədqiqatçılar “danışa bilməyənlər (danışma-
yanlar) ölkəsi” kimi tərcümə edirlər. Başqa fikrə görə isə
“əcəm” sözü aydın danışmayan və ya pəltək mənası daşıyır.

Yad dillərə belə münasibət bir çox başqa xalqların da ta-
rixində müşahidə olunur. Qədim yunanlar yunan olmayan və yu-
nanca danışmayan bütün xalqları varvar (pəltək) adlandırırdılar.
Slavyan dillərində işlənən “nemes” sözü də ümumiyyətlə avro-
palıları ifadə edirdi və “pəltək” mənası verirdi. Afrikada yaşayan
qottentot qəbiləsinə bu adı hollandiyalılar vermişlər. “Qottentot”
sözü holland dilində “pəltək” deməkdir.

Başqa xalqların dilinə xor baxmaq meyli İntibah dövrünə
qədər davam etmişdir.

“Koroğlu” dastanında (“Koroğlunun Dərbənd səfəri”)
mehri xanım Kürdoğluna deyir:

Hayqırsam səni tutarlar,
Qolun gərdənə çatarlar.
Dərin quyuya atarlar,
Var get burdan, əcəm oğlu!

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında deyilir:

– Lütf eylə! – dedilər, – süxənsənc!
Faş eylə cahanə bir nihan gənc!
Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrəkdə ol fəsanə yoxdur.

**ƏFLATUN DOSTUMDUR, HƏQİQƏT İSƏ
DAHA ƏZİZDİR**

Başqa sözlə: həqiqət dünyada hər şeydən üstündür, əzizdir.

Mənbələrdən məlum olur ki, əslində bu ifadə qədim yunan filosofu Əflatunun (e.ə. 427-347) öz dilində işlədilib məşhurlaşmışdır. O özünün məşhur “Feofan” (Ruhun ölməzliyi haqqında dialoq) əsərində ruhun ölməzliyi məsələsindən bəhs edərkən demişdir: “Siz də mənim kimi Sokrat haqqında az fikirləşin, həqiqət haqqında isə çox”.

Ərəstun “Nikomax etikası” əsərində ideyalar haqqında təlimi tənqid edərkən göstərirdi ki, bu işi çox ağır vəzifə hesab edir, çünki həmin təlim onun (Ərəstunun) dostları tərəfindən irəli sürülmüşdür. O yazırdı: “Hər halda həqiqət xatirinə bizə əziz olan şeydən əl çəkməliyik...Həqiqətə üstünlük verməliyik”.

Ərəstunun bioqrafı Ammoniy Sankas “Ərəstunun həyatı” əsərində həmin ifadənin daha yığcam formasını belə vermişdir: “*Sokrat əzizimdir, lakin həqiqət daha əzizdir*”.

Orta əsrlər Avropasında belə bir ifadə daha məşhur olmuşdur: “*Əflatun dostumdur, Sokrat dostumdur, həqiqət daha əzizdir*”.

Fərhad Ağazadə öz “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə (Bakı, 1917) bu ifadəni Ərəstunun dilindən belə vermişdir: “Mən həqqi

də sevərəm, ustadım Əflatunu da. Bir-birindən ayrılacaq olularsa, həqqə məhəbbəti tərcih edərəm”.

***ƏGƏR SƏNİN BİR ÜZÜNƏ VURDULAR,
O BİRİ ÜZÜNÜ DƏ ÇEVİR***

İfadə İncildən yayılmışdır və xristianlığı səciyyələndirməyə işlədilir.

H.Cavidin “Şeyda” faciəsində Əşrəfi öldürmək istəyən Musaya Şeyda belə deyir: “Xayır! Xayır! Mən bu intiqama razı deyiləm. Baxsana, bursı xristian məzarlığı... şu xaçları görürmüsan? Heç İsanı xatırlamıyırmısan? İnan ki, əvf etmək intiqam almaqdan daha müdhişdir.

...Əvət! Düşmənlərini sev! *Əgər bir kimsə sağ yanağına vursa, ona digər yanağını çevir! Analadınmı?*”

R.Rza “Nəsimiyə, Füzuliyə, Sabirə açıq məktub” şeirinə yazmışdır:

Sağ olun ki,
Gələcək övladlara
kin deyil,
məhəbbəti vəsiyyət etdiniz.
Nə İsa deyən kimi
*“Bir üzünə vurdular
o birini çevir!”*
Yoluyla getdiniz.
Bizə mərdlik, ədalət
Böyük insan qəlbini tapşırdınız.
Nə aciz olun dediniz,
nə qılıqsız.

S.Rəhimovun “Ana abidəsi” romanında deyilir: “...Mura-
doğlu üzə açılışan, qızıışan deyildir, hesabı içəriyə verəndir, əs-
lində cürətsizin-cəsərtsizin bircəciyidir. Özü də İsasayağı bir
adamdır. *Bu üzünə vursalar, o üzünü çevir deyəndir*”.

İ.Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca...” romanında deyilir: “Mən təslim olmayıb dedim: – Oğurluq da əvəzə-əvəzdə? Eyvaz dayı eyni təbəssümlə yanındakı kişilərə dedi: – Görürsünü-z?...Əyyam uşağıdı da... – Sonra mənə cavab verib dedi: – Peyğəmbər əvəzə-əvəz deyib!

Mən yenə də əlləmlik eləyib dedim: – Peyğəmbər bəlkə yaxşılıq barədə əvəzə-əvəz deyib?

Eyvaz dayı bu dəfə ciddi ifadə ilə dedi: – Yox, qaqaş, sən uşaqsan, bilmisən ki, *əgər biz bu üzümüzdə sillə vurulanda o biri üzümüzü çevirsək, torpağımızı at torbasında daşıyarlarsa*”.

ƏL ƏLİ YUYAR

Bir sıra Şərq dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bu ifadə qarşılıqlı hörməti, yoldaşlıq, dostluq münasibətlərini əks etdirir. Halbuki həmin ifadə bəzi dillərdə (xüsusilə Avropa dillərində) mənfi mənada kinayə, məzəmmət məqamında işlədilir ki, bu mənə müasir dilimizə daxil olmaqdadır.

İfadənin ən qədim variantı latınların Pifaqor məktəbinin filosoflarından Epixarmin (eramızdan əvvəl 450-ci ildə vəfat etmişdir) əsərlərində işlədilmişdir. Habelə Seneka filosof da (e.ə. dördüncü ildə doğulmuş, eramızın 65-ci ilində vəfat etmişdir) bu ifadəni “İlahi Klavdinin balqabaqlaşması” satirasında işlətməmişdir.

Jurnalist R.Nağıyev “Tamah” məqaləsində yazmışdır: “Rəzil bir məsəl də var:”*Əl əli yuyar, əl də üzü*”. Bu misal onların şüarı idi”.

Əslində ifadənin bu yeni mənası V.İ.Leninin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi ilə meydana gəlmişdir.

“Burjua xəyanətinin ilk addımları” məqaləsində (26 iyun, 1905-ci il) V.İ.Lenin yazmışdır: “...Çar liberal burjuaziyaya inanır; liberal burjuaziya çara inanır; əl əli yuyar (Əsərlərinin tam külliyyatı. Onuncu cild, səh.314).

V.İ.Lenin “Kapitalizm və Parlament” məqaləsində (17 iyun, 1912-ci il) yazmışdır:”Lakin aydındır ki, rus kapitalistlərinin hərtərəfli köməyi olmadan onlar Rusiyada heç bir iş görə bilməzdilər. Əl əli yuyar. Amerika, ingilis və alman kapitalistləri rus kapitalistlərinin köməyi ilə çox böyük mənfəət götürürlər” (Əsərlərinin tam külliyyatı. İyirmi birinci cild, səh.408).

ƏLİNDƏN TUTMAQ

Başqa sözlə: yardım göstərmək, kömək etmək.

Qədim Babilistanda belə bir adət var idi ki, ibadət zamanı təntənəli mərasimlərdə iştirak etmək üçün allahların heykəllərini məbəddən çıxardırdılar. Bu zaman məbədin qarşısında dayanan padşah ən böyük allahın heykəlinin əlini tuturdu. Bu adət, yəni allahın əlindən tutmaq onunla birləşmə və hüsn-rəğbət rəmzi kimi qiymətləndirilirdi. Qədim Mesopotamiya qliptlərində (üzü naxışlı qiymətli daş) bu adəti əks etdirən naxışlar qalmaqdadır. Oyma daşlarda dua eləyən insanın təsviri verilir ki, bir allah onun əlindən tutub gətirir, sanki digər allaha – taxtda əyləşmiş baş allaha təqdim edir. Əlbəttə, belə hörmətə adətən padşahlar layiq olur. Adətən isə dua edənlər allaha yalvarırlar ki, paltarının ətəyinə toxunmağa icazə versin. Allahların heykəllərinə çox zəngin paltar geyindirirdilər. Deməli, bu paltara əl vurma, ətəyindən tutma da müəyyən mərasimlə bağlıdır.

Dilimizdəki “Əl tutanın əlindən tutarlar”, “Əli böyüklər ətəyində olmaq”, “Əl mənim, əmək sənin” ifadələrində bu mərasimin təsiri hiss olunurdu. Q.B.Zakir yazırdı:”Üzüldü əlimdən ətəyi sevimli yarın”.

Ə.Bayramovun “Qəribə psixi hadisələr” kitabında deyilir:”Budur, 12 ildən artıq bir dövrdə qanaxmadan əzab çəkmiş bir qadın yavaş-yavaş yaxınlaşıb arxadan onun (İsanın) paltarının ətəyinə toxundu. Çünki həmin qadın həmişə öz-özünə deyir-

di: "Əgər onun *ətəyinə əlim çatsa*, mən düçar olduğum dərdədən azad olaram".

F.Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü" romanında Mirzə Məhəmməd xan belə düşünür: "Yəqin ki, İsmayıl da belə olacaq. O indidən lovğalanır. Uşaq olsa da xanın görüşünə gəlmədi və xanı öz yanına çağırmadı. Belə eləyər də, *əli allahın ətəyindədir*. Gözü rəiyyətləri görmür".

ƏLLƏRİNİ YUYUB OTURMAQ

Müəyyən bir işdə, hadisədə iştirak etmədiyini, günahkar olmadığını bildirmək.

Başqa sözlə: cavabdehlikdən yaxasını qurtarmaq, məsuliyyətdən kənar olduğunu nümayiş etdirmək.

Qədim insanlar müəyyən işdə iştirak etmədiklərini, günahkar olmadıqlarını bildirmək üçün əlləri yumaq adətini (adətən dəniz suyunda) icra edərildilər. İncildə göstərilir ki, hökmdar Pilat asmaq üçün İsanı camaata verib, hamının qarşısında əllərini yuyaraq bu işdə günahkar olmadığını bildirmişdi. Bu qədim adət qismən dəyişilsə də, mahiyyətcə yaşamaqdadır. İndi də bəzi yerlərdə meyidi basdırdıqdan sonra adamlar mütləq əllərini yuyur və sanki bununla mərhumun ölməsində günahkar olmadıqlarını nümayiş etdirirlər.

Qədim yəhudi və latın xalqlarında belə bir adət var idi ki, hakimlər bir işə baxarkən əllərini yuyur, beləliklə, müəyyən qərar çıxararkən qərəzsiz olacaqlarını bildirirlər.

Qədim yunanlarda günahlardan təmizlənmək üçün belə bir qayda mövcud idi: caninin əllərini heyvanın (əsasən donuzun) qanına bulayır və sonra qanlı günahdan təmizləmə rəmzi olaraq onun əllərini silib təmizləyirdilər. Bundan sonra isə qurban və dua vasitəsi ilə allahı rəhmə gətirirdilər.

Başqa bir ehtimala görə ifadə "Avesta"dakı bir əqidə ilə əlaqədardır. Burada ölünün – meyidin natəmizliyi (bəlkə də me-

yidi yumaq ayini buna görə icra edilir) və onu təmizləmək qaydaları haqqında geniş danışılır. Meyidi basdırandan sonra natəmizliyi kənar etmək üçün yuyunurmuşlar. (Xalq arasında “Səni sarıdan əllərimi yanıma silim” ifadəsi qarğış kimi işlənir). Çanki “Avesta”ya görə ölüm pisliyin bədəndə təntənəsi deməkdir.

Ü.Hacıbəyov “İttifaq və ittihad məsələsi” felyetonunda (“İrşad” qəzeti, 10 iyun, 1907-ci il) yazırdı: “Hərgah bu ittifaq və ittihadın dalısı müəllimlər ictimai olacaqsa, sözün doğrusu, mən əlimi yuyub çıxaram qırağa, bu cürə ittifaq ittihadansa, fərağat oturmaq min pay yaxşıdır”.

Bibliya zamanlarında şəxs bir işdə günahkar olmadığını bildirməsi üçün dəniz suyu ilə və ya duzlu su ilə əllərini yuyurmuş.

V.İ.Lenin fəhlə, kəndli və əsgər deputatlarının V Ümum-rusiya qurultayında nitqində (1918) demişdir ki, kim ac xalq üçün ən böyük imtahanların bu ən ağır vaxtında, sosialist inqilabı üçün ən böyük yoxlama vaxtında, əllərini yuyub oturur və burjuazıyanın uydurmalarını təkrar edirsə, – o pis sosialistdir.

V.İ.Lenin “Biz nəyə nail olmağa çalışırıq” məqaləsində yazmışdır ki, yox, əllərini yuyub oturmaq siyasəti, fəaliyyətsiz dayanın durmaq siyasəti...bizim partiya mübarizəmizdə qətiyyən yaramadığını artıq sübut etmişdir. Bundan sonra yayınmaq, fənd işlətmək və susmaq nəinki mənasız və nifrətəlayiq olardı, hətta açıqca cinayət olardı.

M.İsmayılovun “Xaqani” romanında deyilir: “Əbül-Üla qışqırdı: – Siz nə danışırınsınız? Heç bir günahı olmaya-olmaya dustaqqanaya saldırdınız, bu bəs deyil?”

Bu vaxta kimi Əbül-Ülanı da özlərinin həmdili hesab edən Fəxri Saray açıqlandı: – Ustad, nə “aldırdınız”, “saldırdınız” salmışan? *Nə əlini yuyub qırağa çəkilirsən?* Belə çıxır ki, sən bu işdə günahın olmayıb?

ƏRDƏBİL BİR ŞƏHƏRDİR, HƏR KƏS ÖZ VƏKİLİ

Ümumi, vahid bir hakimiyyətə və ya ümumiyyətlə başqasına tabe olmamaq, etina etməmək anlayışını bildirmək üçün işlədilir.

Savalan dağı yaxınlığında çox gözəl bir vahədə salınmış Ərdəbil şəhəri qədimdən bəri səyyahların çox xoşladıkları yer kimi məşhurdur. Ərəblər oraya gələnə qədər Ərdəbil şəhəri Azərbaycanın mərkəzi olmuşdur. Ərəblər mərkəzi Marağaya köçürmüşlər. X əsrdə Yusif ibn Abu-əs-Səc yenidən Ərdəbili mərkəz etmişdi.

XVI Ərdəbil bütün İranın, sonralar isə (ta XIX əsrə qədər) Ərdəbil xanlığının mərkəzi olmuşdur. Şəhərdə tarixi abidələr çoxdur. Bunlardan xüsusilə biri – Səfəvilər sülaləsinin banisi olan Şeyx Səfinin XV əsrdə tikilmiş məqbərəsi öz arxitektura ansamblının gözəlliyi və orijinallığı ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu məqbərədə Azərbaycan incəsənətinin çox qiymətli yadigarları qorunub saxlanmaqdadır. Elə yuxarıdakı ifadənin yaranması da təxminən həmin dövrlə əlaqədardır. XV-XVI əsrdə Ərdəbilə toplanmış qızılbaşlar faktik olaraq dövlət hakimiyyətinə tabe olmayıb, müstəqil hərəkət edirdilər. Bu mənada hər kəs öz vəkili idi.

Həmin tarixi fakt F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” romanında uğurla təsvir olunmuşdur.

“Əli bəy Cəyirli Rüstəm Mirzədən sonra yüksəlmiş, Ərdəbil valisi olmuşdu. Onun bacarığına, çevikliyinə, igidliyinə görə arxayın olmuşdular. Həm də Ərdəbil elə bir yer idi ki, orada hər adam baş çıxara bilməzdi. Çünki şeyx Səfiyyəddin piri ölkə içində ölkə idi və bu ölkə Ərdəbilin içərisinə düşmüşdü. Müridlər Rüstəm padşahın vaxtında da bura axışırdı. O müridlərin isə öhdəsindən gəlsə Əli bəy Cəyirli gələ bilərdi. Əli bəy bir tərəfdən də Ağqoyunlu şahzadəsi Əlvənd Mirzə ilə qohum olduğuna görə Əbih Sultan saraydan uzaqlaşdırılmışdı.

Onsuz da Ərdəbil həmişə o seydilərin təsiri altında olmuş, ayrıca bir xanlıq, ölkə kimi yaşamışdı. Sultanəli də belə yaşayacaqdı. Onu öldürdülər, guya Ərdəbili padşahlığa qatırlar. Amma budur, onu parça-parça elədilər”.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında deyilir: “Camaatın fikrini başa düşən dədəm kəndlilərə bir də üz tutdu: – Nə təhər deyərlər, *Ərdəbil bir şəhərdir, hər kəs öz vəkilidir*. Məndən deməkdir. Hara getsəniz birlikdə gedin. Bir yerdə olsanız, sözlünüz ötər, özünüzü sayarlar”.

Ə.Nəbatinin bir rübaisi belədir:

Saqi, gətir ol şərabi-bitəşvişi,
Ol nəşə ilə məgər sovaq bu qışı.
Ver faş bu Ərdəbildir, xam olma,
“Xoş şəhərdir, öz vəkilidir hər kişi”.

Bəzən Ərdəbil əvəzinə tematik sahə qanunu təsiri ilə “İsfahan” işlənir.

İ.Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında deyilir: “Əgər onun əməlləri bizim cəmiyyətimizin qanunlarına zidd olmasaydı, kimin yoldaş Məcidova bir söz deməyə haqqı var idi? Adama cavab verənilər ki, sizə nə dəxli? *İsfahan bir şəhərdir, hər kəs öz vəkili*. Ancaq bura İsfahan deyildi. Hər kəs də tək özünün yox, bütün xalqının vəkili idi”.

ƏSASSIZ DİVAR

Bu qəribə ifadə İncildən yayılmışdır. Sonralar müsəlman Şərqində də məşhur olmuşdur.

İndi də inandırıcı olmayan, havadan asılı olan hər şeyə “əsassız” deyilir. İfadə müxtəlif variantlarda işlədilir: əsassız divar, özülsüz divar, çürük divar, əsası yox divar.

M.Füzuli yazmışdır:

Zira ki, elmsiz şeir əsası yox divar olur
Və əsassız divar qayətdə bətibar olur.

İ.Mustafayev “Hər kimin deyilsə mayası eldən...” məqaləsində yazmışdır:”Xalq ədəbiyyatını öyrənmədən, əsrlərin imtahanından çıxmış bu xəzinədən yaradıcılıqla istifadə etmədən yazan sənətkarın əsəri *özülsüz divardır*”.

V.İ.Lenin haqqında məşhur xatirələrdən birində deyilir: Qazan qubernatorunun göstərişi ilə Lenin tutulub həbsə alınır. Həbsxanaya aparılarkən polis rəisi ilə Lenin arasında belə mükalimə gedir:

– Cavan oğlan, əbəs yerə qiyam qaldırırsınız. Axı qarşınızda ki divardır.

Bu sözlərə qarşı Lenin deyir:

– Divar olsa da *çürük divardır*, üfürsən yıxılar.

R.Rzanın “Lenin” poemasında deyilir:

Vladimir Ulyanovu
Bir gün həbs elədilər.
Pristav qanlı gözlə
Süzdü onu bir qədər.
Bağırdı: – Cavan oğlan,
Nədir coşğun bu rəftar?
Görmürsünüz durmuşdur
Qarşınızda daş divar!
Vladimir gülərək,
Söylədi:– Görürəm, var.
Lakin çürükdür, cənab!
Bir əl vursan yıxılar.

ƏZAZİL

Məcəzi olaraq “diribaş, qoçaq, zirək”, bəzən də “amansız, qəddar” adam mənasında işlədilir.

Əslində dini anlayışla əlaqədardır. Guya Allah bütün varlıqlardan əvvəl divləri yaratmışdı ki, onlara da “can” deyirdilər. Sonralar “can”dan “cin” xəlf olunmuş imiş. Guya atəşdən yaradılmış canların başçısı Əzazil idi. Sonralar canlar Allaha asi olduqlarından onların nəslini kəsilmiş, yalnız Əzazil qalmış imiş ki, o da mələk sifətindən çıxarılmış, adı da dəyişdirilib İblis adlandırılmışdır. “Can” sözü həmin mənada bədii dilimizdə işlənmişdir.

M.Ə.Sabir yazırdı: “Cin görürəm, can görürəm, qorxmuram”. Əzazil qədim Suriya və İbrani dilindədir, ərəblər ona “Haris” demişlər. “İblis”in mənası “naümid” deməkdir (Allahın rəhmindən naümid). Ədəbi dilimizdə “əzazil” dini mənada işlədilmir.

C.Cabbarlının “Dönüş” pyesində Asya deyir: “Vallah, o Güləri deyirlər balacadır, amma çox əzazil şeydir”.

C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında Arfenik deyir: “Yaman əzazil pristavdır. Şallağından qan damır. Hanı elə bir igid ki, onun başını batıra”.

Həmin əsərdə Həcərin düşüncələri belə təsvir olunur: “...Mehdigil də hələ həbsdədir. Onlara da baş çəkən yoxdur. Mənim atam Qacardan da *əzazil* imiş”.

Yenə həmin əsərdə bir qocanın dilindən deyilir: “Həcər bacı gərək onun biləyini yox, başını vuraydı. Onda bizim canımız o *əzazil* koxanın əlindən birdəfəlik qurtarardı.” Yenə orada: “Cavan quldur danışığından *əzazil* adama oxşamırdı”. “Bütün el-oba bu *əzazil*, qarınqulu yasavullara nifrət edirdi”.

F

FATMA GƏLDİ, QAÇ

Çərənçi, zəvzək, gəvəzə adamlardan qaçmaq anlayışını bildirmək üçün işlədilir.

İfadə məşhur Azərbaycan xalq nağılından yayılıb ümumiləşmişdir. Müxtəlif variantlarda və müxtəlif adlarda (“Züleyxa”, “Dilli arvad”, “Dad Xanpərinin əlindən”, “İlan və arvad”, “Əhməd”...) yayılmış olan bu nağılda ilanla bir quyuda qalan dilli arvaddan, bu arvadın çərənçiliyi, çox danışması ilə hətta ilanı da bezdirməsindən bəhs edilir. İlan onu quyudan çıxaran adama tapşır ki, mənim dalımca saraya gələrsən. Mən gedib padşahın qızının boynuna dolanacağam, nə qədər ovsunçu gəlsə də, onu boynundan açılmayacağam, sən gələn kimi çəkilb gedəcəyəm. Beləliklə, sən şahdan istədiyin qədər xələt alarsan.

Bir neçə dəfə bu yolla ilan özünü çərənçi Fatmanın əlindən xilas edən şəxsə yaxşılıq edir. Axırda isə bərk-bərk tapşır ki, daha mən dolaşdığım adamın yanına gəlməyəsən. Yoxsa səni də çalaram. Lakin kişi ilana verdiyi sözü pozmalı olur və onun yanına gedir. İlanın qəzəbləndiyini gördükdə ona deyir: “Mən gəldim sənə xəbər verəm ki, Fatma quyudan çıxıb buraya gəlir. Tez qaç, canını qurtar”. Bu sözləri eşitcək ilan qızın boynundan açılıb qaçır.

B.Vahabzadənin “Yollara iz düşür” pyesində mühəndis Tərən xosşlamadığı Alxanın məclisə daxil olduğunu gördükdə deyir: “Söhbətin şirin yerində *Fatma gəldi, qaç*”.

B.Vahabzadənin “Alim olmaq asandır...” pyesində Qulam xosşlamadığı Baharı görüb yan otağa çəkli və deyir: “Vaxsey, *Fatma gəldi, qaç!*”.

N.B.Vəzirovun “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” pyesində Çiçək xanım deyir: “Sənə bilirsən nə deyirlər, ay qız? *Quyudan ilan qaçıran Fatma xala*, tumanı cırıx, məclis gülüşü, öz-özündən xəbəri olmayan... Ala, kül başına”.

Ə.Hacızadənin “Vəfalım mənim” romanında deyilir: “Onların bəxtindən qabaqlarına Elviradan da bir az pinti, hələ üstəlik qulaqları da bir az ağır eşidən bir oğlan çıxıb. Elvira Bəybalanın yanında “təmizkardı”; nağıllardakı *deyingən Fatı qarını* kölgədə qoyan Elviranın səhərdən axşamacan üyüdüb tökməsinin də Bəybalaya heç bir dəxli yoxdu – çünki eşitmir: arvadının yüz, min sözündən birinə ya “hə” deyir, ya da “yox”.

FATMA – TUKƏZBAN

Bu iki ad birlikdə (bəzən də ayrı-ayrılıqda) keçmişin geridə qalmış, avam, hüquqsuz, bədbəxt Şərq qadınlarını səciyyələndirərkən ümumiləşmiş şəkildə ədəbi dildə işlədilir.

Xalq dilində xüsusi *Fatma* // *Fatı* adı daha çox yalınmışdır. Atalar sözlərində (Sağlığında kor *Fatı*, öləndə badam gözlü; Bundan *Fatıya* tuman olmaz) və el nağıllarında bu ad ümumiləşmiş bir obraz kimi işlənir.

Ərəb dilindən alınmış *Fatma* (bu söz ərəbcə “döşdən, süddən kəsilmiş, ayrılmış” deməkdir) adının xalq içində vaxtilə geniş yayılmasında islam dininin geniş təsiri olmuşdur. Müsəlman dini rəvayətlərinə görə, Məhəmməd peyğəmbərin oğlunun adı Tahir, qızının adının *Fatma* (bəzən bu ad “*Fatimeyi-Zəhra*” şəklində işlənirdi. *Zəhra* onun epitetidir. Maraqlıdır ki, bu adlar “*Tahir və Zöhrə*” adlı xalq dastanında birlikdə işlənir) idi.

Vaxtilə əkiz qızlara adətən *Fatma* və *Zəhra* adları verilir-di (əkiz oğlanlara *Həsən*, *Hüseyn* adları qoyulduğu kimi). Bütün bunlar həmin adın çox yayılmasına səbəb olmuşdur. Aşağıda müxtəlif müəlliflərdən misallar verilir:

Rövrəsindən pinti *Fatma* eşqi-rizindir sənin,
Ağladır atbaş *Tükəzbanı*, əzizindir sənin.
Qılboyun Naznaz sənə saxlar müsibət ya Hüseyn!
(M.S.Ordubadı).

Sən burda ikən, *Fatma-Tükəzbanə* nə rəğbət?

Cənnət desəm, huri deməsəm, zatıma lənət.

(M.S.Ordubadi).

Sonyalar gülsün, açılısın qönçə tək şirin ləbi,

Dərd içində qoy qala *Fatma, Tükəzban*, gülməsin.

(Ə.Qəmküsar).

Necə ki, hökm eləyib müsliminə ayəti-Quran

Döşün açıb gəzəcəkdir bilmiyəmmi *Tükəzban*?

(C.Cabbarlı).

Biz hara, məktəb hara, dərslü-qələmdan hara?

Elm hara? Bilgi hara? *Fatma-Tükəzban* hara?

(C.Cabbarlı).

Dünya malından var sicim çatısı

Patavası, çuxası, həm qatısı,

Bir də qumral gözlü, nazlı *Fatısı*

Olduqca qəlb odlar bayatısı.

(A.Şaiq).

Qoyunları çoban yığar

Fatı xala gəlib sağər,

Quzum mələr, durub baxar.

Dedim:– Qaçma, gözəl quzum,

Səni mən bəslərəm özüm.

(A.Şaiq).

Övrət olmaz hüsnə *Fatma, Tükəzbandan* səva,

Var imiş Rusiyyədə min-min pərizad, Ərdəbil.

(M.Ə.Sabir).

Xoşlamırıq bir para nadanları

Şiveyi – nisvani – müsəlmanları,

Neyləyirik *Fatma, Tükəzbanları*...

(M.Ə.Sabir).

Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış,

Bədbəxt *Tükəzbanları* neylərdin, ilahi?

(M.Ə.Sabir).

Doğduğu üç gün olar molla *Tükəzban* xalanın

On gün əvvəl atası adını qoymuş balanın.
(Ə.Nəzmi).

– Çəkdi xəyalımı
Sazaqlı günlərə
Cəlilin balaca Nazlısı
Sabirin bədbəxt *Tükəzbanı*.
(R.Rza).

Dünənki *Fatma*, Umnisə,
Bu gün dönüb mühəndisə.
Balıq kimi üzə-üzə
Baş vurur mavi dənizə.
(Əliheydər Qənbər).

“Mən başımı yuxarı qaldırmadan da içəriyə uzadılan əşyanı tanıyıram. Bilirəm ki, bu qızıl qolbaq *Fatma* adlı şişman bir qadının, bu brilyant qaşlı üzük *Tükəzban* adlı bir qarınındır” (A.Süleymanov. “Bəlkə də...”).

Biz istərdik ki, səhnəmizdə *Fatma xanımları*, *Tükəzban* və Zeynəb xanımları görək (“Aktyor”).

“Aktyor”...səhnəmizi saqqallı *tükəzbanlardan* təmizləyib, qadın rollarını qadınlar oynamasını qəti qoyurdu (Q.Məmmədli. “Aktyor” kimdir?).

M.İbrahimovun “Həyat” pyesində öz sevimlisi Tərən haqqında Tofiq belə deyir: “Ay sənə qurban olum, belə qız!..Maraldır, maral (Qürurla) Mənim kimi oğula elə belə qız gərəkdir də...gedib *Tükəzbanı* almayacağam ki”.

Nifrət öyrətdi Sabir
“Daş qəlbli insanlara” –
Buz tək soyuq qanlara.
Məhəbbət öyrətdi o,
Fatma, *Tükəzbanlara*. (B.Vahabzadə).

Ümumiyyətlə, hər hansı sözü xüsusi şəxs adı kimi işlətmək mümkündür. Hazırda təhsil, təbliğat işi və s. adların nizamlanmasında mühüm rol oynayır. Əvvəllər isə bu iş başlı-başına buraxıldığından və ya savadsız mollaların ixtiyarına verildiyindən əcaib-qəraib adlar yaranmışdı ki, bunlardan biri də “Tükəzban” adıdır.

Keçmişlərdə yeni doğulan körpəyə ad verərkən Quranın köməyinə müraciət edilir, “Qurana baxıb”, tifillərə “Qurandan çıxarılan” adlar verirdilər. Bunun üçün molla və ya valideyn gözlərini yumub barmağını Quran səhifəsindəki sözlərdən birinin üzərinə qoyur, ad seçirdi. Belə kortəbii “yaradılmış” adlara klassik misal, dediyimiz “Tükəzban” adıdır. Ərəb dilində “tukəzzibəni” feil olub “siz hər ikiniz təkzib edirsiniz” mənasını verir. Sözü düzgün oxuya bilməyən və mənasını bilməyən molla “tukəzzibəni”ni “Tükəzban” kimi valideynə təqdim etmişdir.

FIRTINA QUŞU

M.Qorkinin (1868-1936) “Fırtına quşu haqqında nəğmə” (1901) əsəri nəşr olunandan sonra bu quş sosial-demokrat ədəbiyyatında gələcək inqilabi fırtınanın simvoluna çevrilmişdi. Hələ o zamanlar inqilabi-demokrat dairələrdə M.Qorkinin özünü nəinki “fırtına quşu”, həm də “fırtına carçısı” adlandırıdılar. Çünki o, gələcək fırtına haqqında xəbər verməklə bərabər, həm də fırtınanı səsləyir, çağırırdı.

R.Rza “Lenin” poemasında yazır:

“Bir fırtına quşu olub
baş vurmuşam ümmanlara;
dənizdə dürr
axtarmışam”.

Yazıçı İ.Qasimov “Yüksək zirvələrə” məqaləsində yazır: “Pinqvin indi dəyişmişdir – artıq yumşaq tüklü yox, pırtlaşıq saçlıdır, bəzən tranzistorunu çiyinə aşırır, bəzən onsuz keçinir, ancaq yenə də məğrur *fırtına quşunu* heç vəchlə anlaya bilmir”.

R.İsmayılovun “Döyüşlər” pyesində fəhlə İqnat deyir: “Sən də, köhnə dost, coşub-qaynayan Xəzər kimisən, heybətli dalğaların qayalı sahillərini hey döyəcləyir, başın üstə *fırtına quşları* dolaşır. Azadlıq carçısı *fırtına quşları*!”.

M.İbrahimov məşhur inqilabçı Xosrov Ruzbehin həyat və mübarizəsindən bəhs edən povestinin adını – “*Fırtına quşu*” qoymuşdur.

S.Vurğun “Zamanın bayraqdarı” poemasında yazmışdır:

Fırtına quşu tək fırtınalarda
Qaşları çatılmış dar üfüqlərin
Üstünə qalxdıqca yenə yüksəldik.

S.Vurğunun anadan olmasının 50 illik yubileyinə həsr etdiyi şeirində N.Tixonov yazmışdır:

Oldun müğənnisi bizim günlərin.
Fırtına quşusan coşqun ümmanın.
Həm tufan içində səsləndi şeirin,
Həm də baharında Azərbaycanın.

FÖVQƏLBƏŞƏR

Özünü dünyada hər şeydən və hamıdan üstün tutan fərdiyyətçi və xudbin adamlar, ictimai məqsədlərə xidmət göstərməyi həqarət sayan adamlar haqqında istehza ilə işlədilir.

Bu məşhur ifadə Fridrix Nitşenin “Zərdüşt belə demişdir” (1883) əsərindən dünyanın bir sıra dillərinə yayılmışdır. Nitşenin mürtəce fəlsəfəsinə görə, fəvqəlbəşər insan dünyada

ən ideal insan imiş, onun üçün heç bir hədd-hüddud, qadağan yox imiş.

V.İ.Lenin “Partiya təşkilatı və partiya ədəbiyyatı” məqaləsində (1905) yazmışdır: “Rədd olsun bitərəf ədəbiyyatçılar! Rədd olsun fəvqəlbəşər ədəbiyyatçılar! Ədəbiyyat işi ümumproletar işinin bir hissəsi, bütün fəhlə sinfinin bütün şüurlu avantqardı tərəfindən hərəkətə gətirilən vahid, böyük sosial-demokrat mexanizminin “təkərçiyi və vintçiyi” olmalıdır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. On ikinci cild, səh. 108).

H.Cavidin “Şeyx Sənən” faciəsində Dərviş Şeyx Sənana müraciətlə deyir:

Nədir yalqızlıq? Anlarsın, düşünsən,
Bu rəmzi get də sor, allahdan öyrən!
Əgər *fəvqəlbəşər* olmaq dilərsən,
Kənar ol daima cinsi-bəşərdən.

R.Rzanın “Lenin” poemasında deyilir:

Lenin – yersiz mərhəmətə,
Fəvqəlbəşər məhəbbətə
qəti düşmən.

İ.Hüseynovun “Məşhər” romanında Gövhərşah öz atasına deyir: “Fəzl insanı Məhəmməddən, İsadən və Musadan əvvəllər də mövcud olan həqiqətə qaytarır, “*Fəvqəlbəşər* allah yalandır” – deyir, “yalana kölə olma, allah sən özünsən” – deyir.

C.Bərgüşadın “Siyrilmiş qılınc” romanında belə bir təsvir vardır: “Hamı xəlifəni göylərin yeddi qatında bilirdi, zənn edirdilər ki, o, *fəvqəlbəşər*, qeyri-adi bir məxluqdur”.

FÜZULİ MƏNDƏN OĞURLAYIB

Burada “məndən” sözü başqa şəxslərə görə dəyişdirilərək də (səndən, ondan, filankəsdən) işlənir.

Ifadə özündən müştəbeh olan, əslində isə qabiliyyətsiz adamları səciyyələndirmək, yaxud belələrinə istehza etmək üçün işlədilir.

C.Cabbarlının “Almas” pyesində Şərifin dilindən yayılmışdır. Şərif öz adına çıxdığı bir şeiri oxuyanda Almasın “...mən bu şeiri ya Füzulidə görmüşəm, ya da...” sözlərinə “Onda yəqin *Füzuli məndən oğurlayıb*” cavabını verir.

G

GEÇƏ-GÜNDÜZ

Gecə və gündüzün davam etdiyi 24 saatlıq müddət, vaxt (rusca – “сутки”) anlayışını bildirən bu tərkibdə komponentlərin göstərilən tərzdə sıralanması tarixi-əsətiri görüşlərlə əlaqədardır. Nə üçün bu sırada *gündüz* sözü *gecədən sonra* gəlir? Eldə deyilir: hər gecənin bir gündüzü var. H.Cavid yazmışdır: Ən parlaq gündüzlər gecədən doğar.

Dünyanın bir çox xalqlarının əsatirlərində antropomorfik səciyyə daşıyan Gecə – qadın, Gündüz isə kişi kimi tələqqi olunur. Cins kateqoriyasına malik olan dillərdə (məsələn, hind-Avropa dillərində) “gecə” sözü qadın cinsinə (rusca ночь – женский род), “gündüz” sözü isə kişi cinsinə (rusca день – мужской род) aid edilir.

Bədii ədəbiyyat nümunələrində, ədəbi-bədii abidələrdə adətən gecənin hamilə olmasından, ağrı çəkməsindən, gündüzü doğmasından obrazlı-poetik tərzdə bəhs olunur.

Gecədən doğulduğu güman edilən “gündüz” yuxarıdakı tərkibdə ikinci yerdə işlədilmişdir. Eynilə ana-bala, ata-oğul, ba-

ba-nəvə və s. birləşmələrdə də daha yaşlı olanların adları birinci yerdə gəlir.

Dünyanın bir çox xalqlarının əsəirlərində gündüzün anası gecə hesab olunur. “Əvvəlcə gecə olub, yoxsa gündüz?” – sualına qədim yunan filosofu Fales belə cavab vermişdi: “Gecə əvvəl olub, bir gün əvvəl”.

M.H.Təhmasib yazmışdır: “Bütün dünya xalqlarının əsəirlərində qaranın, qaranlığın, korluğun, bir sözlə, zülmətin oğlu fəcrdir, günəşdir, işıqdır”.

N.M.Mehdiyevin verdiyi məlumata görə “Hilmi-Ziya geniş materiallara istinad edib terk kosmoqonik miflərindən danışanda göstərir ki, bu görüşlərə görə Xaosdan sonra işıq qaranlıqdan, göy yerdən aralanır. N.M.Mehdiyev daha sonra yazır: “Əski türk mifologiyasında “qaranlıq-ışık” antitezi mühüm yer tutur. Bu antitezin əsasında da “xaos-kosmos” ziddiyyəti durur. Xaos qarmaqarışıq olandır, onda heç nə heç nədən fərqlənmir və deməli, heç nə görünür. Çünki görünmək üçün konturlara, başqalarından fərqlənmə xüsusiyyətlərinə malik olmaq lazımdır. Kosmosda isə düzüm, diferensasiya əmələ gətirən sahman vardır, deməli, kosmos görünərlik keyfiyyətindədir. Görünərlik isə işıqlılıq deməkdir, çünki zülmətdə heç nə görünür. “Xaos-Kosmos” antitezinin “qaranlıq-ışık” antitezinə modifikasiyası zülmətdən çıxıb peyda olma, işıqlanıb bəlihtili olma aktını xüsusi mifoloji arxetipə çevirir. Bu münasibətlə yada salmaq olar ki, Sibirin türk xalqlarında qaranlıqdan şaxıyıb çıxan ildırım astral tanrılarla əlaqələndirilib xüsusi tapınma obyektı olur. “Oğuznamə”də Oğuz kağan Ay kağanın gözündə nurun peyda olmasından doğur. Oğuz kağanın gələcək arvadı da qaranlıqdan çıxan göy şüanın içində gəlir”.

Qədim Misirdə inanırdılar ki, Göyün rəmzi olan nəhəng inək – Nut adlı allah özü ilkin Xaosdan yaranmış və günəş allahı Ra (qızıl öküz) ondan doğulmuşdur. Deməli, gündüzü gecə doğmuşdur.

Bir sıra xalqlarda isə həmin tərkibin komponentləri əks sıra ilə düzülür ki, bu da onların əsəti görüşlərinin fərqli olmasından irəli gəlir. Göstərilən müddət qədim Babilistanda gün çıxandan gün çıxana hesablanırdı. Deməli gündüzdən və gecədən (sözlərin sırasına diqqət yetirilsin) ibarət hesab olunurdu.

İbn Cübeyr göstərirdi ki, müsəlman dünyasında yeni gün günəşin batmasından hesablanır, deməli, əvvəl gecə başlanır, sonra gündüz.

Qədim türk əsətirində sübhün, danın sökülməsinin və ümumiyyətlə, günəşin, işığın rəmzi olan Oğuz xan atası Qaraxanla mübarizə aparır. Bu Qaraxan ilkin başlanğıcdır və gecəni, qaranlığı təmsil edir.

GET DOLANGİLƏN, XAMSƏN HƏNUZ

İfadə Ə.Nəbatinin (1912-1873-74) bir şeirindən yayılmışdır. Şeir belə başlanır:

*Get dolanginən xamsən hənuz,
Püxtə olmağa çox səfər gərək.
Mürği-Qaf ilə həmzəban olub
Dövrə qalxmağa balü pər gərək.*

Bütövlükdə bu bənd və ya onun ayrı-ayrı misraları hələ XIX əsrdən ədəbi-bədii dilimizdə geniş miqyasda işlədilməyə başlamışdır.

N.B.Vəzirovun “Təzə həyat” qəzetində (1907) nəşr olunmuş bir məqaləsində deyilir:

*Get dolangilən, xamsən hənuz,
Püxtə olmağa çox səfər gərək.*

M.Ə.Sabirin məşhur satiralarından birində deyilir:

Get hələ xamsən, dolan, mən deyən oldu, olmadı...

C.Məmmədquluzadənin (1869-1932) “Ölülər” pyesində (1909) belə bir dialoq verilir: “Nazlı. Dadaş, and olsun allaha, mən Mir Bağır ağaya getməyəcəyəm.

İskəndər. Xa...Xa...xa.(gedib yapışır Nazlının əlindən). Bacım, sən hələ uşaqsan. Get dolangilən, xamsən hənuz. Bir gün olar ki, gəlib görərəm sənin qabağına ayna tutub çəkə-çəkə aparırlar. Belə tutaq ki, sən çəm-xəm elədin. (Özü də çəm-xəm eləyir). Tutaq ki, sən istəmədin gedəsən. O vaxt görəcəksən ki, səni daldan itələyib deyirlər: ”Dayanma, tez-tez get”. Çönüb baxıb görəcəksən ki, səni itələyən sənin atan Hacı Həsəndir...”

Nəbatinin şeirindən misal verdiyimiz yuxarıdakı bənd bir qədər təhrif olunmuş şəkildə “Qurbani” dastanına daxil olmuşdur. (Bax:”Aşıqlar”).

İfadə M.Cəlalin “Mərkəz adamı” hekayəsində “*Get dolangilən, xamsən hənuz*” şəklində işlədilmişdir.

Firidun bəy Köçərli 1809-cu ildə yazırdı:

“...Mürği- Qaf ilə həməzban olub, dövrə qalxmağa balü pər bağlamış” arvadlar hənuz müsəlmanlar arasında hasilə gəlməyibdir”.

C.Məmmədquluzadənin konsulluğa can atanlara həsr etdiyi bir felyetonunda (1906) deyilir:

Get dolangilən xamsən hənuz
Konsul olmağa çox hünər gerek.

R.Rza “Sadə və böyük insan” məqaləsində yazır:

“Üzeyir bəyin düyünlənmiş qaşları açıldı. Onun dodaqlarında xəfif bir təbəssüm göründü, gözlərinin ifadəsində bir mehribanlıq, bir qayğı, bir təəssüf duymaq olurdu. Sanki bu baxışlar, bu təbəssüm deyirdi: ”*Get dolangilən, xamsən hənuz*”.

S.Rəhmanın “Aşnalar” pyesində Gülümov deyir:”Hey get dolangilən, xamisən hənuz, püxtə olmağa çox səfər gerek.

Bizim başımız çəkənin yarısı ona qismət olsaydı, indi yəqin dağa-daşa dırmaşardı”.

GÖNÜ SUYA VERMƏK

Başqa sözlə: bəkarəti pozulmaq, işləri yaş olmaq, işləri korlamaq, məğlub olmaq.

İfadə əslində “gülü suya vermək” şəklində olmuş, evfemizmə əks olan qanunun – mənanı qəsdən kobudlaşdırmaq, kəskinləşdirmək meylinin (disfemizm) təsiri ilə “gönü suya vermək” şəklinə düşmüşdür.

Məlumdur ki, adətən, ismət, bəkarət güllə müqayisə edilir, bakir qızlar haqqında “gülü başındadır” deyilir. Gülü suya vermək isə evfemizmdir. Bəkarət anlayışı öz saflığı, ləkəsizliyi ilə əlaqədar güllə qiyas edilir. Bir sıra Şərq xalqlarında bəkarətin pozulması gülün islanması, sulanması kimi təsəvvür edilir. Məsələn, “Amrapali” adlı məşhur hind filmində sevgililərin görüş səhnəsində gülün suya düşməsi qabarıq şəkildə tamaşaçıların nəzərinə çarpdırılır.

Gül ümumiyyətlə saflıq, təmizlik, paklıq, ismət rəmzi hesab olunur.

Q.Qasımzadənin “Tozlu yollar” şeirində deyilir:

Bir qız da adı tək paklıq rəmzini –
Bir gül butasını hörüb saçına.

Əli Tudənin “Ata evində” şeiri belə bitir:

Babalar deyib ki, qız ismətilə
Atanın döşündə gülü andırar.
Oğul öz hünəri, öz şöhrətilə
Atanın evində çıraq yandırar.

Xalq dilində “çayın gülünü içmək” təzə dəmlənmiş çayın əvvəlini (əsasən birinci stəkanı) içmək mənasında işlənir. Habelə “gülünü üzmək”, “gül vurmaq” kimi ifadələr də mənşəcə gül sözünün həmin mənası ilə əlaqədar olmuşdur.

Bayatıda deyilən “Gülün yarpıza dönsün, məndən üz döndərən yar” qarğıışı diqqəti cəlb edir. Mənası belə şərh oluna bilər: sən ey vəfasız, üzüdönük yar, ərə getməyib qocalasan, yarpız kimi quruyub töküləsən.

Səhəndin “Səbir daşı” şeirindən alınmış bu parçada da həmin mənaya işarə olunur:

Qara başlar ağardı,
İsti ürəklər buza,
Güllər yarpıza döndü.

Beləliklə, əslində “gülü suya vermək” şəklində olan məcazi obrazlı ifadə disfemizm qanununun təsiri ilə “gönü suya vermək” şəklini almışdır.

M.İbrahimovun “Közərən ocaqlar” pyesində belə bir dialoq vardır: “Tükəz (yavaşca) Ay qız, o gədə ilə nə pıç-pıç eləyirdiniz? Özünü gözlə ha, birdən dilinə aldanıb *gönü verəsən suya!* Leyla. Bu nə sözdür, Tükəz xala! Nazim elə oğlan deyil. Tükəz. Mənim borcum deməkdir. Qızla oğlan qovla çaxmaq kimidir. Özünü gözlə, yanarsan”.

B.Vahabzadənin “Hara qaçırsan?” şeirində deyilir:

Nağd ömrün qədrini bilməsin bir an.
Eh!...*Suya vermişən sən çoxdan gönü.*
Qaçışla ömrünə ömür artıran,
Nəyə xərcləmişən bəs nağd ömrünü?

H.Abbasbəzadənin “Burulğanlar” romanında meydana gələn pəhləvanlar haqqında bir tamaşaçı deyir: “Görürsən bu Çopuru, fürsət düşən kimi nə tez qamarladı Rzaqulunu. Yaxşı ki,

Rzaqulu iti tərpendi, yoxsa *gönü verəcəkdı suya*, övqətimizə soğan doğrayacaqdı”.

Ə.Mustafayevin “İsti külək” povestində deyilir:

“Direktor....Törəni özlərinə çatmağa məcbur eləyibmiş. Çappa stəkanla dolu araq içirdib, kişini halından, təbindən çıxarıbmış və həmişə ehtiyatlı olan Törə *kürkünü suya veribmiş*.”

GÖYÜN YEDDİNCİ QATINDA

Kinayə və zarafatla kef-damaqda, nəşə içərisində, xoşbəxtlik və səadətin ən yüksək zirvəsində olmaq deməkdir.

Qədim yunanların təsəvvürünə görə göy hərəkət etməyən yeddi şəffaf təbəqədən (qatdan) ibarətdir. Məşhur yunan filosofu Aristotel (e.ə.384-322) “Göy haqqında” adlı əsərində göy qübbəsinin quruluşunu məhz belə aydınlaşdırırdı.

Qədim Şərq xalqlarının təsəvvürüncə də göy yeddi qatdır. Hələ dörd min il bundan əvvəl Babilistanda səma hadisələri üzərində müşahidə aparılır, bu yolla da çayların daşması və bu kimi bir çox hadisələrin baş verib-verməyəcəyi əvvəlcədən müəyyən edilirdi. O vaxt insanlara yeddi səyyarə məlum idi, vaxt da bunlara görə hesablanırdı. Yeddi günlük həftə meydana gəlmişdi (Bəzi xalqlarda həftə beş, on və s. gündən ibarət hesablanmışdı).

Qədim sami dillərində (assorlar, ərəblər, yəhudilər) yeddi rəqəminə and içirdilər və bu dillərdə “and içmək” feili yeddi rəqəmi ilə əlaqədardır. Tövratda dəfələrlə bu rəqəm yada salınır. Brəhmən və Budda dinlərində də yeddi müqəddəs rəqəm hesab olunur. Yaponiyada yeddiyə qalıqsız bölünən bütün rəqəmlər bədbəxtlik rəmzi sayılır. “Avesta”da Yer yeddi hissəyə bölünmüş təsəvvür edilir.

Yeddi günlük həftəni sonralar yəhudilər qəbul etmişdilər. Onlardan xristianlara keçdikdə isə yeddi günlük həftə müqəddəs mənə kəsb etmişdir. Odur ki, bir sıra hadisələr yeddi rəqəmi ilə

bağlanmışdır. İslam dininə görə Allah və onu əhatə edən mələklər göyün yeddinci qatında olurlar. Guya Quranı mələklər göyün yeddinci qatından gətirmişlər.

Dilimizdə bu rəqəmlə bağlı olan bir çox ifadələr vardır: Yeddi iqlim. Yeddi dəniz. Yeddi dağ (aşmaq). Yeddi səyyarə. Yeddiqardaş ilan. Yeddi qardaş (bir bacı). Yeddi arxa dönən. (Musiqidə) yeddi ton. Yeddi oğul istərəm (bircə dənə qız gəlin). N.Gəncəvinin əsəri “Yeddi gözəl” adlanır.

Yeddi rəqəmi bir sıra xalqlarda say sisteminin son rəqəmi hesab edilirdi və buna görə də sonuncu rəqəm olaraq müqəddəs sayılırdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, göy qurşağı adətən yeddi rəngdən təşkil olunur. Tədqiqatçılar əsas yeddi cür iy növü olduğunu göstərirlər.

ABŞ-da yeddi xoşbəxt rəqəm hesab edilir. 1959-cu ildən uçmağa başlayan ilk kosmonavtlar dəstəsinin hər bir üzvü 7 rəqəmini öz gəmisinə əlavə etmişdir. Kosmonavt Kuperin gəmisi “Feyt -7” (“feyt” – inam deməkdir), Qlennin gəmisi “Frendşip – 7” (“frendşip” – dostluq deməkdir), Karnepterin gəmisi “Avrora -7”, Şirranın gəmisi “Siqma – 7” və s. adlandırılmışdır.

Dilimizdə bu ifadə ilə əlaqədar “yeddi qat göy”, “göyün yeddi qatı” və s. də işlənir.

S.Vurğunun “Fərhad və Şirin” dramında Fərhad deyir:

Boylandım göylərin yeddi qatına
Dənizə baş vurub, girdim altına.
Hər daşın bağrına bir külüng çaxdım
Şirlərin, divlərin qarnına baxdım,
Yenə də tutmadım ondan bir xəbər.

Elçinin “Yaxın, uzaq Türkiyə” yazısında deyilir: “...Stüardessa artıq daha xoşagələn bir işlə məşğul olur: sənişinlərə konfet, su, konyak təklif edir və biz göyün yeddinci qatında rahatca uçuruq”.

R.Rzanın “Yaradıcılıq evində” şeirində deyilir:

Özüm yeddinci qatdayam,
kefim göyün
yeddinci qatında.
Neçə özündən dahi
məndən üst mərtəbədədir.

GÖZDƏN ƏSGİ ASMAQ

Aldatmaq, kələk gəlmək, olmadığı şəkildə görünmək mənasındadır. “Əsgİ” yerinə “pərdə” də (bəzən də “yaylıq”) deyilir və əslində ifadə “pərdə” sözünün çoxmənalılığından törəmişdir. Düzlüyə, doğruluğa yüksək qiymət verən xalq bu mənfi mənalı ifadədə “pərdə”ni nisbətən mənfi çalarlı “əsgİ” ilə əvəz etmişdir. Məlumdur ki, göz pərdəsi və pəncərə (qapı) pərdəsi müxtəlif məfhumlardır. Füzulinin aşağıdakı beytində “pərdə” sözü birinci mənədadır.

Pərdə çək çöhrəmə hicran günü, ey qanlı sirişk!
Ki gözüm görməyə ol mahliqadən qeyri!

“Gözünə pərdə çəkmək”, “gözünü pərdə örtmək” isə artıq məcazi mənada da dərk olunur. C.Cabbarlının Gülüşü deyir: “Sən yazıqsan, Sevil! Sən adamlara o qədər inanmısan ki, sənin *gözlərini qara pərdə örtmüşdür*, mən o pərdəni yırtmaq istəyirəm”.

Əslində həqiqi mənə daşıyan “gözünü pərdə örtüb” ifadəsindəki “pərdə” sözünün çoxmənalılığı nəticəsində ifadə məcazilik kəsb edə bilmişdir. Yalnız bundan sonra “əsgİ” ilə sinonim ola bilmiş və onun tərəfindən sıxışdırılmışdır.

C.Cabbarlının “Aydın” pyesində Aydın –“Oh, məni aldatmaq, mənim gözlərimdən əsgİ asmaq!” cümləsini işlədir.

B.Bayramovun “Firəngiz” povestində Firəngiz öz əri Muxtara deyir:– İndi yalançılıq, gözdən pərdə asmaq əsil düş-

mənçilkdir. Hər şeyə mane olan, işlərin, vəziyyətin aydınlaşmasına imkan verməyən bir xəyanətdir”. Yenə orada Məsumə arvadın düşüncələri təsvir edilərkən “– İndi heç kəsin *gözündən əsgri asmaq olmaz*”– ifadəsi işlədilir.

H.Abbaszadənin “Burulğanlar” romanında deyilir:”Çopur Abdullaya baş girləməyə bir yer lazımdı, qarovulçuluq da onunçun *gözdən yaylıq asmaqçüdü*”.

GÖZDƏN İRAQ, KÖNÜLDƏN İRAQ

Dünyanın bir çox dillərinə yayılmış bu ifadənin ən qədim variantı antik yunan şairi Propersi tərəfindən işlədilmişdir. O, şeirlərinin birində yazırdı ki, məhəbbət xəstəliyindən sağalmaq üçün yeganə bir çıxış yolu tapmışdır ki, bu da uzaq səyahətə çıxmaq məcburiyyətidir. Çünki sevgilisi nə qədər onun gözündən uzaq olacaqsə, bir o qədər könlündən də uzaqlaşacaqdır. Qədim Yunanstanda naməlum bir şair yazmışdı:”*Uzaqda yaşayan dostlar dost deyillər*”.

GÖZƏLƏ BAXMAQ SAVABDIR

İfadə Quranda yayılıb məşhurlaşmışdır. Tam şəkli belədir:”Gözələ baxmaq savabdır, pak qəlblə”.

Ədəbi-bədii dilimizdə həmin ifadə müxtəlif variantlar kəsb etmişdir.

H.Cavidin “Səyavuş” faciəsində birinci əsgər deyir:

*Gözəllərə baxmaq könül qidası
Sən heç tələş etmə, çıxmaz qovğası.*

S.M.Qənizadənin “Sərgüzəşt, yaxud Məşədi Qurbanın dəftərçəsindən bir nəbzə” satirik hekayəsində deyilir: “Bir az getmişdim, bir də gördüm ki, a gədə, bir balkonda bir nəzənin sə-nəm...əlində yelpik naz-nəzakətlə üzünü yelləyir. Öz-özümə dedim ki, *gözəl görmək savabdır*. Uzaqdan olsa da tamaşanın eybi yoxdur”.

Hacıbaba Nəzərlinin “Yollar” pyesində Ömər Lütfi deyir: “*Yigiti görmək savabdır*”.

M. Süleymanovun “Zirvələrdə” romanında Əkbər: “*Gözəl qızı xoşlamaq savabdır*”, – deyir.

GÖZƏLLİK SOY İLƏNDİR

Əslində dini ifadədir. Buradakı “soy” sözü “nəsil” mənasında olub, müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Qədim hədislərdən birində təxminən belə bir fikir irəli sürülür: gözəllik nəsil (soy) ilə əlaqədardır, elm isə çalışmaq, öyrənməklə əldə edilir.

Sarı Aşığın (XVII əsr) bayatılarından birində deyilir:

Gözəllik soy iləndir.

Şahmar da soy ilandır,

Nəsimi tək bu aşiq

Yolunda soyulandır.

Gözəlliyn nəsil-soy ilə bağlı olduğu ideyası M.P.Vaqifin Tiflisə həsr etdiyi məşhur şeirində də ifadə edilmişdir:

Baği-rizvanda əgər huriyu-qılman çoxdur,
Bu gözəllər kimi məqbulu müzəyyən yoxdur.
Nəsl-bər-nəsl gözəllik bulara buyruqdur...

V.Şekspirin “Heç nədən hay-küy” dramında (tərcümə edəni M.İbrahimov) bu fikri Kızıl belə ifadə edir:”...*Gözəlliyi adama tale verir. Savad isə, hə, savad isə təbiətin vergisidir*”.

GÖZ QƏLBİN (ÜRƏYİN, KÖNLÜN) AYNASIDIR

Bu obrazlı ifadənin İncildən yayıldığı ehtimal olunur. Orada ifadə bir qədər başqa şəkildə işlənmişdir. Qarşılığı Quran-da da vardır. Ədəbi dilimizdə, xüsusilə şeirdə çox işlənir.

Müşfiq yazmışdır:

*İstərəm ürəyin aynası gözlər
Açıb həqiqəti qoysun qarşıma.*

R.Rzanın bir şeirində deyilir:

*Göz qəlbin aynasıdır, gözlər bədən şahıdır.
Duman gəlsə gözlərə yana qəlbin ahıdır.*

B.Vahabzadə adsız bir şeirində yazır:

*Güzgünü qoyuram önümə.
Deyirlər, könlün aynasıdır
Gözlər.
Baxıram,
Mənə heç nə demir.
Gözlərimin dövrəsindəki
Qırıqlar.*

Avropa dillərində həmin ifadənin yayılmasını Leonardo da Vinçinin əsərləri ilə əlaqələndirməyə cəhd göstərirlər.

Müasir dövrdə beynəlxalq zərbül-məsəl şəkli almış digər bir ifadə belədir: “*Göz bədəninin aynasıdır*”. Məşhur bolqar alimi Pyotr Dimkov yazmışdır: “Günəş sistemində gün nə kimi rol oynayırsa, insan orqanizmində göz – *bu balaca günəş həmin rolunu oynayır*”. Göz bəbəyində bədənə məxsus hər bir üzvün nümayəndəsi var. Odur ki, təcrübəli həkim gözü müayinə etməklə hər hansı xəstəliyi müəyyənləşdirə bilər”.

GÖZÜNƏ TORPAQ (KÜL) ATMAQ

Bəzən “atmaq” əvəzinə “üfurmək” də işlədilir. İfadənin mənası: özünü öymək, öz qiymətini qaldırmaq, öz zənginliyini, əsl-zatını şişirtmək, saxtakarlıq etmək, aldatmaq.

Məlumdur ki, bu ifadənin mənası və funksiyası az qala bütün xalqlarda eynidir: şəxs yalandan özünü tərifləyib əsl həqiqəti gizlətmək istədikdə həmin misalı çəkirlər.

İfadənin mənşəyi haqqında çox müxtəlif mülahizə və fərziyyələr vardır.

Məlumdur ki, qədim XXV yunan Olimpiadası zamanı (e.ə.680-cı il) proqrama döyüş arabalarının yürüşü yarışları da daxil edilmişdi. İrəlində sürətlə gedən cəng arabaları toz qaldırmaqla arxada gələnlər üçün yolu görünməz edirdilər, toz-torpaq arxadakıların gözünə dolurdu. Bir fikrə görə, ifadə bunula əlaqədar ola bilər.

XIX əsrdə İ.Y.Timoşenkonun yazdığına görə, bu ifadə qədim Rusiyada döyüş və yarış zamanı rəqibin gözünə torpaq atmaq və beləliklə onu çaşdırıb qələbə çalmaq adəti ilə əlaqədar ola bilər.

Ən çox yayılmış fikir isə belədir ki, qədim dövrlərdə Rusiyanın yollarında olduqca yavaş və asta-asta yeri-yən araba karvanları sıraya düzülüb gedirdi. Hərdənbir onların yanından çox sürətlə ötüb keçən üçqatlı arabalar (troykalar) torpaq yolların tozunu qaldırır, bu toz-torpaq yolçuların gözlərinə dolurdu. Gözlə-

rini ovuşduran zavallı kəndlilər atlarını çapıb gedənlərin dalınca uzun müddət və heyərlə baxıb dururdular ki, ifadənin məcazi mənası da buradan yaranmışdır.

Bu ifadə V.İ.Leninin ən çox işlətdiyi ifadələrdən olub, onun əsərlərində 20 dəfədən çox işlənmişdir.

V.İ.Lenin Rusiya Kommunist Gənclər İttifaqının III Ümumrusiya qurultayında “Gənclər ittifaqlarının vəzifələri” adlı nitqində (20 oktyabr, 1920-ci il) demişdir: “Lakin kommunist əxlaqı mövcuddurmu? Əlbəttə, mövcuddur. Çox zaman işi elə göstərirlər ki, guya bizim özümüzə məxsus əxlaqımız yoxdur və çox vaxt burjuaziya bizi təqsirləndirir ki, guya biz kommunistlər hər cür əxlaqı inkar edirik. Bu anlayışları saxtalaşdırmaq, fəhlə və kəndlilərin gözünə kül üfürmək üsuludur” (Əsərlərinin tam külliyyatı, Qırx birinci cild, səh. 333).

GÖZÜNÜN QURDUNU ÖLDÜRMƏK

Əsasən doyunca yemək, habelə tam təmin olunmaq deməkdir.

Məlumdur ki, orqanizmdə (qarında) qurd olanda şəxs çox yeyir. Onun yediyinin çoxunu qurd mənimsəyir və buna görə də adam doymaq bilmir. Yuxarıdakı tərkib əslində evfemistik yolla düzəlmişdir: burada qarındakı qurdu doyurmaq əvəzinə gözün qurdunu yedirməkdən və bunula da onun – gözün (əslində isə qarnın) tələbatını məhv etmək, öldürməkdən bəhs edilir.

Real olaraq belə varlıq – göz qurdu (denotat) yoxdur. “Qarın qurdu” ifadəsi əsasında düzələn “*qarnı qurdlu*” tərkibi məna differensiallaşır (“qeyri-səmimi, qəlbi qara, ürəyindəkini gizləyən” kimi məcazi məna kəsb etdiyindən). Bunun üçündür ki, semantik sahə qanunu əsasında birinci komponent “göz”lə əvəz olunmuşdur (göz qurdu). Yenə həmin qanun əsasında “ürək qurdu” ifadəsi formalaşmışdır: “Eh, həyat! Biri ucalmaq, yüksəlmək istəyəndə o saatca görürsən ki, o *birinin qurdu tərpanir*” (C.Hüseynov).

Ə.Muğanlının “Çoban bayatı” povestində Ziyad kişi deyir: “Bir dəfə yazın əvvəlində, tarçix vaxtı, ağa bizə dedi ki, tarçix ayıdır. Qoyunları gecə də aparın örüşə, qoyun gözlərinin qurdu ölsün”.

Ə.Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” povestində deyilir: “Sonra Dərgah cibindən iri bir kök çıxartdı, bıçaqla kökü ovcunda qazıya-qazıya, dişsiz damağı ilə güc-zor əzişdirib yeməyə başladı. Özü demişkən, gözünün qurdunu öldürəndən sonra sakit-sakit davam etdi”.

Bəzən də semantik sıxılma qanunu təsiri ilə “gözünün // qarının // ürəyinin // qəlbinin qurdunu öldürmək” ifadəsindən birinci komponent atılır.

S.Əhmədovun “Toğana” romanında Adilin düşüncələri belə verilir: “Baho, balıq çatışmazlığıdır. Gündə yemirik ki, bu Toğanadasa varkən doyunca *qurdumuzu öldürək*”.

Anarın “Qarabağ şikəstəsi” yazısında deyilir: “Söhbət zamanı yanımda yəhərsiz bir at dayanmışdı. Tofiq özünü saxlaya bilmədi, belinə sıçradı, o baş-bu başa çapdı, *qurdunu öldürdü*”.

GÖZÜ SU İÇMƏK

İfadə Azərbaycanda metal emalının meydana çıxıb yayılması ilə əlaqədar formalaşmışdır. Burada xüsusilə dəmirçilik peşəsinin rolu mühüm olmuşdur. Dəmirçilikdə metal alətlərin “su içməsi” onların ovxarlılığını təmin edən amillərdəndir. Su içməyən alətin ovxarı, kəsəri zəif olur. Odur ki, adətən inkarda işləmənin “gözüm su içmir” ifadəsi əslində gözüm bir itilik, qabiliyyət seçmir, görmür mənasındadır. Buradakı “göz” bizi çaşdırmamalıdır. Bu söz sinekdoxa (tam əvəzinə hissə) səciyyəli olub, şəxsi, danışanı əks etdirir. Gözüm su içmir. Gözüm bu işdən (şəxsdən) ovxarlanmır, kəsərlənmir. Mən bu işdən (şəxsdən) ovxarlanmıram (inanmıram).

C.Bərgüşadın “Siyrilmiş qılınc” romanında deyilir: “Babək qılıncı zindanın böyründəki suyu bulanıq təknəyə atdı: – Bax, belə! – dedi, – Elə ki qılınc kürədən çıxdı, nə qədər *su içsə*, ovxarı o qədər yaxşı olar”.

Dilimizdə işlənib “bax ona, gözüünə su ver” ifadəsi də “onun ovxarlığından sən də su iç” (təsirlənmək, faydalanmaq mənasında) mənasına gəlir.

Ç.Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanında (tərcüməçi İ.İbrahimov) deyilir: “Qocalıqdan gileylənsə də, təbiət Yedigeyi sağlamlıq barədə məğmun eləməmişdi. Çox cavanlar ona baxıb *gözüünə su verə bilərdi*”.

GÖZ YAĞI

Başqa sözlə: insan üçün ən əziz şey, canı, varlığı.

Bu ifadə “gözünün yağını əritmək”, “gözünün yağını yedirmək” tərkiblərində işlənir.

Gözdə yağ olduqca azdır. Göz alması ətrafında olan göz yaşı mayesi də ərinmiş yağa bənzəyir. Bu maye orqanizm üçün çox vacib və zəruridir. Bu maye olmasa, göz tələf ola bilər. Bəddəndə göz çox qiymətli üzv hesab olunur. Onu qurban vermək (“gözünün yağını yedirmək və ya əritmək”) kor olmağa razılıq vermək deməkdir. Heyvanların göz alması ətrafındakı yağ çox dadlı olur.

V.Əfəndiyevin “Çətin yol” povestində Şərif deyir: “Mən heç vaxt pul verib instituta girməmişəm. Öz zəhmətimlə, *gözümün yağını* əridib oxumuşam”.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsi” romanında Müseyib kişinin düşüncələri belə verilir: “Axı sən mənim istəkli qızım idin. *Gözümün yağını*, əlimin qazancını sənə yedirdim, axı, bala, budumu mənim haqqım?”

N.Babayevin “Qızlar söz istəyir” kitabından gətirilmiş aşağıdakı nümunələrdən məlum olur ki, bu ifadənin sinonimi kimi “göz(ün) qarası” ifadəsi də işlədilir: “Bu ata az qalır ki, *gözü-*

nün yağımı oğluna yedirtsin.”Qardaş, Zəminə gözünün qarasını bu qızlara yedizdirir”.

V.Voskoboynikov Əbu Əli ibn Sinadan bəhs edən “Böyük loğman” kitabında göstərir ki, ibn Sina bir xəstəsinə deyir:”Səndə katarakt başlayır. Katarakt ilkin mərhələdə müalicə oluna bilər. Sənin kimi bir neçə xəstəm olub. Hamının da müalicəsi müvəffəqiyyətlə keçib. Sənə göz yağı yazıram. O *hind yağı*, başqa sözlə deyilsə, *şah yağı* adlanır. Onu qədim hind həkimi Çaraki tətbiq edib. Yaxşı bir əczaçıya müraciət et. O, sənə həmin yağı hazırlayar. Bir azdan sonra isə məni tapmağa çalış. Səni bir də müayinə edərəm. Mənə elə gəlir ki, o vaxt görmək qabiliyyətin yaxşılaşacaq”.

GÜNAHSIZ MÜQƏSSİRLƏR

Bu qanadlı ifadə A.N.Ostrovskinin məşhur dramının (1883) adından yayılmışdır (Tərcümə edəni Sabit Rəhman).

V.İ.Lenin “Nə etməli” əsərində (1901-1902) yazmışdır:”Bir çoxları (o cümlədən Nadejdin də) “İskra”-nı işsizlik haqqında məlumatın azlığı və kənd həyatının ən adi hadisələrinə dair müxbir məktublarının təsadüfi olması üstündə təqsirləndirirdi, lakin “İskra” burada “günahsız müqəssirdir” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Altıncı cild, səh.182).

GÜNDƏ BİR XURMA İLƏ DOLANMAQ

Kinayə və istehza ilə az yemək, zərif adam, müqəddəs şəxsiyyət olmaq mənasında işlədilir.

İfadə C.Məmmədquluzadənin (1869-1931) “Ölülər” (1909) pyesindəndir. Avam camaatı ölüləri diriltməyinə inandıran fırıldaqçı Şeyx Nəsrullah Hacı Həsənin evində qalır. Ev sahibi ona “təam”, “cücəplov” təklif edir. Şeyx Nəsrullah “əsəbilə-

şir”:"Necə təəm? Necə cücə-plov? Şeyx Əhməd, məgər bunlara deməmişən ki, *mənim xörəyim gündə bir xurmadır?*”

Dini rəvayətlərə görə, cənnətdə ikən Adəmlə Həvvə *gündə bir xurma ilə dolanırmışlar*. Lakin ifadənin məcazi mənə alması C.Məmmədquqluzadənin həmin əsəri ilə bağlıdır.

A.Şaiq (1881-1959) “Nüşabə” pyesində casus Kimon “*yediyim gündə üçcə xurmadır*” , – deyir.

S.S.Axundovun “Tamahkar” pyesində fırldaqçı nökar Əliqulu da “*bir xurma ilə*” dolandığını deyir.

Vaqif Musanın “Adsız hekayı”sində deyilir:”Bu ağrını unutmaq üçün gərək Şeyx Nəsrullah olub, *gündə bir xurma ilə dolanmağı bacarasan*”.

GÜNƏŞ ALTINDA HEÇ BİR ŞEY BAQİ DEYİL

Dünyada heç bir şeyin əbədi olmadığını, hər şeyin müvəqqəti, ötəri, dünyanın özünün fani olduğunu əks etdirən bu bədbin ifadə Bibliyadan yayılıb məşhurlaşmışdır. Burada deyilir:”Nə olubsa, o da olacaq və nə edilibsə, o da ediləcək və günəşin altında heç bir şey yeni deyildir. Bəzən elə olur ki, bir şey haqqında deyirlər:”Bax, bu təzədir”. Halbuki bu şey bizdən çox qabaqlarda, qədimlərdə olmuşdur”.

Y.V.Çəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” romanında birinci “Qoca ərənin hekayəsi”ndə bu ifadə dəfələrlə işlədilmişdir. Hekayə belə bitir:

“Günəşin altında heç bir şey baqi deyil. Keynəssar ölmədi – bürcün altında duran bir dəstə atırvan onu havada tutub qaçırdılar...

Günəşin altında heç bir şey baqi deyil.

Yalnız mətanət və mübarizə baqidir. İştə, bu möhtəşəm məbəd Keynəssarın mətanət və mübarizəsinin məhsuludur. Özü də yaptığı bu məbədin altında dəfn olunmuşdur...

*Günəşin altında heç bir şey baqi deyil.
Yalnız mətanət və mübarizə baqidir..."*

Bəzən də həmin ifadə “günəş” deyil, “ay”la əlaqədar işlənir. Q.Süleymanzadənin xatirə albomuna yazısında (27 yanvar 1931-ci il) Mikayıl Müşviq bu ifadəni belə işlətməmişdir: “Əziz qardaşım Qəhrəman, albomunuzu mənə təqdim edərək “Siz də xatirə yazınız” – deyirsiniz.

Qəmərin altında heç bir əbədiyyət yoxdur. İnsanın ömrü bir çiçəyin ömründən qısadır...”

GÜNƏŞ DAMLADA ƏKS EDƏN KİMİ

İlk dəfə Q.R.Derjavinin (1743-1816) “Allah” (1784) odasında işlənmişdir. İfadə dilimizə V.İ.Leninin əsərlərinin tərcüməsi ilə əlaqədar daxil olmuşdur.

V.İ.Lenin “Təsadüfi qeydlər” (1901) məqaləsində yazır: “Polisə tapşırılmış adamın həyatının dəyəri də keşikçiyə tapşırılmış 50 şalvar və bir neçə çəkməlik malın dəyəri qədərdir. Bu orijinal “tənlik” polis dövlətimizin bütün quruluşunu, *bir damcı suyun günəşi əks etdirdiyi kimi əks etdirir*” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Dördüncü cild, səh. 437-438).

R.Rza “Lenin” poemasında yazır:

Leninin həyatını
çevirib varaq-varaq,
biz bu ümman içindən
bir damla alsaq, ancaq;
Günəş bircə damlada

*alışıb yanan kimi,
bu damlada görünər
Lenin bir rəhbər kimi,
Lenin bir insan kimi!*

F.Qoca “Dağlar babalardır...” şeirində yazır:

*Qızıl günəş – səyyarələr dahisi
Bəzən bir şəh damlasına sığışır.*

Yazıçı Y.Əlizadə “Bakını düşünürəm” məqaləsində yazır: “Günəş bir damla suda əks edir. Fəzaya sığmayan, öz işığı və hərarəti ilə dünyalara həyat bəxş edən nəhəng günəş! Bakı ölkəmizin böyük şəhərləri sırasında yer tutsa da, ucsuz-bucaqsız Vətən torpağında özünəməxsus kiçik bir ərazidə yerləşir; necə deyirlər, dəryada bir damladır. Lakin bu bir damlada sovet zəmanəsinin, sovet varlığının, sovet dövlətinin ən bariz xüsusiyyətləri, ən səciyyəvi cəhətləri öz dolğun ifadəsini tapmışdır. *Günəş bir damla suda əks edən kimi!*”

Maraqlıdır ki, Nəsiminin bir misrası həmin ifadə ilə səsləşir: “*Hər zərrədə günəş oldu zahir*”.

V.İ.Lenin “İnqilabi avantürizm” (1902) məqaləsində yazmışdır: “Günəş bir damcı suda əks olunduğu kimi, müasir “sosial-inqilabçılığın” bütün ruhu da bu iki bənddə əks olunur. Nəzəriyyədə – əsaslı və bütöv baxışlar sistemi əvəzinə inqilabi ibarəbazlıq, işdə isə sinfi mübarizədə iştirak etmək əvəzində, dəbdə olan bu və ya başqa vasitəyə əl atmaq – onların bütün var-yoxu budur” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Altıncı cild, səh. 431-432).

GÜNƏŞ DƏ BATANDA RƏNGİ SARALIR

İfadə Seyid İmadəddin Nəsiminin (1369/ 1370-1417) dilindən yayılmışdır. Ruhanilər onu diri-diri soyarkən çoxlu qan

itirmiş şairin rəngi saralmağa başlayır. Onu lağa qoyub, nə üçün saraldığını soruşan cəlladlara Nəsimi belə cavab vermişdi: "Mən əbədiyyət üfüqlərində doğmuş eşq günəşiyəm, günəş qürub edəndə saralar".

Suriyalı tədqiqatçı Abdulla Fəttah Qalətçi "Tişrin" qəzetində Azərbaycan şairi Nəsimi haqqında məqalə yazmışdır. Bu məqalədə (tərcüməsi F.Hüseynovundur) deyilir: "Şəri məhkəmənin hökmü ilə Nəsiminin diri-diri dərisi soyularaq edam edilməsi haqqında fitva verilir. Bu faciəli mərasimdə iştirak edənlərdən biri:– Sən özünü allah sanırdın, bəs nədəndir ki, qanın axarkən rəngin saralıq? – deyə soruşur.

– Çün mən xilqət üfüqlərində sevgi günəşiyəm, *günəş qürub edəndə solar*, – deyə cavab verir".

Həmin ifadə S.Vurğunun (1906 -1956) "Vaqif" dramında (1938) boynu vurulmağa gətirilmiş Vaqifin dilində də işlədilmişdir.

H

HALLICA-DULLUCA

Yumoristik şəkildə kök, sağlam və dul qadınları səciyyə-ləndirmək üçün işlədilir.

İfadə Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" operettasından Sultan bəyin dilindən yayılmışdır. Əsərin müxtəlif yerlərində Sultan bəy bu sözləri işlədir: "Elə hamı mən deyəni deyir: *bir hallica dul arvad* ola...", "Arvad əlimə göydən düşmüş kimi olmuşdu, özü də əsl mən deyən *hallica arvad idi*", " Əsl mən deyən arvad elə o idi ki, *hallica, dul, əndamlı...*"

İ.Hüseynovun "Şəppəli" hekayəsində deyilir: "...Şəppəlinin üzünə "hallica-dulluca bir gəlinin", olduqca xoşxasiyyət bir şəfqət bacısının "pilə tək yumşaq" əlləri dəyirdi".

Göründüyü kimi, ifadənin ikinci ünsürü – "dulluca" orijinalda yoxdur. Bu hissə süni də olsa (belə söz yoxdur) sonralar əvvəlki hissəyə qafiyə üzrə düzəldilmişdir.

Vaqif Musanın “Adsız hekayə”sində göstərilir ki, Murtuzəli “tək yaşamaq xəyalına düşmüşdü. Son günlər, özünün dedi-yi kimi, *halıca-dulluca* arvadı ilə yanaşı yatdığı “şahanə” yataqdan qalxanda, şalvarını əyninə keçirəndə belə bir fikrə gəlirdi ki, ümumiyyətlə evlənmək axmaq, boş və mənasız şeydir”.

Vaqif Nəsinin “Uzundərə” povestində deyilir:” Bütün Banazor ustalarını töküb Saniyə mülk tikdirəcək və bir *halıca-dulluca* arvad da tapıb evinin içinə qoyacaq”.

HAMI DEDİ OXU ALİM OL, BİR DEYƏN OLMADI OXU ADAM OL

Adamlıqdan çox uzaq olan yalançı burjua oxumuşlarını, elmi öz şəxsi mənafeyi üçün bir alət edən ziyalıları səciyyələndirən bu cümlə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində İsgəndərin dilindən yayılmışdır.

İsgəndər kiçik qardaşı Cəlala deyir:”Mənim də müəllimim mənə nəsihət edirdi ki, “bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən”. Amma bu dılığırın heç birindən eşitmədik ki, desin:”Bala, adam ol”. Elə hər kəsi görürsən deyir:”Elm oxu, alim ol”.

HAMI HAMIYA QARŞI

Sinfi cəmiyyətlərdə adamların bir-birinə münasibətini səciyyələndirən bu ifadə T.Hobbsun (1588-1679) “Leviafian” əsərindən yayılmışdır. O yazırdı:”İnsanın vəziyyəti hamının hamıya qarşı müharibə vəziyyətidir”.

Bundan əvvəl isə T.Hobbs başqa bir əsərində (“Vətəndaş haqqında”) yazmışdı:”İnkər etmək olmaz ki, cəmiyyət meydana gələnə qədər adamların təbii vəziyyəti davadan ibarət olmuşdur, özü də təkcə dava yox, bəlkə hamının hamıya qarşı apardığı davadan ibarət olmuşdur”.

Tədqiqatçıların fikrincə, T.Hobbs bu fikirləri Əflatunun təsiri ilə söyləmişdir. Əflatunun "Qanunlar" adlı dialoqunda belə bir nəticə vardır: "Hər kəs bütün başqaları ilə həm ictimai, həm də fərdi həyatda, habelə öz-özü ilə dava vəziyyətindədir".

C.Cabbarlının "Dönüş" pyesində belə bir dialoq vardır: "Gülsabah. Mən heç işə başlamamış hər gün gəlib oturub, sizin işlərinizlə tanış olmaq istəyirdim. Oldum da. İndi meydan açıqdır. Silahlar çiynlərdən əllərə və qəti döyüşə!

Əlimuxtar. Kim kimə qarşı?

Gülsabah. *Hamı hamıya qarşı*".

F.Engels 1875-ci ildə P.L.Lavrova məktubunda yazmışdır:

"Bəşəriyyətin inkişafının ilk mərhələsini hamının hamıya qarşı mübarizəsi şəklində təqdim etməyinizlə mən razılaşa bilmirəm. Mənim zənnimcə, meymunun insana doğru inkişafında ictimai instinkt ən mühüm vasitə olmuşdur". (К.Маркс, Ф.Энгельс. Избранные письма, М., 1948, стр.307).

HAMLET TƏLƏSİ

Başqa sözlə: hər hansı cinayətkarın bəd əməllərini olduğu kimi səhnədə göstərməklə özünə tamaşa etdirmək.

İfadə V.Şekspirin məşhur "Hamlet" faciəsi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Bu əsərdə Hamlet öz əmisi kralın canı olub-olmadığını müəyyənləşdirmək istəyir. Şəhərə gəlmiş aktyor truppasına göstəriş verir ki, cinayət səhnəsini bir tamaşa kimi göstərsinlər. Canı kral tamaşaya sona qədər baxa bilmir və bununla da "tələyə" düşür. Əsərdə belə bir səhnə vardır:

"Kral. Pyesin məzmununu bilirsinizmi? Əsərdə təhqiramiz bir şey yoxdur ki?

Hamlet. Yox, yox. Bunların hamısı zarafatdır. Yalandan zəhərləyirlər. Təhqiramiz heç bir şey yoxdur.

Kral. Pyesin adı nədir?

Hamlet. “*Siçan tələsi*”, lakin nə mənada? Yalnız məcazi mənada”.

M.İbrahimovun “Kəndçi qızı” əsərində istehlak kooperasiyasının müdiri Şəkərlinski və onun işçisi Alışov nadürüst şəxslərdir. Əsərdə onlar haqqında başqaları belə söhbət edirlər.

“Aslan...Bura bax, indi ki, heç cür gücümüz çatmır, gəl bunlara bir *Hamlet tələsi* quraq. Hər ikisini olduqları kimi çıxaraq səhnəyə, Göyərçin xanım da yanlarında.

Rəşid. *Hamlet tələsi* yaxşı fikirdir, tamaşanı mütləq göstərik...”

Yenə orada:

“Aslan. Yaxşı, Vahid, nə demişəm, fürsət düşsə sənə də bir *Hamlet tələsi* quram.

Rəşid. Buna nə tələ quracaqsan. Şəkərlinski deyil, Alışov deyil”.

Yenə orada:

“Şəhərliyev. Ay Rəşid, deyəsən, *Hamlet tələsi* boşa çıxdı. Aldiyev. Sən də xam xəyalə düşmüşsən. İyirminci əsrin Şəkərlinskisini on altıncı əsrin tələsinə salmaq istəyirsən”.

HARINLIQ, HARINLAŞMAQ

Heç bir şeydən ehtiyacı olmamaq, zövq, nəşə içərisində yaşamaq, qudurmaq mənasında ilənir.

Bağdad xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin xüsusi adından ümumiləşərək yayılmışdır. Məşhur Abbasilər sülaləsindən Harun (763-809) Şərqdə yayılmış bir sıra əfsanə və rəvayətlərdə, xüsusilə “Min bir gecə” nağıllarında idealizə edilərək ədalətli padşah, maarif və sənətin tərəqqisinə çalışan incəsənət hamisi, xalqın atası kim təriflənir. Guya yoxsul xalqın həqiqi vəziyyəti ilə yaxından tanış olmaq üçün tacir paltarı geyib Bağdadın küçələrini gəzərmiş. Lakin tarixi sima olan Harun-ər-Rəşid İbn Məhəmməd-ül-Mehdi İbn Əbu Cəfər Əl-Mənsur əslində çox amansız və qəddar bir despot olmuşdur. Xüsusilə Bərməkilərə tutduğu qanlı

divan çox dəhşətli olmuşdur. Mənbələrin göstərdiyinə görə yalnız bir gün içində (hicri 187) 60 min Bərməki ailəsini qətlə yetirmişdi.

O, şimal-qərbi İranda, Xorasanda, Misirdə baş verən üsyanları amansız şəkildə susdurmuşdu.

808-809-cu illərdə Muğanda və Qarabağda ərəb işğalçılarına qarşı mübarizə aparan xürrəmilər hərəkatını ən vəhşi metodlarla yatırmış və üsyançılara qəddar divan tutmuşdu.

Harun dövründə Bağdad əhli başdan-başa naz-nemət içərisində üzürmüş. Xəlifənin özünün dövlətinin qədərini bilən yox imiş. Harun dövlətin, sərvətinə müvafiq də çox səxavətli, əliaçıq imiş. Səxavəti haqda bütün Şərqdə çoxlu rəvayətlər yayılmışdır. Asiyada uzaq bir şəhərdə ikən kiçik bir xidmətin müqabilində haqq-hesab olaraq bütün Bağdadın vekselini vermişdi. Başqa bir vaxtda yağışa düşən Harun başının dəstəsi ilə bir kəndlinin evində qonaq qalmalı olur. Şəhəri göstərilən xidmət üçün kəndli qonaqdan beş yüz dirhəm istəyir. Harun kəndliyə kağız yazıb verir ki, pulu xəzinədən alsın. Lakin səhvən beş yüz yerinə beş min yazıbmiş. Səhv məlum olanda da Harun yazdığından dönmür, kəndliyə beş min dirhəm verilir.

Arvadı Zübeydə xatun da cah-cəlallı həyat keçirirdi. Onun süfrəsinə yalnız qızıl və ya gümüş qablarda, ya da daş-qaşla bəzədilmiş qablarda xörək gətirilməli idi. O, həcc ziyarətinə gedərkən Məkkədə onun qarşılmasına üç milyon dinar xərclənmişdi.

Harunun övladları da belə bədxərclik dərəcəsinə çatan əliaçıqlığı ilə fərqlənirlər. Oğlu Məmunun toyunda o qədər məsrəf sərf olunmuşdu ki, ərəb ədəbiyyatında zərb-məsəl halına keçmişdi.

Bütün bunlar bu xüsusi adın ümumiləşmiş məcazi mənasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Məcəzi mənalı kökdən feillər düzəlmişdir.

HAZIRA NAZİR

Başqa sözlə: çox da zəhmət çəkmədən hər hansı işə şərik olmaq, hazıra gəlmək (qonmaq), əldə etmək.

Bəziləri buradakı “nazir” sözünü “nazil” (yuxarıdan enib qonan, göndərilən) sözünün təhrifi hesab edirlər. Bu fikir inandırıcı görünmür.

Ərəb dilindən aldığımız “nazir” sözü iki mənada işlənir: 1) “Nazir” – nəzarət edən, baxan deməkdir. (Bu mənada bəzən ev qulluqçuları – evə baxanlar da “Nazir” adlanmışlar). M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda deyilir ki, “Sə-latin də bu əmrə bətinə və barməqlərinin arasından nazirdirlər”. 2) “Nazir” sözü “dövlət aparatında yüksək vəzifəli şəxs” mənasında işlənir.

Yuxarıdakı ifadə bu ikinci mənə ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Məsələ bundadır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər İranda monarx kefi istədiyi adama “nazir” rütbəsi (vəzifəsi) verirdi. Bu “nazir”lərin işləməsi, dövlət işi aparıb-aparmaması nəzərə alınmırdı və zəruri deyildi. “Nazir” adı olan şəxs işləməsə də dövlətdən müəyyən maaş alırdı.

Filosof-yazıçı Əbdürrəhim Talibovun “Azadlıq nədir” traktatında deyilir: “Burada, hörmətli deputatlardan birinin sözü yadıma düşdü. Nazirlər barəsində söhbət gedirdi: “Nazirlər təqdim olundu. Başqaları da əgər var idilərsə nazir şərinde idilər. Qoşunsuz sərtiblər kimi...Padşah kimə istəsə nazirlik şəni verir”. Deyəsən, sözü bu məzmununda idi. Məclisdə oxuyub güldüm...İranda üç yüz savadsız və ordusuz sərtib, iki yüz qanunsuz sərdar, on beş adsız nazir vardır. İrandan başqa, dünyanın hansı yerində bu qədər ağır yük zəhmətkeşlərin çiyindədir?...Nə üçün gərək yersiz, dövlətlə qətiyyəni tərəfi-hesab olmayan, idarəsindəki xərclər büdcəsində vəzifəsi göstərilməyən nazir olsun? Bu yaramaz ənənə nə vaxta kimi davam edəcək? Nə üçün dövlətə xəyanət etmək? Xəyal edirdim ki, bizim dövlət adamları keçmiş adətləri bir az dəyişmişlər. Ancaq, görürəm ki, hamı əsrdir.

Mirzə Mahmudun atası...deyir: "Əgər nazirliyi məhdud etməyi nəzərdə tutursunuzsa, qibleyi-aləmin hər vaxt meyli olsa, hər kimə istəsə nazirlik ləqəbi bağışlayar".

Belə "nazirlik şəni" almış olanlar, "adsız nazirlər" heç bir ictimai-faydalı işlə məşğul olmadıqları halda "hazırına" qonurdular. Bunlar "*hazır nazir*" idilər. İfadə ilk vaxtlar elə belə də işlənirdi: "*hazır-nazir*".

C.Məmmədquluzadənin "Kəc qabırğa" felyetonunda deyilir: "Hər yerdə *hazır-nazir* olmaqları bəs deyil, vəkil olmağa da çalışırlar".

"Nağıl bukəti" kitabındakı ("Gənclik", 1984) nağıllardan birində deyilir: "Ərköyün yaman tənbel idi. Desəm ki, şah tənbeli idi, inanmazsınız. Böyük olmasına baxmayaraq onun iş görməklə heç arası yox idi. Bildiyi bircə o idi ki, *hazır-nazir* yesin, *hazır-nazir* içsin, bir də soyuq dəyməsin deyə üstünü möhkəm-möhkəm basdırıb yatsın".

Tədricən bu ifadə danışq dilində müxtəlif şəkillər almışdır: *hazır-nazir*, *hazırın naziri*, *hazırını nazir* və s. "hazırın naziri – bişmiş aşın darğası" atalar sözüdür.

Ə.Vəliyevin "Budağın xatirələri" romanında Səlim Çəp-rəli deyir: "Cavan işçilərin ağzı isti yerdədir. Çətinliyə düşmə-yiblər, əziyyət çəkməyiblər. Şura hökuməti qurulandan sonra *hazırına nazir* olublar".

M.Süleymanovun "Zirvələrdə" romanında Qoca usta deyir deyir: "İndiki cavanlar hər şeyin *hazırının naziridirlər*".

Seyran Səxavətin "Çayçı Rəşid" hekayəsində deyilir: "Bu, çayçı Rəşidin yaralı nöqtəsi idi. "Zəhmət çək, kirpiyinlə od götür, onunla-bununla üz-göz ol, müdirin zəhrimar sözlərini bal-sız-bəhməzsiz yeyə-yeyə qız böyüt, elə həddi-buluğa çatandan sonra bir "hazırına naziri" böyürdən çıxır ki, bəs qız mənimdi".

HEÇ HƏNANIN YERİDİR?

Vaxtında və yerində olmayan bir iş, hərəkət və söz müqabilində işlənir.

İfadə Ü.Hacıbəyovun (1885-1948) “O olmasın, bu olsun” komediyası ilə əlaqədardır.

Zəngin və qoca Məşədi İbad gənc və gözəl Gülnazla belə söhbət edir:

“Məşədi İbad. Xanım, sən ki, saçın bu qədər qaradır, yəqin sən də mənim kimi həna qoyursan.

Gülnaz. Xeyr, həna qoymuram.

Məşədi İbad. Hə! Çünki mən saqqalıma həna qoyuram, elə bildim ki, sən də saçına həna qoyursan. (kənara) Amma lap *nahaq yerə hənadan söhbət saldım, heç yeri deyildi*”.

R.İsmayılovun “Son məktub” pyesində belə bir dialog vardır:

“Rzabala. Gülbacı xala, yeməkdən qabaq bir ağız bayatı desən nəyə dəyər?

Gülbacı. Ay oğul, radio çalır. Gör nə qəşəng konsert verir?! *Heç hənanın yeridir?*”

HEÇ KİM UNUDULMAMIŞ, HEÇ NƏ YADDAN ÇIXMAMIŞDIR

Vətənin azadlığı uğrunda canlarını fəda edən sovet vətəndaşlarının nəcib ruhuna bir hörmət kimi səslənən bu cümlə çox geniş yayılmış, dillər əzbəri olmuşdur.

İfadə daha çox mətbuatda, şüarlarda özünü göstərir.

Bu ifadənin müəllifi görkəmli sovet şairi Olqa Berqolts hesab olunur. Leninqradda Piskaryov qəbiristanlığında qranit üzərinə onun bu sözləri əbədilik həkk olunmuşdur:

“Burada leninqradlılar uyuyurlar”.

Burada şəhər camaatı – kişilər, qadınlar, uşaqlar uyuyurlar.

Onların yanında uyuyanlar qızıl əsgərlərdir.
Bütün həyatları bahasına
Onlar səni qorudular,
Leninqrad –İnqilab beşiyi!
Onların müqəddəs adlarını burada sadalamaq olmur,
Çünki qranit altında əbədi uyuyanlar o qədər çoxdur,
Lakin yaxşı bil, ey bu daşlara baxan kəs,
Heç kim unudulmamış, heç nə yaddan çıxmamışdır”.

HEÇ NƏYİ UNUTMAMIŞLAR VƏ HEÇ NƏYİ ÖYRƏNMƏMİŞLƏR

Keçmiş həyatın dərslərindən düzgün nəticə çıxarmayan və ya belə bir nəticə çıxarmaq istəməyən şəxslər, ictimai qruplar və s. haqqında işlədilir.

Bir sıra mənbələrə görə, bu ifadə Napoleon Bonapartın dilindən yayılmışdır. O bu sözləri Fransada Burbonların hakimiyyəti bərpa olunandan sonra vətənə qayıdıb gəlmiş mühacir royalistlər haqqında söyləyibmiş.

Bəzən ifadənin müəllifliyini Taleyrana isnad edirlər. Habelə 1815-ci ildə hakimiyyəti bərpa olunmuş Burbonlar sülaləsinin özünü aparması bu sözlərlə səciyyələndirilir. Başqa bir fikrə görə, bu ifadə ilk dəfə 1796-cı ildə fransız admiralı da Pana tərəfindən yazılan bir məktubda işlədilmişdir. O, həmin ifadəni Direktoriya illərində çevriliş ümidi ilə yaşayan royalistlərin ünvanına yazmışdı. Lakin hələ 1755-ci ilin sentyabrında fransız generalı Dümürə (1739-823) bu sözləri işlətməmişdi. O bu sözlərlə XVIII Lüdovikin saray adamlarını səciyyələndirmişdi.

Bəzən ifadə bir qədər dəyişdirilərək müvafiq variantla uyğunlaşdırılır.

“Kommunist” qəzetindəki bir məqalədə deyilir: “Mütləq siniflər tez-tez etdikləri kimi, indi də Qərbi Almanıyanın hakim burjuaziyası sübut edir ki, *o heç bir şey anlamamış və heç bir şey öyrənməmişdir*”.

V.İ.Lenin “Amerika fəhlələrinə məktub” məqaləsində (1918) yazmışdır: “Qoy pedantlar və burjua-demokratik, yaxud parlamentçilik mövhumatı iliklərinə qədər işləmiş adamlar, məsələn, bizim deputat Sovetlərimizdə müstəqim seçkilərin olmaması üzərində dayanıb bu barədə təəccüblə başlarını yırğalasınlar. Bu adamlar 1914 -1918-ci illərdəki böyük çevrilişlər ərzində heç bir şeyi unutmamış və heç bir şey öyrənməmişlər” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz yeddinci cild, səh.67).

V.İ.Lenin Üçüncü Ümumrusiya Sovetlər qurultayında Xalq Komissarları Sovetinin məruzəsi üzrə son sözündə (12 yanvar 1918-ci il) demişdir: “Bu gün mənim məruzəm üzrə sağdan etirazla çıxış edən natiqləri dinləyərkən mən təəccüb edirəm ki, onlar indiyədək heç bir şey öyrənməmişlər və əbəs yerə “marksizm” adlandırdıqları hər bir şeyi unutmuşlar” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz beşinci cild, səh.298).

HERKULES SÜTUNLARI (DİRƏKLƏRİ)

Bir şeyin son həddi, hüdudu mənasında işlədilir. Herkules qədim Roma əsəirlərində (yunan əsəirlərində: Herakl) çox böyük fiziki qüvvəyə malik olan, açıqürəkli, səmimi, nəcib və mehriban qəhrəmandır. O, on iki böyük qoçaqlıq göstərmiş və bununla şöhrətlənmişdir. Bu qoçaqlıqlardan biri nəhəng üç-başlı, çoxlu əl və ayaqları olan Gerionun inəklərini oğurlamasıdır. Bu nəhəng, dünyanın qurtaracağında, okeanın içindəki adada yaşayırdı. Onun yanına gedib çıxmaq olduqca çətin idi. Herkules bütün çətinliklərə mətanətlə dözərək, bu ağır səyahəti başa vurur, dünyanın nəhayətinə gedib çıxır. O, bir boğazın yanında durur və onun hər iki sahilində iki nəhəng daş sütun qaldırır. Bu

sütunlar Herkulesin qeyri-adi və çətin, ağır igidliyinə şəhadət etməli idi. İndi həmin boğaz Gibraltar adlanır. Herkules sütunları isə Gibraltarın (Cəbəlü-t-tarik) iki tərəfindəki qayalardır.

X.Rzanın “Birincilər” şeirində deyilir ki, Süleyman lələ “çarpayıya sığışmır Herkules cüssəsilə”.

V.İ.Lenin “Daxili icmal” məqaləsində (1901) yazmışdır: “Zənn etmək lazımdır ki, təlimnamə uzun müddət bir abidə olub göstərəcəkdir ki, aclıq haqqında hər cür “səs-küyü” boğmaq və yardımı ən cüzi bir miqdara endirmək üçün möhkəm niyyətlə yanaşı olaraq, dəhşətli xalq fəlakəti qarşısında, aclarla onlara yardım edən “ziyalıların” yaxınlaşması qarşısında polisin duyduğu vahimə necə də Herkules dirəklərinə qədər aparıb çatdırır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Beşinci cild, səh.335-336).

V.İ.Leninin əsərlərinin həmin cildinin “Qeydlər” hissəsində (səh.503) deyilir: “Herkules sütunlarına çatmaq” ifadəsi son həddə çatmaq: hədsiz mübaligəyə yol vermək deməkdir. Qədim yunan mifologiyasına görə Herkules sütunlarını Herkules (Herakl) ucaltmışdı və qədim yunanların təsəvvürünə görə, bunlar dünyanın qurtaracağı idi, bundan o yana yol yox idi”.

V.İ.Lenin “Xalqın layihəbazlığının inciləri” əsərində (1897) yazmışdır: “Rus “Богатство” əməkdaşı bu fikrin tam müstəqil surətdə həyata keçirilməsi planını vermək istəmiş və vermişdir. Yalnız bu cəhətdən onu orijinal hesab etmək lazımdır, lakin burada onun orijinallığı...Herkules sütunlarına qədər gedib çatır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. İkinci cild, səh.522).

HEROSTRAT ŞÖHRƏTİ

Bu ifadə “rüsveyçılıqla qazanılmış şöhrət” mənasında işlədilir. Nəyin bahasına olursa-olsun, hətta cinayət bahasına olsa da şöhrətə çatmağa çalışanlar haqqında deyilir.

İfadə tarixi bir əhvalatla əlaqədardır. Eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdə Yunanıstanın digər vilayətlərinə nisbətən Kiçik Asiyada elm və incəsənət daha artıq inkişaf etmişdi. Burada ovçuluq və məhsuldarlıq ilahəsi Artemidanın kultu çox geniş yayılmışdı. Onun şərəfinə Efes şəhərində tikilmiş məbəd bütün dünyanın fəxri olub, məşhur yeddi möcüzədən biri sayılır. Bir çox ölkələrin köməyi ilə tikilən həmin əvəzsiz məbədin başa gəlməsi 120 ilə mümkün olmuşdur.

Artemidanın şərəfinə “Artemision” adlandırılan bu gözəl mərmərdən hörülmüş bina yüz ildən sonra – e.ə. 356-cı ildə (Makedoniyalı İsgəndər anadan olan gün) yandırılıb xaraba qoyuldu. Efes şəhərində yaşayan Herostrat adlı birisi öz adını tarixə daxil edib əbədləşdirmək məqsədilə bu müqəddəs məbədi yandırmaq qərarına gəlmişdi. Herostratın törətdiyi yanğın nəticəsində məbədin tavanı uçmuş, divarları və sütunu yanıb qaralmışdı.

Herostratın cinayəti bütün yunanları qəzəbləndirmişdi. Yunan dövlətləri nadan bir çoban olan Herostratın adını heç bir yerdə çəkməmək, onu tamamilə unutturmaq qərarına gəlmişdilər. Artemida məbədinəki yanğından bəhs etdikdə belə heç kəs onun adını çəkməməli idi. Kim onun adını tutarsa ölümə məhkum edilməli idi. Bütün bunlara baxmayaraq, bəzi müəlliflərin əsərlərində Herostrat xatırlanır. Xüsusilə yunan tarixçisi Feopomi bu vəhşinin adını öz əsərlərində dəfələrlə işlətməmiş və onun tarixə düşməsinə səbəb olmuşdur. Deməli, hər halda Herostrat öz arzusuna çatmışdır: onun adı əsrlər boyu yaşayıb gəlməkdədir.

Xəlil Rzanın “Hara gedir bu dünya?” lirik poemasında deyilir:

...İnsan Artemidanı qurub tikən memardır
Fəqət onun içində bir yırtıcı da vardır.
Artemida məbədi qaranlıq gecələrə
Şölə salardı, şölə.
Herostrat əlilə...döndü bir ovuc külə.

V.İ.Lenin “Rusiyada kapitalizmin inkişafı” əsərində (1908) Ed.Bernşteyni “məşhur (herostratcasına məşhur)” adlandırmışdır (Əsərlərinin tam külliyyatı. Üçüncü cild, səh. 48).

V.İ.Lenin “Bizim ləğvedicilər” məqaləsini (1911) belə başlayır: “Elə ədəbi çıxışlar olur ki, onların bütün əhəmiyyəti Herostrat xarakteri daşımalarından ibarət olur. Məsələn, Ed.Bernşteynin məlum “İlkin şərtlər”i kimi ən adi bir ədəbi əsər böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir, marksizm daxilində baş verən və bütün xətt boyu marksizmdən uzaqlaşan bir cərəyanın manifesti olur. “Наша Запръ”nın keçən ilki fevral nömrəsində c.Potresovun boş şeylər haqqındakı məqaləsi və “Наша Запръ”nın aprel kitabçasında V.Bazarovun cavabı öz Herostrat xarakteri ilə, şübhəsiz, eyni dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edir”. (Əsərlərinin tam külliyyatı. İyirminci cild, səh.122).

HƏMƏDAN EŞŞƏYİ

Bütün dillərdə eşşək sözü qanmazlıq rəmzi kimi işlənir. “Həmədan eşşəyi” ifadəsində isə həmin bu qanacaqsızlıq anlayışı intensiv şəkildə, şiddətləndirilmiş tərzdə əks etdirilir.

İranın Həmədan vilayətində ağ-boz rəngli, çox iri, güclü və kobud görünüşü olan bir eşşək növü geniş yayılmışdır. Həqiqi mənada yüksək eşşəklik keyfiyyətinə malik olduğu üçün ifadənin məcazi mənası da şiddətləndirilmişdir.

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesində belə bir mükəlimə vardır:

“Hacı Həsən. Hamı dəlidi, bircə İsgəndər ağıllıdı.

İsgəndər. Dünyada uzunqulaq məgər azdır? Nuhun gəmi-sində hər heyvandan hərəsindən bircə dənə var idi, amma indi gör bircə *Həmədanda nə qədər eşşək var?*”.

M.Ə.Sabirin bir taziyanəsi belədir:

Həmədanda qonağımdan xəbər aldım, key şeyx,
Hansı məxluq sizin şəhrdə bişək çoxdur?
Dedi:”Az isə də bu şəhrdə sayir məxluq,
Leyk dəbbağ ilə səbbağ ilə *eşşək çoxdur*”.

Əfqanın “Katib” romanında Dədə Bəhmənin düşüncələri belə verilir:” Dadaş kimisindən nə tərbiyə verən?..El bilir kimə nə ad vermək lazımdır. Eşşək Dadaş...Eşşəkdir, lap *Həmədan eşşəyi*”.

HƏR HALDA YER FIRLANIR

Başqasının açıq-aşkar səhv fikrini, konsepsiyasını zorən qəbul etməyə məcbur olmuş, lakin öz fikrinin daha düzgün olduğuna əmin olan, həqiqətin onun tərəfində olduğuna qəti inanan şəxs zora – qüvvəyə etiraz etdikdə bu ifadə işlədilir.

İfadənin tarixi belədir: Yer in öz oxu ətrafında fırlandığını kəşf edən Qalileo-Qaliley (1564-1642) İtaliya inkvizitorları tərəfindən məhkəməyə cəlb edilmişdi. Din xadimləri böyük alimdən öz təlimindən əl çəkməyi tələb etmişdilər. Əvvəl Qaliley buna əməl etməmişdi, lakin inkvizisiya 70 yaşlı alimin iradəsini qırmağa hər halda “nail olmuş”, o, dizi üstə dayanaraq öz “kafir” fikrindən imtina etdiyi haqqında rəsmi kağızı oxumalı olmuşdu. Bu, qoca alimin həyatını xilas etmişdi. Lakin, rəvayətə görə, Qaliley məhkəmənin qapısından azad çıxarkən öz-özünə:– *Hər halda Yer fırlanır* , – deyə təsəlli vermişdi.

Hər nə olursa olsun, həqiqətin həqiqətliyində qaldığını göstərmək üçün də həmin ifadə işlədilir.

S.Vurğunun “Böyük bir kitab var bizim həyatda” şeirin-
də deyilir:

Qaliley!– ağsaçlı alim ixtiyar!
Ömürlük zindana salındın ki, sən
Belini бүkdүkcə zalım ruzigar,
Bəlkə əl çəkəsən dediklərindən.
Sonra çıxartdılar səni zindandan,
Gördün ki, asiman alışıb yanır.
Ölüm ayağında, ey böyük insan,
Sən yenə dedin ki, “*yer yuvarlanır*”.

***HƏR OXUYAN MOLLA PƏNAH OLMAZ,
HƏR QATIRÇI MURAD***

Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqif (1717-1797) çox savadlı alim, görkəmli şair, yaxşı bir insan olmuşdur. Nücum və “mühəndislik” elmlərində səriştəsi var idi. İbrahim xanın sarayında vəzirliyə qədər yüksəlmiş, xalqını sevən bir vətənpərvər olmuşdur. Hələ öz zamanında şöhrəti çox yayılmış və onun adı ilə əlaqədar düzələn yuxarıdakı ifadə atalar sözü səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Nəşr olunan bütün “Atalar sözləri” kitablarına bu ifadə daxil edilmişdir. XIX əsr şairlərindən H.Qaradaği öz təzkirəsində yazmışdır: “Yazılanlara görə Vəqifin bir para elmlərdə səriştəsi var imiş. Ələlxüsus nücum və elmi-mühəndislikdə, İbrahim xanın hərəmxanasının və onun özünün və övladının hər cürə təmiratının və şəhərin ətrafına çəkilmiş hasar və bərinin ümdə naziri və mübaşiri mərhum Molla Pənah imiş. Bu günə iyirmi il müddəti, hər bir ümuratda müdəbbirənə hörmət ilə İbrahim xan xanədanında dolaşıb mərhum İbrahim xan Molla Pənahı hər bir ümuratda qabil və kamil görməyi cəhətə, həmçinin onu möhtərəm və artıq dost tutub onun məsləhət və tədbiri ilə iş

görərmiş. Bu səbəbdən Qarabağda zərb-məsəl olub bir söz söylənilir. “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz və hər qatırçı Murad olmaz”.

H.Araslı yazır: “Hələ şair yazıb-yaratdığı zaman xalq “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” zərb-məsəlini yaradıb böyük sənətkara öz qiymətini vermişdir”.

Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərində deyilir: “Misali məşhurdur: *“Hər oxuyan Molla Pənah, hər qatırçı Murad olmaz”*. Molla Pənah haqqında yuxarıda söhbət etmişdik. İndi qatırçı Muraddan danışaq:

Ağdam tərəfə yolları düşənlər, orada Muradbəyli adlı kənd olduğunu yaqın eşidiblər. Bu kənd hal-hazırda Ağdam şəhəri ilə birləşməkdədir. Bu kəndin birinci sahibi Murad bəy olubdur ki, qabaqca Qarabağ xanının qatırçısı olubdur. Qatırçılıqda çox mahir olduğundan xan ona bəylik verib, haman kəndi də ona bağışlayır. İndi Murad bəyin nəvəsi Tərtər kənarında neçə min desyatin yerə malikdir və özünə də anası şahzadə olduğundan xan deyirlər”.

Osman Mirzəyev “Böyük yolun başlanğıcında” məqaləsində (“Bakı” qəzeti, 7. VI.80) hazırda pensiyaçı olan Sadiqüləyyamdan eşitdiklərini belə yazır: “XVIII əsrdə Qarabağda iki məşhur adam var idi: xanın baş vəziri Molla Pənah və qatırçı Murad. Biri öz alimliyi, hazırcavablığı ilə, o biri isə əməksevərliyi, öz peşəsinə vurğunluğu ilə tanınmışdı. Azərbaycan məsəli də elə onların haqqında deyilib: *“Hər oxuyan Molla Pənah olmaz, hər qatırçı Murad”*.”

İndi əksəriyyət məsəlin yalnız birinci qolunu xatırlayır, ona görə ki, Vaqif təxəllüslü görkəmli şair Molla Pənahı daha yaxşı tanıyırlar – Qatırçı Murad bizim ulu babamız olub, – deyər Sadiqüləyyam söhbətə başladı. – Onun nəvəsi Vəli işi yaxşı gətirən bir sahibkar idi, qatır alveri edir, Şərq ölkələri ilə əlaqə saxlayırdı, Türkiyədən, İrandan, Əfqanıstandan yanına tacirlər gəlirdilər. Bütün mahalda onu mehmandar, yəni qonaqpərvər bir adam kimi tanıyırdılar”.

HƏŞTADDANDIR

Adətən qocaların xəstəlikdən şikayətləri müqabilində, yaxud qocalıqla əlaqədar hərəkətlər müqabilində işlədilir.

Xalq içərisində geniş yayılmış bir lətifədən yayılmışdır: Həkimə getmiş bir qoca hər hansı xəstəlikdən şikayətlənirsə, həkim “həştaddandır” – deyir. Əsəbiləşmiş qoca hirsindən dilini çıxarıb həkimə göstərir. Həkim isə halını qətiyyəən pozmadan “Bu da həştaddandır” – deyir.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında göstərilir ki, qocalmış usta Ramazana həkimlər “sahildən uzaqda işləməyi, vaxtlı-vaxtında isti xörək yeməyi, hər gün eyni vaxtda istirahət eləməyi məsləhət görmüşdülər. Usta...son günlər zəiflədiyini hiss eləyib, qorxuya düşmüş, Nisa qarıya demişdi:”Görünür bu naxoşluq *həştaddandır*, ay arvad. Birdən ölərəm, əlimdəki iş yarımçıq qalar”.

Y.Səmədoğlunun bir hekayəsində oxuyuruq:”O zaman professor mənim sualıma çox qərribə cavab vermişdi:”Həştaddandır”.

Həkimlər əlacsız qalanda həmişə bu sözdən yapışırlar. Bircə kəlmə ilə hökm verilir...

– Çay niyə içmirsən?

Daha bəsdir. Çox içəndə yata bilmirəm.

– *Həştaddandır*”.

S.Rəhmanın “Nişanlı qız” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Xeyri. Ay Gülbacı, ay Gülbacı. Bu nədir? Nə asta gedirsən? Deyəsən *həştaddandır*.

Gülbacı. Zarafatı burax, ay qardaş!”.

O.Sarıvəllinin “Həştaddandır” şeirində deyilir:

Xəstə dedi: – Həkim, başım dağılır,
Tez bir çarə qılın mənə, amandır.
Xəstənin yüz ona çatıbdır yaşı
Həkim söylədi ki:”– Bu, *həştaddandır*”.

HƏŞTƏRXAN XORUZU

Buna ədəbi dildə həm də “loş”, “hind xoruzu” da deyilir.
İfadə adətən lovğa, təkəbbürlü, özünü çəkən adamlar haqqında işlənir. Bəzən də hirsli, əsəbi adama “Həştərxan xoruzu” deyilir.

Bu quş çox tez hirsələnir və bu zaman onun lələkləri qalxır, pipiyi uzanır və sallanır, başı, boynu qızarır və göyərir.

Hind xoruzunun ilkin vətəni Amerika hesab olunur. Bu söz Hindistanla əlaqədar deyildir. Hind xoruzu Meksikada əhli-ləşdirilib, XVI əsrdə Avropaya gətirilmişdir. O zaman Amerika-nı səhvən Hindistan hesab etdikləri üçün həmin quşa da hind xoru-zu (hind toyuğu, hinduşka) demişlər. Azərbaycan dilində XIX əsrdən işlənməkdədir. Bu quş Azərbaycana dəniz yolu ilə Həş-tərxandan gətirildiyi üçün “Həştərxan xoruzu” adlandırılmışdır.

A.Şaiq “Xatirələrım”də yazır: Fərəc əmi burnunda danış-dığına görə ona Tıntın Fərəc deyirdilər. Boydan çox kasıb idi. Saqqalı olmasaydı, onu uzaqdan yeddi-səkkiz yaşlı uşağa bən-zətmək olardı. Camaldan da xeyli məğmun olan Fərəcin Həştə-rxan xoruzu kimi lovğa-lovğa kəkələyib danışmağı vardı”.

C.Əlibəyovun “Həyatın özü” romanında belə bir dialog vardır:” –Yoldaş Qalalı, müharibədə pul paylamırdılar...Evdə də pul kəsən maşınımız xarab olub...

– Lağa qoyursan! – Sifətindən olan-olmaz işıq da çəkildi.
– Boynunu *Həştərxan xoruzu* təki dikəltdi. – Bura bandabazadır ha!

–Baza olduğunu bilirəm, ancaq banditləri siz yaxşı tanıya bilərsiniz”.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında Eynalov deyir:”O uzunboğaz, sarıqanad, gözləri alışıb-yanan *xoruzu Həştərxandan* bir dostum göndərib”.

XIX əsrdən başlayaraq Həştərxan dəniz yolunun sürətli inkişafı ədəbi-bədii dilimizdə öz əksini tapmışdır. Məşhur “Həştərxana gedən gəmi ləng olur” xalq mahnısı meydana gəlmiş, bir sıra ifadələr (“Həştərxan xoruzu”, “Həştərxan pişiyi”, “Həştərxan qarpızı”) yaranmışdır.

Ə.Haqqverdiyevin “Marallarım” əsərində deyilir:”Həmdibihədd və sənayi-biədəd bir pərvərdigara olsun ki, dünyanı mənim marallarım ilə doldurub: başları *Hacı Tərxan qarpızı*, içi nə ilə dolu?...Qulaqlar hər biri bir qarış, yaranıblar eşitməyə. Amma nə? Mərsiyə, qəsidə, mütrüb nəğməsi, Seyid Məhəmməd moizəsi, üdəbə təkfiri”.

H.Sarabskinin “Köhnə Bakı” romanında deyilir:”Mənim əmim oğlanları həmişə Həştərxana gedib-gələrdilər. *Həştərxan qoyunu* çox iri olardı, buna görə də onun aşığı bu biri aşıqlara nisbətən olduqca iri olardı. Biz ona tapşırırdıq ki:– Əmi, gələndə Həştərxandan bizə *Həştərxan maçası* gətir”.

B.Bayramovun “Tək palıdın kölgəsi” romanında Bacıxanım deyir:” ...cavanlı-qocalı bir neçə dəstə toplaşardı bura, *Həştərxan xoruzları* vardı, hərəsi bir dəvəquşu yekəliyində. Kalan mərə qoyurdular. Xoruzları buraxıb meydana döyüşdürürdülər. deyirdin ki, yeməyim, içməyim, gün gedənəcən, bax, həmin o hərləmə eyvandan tamaşa eliyim”.

HƏŞTƏRXAN PİŞİYİ

Bu ifadə ilə əslində qamışlıq pişiyi nəzərdə ütülür. Belə qamışlıq pişiyi Həşərxan ətrafında (Volqanın aşağı axını) xüsusilə çox olur. Çox iri və tüklü olub bərkdən çıxırması və cəngəllik yerlərdə yaşaması ilə fərqlənən bu pişiyin gözləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. İri və qabaarıq gözləri olan bu pişiyin baxışı, marıdaması, gözlərini müəyyən predmetə, şəxsə zilləməsi onun məşhurlaşmasına, zərb-məsəl kimi yayılmasına səbə olmuşdur.

C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” pyesində Şaqqulu deyir: “– Bizdə hey baxırsan bir nəfər qız yox, 30-40 nəfər uzun burun, yekəqarın kişi Həşərxan pişiyi kimi gözlərinə baxır”

M.İbrahimovun “Pərvanə” romanında belə bir replika vardır: “– Ay qız, Həşərxan pişiyi kimi nə marıtdmısan gədəni?”

R.İsmayılovun “Son məktub” pyesinə Rzabala Çınara deyir: “Sənə nə var ki! Ağac kölgəsində gözləməyə alışımsan. Gündə üç dəfə gəlirsən. Özü də Həşərxan pişiyi kimi durub gözünü zilləyirsən bax, o pəncərəyə”.

HƏVVA

Dini əsatirlərə görə, dünyada yaradılmış ilk qadındır. Adəmin arvadı olub, insanların ilk anasıdır. Guya Adəmin qabırğasından xəlp olunmuşdur. (Odur ki, adətən tərs, inadkar qadın haqqında “kəcqabırğa” deyilir. Şeytanın feilinə uyub qadağan olunduğu halda buğda (Bibliyada alma) yediyi və Adəmi də buna təhrik etdiyi üçün Adəmlə birlikdə cənnətdən qovulmuşdur. Odur ki, adı hər şeyi bilməyə can atan qadınlar haqqında bir rəmz kimi işlədilir.

Həvva sözünün mənası qədim ibrəni dilində həyatdan yaranmış, həyatverici, həyat deməkdir. Bu həyat, həyatverici anlayışı nə üçün qabırğa ilə əlaqələndirilmişdir? Məsələ bundadır ki,

Həvvə haqqındakı Bibliya əfsanəsi ən qədim Şumer əfsanəsindən iqtibas edilmişdir. Şumer əfsanəsinin bir yerində deyilir: Allahlara məxsus olan cənnətdə Şumer allahlarının böyük anası (ehtimal ki – Ana torpaq) Ninxursaq səkkiz bitki becərirdi. Bu iş çox çətinliklə başa gəlirdi. Su allahından ağrısız doğulan üç allah nəslə də bu işdə ona kömək edirdi. Allah Enki bu bitkilərdən dadmaq istəyir. Onun xahişi ilə ikiüzlü allah İzimud bu bitkiləri bir-bir qoparıb ağası Enkiyə verir. O da hamısını yeyir. Bundan əsəbiləşən Ninxursaq ona ölüm lənəti yağdırır, allahların məclisindən çıxıb gedir.

Bundan sonra Enkinin səhhəti pisləşir. Bədəninin səkkiz üzvü xəstələnir. Allahlar kədərlənirlər. Bu vaxt tülkü gəlib deyir ki, mənə mükafat verin, Ninxursağı qaytarım və doğrudan da onu qaytarır. Ninxursaq su allahı Enkinin xəstələnmiş olan səkkiz əzasını sağaltmaq üçün səkkiz allah-həkim yaradır, onların hər biri xəstənin bir üzvünü sağaldır. Enkinin qabırğasını sağaldan allahın adı Nanti idi.

Qabırğa sözü şumercə ti şəklində olmuşdur.

Qabırğa allahı (“qabırğa ilahəsi”) Nan-ti adlanırdı. Şumercədə birhecalı sözlər çox olduğundan omonimlər də çox idi. Odur ki, ti sözü bu dildə həm də həyat vermək, həyat mənasında işlənən bir omonim idi. Deməli, Nan-ti adı həm də həyatverici (ilahə) mənasına malik idi. Bir növ omonimik söz oyunu meydana çıxmış olur: qabırğa ilahəsi – həyatverici ilahə. Qədim yəhudi dilində qabırğa və həyat anlayışları başqa-başqa sözlərlə ifadə edildiyindən sonralar uydurulan Həvvə üçün yalnız həyatverici, həyat mənası qəbul edilmişdir.

HƏYATIN DİBİNDƏ

Kinayə ilə: alçalmaq, günaha batmaq, dilənçiliyə düşmək.

A.M.Qorkinin (1868-1936) eyni adlı pyesindən (1902) yayılmışdır. Əsərdə öz yerini tapa bilməyən, sinfi simasını itirmiş, düşkünləşmiş adamların yaşayışı təsvir olunur.

İ.Əfəndiyevin “Mənim günahım” pyesində Sahib deyir: “Beləliklə, mən instituta qəbul olundum. Tahir müəllim mənim üçün nazirlikdə balaca bir iş də düzəltdi. Mən gündüzlər işləyir, gecələr isə oxuyurdum. (Acı təbəssümlə). Necə deyərlər, mən yavaş-yavaş *həyatın dibindən* qalxmağa başlayırdım”.

İ.Əfəndiyevin “Mahnı dağlarda qaldı” pyesində Böyük bəy deyir: “Bunlar bolşeviklərə satılmış avantüristlərdir. Bunlar cəmiyyətdə istədikləri mövqeni tuta bilmədikləri üçün, *həyatın dibində* çapaladıqları üçün aristokratiyaya, var-dövlət qazanmış güclü insanlara nifrət edirlər”.

S.Rüstəmin “Gəlmə” şeirində deyilir:

Sən fil qüdrətini çibində gördün,
Eşqi sevgilinin cibində gördün.
Mən isə *həyatın dibində* gördün
Hər kəlmən, hər sözün yalandır, gəlmə.

B.Vahabzadənin “Yağışdan sonra” pyesində Nihal deyir: “Bilirsənmi, Əmin, mən hər şeydə gözəllik axtarmışam... Niyə mahnılara qulaq asırıq? İstəyirik ki, *həyatın dibinə* enməyək”.

Elçinin “Mahmud və Məryəm” romanında deyilir: “Ceyran bütün ağılı ilə, şüuru ilə başa düşürdü ki, belə olmaz, bu axmaqlıqdı və bu axmaqlıq Ceyran kimi dünyanın hər üzünü görmüş, *həyatın dibindən* çıxıb bütün saraylarını astanasınacan gəlmiş bir qadına yaraşmaz”.

HƏYAT MÜBARİZƏDİR

Geniş şəkildə yayılan bu ifadə qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində (Evrpid, Seneka) çox işlədilmişdir. Volterin “Fanatizm və ya peyğəmbər Məhəmməd” adlı (1740) faciəsində bu ifadə Məhəmmədin dilində işlədilir.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Sevil Balaşa deyir: “Mən sizi müqəssir bilmirəm. Deyirlər ki, həyat mübarizədir. Mən mübarizəyə hazır deyildim, qoç döyüşünə qoç dayanarmış”.

R.İsmayılovun “İki həyat” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Elşən. Sözün var, söz danış. Bəs həyat nədir?

Çingiz. *Həyat mübarizədir.*

Elşən. Ay-hay, söz danışdı da (Çingizi təqlid edir). *Həyat mübarizədir... Yox, həyat cəbhədir. Part, part, part...*”

B.Vahabzadənin “Alim olmaq asandır” pyesində belə bir lövhə vardır: “Zöhrabov. Darvin demiş ki... Bu saat qoy tapım (cibindən bloknotu çıxarır) “*Həyat mübarizədir*, güclülər gücsüzləri məhv etməlidir”. Bu, təbiətin əzəli qanunudur”.

HƏYAT MÜVƏQQƏTİ, SƏNƏT DAİMİDİR

Başqa sözlə: incəsənətin qarşısında duran məsələlər hədsiz-hüduzsuzdur, insan ömrü çox qısaadır. İnsan bu məsələlərin hamısını əhatə edə bilməz.

İfadə Hippokratın (eramızdan əvvəl 460-370) “Aforizmlər” əsərindən yayılmışdır. Hippokrat əslində “sənət” dedikdə yalnız təbabəti nəzərdə tuturdu. Habelə onun həmin aforizminin daha geniş şəkilləri məşhurdur: “Həyat müvəqqəti, sənət daimi, müvəffəqiyyət ötəri, təcrübə alçaldıcıdır” və ya “Həyat müvəqqəti, sənət daimi, müvəffəqiyyət ötəridir”.

Sonralar Hippokratın bu kəlamı belə yozulmağa başlandı ki, ümumiyyətlə həyat daimi deyil, ötəridir, qısadır, incəsənət isə əbədidir, daimidir.

“Kirpi” jurnalındakı bir məqalədə deyilir: “Çox götür-qoy edib baxıb gördüm ki, *həyat müvəqqəti, sənət daimidir*”. Anarın “Dantenin yubileyi” povestində deyilir: “Kəbirlinski – Sənət, səhnə, aktyor ki var, böyük sözdür – dedi. – *Sənət daimidir, həyat müvəqqəti*”.

S.Rəhmanın “Aşnalar” pyesində həvəskar artist Səməndərli bu ifadəni tez-tez işlədir. Əsərdə belə bir səhnə vardır:

“Hüseyn. Qaytar pulları.

Səməndərli. Axmaq-axmaq danışma. Mən pul üzü görməmişəm. Pul mənim nəyimə lazımdır? Mən səhnə xadimi-yəm. *Həyat müvəqqəti, incəsənət daimidir*.

Hüseyn. Bu saat mən sənə sübut eləyəcəyəm ki, doğrudan da sənın həyatın müvəqqətidir”.

HƏZM-RABEDƏN KEÇİRMƏK

İfadənin həqiqi mənası: dörd dəfə (dördüncü dəfə) həzm etmək.

Məcəzi mənada tamamilə, mükəmməl şəkildə həzm etmək, mənimsəmək deməkdir.

Bir sıra gövşəyən heyvanların mədəsi dörd hissədən ibarətdir. Onlar yeməyi hər dəfə həzm edərək bunların birindən o birinə ötürürlər. Nəticədə yem tamamilə həzm olunur. İfadə bununla əlaqədardır.

S.Qədirzadənin “Gurultulu məhəbbət” komediyasında belə dialoq vardır:

“Mərdan. Hökumətin filan qədər pulunu həzmi-rabedən keçirmişəm.

Dadaş. Mərdan əmi, başa düşmədim. O “həzmi-rabə” nə olan şeydir?

Mərdan. Əvvəl mən də bilmirdim. Sonra öyrəndim ki, gövşəyən heyvanlarda yemi dördüncü mədədə həzmə vermək deməkdir”.

HİPPOKRAT ANDI

Həkimin əxlaq normalarını yığcam şəkildə səciyyələndirən formullar. Bu formulların müəllifinin Hippokrat olduğu güman edilir. Məlumdur ki, Hippokratdan əvvəl qədim Misirdə də belə andlar təbiiq olunurdu.

Hippokrat (Boqrat) eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə yaşamış (460-377) yunan həkimidir. Dünyada “təbabətin atası” kimi məşhurdur. Qədim tibb elminin banisi Hippokratın əsərləri Şərq ölkələrində xüsusilə çox yayılmışdır.

Erməni dramaturqu Vardges Petrosyanın “Hippokrat andı” dramında (tərcümə edəni İshaq İbrahimov) Hippokrata isnad edilən bir sıra ifadələr (məsləhətlər) qeyd olunur: “Həkim, hər şeydən vacib odur ki, zərər verməyəsən”. “Həkim, təkcə dərmanla yox, sözlə də müalicə elə”.

B.Bayramovun “Tək palıdın kölgəsi” romanında Maya xanım deyir: “*Hippokrat andı* müqəddəsdir, Məmməd, bu, həkimin qanındadır, varlığındadır, hərbi anddan da möhkəm”.

Ziyəddin Göyüşov “Stsientizm və əxlaq” məqaləsində yazır: “... İndi dünyanın bir çox yerlərində alimlər öz elmi biliklərindən yalnız bəşəriyyətin naminə istifadə edəcəkləri haqqında *Hippokrat andı* içirlər”.

Bir qəzet məqaləsində (“Kommunist”, 18.II-77) rüşvətxor həkimdən danışılarkən deyilir: “Azğın rüşvətxor nəinki təkcə *Hippokratın andını*, eləcə də sosializm cəmiyyətində adamlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin adi etika qaydalarını unutmuşdu”.

Mürşüd Dadaşovun “Uman yerdən küsərlər” yazısında deyilir: “Həkim-xəstə münasibətinə aid məşhur *Hippokrat andın*-

da beləmi deyilir?..Bunlar da nə vaxtsa institut və texnikumları bitirən gün Hippokrat andı içmiş tibb işçiləridir”.

C.Əlibəyovun “Dözümlü məhəbbət” romanında deyilir:” Döyüşən əsgərə bir əmrin icrası tapşırılır – düşməni əzmək, həkimin bir ideali var – *Hippokrat andı* – insanı mərəzlərdən xilas etmək”.

“*Hippokrat sifəti*” ifadəsi ölümün yaxınlaşması əlamətlərini əks etdirən sifət deməkdir. Xəstənin bu vəziyyətini Hippokrat xüsusilə dəqiq təsvir etdiyindən, ifadə onun adı ilə əlaqədar yaradılmışdır.

HOVUR

Bu söz müxtəlif şəkillərdə (havır//hovur//hor//hour//our) işlənir.

Dilimizdə bu söz çox qısa bir zaman ölçüsünün adı kimi işlənir. Söz bir sıra dünya dillərinə yunan dilindən yayılmışdır.

Tarixdə ilk dəfə qədim Misirdə gecə-gündüzü saatlara bölməyə başlamışlar. Misir kahinləri e.ə. 2100-cü ildən 24 saatlıq gün sistemindən istifadə edirdilər. Onlar əvvəllər gündüzü 10 saat, toranlıqı (ala qaranlıqı) 2 saat, gecəni 12 saat hesab edirdilər. E.ə. 1300-cü ildən isə gecə və gündüzün hərəsini 12 saatdan hesablamağa başlamışlar. Bu bölgünü qədim babillilər də qəbul etmişdilər. Herodot göstərir ki, günün belə bölgüsünü qədim yunanlar babillilərdən əxz etmişlər. Gecə və gündüzün hərəsini on iki hissəyə ayıran yunanlar bu hissələrə hovur adı vermişdilər. Yunan sözü hora qədimdə ”zaman, vaxt, çağ, dövr” mənasında işlədilirdi. Sonralar bu söz hora şəklində latın dilinə, oradan hore şəklində qədim fransız dilinə (fransızca heure “saat” deməkdir), oradan da hour şəklində (“saat” mənasında) ingilis dilinə keçmişdir.

Y.V.Çəmənəzəminlinin “Qızlar bulağı” əsərində bu söz tez-tez işlənir:”İki hordan sonra geri döndük”. “Axşama üç hor qalmış getdik”.

Lakin Y.V.Çəmənəminli göstərir ki, “Hor dairənin on altıda bir hissəsinə deyilirmiş, “yel”lilər vaxtı bilmək üçün açıq meydançada bir dairə cızıb, ortasına əmudi bir ağac dikmişdilər. dairə on altı hissəyə bölünmüş; hər hissəyə “hor” deyirlər”.

R.Rzanın “Bayatısayağı” şeirində deyilir:

Ömür yolu qısa olsun, ya uzun,
Yaşamağa dəyər
Ötüb keçməyə
Bircə qırpım,
Bir hovur,
Bir gün hədə.

HUMAY// HUMA QUŞU

Xoşbəxtlik və səadət rəmzi kimi işlənir. Bu quşa “dövlət quşu”, “cənnət quşu” da deyilir.

Bu quş haqqında müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Bir rəvayətə görə, Böyük Okean adalarında, Hindistanda, Çində, Qıpçaq çöllərində yaşayan quşdur ki, kölgəsi hər kəsin üstünə düşərsə, o şəxs ya padşah, ya da dövlətli, zəngin, xoşbəxt adam olurmuş. Guya havada yumurtlar və balası havadaca yumurtadan çıxıb uçmağa başlarmış. Sərçədən azca böyük olan bu quşun ayaqları yoxmuş.

Etnoqraf H.Quliyevin məlumatına görə, N.Gəncəvinin və X.Şirvaninin əsərlərində Humay adlı quşdan bəhs edilir.

C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında deyilir: “...Söhbət hara budaq atsa da, Məmməd bəy onu *Huma quşu* təki Səlim bəyə tərəf uçurdurdu”.

Elçinin “Bir görüşün tarixçəsi” əsərində belə bir dialoq vardır: “– Ulduzun day bir söz demir sənə? – Deyir ki, Məsməxanım, sənənin başının üstündən *Humay quşu* uçub, kölgəsi bu gecə üstünə düşüb...”.

Qədim yunanların feniks (Phenix – daim təzələnmək, yeniləşmək rəmzi) adlandırdığı bu quş şərqdə Huma adlanır (“Feniks”i bəzi lüğətlər “Simürğ” kimi tərcümə edirlər ki, bu səhvdir).

S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında fırldaqçı Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd haqqında Firuzə deyir: “Bunlar *dövlət quşlarıdır*. Allah insan sifətində bizə qonaq göndərib”.

X

XALQLAR HƏBSXANASI

İlk dəfə həmin ifadəni fransız səyyahı və yazıçısı Adolf de Kustin (1790-1857) işlətməmiş və həmin ifadə ilə rus olmayan xalqları əzmək siyasəti yürüdən çar Rusiyasını səciyyələndirmişdir.

Bu ifadənin hikmətli söz kimi yayılması isə V.İ.Leninin əsərlərinin nəşri ilə əlaqədardır. V.İ.Lenin “Milli siyasət məsələsinə dair” (1914) məqaləsində yazmışdı: “Şevçenkonun xatirəsinin yad edilməsinin qadağan olunması hökumətə qarşı təşviqat baxımından elə gözəl, misilsiz, olduqca uğurlu və əlverişli tədbir idi ki, bundan yaxşı təşviqat təsəvvürə gətirmək də olmaz... Bu tədbirdən sonra milyonlarla “obıvatel” dönüb şüurlu vətəndaş olmağa belə bir kəlamın doğruluğuna yəqinlik hasil etməyə başladılar ki, Rusiya “xalqlar həbsxanasıdır”. (Əsərlərinin tam külliyyatı. İyirmi beşinci cild, səh.69).

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “...İnqilabi iş Lenin təlimini keçən bolşeviklərə öyrətmişdi ki, biz hökuməti ələ almırıq ki, dincələk, burjuadan qalan, qu tükündən düzələn yorğan altında xorhaxorla yatıb istirahət edək. Biz hökuməti ələ almışıq ki, ...*xalqlar həbsxanası* – Rusiya imperiyası ərazisini həqiqi qardaşlığın, silahdaşlığın, əməkdaşlığın təcəssümü olan əzəmətli bir məmləkətə çevirək”.

R.Rzanın “Lenin” poemasında deyilir:

Bəllidir ki, zindanın
Yaxşısı-pisi olmaz...
Boyu üç arşın.
Bu arşınları
Milyon-milyon uzat
Nə görərsən?...Rusiya –
Xalqlar məhbəsi, qanlı qazamat.

XARİ-BÜLBÜL

V.Babanlının “Müqəddəs ocaq” romanında Xeyri kişinin dilindən bu çiçək haqqında aşağıdakı məlumat verilir və rəvayət danışılır.

“Çox az tapılan çiçəkdi. Xırda, yaşıltəhər ləçəkləri var. Ağlagəlməyən, əl-ayaq dəyməyən yerlərdə bitir. Özü də qız təkin utancaqdı. Otların arasında elə gizlənir ki, çətinliklə seçirsən.

Çox-çox qədimlərdə guya bu güllə bülbul bir-birlərinə bənd imiş, bir könüldən min könülə bir-birini sevirmiş. Gül bülbulün eşqinə hər səhər yeni don geyərmiş, hər dəfə ayrı bir rəngdə ləçək açarmış. Gözəlliyi, ətri-tərəvətiynən hamını heyran qoyarmış. Bülbul də onun eşqinə gecəni gündüzə qatıb cəh-cəh vurarmış, heç yorulub usanmazmış, şirin ləfziynən daşı-daşı dilə gətirərmiş. Onların bu böyük məhəbbətinə bir çoxları həsəd apararmış, küsənərmiş. Nə çoxdu dünyada paxıllar, qəlbi qaralar! Ən çox da buna xarın paxıllığı tutarmış, hirsinnən, qəzəbinin bağı partdıyarmış. Odu ki, günnərin bir günü, fürsət tapıf gizlinnən gedif soxulur gülün içinə. Başdıyır onun zərif ləçəklərini asta-asta, xımır-xımır yeməyə. Gül gün-gündən solur: gözəlliyini, tərəvətini getdikcən itirir. Bülbulün ah-fəqanı ərşə çıxır, yerəgöyə sığmır. Eşidənlərin ürəyini qana döndərir. Axırda bu zülmə, insafsızlığa allah özü də dözmür. Bülbullə gülü gətirib elə bir

yerdəcə dondurur, onları həmişəlik bir-birinə qovuşdurur. Xar isə məhv olub cəhənnəmə gedir... İndi o gülə qırxadan baxanda görürsən ki, gülün ortasına bir bülbül qonub. Dimdiyi, başı, göydəsi eynən oxşuyur. Elə bilirsən, cannıdı, özüdü”.

Arif Abdullazadənin “Bu Şuşada” şeirində deyilir:

Bu Şuşada yağışı sel, doğuşu gül,
Güllər içrə bir gül yaşar – “*xarı bülbül*”,
Gül üstünə donub qalar,
Gül üstündə coşub çağlar,
Səsi fəğan, eşqi tufan.
“Köksü altı sarı bülbül”.

Anarın “Qarabağ şikəstəsi” yazısında deyilir: “İbrahim xanın qızı Ağabəyim ağa siyasi sevdalaşmaların qurbanı olub, sevmədiyi, tanımadığı Fətəli şahın hərəmxanasına düşüb...Rəvayətlərdə deyilir ki, həsrətdən saralıb solan zövcəsinin könlünü oxşamaqçün Fətəli şah həтта ancaq Cıdır düzündə bitən xaribülbül gülünü də Tehrana gətirdib, saray bağında əkdirib. Amma bu gül də burda bitməyib”.

Kamran Dadaşoğlunun “Dünyamız uşaq gözündə” kitabında deyilir: “Şirin söhbət gedirdi. Şuşaya, onun təbiətinə yaxşı bələd olan bir kişi əlində tutduğu xari-bülbül gülünü göstərir və vəchlə izah edirdi: – Bayaq Cıdır düzü qayalığından tapmışam. Xari-bülbül nəinki tək Şuşada, bəlkə dünya təbiətinin ən nadir incilərindən biridir. Bu gülə Şuşadan başqa heç yerdə rast gəlməzsiniz...Baxın, nə möcüzəli güldür. Xırda, bənövşəyi rəngli üç ləçəyi var. Diqqət edin, gülün düz ortasına bülbül qonub. Bülbülün bədənı, başı, boynu, gözü, dimdiyi lap aydın görünür. Hələ fikir verin bülbülün qonduğu ləçəyin üstündəki qara tükli böcəyə. Bu böcəyə xar da deyirlər. Xar gülün ləçəyini yarıbayarı yemişdir...

Belə deyirlər ki, bu gördüyünüz güllə bülbülün məhəbbəti dillər əzbəri olur, onların məhəbbətinə paxıllıq edən bir bö-

cək qəzəblənib gülün ləçəklərini didib, parçalayır. Allah-taala da bu insafsızlığa, xarın həyasız hərəkətlərinə dözməyib ədalətli cəza verir: güllə bülbülü bir yerdə dondurur, onlara daimi həyat bəxş edir, xarı isə məhvə layiq bilir...Rəvayətdir də, xalq öz istəyincə düzəldib”.

Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor V.Tuta-yuq xarı bülböldən bəhs edərkən yazır:”Onun misli görünməmiş gözəl çiçəkləri vardır. Bu gözəl çiçəklər haqqında xalq maraqlı əfsanə söyləyir...Bu çiçək kiçik bir “bülbülün” tırtıl tərəfindən əsir edilməsini tərənnüm edir. Çiçəyin yuxarı hissəsi bülbülü, aşağı hissəsi isə tırtılı xatırladır. Bitki aləmin nümayəndəsinin heyvanat aləminin nümayəndəsini belə kəskin təqlid etməsi qəribə təbiət hadisələrindəndir. Çiçəyə diqqətlə baxsanız, görərsiniz ki, şabalıdı-məxməri rəngdə olan zərif ağ naxışlı “tırtıl” çox zərif, kiçik və olduqca gözəl bir “bülbülün” sinəsindən yapışmışdır. “Bülbül” arxası üzərində çırpınan kimi görünür. Onun kiçik qanadları acizənə açılmışdır. Sarı dimdikli başcığını yaşıla çalan iki göz bəzəyir: “Tırtıl” ağzı ilə “bülbülün” döşündən elə möhkəm yapışmışdır ki, “bülbülün” bu qəddar düşməndən azad olması ancaq onun zəkasının gücü ilə ola bilər. Bu kiçik əfsanəyə görə, el arasında bu bitkiyə xarı bülbül deyilir”.

Bu nadir çiçəyə yalnız Şuşa ətrafındakı qayalıqlar arasında rast gəlmək olur.

XOFLA RİCA ARASINDA QALMAQ

Əslində dini ifadə olub, həm xaliqdən qorxmaq, həm də onun rəhminə bel bağlamaq, ümitsizliyə düşməmək mənasına gəlir. Buradakı “rica/rəca” sözü “ümid, arzu” mənasındadır. Xof isə qorxu deməkdir. İfadənin indiki mənası belədir: tərəddüd etmək, mütərəddid qalmaq.

Bir ictimai hadisə kimi dilin bir xüsusiyyəti də belədir ki, xalqın, ölkənin tarixində baş vermiş hər hansı az-çox mühüm hadisənin izlərini özündə mühafizə edib saxlayır. Şərqdə əsrlər

boyu davam edən sufi hərəkəti ilə əlaqədar yaranmış bu ifadə də belələrindəndir. Sufi təriqətində, yəni yolunda (“təriqət – yol deməkdir”) yeddi məqam (dayanacaq) olduğu göstərilirdi. Hər məqama çatmaq üçün yolçu-sufi (“salik”) çox böyük cismani əziyyətlərdən, imtahanlardan keçməli olurdu. Bundan əlavə sufinin daxili mənəvi aləmində qısamüddətli coşğun anlar olurdu ki, buna “hal” deyilirdi. Məqamların hər birinə çatmaq üçün sufi özü çalışır, hər əziyyətdə qatlaşırdısa, “hal” ona ilahidən bəxş olunmuş nemət hesab edilirdi. Adətən çox qısa ömrü olan halın müxtəlif növləri və sufi jarqonunda mənaları var idi. Ən çox bu “hal”lar qeyd olunur: qürb (yaxınlıq), məhəbbət, xof (qorxu), rica (ümid), üns (dostluq), şövq, müşahidə, yaqin və s.

Bunlardan “xof” və “rica” terminləri belə şərh edilirdi: xof – Allahın qarşısına öz borcunu az da olsa yerinə yetirə bilmədiyini, günahkar olduğunu dərk etmək və bundan irəli gələn qorxu; rica – Allahın mərhəmətinə və rəhmədilliyinə ümid.

“Təriqət” sözü Quranda “yol” mənasında işlədilmişdir. Sufilər bu termini əxlaqi və dini təkmilləşmə yolu, Allahı dərk etmənin həqiqi yolu. Allaha yaxınlaşmaq yolu mənasında işlədirdilər. Bu yolda uzun bir özünü təkmilləşdirmə müddəti nəticəsində insan bir çox müsbət keyfiyyətlər qazanmış olur. Bu yolla gedən şəxs (sufi) bir sıra məqamlardan (“dayanacaq”, “mərhələ”) keçməli olur. Başlıca məqamlar bunlardır: tövbə, səbr, şükr, (Allaha şükr etmək), xof (allahdan qorxmaq), rica (Allahın mərhəmətinə inam), fəqr (yoxsulluq), zöhd (zahidlik), tərki-dünyalıq (təvəkkül), öz iradəsindən əl çəkib Allaha bel bağlamaq, məhəbbət (Alaha eşq yetirmək).

İ.P.Petruşevski göstərir ki, əvvəlki beş mərhələ bütün dindarlar üçün məqbuldur, sonrakılar isə yalnız sufilərə məxsusdur.

İslam dinində qorxu hissi çox mühüm rol oynayır. Hətta Allaha yaxın olan valilər də ondan qorxmalıdırlar.

Gösərilən terminlər 859-cu ildə (hicri 245) vəfat etmiş Zün-Nun əl-Misri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əvvəllər mə-

qamların (mərtəbə // rütbə //dərəcə//mənzil//mərhlə) miqdarı yeddi olmuşdur: tövbə, möminlik, zöhd, fəqr, səbr, təvəkkül, razılıq. Hənəfi Zeynallı “Şeyx Sənan” haqqındakı mülahizələrində yazırdı:”Dindarlıqla eşq! Şeyx Əbuzərlə gənc Zəhra...Birincisi get-gedə sönməkdə, daim *xof və rica dalğaları içində yuvarlanmaqda...*”

C.Cəbrayılbəyli “Xatirələrim” kitabında keçmişdə şəbih mərasimindən bəhs edərkən yazır:”Bir azdan sonra uşaqla bir qadın gəlib su istəyir, “Şümr”ün könlündə rəhm oyanır və xofla şübhə arasında ikən, şəbihgərdanın yenə də:”Olmaz, olmaz de, qovla” səsi eşidilir”.

Mir Cəlalın hekayələrinin birində deyilir:”Şairlər demişkən, *qaldım xofla rica arasında*”.

S.Rəhimovun “Mehman” povestində deyilir:”Mehman *xofla rica arasında qalmışdı*: gedim-getməyim?..Yaxşı olmaz, gedim!..Mehman tərəddüd içində dolaşdı...”

Ə.Vəliyev “Budağın xatirələri”ndə yazır:”Anam demişkən, *mən xofla rica arasında qalmışdım*. Gülüqızdan ayrılıb getməyə çətinlik çəkirdim. Məhərrəm əminin yanında da vədə xilaf çıxmağa da haqqım yox idi”.

Bəzən *xof və rica* əvəzinə daha aydın olan *qorxu və ümid* sözləri işlənir. H.Cavidin “Topal Teymur” dramında Cücə deyir:”Mən dövlətimi təhəmmül və mürüvvətlə idarə etdim. Xəlqi *ümidlə qorxu* arasında tutdum”.

Ə.Vəliyevin “İşığa doğru” xatirə-povestində deyilir:”Qəmərin söz verməsi sual işarəsinin dalından boylanır. Mənim evlənməyim *xofla rica arasında*dır. Kürdüstan qəzasında vəziyyətin düzəlməsi isə mərkəzin binagüzarlığı ilə əlaqədardır”.

XORUZUNU QOLTUĞUNA VERMƏK

Vaxtilə (inqilabdan əvvəl) çox yayılmış xoruz döyüşdürmək adəti ilə əlaqədar yaranan bu ifadə məcazi tərzdə – qalib gəlmək, məğlub etmək mənasında işlədilir.

S.Murtuzaliyev yazır: "...xoruzunu qoltuğuna vermək" frazeoloji vahidi feodalizm dövründə Azərbaycan feodal bəylərinin əyləncəsi üçün xoruz döyüşdürülməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Döyüşdə məğlub olan xoruz sahibinin qoltuğuna verilir və bu, onun üçün də məğlubdiyyət hesab olunurdu. Bu əsasda yaradılan həmin ifadə sonralar daha obrazlı ifadə kimi başqa məğlubdiyyətlər zamanı da tətbiq olunaraq frazeoloji mənaya girmiş, inqilabdan sonra isə xoruz döyüşdürmək adəti aradan çıxmasına baxmayaraq, həmin frazeoloji vahiddən hər cür qarşılıqlı mübarizədə məğlub olanlar üçün geniş dairədə istifadə edilməkdədir.

Jurnalist Əli İldırımoglundun "Yun Hacı" felyetonunda deyilir: "Hacı bütün bu deyilənlərin hamısını sağ qulağına alıb sol qulağına ötürür. Sonra da təzəcə banlayan bir qırmızı *xoruz tutub verir onların qoltuğuna*. Yola salanda da arxalarınca bir vedrə kəhriz suyu atır. Deyilənə görə su aydınlıqdır. Odur ki, həm komissiya üzvləri, həm də Hacı aydınlığa çıxırlar. Bir daş altdan, bir daş üstən".

Ə.Hacızadənin "Təyyarə kölgəsi" romanında Müseyiblə Rəhim arasında belə dialoq gedir:

"*Xoruzunu qoltuğuna verimmi, balası?*"

– Verə bilirsən, ver – Rəhim domino daşlarını qarışdıraraqışdırı cavab verdi".

XOŞ-BEŞ, ON BEŞ

Adətən adamların görüşən zaman dedikləri ritual səviyyəli ifadələri bildirmək üçün işlədilən bu sözlərin həmin tərkibdə formalaşması dilimizin daxili qanunları əsasında baş vermişdir. İfadənin əslı xoş-peş (bəzi türk dillərində *xoş-paş*) olmuşdur. Müəyyən sözlərin mənasını qüvvətləndirmək məqsədi ilə o sözün ritmik variantının bir əlavə kimi işlənməsi dilimizdə geniş yayılmışdır: *mitil-şitil, çəzə-fəzə, çərən-pərən, cızbiz* və s. (Eynilə *çaşbaş, huş-baş* sözləri də belə formalaşmışdır).

Sonralar bu tərkibdə “peş” ünsürü mənasız vahidləri mənalandırma cəhdi (“xalq etimologiyası” nəticəsində “beş” şəkli almışdır. Beləliklə, “xoş-beş” tərkibi formalaşmışdır.

A.Şaiqın “Xatirələrim” əsərində deyilir: “Qudalar xoş-beşdən sonra, yenə məsələni açıb, tələbin ağır olduğunu və bir qədər güzəştə getmələrini xahiş etdilər”.

Sonrakı “on beş” sözü də bu tərkibə məhz məna qüvvətləndirmək üçün əlavə edilmişdir. Belə əlavələr danışiq dili üçün daha xarakterikdir. Deməli, əslində yığcam danışiq və emosionallıq amilləri nəticəsində xalq dilində yaranan həmin ifadə bədi əsərlərə də daxil olmuşdur. “Lotu Qara və Molla” qaravəllisində (bax: “Qaravəllilər”) deyilir: “Lotu Qara qonaqları evə apardı. *Xoş-beş, on beş*, qonaqlara yer göstərdi”.

A.Şaiq “Xatirələrim”də yazır: “Bu gün Əsgər ağanın oğlu Nəsrəddinlə küçədə görüşdük. *Xoş, beş, on beşdən* sonra mənə dedi...”

S.Rəhmanın “Toy” komediyasında Surxay Musanı görüb deyir: “Vay, Musa dayı, *xoş-beş, on beş*...Siz hara, bura hara? Mehralı dayı, bir az o yana sürüş, qonağımız əyləşsin”.

Müxtəlif əsərlərdən misallar. Ay səni xoş gəlmisən, beş gətirmisən (“Nağıllar”). *Xoş-beş, on beş*...oturdular (“Nağıllar”). Ay hamınızı *xoş gördük, beş gördük* (İ.Əfəndiyev). Ay səni *xoş gəlmisən, beş gəlmisən* (İ.Əfəndiyev).

XOŞBƏXTLƏRƏ SAAT NƏ LAZIM

İfadə məşhur rus ədibi A.S.Qriboyedovun “Ağıldan bəla” əsərində (1824) Sofiyanın dilindən yayılmışdır (tərcümə edən Ə.Ziyatay). Əsərin tərcüməsində həmin ifadə “Bəxtiyar olanlar saata baxmaz” şəklində verilmişdir. Lakin ədəbi-bədii dilimizdə yuxarıda qeyd olunan ifadə daha işləkdir.

Ə.Babayevanın “Hardasan dost, hardasan?” romanında deyilir: “Qız paltosunun qolunu çəkib saatına nəzər saldı. Sonra qulağına yaxınlaşdırdı:—Vaxtı kim dəqiq deyə bilər?”

Elxan paltosunun qolunu qatladı.

- On birə iyirmi dəqiqə işləyir.
- Çox sağ olun. Saatım yatır.
- *Xoşbəxtlərə saat nə lazım?*

Yaşlı qadının qaşları çatıldı; nəse demək istəyirdi, əvəzində başını buladı”.

i

İDDƏSİ ÇIXMAQ

Qədim və əslində dini ifadədir. Müsəlman şəriətinə görə ərindən ayrılmış və ya əri ölmüş dul qadın yalnız iddəsi çıxandan sonra, yəni dinin müəyyən etdiyi müddətdən sonra ərə gedə bilərdi. Gözlənilməsi zəruri olan bu müddət “iddə” adlanır; həmin müddətin başa çatması, qurtarması isə “iddəsi çıxmaq” ifadəsi ilə göstərilirdi. İddənin müddəti “yüz gün” və ya “üç ay on gün” hesab olunurdu. Bu müddət ərzində qadının boşandığı ərindən uşağa qalıb-qalmadığı məlum olur. Əgər qadın hamilə deyilsə ərə gedə bilərdi. Hamilə qadına talaq verilmirdi. Yalnız uşaq doğulandan sonra anası talağını ala bilərdi.

Ü.Hacıbəyovun “Ər və arvad” operettasında Kərbəlayi Qubad Minnət xanım hesab etdiyi və buna görə də ərindən boşadıb almaq istədiyi Gülpəriyə deyir: “Bax, sən bu güncə talağını ərindən al, sonra bir üç ay on gün gözlə *iddən çıxsin*. Ondan sonra gedək evimizə”.

M.S.Ordubadinin “Dinçilər” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Həlimə. Ay ağa, mən necə məhrəm ixtiyar edə bilərəm ki, hələ Kərbəlayi Haşımın ölüm xəbərindən iki ay da keçmədi.

Mirzə Rəhim. Sənə *iddə gözləmək* lazım deyil, çünki sahibin yeddi aydır gedib”.

Ə.Vəliyevin “Əmim qızı” hekayə-xatirəsində Sona ilə Yarəhmədin boşanması haqqında bəhs olunur. “Qızının dediyinə görə, Sona altı ay müddətində *iddəsi çıxana* kimi ərə gedə bilməz. Yarəhməd üç aydan sonra evlənə bilər”.

İLANBOĞAN VAXTI

Başqa sözlə: körpəlik vaxtı, tanımadığı üçün uşağın ilanı əllə tutub boğa biləcəyi çağ.

Bir sıra xalqların eposlarında kiçik yaşlı, körpə uşaqların ilanı boğduqlarından bəhs olunur (Avropada Herkules, Şərqdə Huşənək və s.) ki, yuxarıdakı ifadənin yaranması bununla əlaqədardır.

Qədim Misirdə yayılmış bir əfsanəyə görə, Allah İsida-nın oğlu Xor hələ körpə ikən ilanı boğub öldürmüşdü.

İLANIN ZƏHLƏSİ YARPIZDAN GEDİR

Bir kəsin başqasından və ya hər hansı əşya və canlıdan xoşlanmadığını bildirmək məqamında işlədilir.

İfadənin tam şəkli belədir: İlanın zəhləsi yarpızdan gedər, yarpız da gəlib onun yuvası ağzında bitər. Bu tam ifadənin məcazi mənası belədir: pis, xoşlanmayan şeydən (canlıdan, əşyadan) qaçmaqla qurtulmaq olmur, hara qaçsan da ona tuş gəlirsən.

M.Kaşğarinin məşhur “Divan”ında həmin ifadə belə işlənilmişdir: Yılan yarbuzdan qaçar, qança barsa yarbuz ötrü gəlür (ilan yarpızdan qaçar, hara getsə yarpız qarşısına çıxar).

Məlum olduğu üzrə ilan quru, susuz yerlərdə yaşayır, yarpız isə adətən nəm, sulu yerlərdə bitir. Belə olduqda ilanla yarpızın nə əlaqəsi? İlanın nə üçün yarpızdan zəhləsi getsin? Bu anlaşılmazlıq ondan irəli gəlir ki, bu misalda işlənən “yarpız” sözü semantik arxaizmdir. Hazırda manqus adlandırılan və ilanın qənimi kəsilən məlum balaca heyvan qədimlərdə yarpız/yarbuz adlandırılırdı. M.Kaşğari yarbuz sözünü “ilan öldürən bir heyvan” şəklində təfsir edir. Bu yarbuz (manqus) ilanın yuvası ağzında sakit və uzun zaman dayanıb durar (“bitər”) və ilan yuvadan çıxan kimi onu tutub məhv edərmiş. Bu tərkibdə “bitmək” feili də semantik arxaizmdir. Bu arxaik məna “Nə bitmisən gözümin qabağında?” və s. tərkiblərdə də özünü göstərir.

Müasir ədəbi dilimizdə həmin heyvan “alapars” adlandırılır ki, bu sözün fonetik tərkibcə “yarpız” sözünə az-çox yaxındır. lığı nəzərə çarpır.

Ə.Babayevanın “Alapars” hekayəsində deyilir: “Çəpərin dibindəki otların arasından siçana oxşar bir heyvan çıxdı, o, qızıl ilana sarı gəlməyə başladı. Heyvanın alnında, arxasında bir-iki tünd xal vardı. Boyda siçandan bir azca uzun idi. O, otların üstü ilə atıla-atıla gəlirdi. İlan nə isə hiss etmiş kimi qıvrıldı. O saat başını dik qaldırdı.

Nənəm...pıçıldadı:—Alaparsdır. İlanın qənimidir.

Heyvan macal vermədən tez-tez atılıb ilanın başından vururdu. Üç-dörd dəqiqə çəkən əlbəyaxa vuruşdan sonra ilan birdən-birə çevrilib heyvana sarmaşdı. Ancaq nə oldusa, o, yay kimi açıldı və arxası üstə çevrildi. Alapars onu sürütləyə-sürütləyə otların içinə çəkib apardı”.

İMRAN DİLİ

Klassik ədəbiyyatda və aşiq şeirində gözəl, xoşagəlim, yaxşı və şirindil mənasında işlədilir.

Əslində Şərqdə bu ifadə “gizli, sirli, ilahi, müqəddəs dil” mənasına malik olmuşdur. Təbərinin məşhur “Tarix” əsərində dinin ən qədim hesab etdiyi bir sıra adlar İmran dilinə əsasən şərh olunur.

Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə”sində belə bir parça vardır:

Çox var əgərçi qiylü-qalın
Heç kimsənə anlamaz məqalın.
Dilin sənin, ey nəsimi-xoşxan,
Gahi ərəb *oldu*, gahi *İmran*.

Xəstə Qasımın bir şeirində deyilir:

Usta, məni gözlərinə fəda et.
Səndən saz istəyəm, amma saz ola,
Dindirəndə *İmran dili* danışa,
Şeyda bülüllər tək xoşavaz ola.

Sarı Aşığın bir bayatısı belədir:

Suyumuz Kürdən gələ,
Arazdan, Kürdən gələ.
İmran dilli aşığ
Salıbdı gör əngələ.

“Dilsuz və Xəzangül” adlı xalq dastanında Dilsuzun dilindən verilmiş bir qoşma belə başlayır:

Gəl sənə söyləyim iyid nişanın
Iyidlərdə namus, qeyrət, ar gərək.
İmran dilli ola, göhər kəlməli,
Bey bazarı, etibarı var gərək.

Aşıq Ələsgərin bir şeirində deyilir:

Şirin dili bəndə salıb
Muti-İmrani, Həcər.

İran yəhudilərinin öz aralarında danışdıqları gizli, anlaşılmaz dil də elmi ədəbiyyatda bəzən “İmran dili”(zəbani-İmran) adlandırılır. Prof.V.Millerin fikrincə, bu dil həmin yəhudilərin müəyyən məqsədlə işlətdikləri süni dildir.

Bu ifadə müasir şeirimizdə də özünü göstərir. Məmməd Aslan Aşıq Şəmşirə müraciətdə yazmışdır:

Gəlsin qocalığı tüği-lənətə
Hanı *İmran dilin*, bülüllər ötə?!

Ürəyin qalibmi kefə-işrətə
Çəkirmi nazını qarı, görəydin.

İNKİR-MÜNKİR

Əslində Munkir və Nəkir şəklində işlənən və dini əfsanələrə görə qəbirdə ölüləri sorğu-suala tutan iki mələyin adıdır.

Klassik ədəbiyyatda Munkir-Nəkir kimi işlənsə də, xalq dilinin təsiri ilə sonralar İnkir-Minkir şəklinə düşmüşdür.

Bu isə dil qanunlarının dindən üstün olduğunu, dini ifadələri forma və məzmunca dəyişib öz strukturuna tabe etdiyini göstərir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin qoşa sözlərinin sıralanma qanununa görə saitle başlanan söz əvvəl, samitlə (xüsusilə “m” samiti ilə) başlanan söz isə ondan sonra gəlməlidir. Bu qanunun təsiri ilədir ki, “Nəkir” sözü “İnkir” şəkli almışdır.

Klassik ədəbiyyatdan misallar:

Münkir-Nəkir necə olsa ötüşər (M.P.Vaqif).

Rusi öyrən ki, ey rəfi cənab

Verəsən *Munkərü Nəkirə* cavab (S.Ə.Şirvani).

Munkər-Nəkir məndən aldılar xəbər...(F.Köçərli).

Müasir ədəbi-bədii və danışiq dilində həmişə “İnkir-Minkir” şəklində işlənir.

Bəzi dialektlərdə “sorgu-sual başlamaq” mənasında “hinkir-minkir başlamaq” ifadəsi işlədilir.

İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında təsvir edilir ki, uşaqların necə oxuduqları haqqında verilən suala əsəbiləşən Molla Sadıq belə cavab verir:– İndi burda mənən nə *hinkir-minkir* başlayıbsan?”

Həmin əsərdə təsvir olunur ki, zabitlə Qoca kişi arasında belə bir dialoq gedir:

–Başında rus şapqası, şalvarının balağı açıq bir adam görməyibsən? Toqqasında yazıları da var.

–Yox, bu tərəflərdə elə adam gözümə dəyməyib. Necə məgər?

–A kişi, *hinkir-minkir* başlama, de görüm belə adam görürsən, ya yox?”.

Müsəlman adətində görə ölünü basdıran gecəsi oxunan vəhşət duası əslində cadugərliklə əlaqədardır. Bu dua axşam namazına qədər oxunmalıdır. Burada allaha yalvarırlar ki, mərhü-

mun məzarından cin-şəyatını qovsun. Müsəlman əfsanələrinə görə elə birinci gecə Münkər və Nəkir adlı ölüm mələkləri mərhumun başının üstünü kəsdirir və sorğu-sual başlayırlar. Sağ qalanlar dua etməklə mərhumun bu sorğu-sualda vəziyyətini yüngülləşdirməyə çalışırlar.

Eldar Baxışın “Qaravun dərənin dükançısı”, “Nağılfason” hekayəsində deyilir: “Mətin o dünya hara deyirdi?...O dünya başlayırdı iki mələkədən ki, bu mələklərin biri otururdu adamın sol çiynində, biri sağ çiynində. Adamın sağ çiynində oturan mələkə adamın yaxşısını yazırdı. Sol çiynində oturan mələkə pisini. Yazırdılar, yazırdılar, ta günlərin bir günü adam yıxılıb öləncən, adam yıxılıb öldümü, mələklər də öz işlərini görüb qurtarırdılar. Nə ki yazdıqları var, hamısını yığıb-yığışdırıb, aparıb verirdilər inkir-minkirə. Özləri də təzədən qayıdıb gəlirdilər bu dünyaya, indi də qalxıb oturdular başqa bir adamın çiynində”.

İNQILAB TARİXİN LOKOMOTİVİDİR

İnqilabın obrazlı tərifı olan bu ifadə ədəbi-bədii dilimizdə Sovet hakimiyyəti illərində geniş miqyasda işlənilməyə başlamışdır.

İfadə K.Marksın “Fransada 1848 və 1850-ci illərdə sinfi mübarizəyə dair” əsərinin tərcüməsi və marksizm ideyalarının yayılması ilə əlaqədar dünyanın bir çox dillərinə daxil olmuşdur.

S.Vurğunun “Xanlar” pyesində Əzizbəyov deyir:

İnqilab maşinist, tarixsə qatar,
Tarixi inqilab çəkib aparır.

İNSAN! BU, MƏĞRUR SƏSLƏNİR

İnsanın əzəmətini, ucalığını, bütün yaranmışların əsrəfi olduğunu əks etdirən bu ifadə A.M.Qorkinin “Həyatın dibində” pyesində Satinin dilindən yayılmışdır.

Anarın “Ağ liman” povestində Mürşüd deyir:”...Bizim bu Nemət ayrı oğlandır...Bir Dadaş Mamedoviç deyəndə beş eşidir. Sizdən danışanda, vallah, ağzına çullu dovşan sığmır, deyir. Mürşüd, sən hələ o kişini tanımırsan, belə deməknən qurtaran deyil e, gərək Dadaş Mamedoviçlə özün oturub-durasan ki, bu adamın necə adam olduğunu dərk eləyə biləsən lazımcı. Elə onun üçün deyiblər ki, человек – это звучит гордо”.

İNSANIN HƏR ŞEYİ GÖZƏL OLMALIDIR

İfadə A.P.Çexovun məşhur “Vanya dayı” pyesində Astrovun dilində işlənilmiş və buradan yayılmışdır. (Pyesi Azərbaycan dilinə N.Rəfibəyli təcümə etmişdir). Əsərdə həmin ifadənin bütöv şəkli belədir:”*İnsanın hər şeyi gözəl olmalıdır: üzü də, paltar da, qəlbi də, fikirləri də*”.

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə bu ifadənin müxtəlif variantlarına rastlaşmaq mümkündür.

İ.Qasimovun ”İxtiraçılar və “hazırına nazır olanlar” məqaləsində deyilir:”...Hiss etdim ki, dostum bir qədər pərtidir: oğlu başqa söz tapmayıb qalstukumun rəngini və boynumda yaxşı durduğunu təriflədi. Mən ona zarafatla Çexovun sözləri ilə cavab verdim ki, *insanın hər şeyi gözəl olmalıdı*”.

R.İsmayılovun “Son məktub” pyesində Rəna deyir:”Qadın zövqlə geyinməlidir. *Qadının saçı da, paltar da, çəkməsi də gözəl olmalıdır*”.

İNSAN İNSANIN CANAVARIDIR

Burjua cəmiyyətinin əxlaq prinsipini səciyyələndirən bu ifadə həm də ümumiyyətlə insana xas eqoizmi bildirir.

İfadə qədim Poma yazıçısı Plavtin (e.ə. 254-184) “Eşşəklər” komediyasından bir çox dillərə yayılmışdır.

M.İbrahimovun “Bəşərin komediyası” dramında Don Juan deyir: “Min illərdir ki, yer üzündə insan qanı tökülməyən bir gün yoxdur. Gördüyün bu saraylar, bu xoşbəxt ailələr qan üstündə qurulub. Filosof nahaq deməyib ki, *“İnsan insan üçün canavardır”*”.

İPINİN ÜSTÜNƏ ODUN YIĞMAQ OLMAZ

Başqa sözlə: etibar yoxdur, etibarsızdır.

Mücərrəd anlayışlar əslində konkret şəkildə təsəvvür edilmiş və konkret mənalı sözlərlə ifadə edilmişdir. Məsələn, daha qədimlərdə dostluq, yoldaşlıq, qardaşlıq və s. kimi mücərrəd məfhumlar konkret və real şəkildə belə təsəvvür edilirdi ki, müxtəlif adamlar məhz müəyyən iplə bir-birinə bağlanmış olurlar. Odur ki, sədaqətsiz adamlar haqqında “qırdı-qaçdı” (dostluq ipini qırdı; dostluqda sabit deyil) deyilir. “Dostluğu kəsmək” əslində bu ipi, dostluq ipini kəsməklə icra olunurdu. Bu tərkibdə “ip” yerinə bəzən də “tel” işlənir: “dostluq telləri ilə bağlanmışlar”. “İp” ümumiyyətlə həyat, varlıq, mövcudluq bildirir. Buna görədir ki, “ipliyi üzülmək” ifadəsi zəifləmək, ölmək mənasında xalq dilində geniş miqyasda işlədilir.

İzahatdan məlum olur ki, ipi (dostluq ipini və s.) gözlənilmədən kəsə bilən, qırdı-qaçdı adamın ipinin üstünə odun yığmaq olmaz.

Xalq içərisində dostluğu (dostluq ipini) və ya qardaşlığı (qardaşlıq ipini) kəsmək adəti haqqında aşağıdakı nümunə maraqlıdır.

“Aşıq Ələsgər” kitabında “Aşıq Ələsgərin Qarabağa toy səfəri” dastan-rəvayəti verilmişdir. Burada göstərilir ki, Aşıq Ələsgərin dostu Qara onu toya dəvət edir. Aşıq isə bu toya getmək istəmir. Belə olduqda, “Qara çox pərt oldu. Çırtıx vursan qanı damardı. Bilmədi ki, Aşıq Ələsgərə nə desin. İncimiş halda Aşıq Ələsgərin oğlu Bəşirə dedi: – A bala, mənim atımı gətirin!

Bəşir Qaranın atını gətirdi. Qara atın irəşməsinin bir ucunu Aşıq Ələsgərə uzatdı, dedi: – Tut!

Aşıq Ələsgər ipin ucundan tutanda Qara cıvınnən bir bıçax çıxartdı, dedi:

–Əyər mənnən getməsən, bu mana ölümənən betərdi. Qarabağ cahamatı bilir ki, biz sığa qardaşix. Ya gərək gedək, ya qardaşlıx ipin kəsirəm.

Aşıq Ələsgər gördü ki, yamanca yerdə axşamlayıf. Qardaşlıxdan keşmək olmaz. Məşədi Qarıya dedi: – Gedək”.

Tədricən ifadəni izahetmə cəhdi (yalançı etimologiya) ilə əlaqədar bu tərkibdə “ip” əvəzinə “şələ” işlədilməyə başlamışdır.

V.Nəsibin “Uzundərə” povestində deyilir: “Arakel başa düşdü ki, bu nisyə sevdaya oxşayır. Sözüünü içinə salıb qanıqara *bəyin şələsi üstə odun yığmadı*”.

S.Rüstəmin “Ömrü beş günlük” şeirində deyilir:

Mən şələnin üstünə odun yığa bilmərəm.

Qafiyəsiz, vəznəsiz xasiyyətin var sənin.

İRAN –TURAN

Əsasən poetik məqsəd izləyən bu obrazlı ifadə Firdovsinin “Şahnamə”si ilə əlaqədar yayılmışdır. Həmin əsərdə İranla Turan arasında gedən müharibələrdən geniş və ətraflı şəkildə bəhs olunur.

Dilimizdə “Turan” sözü çox zaman şərti mənada işlənilib, konkret bir yerin, ərazinin adını ifadə etmir. Bu söz, haqqında

“Şahnamə”nin bəhs etdiyi qədim türk xalqlarının yaşadıkları yerlər mənasında da işlədilmişdir.

Qədim İranın qəhrəmanlıq dastanında Əfsanəvi Turan ölkəsi ilə aparılan müharibələr təsvir edilir. Vaxtı ilə Fəridun adlı hökmdar çox böyük bir ərazidə hökmranlıq edirdi. O, qocaldıqda öz torpaqlarını üç oğlu arasında bölmək qərarına gəlmişdi. Ölkənin qərbindi Sarma, şərqini Tura verib, mərkəzi hissəni oğlu İrəcə bağışlamışdı. Sonralar Sarmın ölkəsi Sarmatiya, Turun ölkəsi Turan adlanıb, İrəcin məmləkətinə İran deyilməyə başlamışdı. Lakin paxıl Tur daha yaxşı yerlərə yiyələnmiş qardaşı İrəcin başını kəsib atası Fəriduna göndərmişdi. Çox keçmədən İrəcin nəvəsi babasının intiqamını almışdı: bu dəfə zavallı Fəriduna ikinci oğlu Fəridunun başını kəsib göndərmişdilər. Fəridun düşmənçilik edən tərəfləri barışdırma bilməmişdi.

Bundan sonra İranla Turan arasında sonsuz qanlı müharibələr başlayır. Nəsillər dəyişir, müharibələrin isə arası kəsilmirdi. İranın ən qorxunc düşməni Turan hökmdarı Əfrasiyab idi. O, dəfələrlə iranlıları sıxışdırmışdı. Lakin Keyxosrovla müharibədə məğlub olub qaçmış, bir mağarada gizlənmişdi. Orada onu tapıb başını kəsmişdilər.

İran-Turan müharibəsi əslində zərdüştilikdəki xeyirlə şərin mübarizəsinin əyani əksi idi. “Şahnamə”yə görə uzun illər boyu aramsız davam edən bu mübarizə oturaqlıq, zərdüştiliklə köçərilik, qaranlıq, əhrimənlik arasında gedir. Arilərin Hindistana və İrana axını ilə başlayan müharibələr ta Firdovsi dövrünə qədər, yəni türklərin Yaxın Şərqə axınına qədər davam etmişdir. Əsərdə adı keçən “tur”(lar) islamın qələbəsiindən sonra gələn “türk”lərlə eyniləşdirilmişdir. Tədqiqatçılar türk sözünün kökünü “tur” şəklində bərpa edirlər. Buradakı “-k” ünsürünü isə cəm şəkilçisi hesab edirlər. “Tur” sözü Orta Asiyada olan qədim türklərin toteminin adıdır. “Turan”(tur-an) sözü də əslində məna naca türk sözünə bərabərdir. Burada da “an” ünsürü cəmlilik anlayışını ifadə edir. “Tur” sözü Avestada bir neçə yerdə “Tura” şəklində işlədilmişdir. Burada Tura xalqından bəhs olunur.

Beləliklə, “Şahnamə”dəki “tur” Orta Asiyada yaşayan köçəri qəbilələrdən birini və ya bir neçəsini təmsil edir. Bəzən bu turları massagetlərlə eyniləşdirirlər. Yunanlar bunları “skif”, farslar isə “saq//sak” adlandırırdılar.

H.Cavidin “Səyavuş” faciəsinin dördüncü pərdəsi Səyavuşun bu sözləri ilə bitir:

Kimə inanmalı? İştə hər diyar,
Mana qarşı kin və intiqam duyar.
İran xəyanət və hiylə ocağı.
Turan iftira və dəhşət qucağı!..
Çinə getsəm, onlar daha amansız!
Saray böcəkləri yaşarmı qansız?

XIV əsrdə “Turan” dedikdə Türkünstanla Mavəəənnəhri nəzərdə tuturdular. Məsələn, Teymurləng 1391-ci ildə özünü “Turan sultanı” adlandırmışdı.

S.S.Axundovun “Laçın yuvası” pyesində Muxtar bəy deyir: “Mənim nəslim şanlı, şərəfli Turanın cahangiri Teymurxanın nəslindəndir”.

Bədii ədəbiyyatda “İran-Turan” ifadəsindən (müxtəlif şəkillərə düşməklə) yalnız bir obraz kimi istifadə edilmişdir.

S.Vurğunun “Komsomol” poemasında deyilir:

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?

Y.V.Çəmənzəminlinin “Qan içində” romanında deyilir: “Vaqif...nağıl etməyə başladı: – Hələ hicrəti-xatəmələnbiyadan min il qabaq bizim bu Qarabağda zərdüştilər yaşarmış. Turan el-ləri Dərbənddən, Səddi İsgəndərdən keçib, buraları yağma edərləmiş. “Şahnamə” də rəvayət olunan *İran-Turan* davası bizim Kürlə Araz arasında vaqe olmuşdur”.

C.Bərgüşadın “Bozatin belində” romanında təsvir olunur ki, Həcərin “...xəyali baxışları bir nöqtədə qərar tuta bilmirdi: Bozat kimi *İrandan vurub Turandan çıxırdı*”.

Bəzən də “Turan” sözü konkret bir yeri bildirmək üçün işlədilir.

N.Nərimanovun “İttihad” qəzeti bolşevikləri bəyənmir” məqaləsində deyilir: “...Müsəlman bugünkü gün nəinki bir Rusiyada, hətta İranda, Türkiyədə və qeyri məmləkətlərdə bolşeviklərin məramnaməsinə...zidd olması gərəkdir”. İki cümlə sonra: “İstibdad isə, harada olursa-olsun, ya Rusiyada və ya *İranda, Turanda* camaatın və ya bir millətin qaranlıqda, nadanlıqda, zülmə yaşamağına səbəb olur”. Göründüyü kimi, müəllif Türkiyə və İran sözlərini sinonim kimi işlətmişdir. Aşağıdakı misalda da vəziyyət belədir.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında Şamo ilə Fərzəlinin dialoqunda deyilir: “– Mühasirəyə düşən, Sultan, Yusif Cəlal paşa, qeyri bəylər, xanlar, Xosrov bəy kimi xaricə, deyək *İrana-Turana* qaçsalar, ya qaçırılsalar necə?

– Bacardıqca gərək bir nəfər də mühasirədən qaçmasın, Fərzəli!”.

İRƏM BAĞI

Klassik yazılı və şifahi ədəbiyyatımızda dünyanın ən gözəl yeri, behişt kimi gözəl yer mənasında, füsunkarlıq rəmzi kimi işlədilir.

Əfsanələrə görə, Babilistanın məşhur hökmdarlarından Şəddadın saldırdığı təsvirəgəlməz dərəcədə gözəl bir bağ imiş. Bu bağ saldırmaqdan Şəddadın məqsədi cənnəti bu dünyada yaratmaq və beləliklə, Allahın cənnətini kölgədə qoymaq imiş. Guya Şəddad həmin bağa tamaşaya gələndə ölmüş və İrəm bağı da birdən-birə yox olmuşdur (və ya yerə batmışdır).

İfade müxtəlif mənbələrdə çox müxtəlif şəkillərdə (Baği-İrəm, Gülistani-İrəm və ya sadəcə İrəm və s.) işlədilir. Azərbaycan

can nağıllarında bu bağın Qaf dağı arxasında, gündoğan tərəfdə yerləşdiyi göstərilir. Nağılçıların təsvirində “Gülüstani-Bağı-İrəm” cənnətin bir guşəsi kimi verilir, çox zaman pərilər padşahının yaşadığı yer hesab olunur. Bəzi nağıllarda hətta “Gülüstani-İrəm” ilə “Gülüstani-Bağı-İrəm” fərqləndirilir və qarşılaşdırılır.

Görkəmli Azərbaycan alimi A.A.Bakıxanov məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərində bu bağın Qubada, Şabran adlı ərəzidə yerləşdiyini qeyd edir. O, habelə Qarabağda Gülüstani-İrəm adlı yaylaq olduğunu da göstərir. Elə bu faktdan məlum olur ki, həmin ifadə ümumiləşərək geniş mənə kəsb etmişdir.

Elmi ədəbiyyatda bu bağa “Semiramida bağı” da deyilir. Semiramida (qədim erməni mənbələrində – Şamiram) əfsanəvi Assuriya mələkəsinin adıdır. E.ə. IX əsrdə yaşayan Semiramida (Semiramis) əslində Şammuramat adı ilə tanınmış, sonralar əfsanəviləşərək məhəbbət və məhsuldarlıq ilahəsi hesab olunmuşdur. O. Babil şəhərini saldırmış, çoxlu kanallar çəkirmiş, arxitektura abidələri tikdirmişdi.

Qədim dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan İrəm bağı əslində Semiramida ilə qətiyyənlə əlaqədar deyil və Babil hökmdarı Navuxodonosorun əmri ilə onun sevimli arvadı – Midiya şahının qızı Amitas üçün salınmışdı. İrəm bağı asma bağlar idi. Şahzadə Amitas doğma dağların, meşələrin havasından uzaq düşüb, Babilistanın isti iqliminə çətinliklə dözürdü. Asma bağlar onun xatirinə salınmışdı.

Həmin bağlar dördmərtəbəli geniş qüllələrdə yerləşmişdi. Hər mərtəbədə kərpic tağ tavanı saxlamaq üçün nəhəng, hündür sütunlar vardı. Meydançalar çox mürəkkəb quruluşa malik tikililərdən ibarət idi və çox məhsuldar torpaq qatı ilə örtülmüşdü. Müxtəlif mərtəbələrdeki bağlar geniş pillələrlə bir-birinə birləşirdi. Bu pillələr ağ və çəhrayı rəngdə cilalanmış daşlarla örtülmüşdü. Bağlarda uca palma ağacları və digər ən müxtəlif, əcaib ağaclar, habelə gözəl güllər insanı valeh edirdi. Hər mərtəbənin hündürlüyü 25 metrə qədər idi ki, bu da bitkilərin üstünə kifayət

qədər işıq düşməsinə təmin edirdi. Bağları sulamaq üçün yüzlərlə qul ara vermədən Dəclə çayından xüsusi suqaldırıcı çarxlar vasitəsilə dəri qablarda yuxarı su vurmaqlı olurdular.

Qızmar Babilistanda sərin, gül-çiçək ətri bürümüş kölgəli və meyvəli İrəm bağı doğrudan da çox böyük möcüzə idi. Makedoniyalı İsgəndər ömrünün son günlərini həmin bağın birinci mərtəbəsində keçirmişdi.

Roma universitetinin professoru Paolo Mattio tərəfindən Suriyada aparılan qazıntılardan məlum olmuşdur ki, e.ə.30-20-ci əsrlər arasında Yaxın Şərqdə Ebla adlı nəhəng və qüdrətli bir dövlət olmuşdur. Müəyyənləşdirilmişdir ki, Quranın 89-cu surəsində adı çəkilən İrəm şəhəri hələ o zaman mövcud imiş («За пыбeжом». 1979, №13).

Həmid Əliyev “Ölkələr, şəhərlər, insanlar...” kitabçasında yazmışdır:” tarixi şəxsiyyət olan Semiramis adına Ərəb Şərqində bir çox mehmanxanalar, restoranlar, kazinolar və hətta böyük bir şirkət də vardır. Əsasən Midiyalı olan “Şərqin gözəli” Semiramis Assuriya padşahı II Aşurbanipalın zövcəsi idi. Bağlıbağatlı vətəni üçün çox darıxan Semiramisin şərəfinə şah süni dağ və onun döşündə gözəl bir bağ saldırmışdır. “Semiramisin asma bağları” təbiri də buradan yaranmışdır.

Y.V.Çəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” romanında təsvir edilir ki, Cəməsbin qəbri ətrafında qədim ayini icra edən – rəqs edən gənclərin oxuduqları mahnıda deyilir:

....Semiramis qalası –
Gənc qızların bəlası,
Əsrar ocağıdır bu.
Quqqulu-qu, quqqulu-qu!

Tədricən Semiram (is), Şamiram (Şamirəm) sözü xüsusi-lə danışığ dilin təsiri altında “İrəm” şəkli almışdır.

Ə.Nicatın “Qaum ata əfsanəsi” hekayəsində deyilir:”Bir də belə ağlabatmaz xəbərə kim inanar? Elə bil kiməsə nağıl edir-

sən ki, dünən Babildə, *asma bağ* altındakı meydanda Allahı görmüşəm”.

İSA(Q)-MUSA(Q) QUŞU

Adətən bir-birini axtaran, arayan iki şəxs haqqında məcazi mənada belə deyilir. Dilimizdə həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir. Bu ifadənin məcazi mənası aşağıdakı rəvayətlə əlaqədardır...

Guya iki qardaş çöldə inəklərini otarmağa aparırlar. Onları yuxu tutur. Ayılıb görürlər ki, inəkləri yoxdur. İnəyi ha axtarırlarsa da, tapa bilmirlər. Ögey ananın qorxusundan evə qayıtmaq istəmərlər, allaha yalvarırlar ki, onları quşa çevirsin. Xahişləri mocibincə quşa çevrilirlər və yenə də inəklərini axtarmağa başlayırlar. O vaxtdan bəri bu qardaşlar çölləri gəzib inəyi axtarmaqdadırlar və tez-tez bir-birindən soruşurlar – İsa, tapdın? – Musa, yox. – Musa, tapdın? – İsa, yox...

Həmin rəvayət əsasında Ə.Vəliyev “İsa-Musa quşu” hekayəsini yazmışdır. Hekayə belə bitir: “Həmin vaxtdan Azərbaycan kəndlərinin hər yerində İsa-Musa quşları peyda oldu. Gün batandan gün doğana qədər, axşamdan səhərə kimi quşa dönmüş qardaşların sorğu-sualı davam edir, eşidənləri kədərləndirirdi. – İsa, tapdın? – Musa, yox...”

B.Vahabzadənin “Fikir axtarışı” şeiri belə başlayır:

- İsa!
- Musa!
- Tapdın?
- Yox!

İsa-Musa quşları

Nəyi isə axtarır
Sübhə qədər gecələr.
Gecələrin özündən
Sirr gizlədər gecələr.

Adətən daha çox gecələr ötən bu *İsa-Musa quşu* (bəzi dialektlərdə buna “Yusif-Nəsib quşu” və ya “Yusifcik” də deyilir) əslində Azərbaycanda geniş yayılmış qumru cinsindən bir quşdur.

Bəzi dialektlərdə bu quşu hop-hop quşu ilə eyniləşdirilər. “Azərbaycan təbiəti”ndə (1976, №3) deyilir: “Gün qızanda onlar meşədə səs-səsə verib yamanca hay-haray qaldırırlar. Səhər vaxtı isə hophopun ürək kövrəldən səsinə eşidəcəksən: hop-hop, gül-top, Usub-Nəsib...”

Rəşid bəy Əfəndiyevin “Quşların mənfəəti” hekayəsində (1901) deyilir: “Qaranquşların oxumağı, iki qardaş Yusif-Nəsif quşunun bir-birin çağırmağı...hər tərəfə səs salmış idi”.

Həmidə xanımın yazdığına görə C.Məmmədquluzadə bir dəfə Kəhrizli haqqında demişdi: “Bu yerlərin gözəl baharı, füsunkar aylı gecələri, kölgəli bağları, güllərin ətri, bülbüllərin cəhcəhi, “*İsa-Musa*” deyər səslənən quşların ahəngi...fikirlərimə qol-qanad verir”.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “Meşələrin dərinliklərindən, əkin-biçin çalın-çəmənələrindən “*isaq-musaq*” səsləri gəlirdi. Deyilənə görə guya bu quşlar həmişə gecələri görüşmək üçün bir-birini arar və tapmazlar...onlar gündüzləri yer üzünü dolaşarlar. Gecələri intəhasız boşluğun sakit qoynunda bir-birini səslər, ağacdən-ağaca, daşdan-daşa uçar, beləliklə, gecənin nisbətən sakit axarına səs verərlər”.

B.Bayramovun “Firəngiz” povestində Firəngizin düşüncələri belə verilir: “Muxtarı icrakomun kənd təsərrüfatı müfəttişliyinə rəis təyin etdilər. Mən təhsilimi davam etdirmək üçün şəhərə yola düşəndə anam gileyləndi: – *İsaq-musaq quşu* kimi biriniz gedir, o biriniz gəlir. Bəs nə vaxt bir yerə yığılaçaqsınız?”

İ.Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında Valehin dilindən deyilir: “Hər yazdakı kimi, indi də aramla səslənən “*İsa-Musa*” quşunu eşitmək ona görə xoşuma gəlirdi ki, mən onun səsinə həmişə gümrah bir ümid hiss edirdim. Mən “*İsa-Musa*” quşu haqqındakı nağılı xatırlayırdım. Mənə elə gə-

lirdi ki, ağalarının fırtına zamanı təzib itən qoyun sürüsünü tapmadıqları üçün quşa dönüb indiyə qədər də axtaran çoban “İsa-Musa” qardaşları axır ki, o sürünü tapacaqlar”.

Əslində bu ifadə bir sıra Şərq dillərində işlənən ishaq//ishaq quşu sözü əsasında xalq etimologiyası üzrə düzəldilmişdir. Bayquşun bir cinsi olan *ishaq* həm də “*həqq quşu*” adlandırılır. Bu sözə H.Cavidin “Afət” pyesində rast gəlirik. Burada Ərtoğrul deyir: “...Yarpaqların, çiçəklərin öpüşməsi, bülbüllərin, ishaqların ötüşməsi həp birər musiqidir”.

İSFAHAN LOTUSU

Çox bic, hiyləgər, vələdüzinna adama deyilir. İfadənin əmələ gəlməsi Şah Abbas hakimiyyəti illərində İsfahan şəhərinin dövlət mərkəzi elan olunması, onu həm ərazi, həm iqtisadi-siyasi cəhətdən böyüməsi ilə əlaqədar izah edilir. Sınıfli cəmiyyətdə şəhərlərin böyüməsi ilə əlaqədar olaraq, orada lotu-potunun, fırıldaqçı ünsürlərin çoxalmasına müəyyən şərait yaranırdı. Bu ünsürlər İsfahan paytaxt olduqdan sonra onun ətraf mahallarına yayılaraq yerli Azərbaycan xalqına daha çox əziyyətlər verirdilər, xalqı çapıb-talayırdılar. Digər tərəfdən uzun zamanlardan bəri dövlət mərkəzi olan Təbrizin saray adamları tərəfindən nüfuzdan salınması, mərkəzin fars şəhəri İsfahana köçürülməsi Azərbaycan xalqının şah Abbas üsul-idarəsinə nifrətini gətdikcə artırırdı. Odur ki, xalqın şah Abbasa, onun sarayı yerləşən İsfahana mənfi münasibətini bildirən bu ifadə hələ o zamanlar çox geniş şəkildə yayılmışdı. İsfahan lotuları haqqında cürbəcür əfsanə və rəvayətlər yaranmaqda idi. Bu əfsanə və rəvayətlərin əks-sədasəni bir çox Azərbaycan nağıl və dastanlarında (o cümlədən “Aşıq Qərib” dastanının 40 lotu ilə əlaqədar epizodunda) görmək mümkündür.

M.H.Təhmasib XVI əsri “İsfahanın yüksəlməyə başladığı, İsfahan lotularının əmələ gəldiyi, Təbrizin isə bir mədəniyyət,

siyasət, ticarət mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini itirməyə başladığı tənəzzül dövrü” kimi qiymətləndirir.

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində İsgəndər öz atasına deyir: “...Şeyx Nəsrullah sizə tələ qurmaqdan ötrü beyninizi doldurub ki, ölüləri dirildə bilər. Sən də inanıb var-yoxunu istəyirsən verəsən *İsfahan lotusuna*”.

M.İsmayılovun “Ağ yapıncı” romanında Dağal Məmmədiyyə deyir: “– Bəs necə olsun? “Dinməver”ə nə qədər dözək? Dözdüyümüz üçündür ki, ildə azı iki dəfə əlavə vergi yığıb Xorasan, *İsfahan lotularına* göndərirlər ki, yeyib daha da harınsınlar, camaatın qanını axıdıb Arazın, Kürün suyuna qatsınlar”

Bəzən dildaxili tematik sahə qanunu təsiri ilə “İsfahan” əvəzinə “Ərdəbil” işlədilir. M.S.Ordubadinin “Dinçilər” pyesində Hacı Qafar deyir: “Mən əvvəlinci dəfədir ki, Ərdəbildən fəzil eşidirəm. Genə deyəydin ki, *Ərdəbil lotusu*, heç darıxmazdım”.

İSGƏNDƏRİN BUYNUZU VAR

Gizli saxladığı sirri faş olan adamlar haqqında zarafat və ya istehza ilə deyilir.

Rəvayətə görə, öz buynuzunu söylə gizli saxlayan İsgəndər çöldə bir çobanla rastlaşır, ona ney çalmağı əmr edir. Çoban ney çaldıqca belə bir səs eşidilir: “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu”. Onun buynuzu olduğunu dəlləyindən qeyri bir kəs bilmirdi. Dəllək də bu sirri saxlamaqdan təngə gəlib, üzünü çöldə gördüyü su quyusuna tutaraq demişdi: “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu...” Bu quyunun üstündə qarğı bitir və çobanın həmin qarğıdan kəsib düzəltdiyi neyi çaldıqda həmin sözlər təkrar olunurdu. Bu rəvayətdən çıxarılan ümumi əxlaqi nəticə belədir ki, dünyada heç kəs, hətta şah da olsa, sirrini axıra qədər gizlədə bilməz”.

Həmin rəvayətlə əlaqədar dilimizdə “buynuzum yoxdur ki”, “buynuz çıxarmamışam ki” ifadələri meydana gəlmişdir.

Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasında “İsgəndər və çoban” əhvalatını işləyərkən həmin rəvayətdən istifadə etmişdir. “İsgəndərin buynuzu” rəvayətinin erməni variantı da vardır.

Bəzi müəlliflərə görə, İsgəndər Zülqərneynin tacında iki cıqqa var idi ki, bu buynuz əhvalatı da həmin cıqqalara işarədir. Güman edildiyinə görə, Zülqərneyn ləqəbinin səbəbi belədir ki, üzərində İsgəndərin şəkli həkk olunan pullar buraxılırdı və bu şəkildə hökmdarı tacında iki cıqqa həkk edilirdi.

İsgəndərin tacında bu cıqqalar əslində hökmdarın hakimiyyətinin ilahiliyini, müqəddəsliyini göstərən işarə və hakim olduğu çox böyük və geniş ərazinin rəmzi idi. İsgəndər öz siyasətində Misirə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Buna görə də özünü Misir allahı Amonun nəslindən elan etmişdi. Allah Amon isə başında iki buynuz olmaqla təsvir və təcəssüm edilirdi. Yunanlar Misir allahı Amonu öz allahları Zevslə eyniləşdiridilər və buna görə bəzən Zevs də ikibuynuzlu rəsm edilirdi.

İ.Y.Kraçkovskinin fikrincə də Zülqərneyn ləqəbi qədim yunanlarda olan buynuzlu Amon kultunun təsiri ilə meydana çıxmışdır.

Göstərilən tipli əfsanə qədim yunanlarda şah Midas haqqında yayılmışdı. Ehtimal olunur ki, bu əfsanə məhz Makedoniyalı İsgəndər zamanı Şərqə yunanlardan keçmişdir. Odur ki, Şərq variantında söhbət Midasdan deyil, İsgəndərdən gedir. Bəzi Orta Asiya xalqları içərisində bu əhvalatın üçüncü variantının da olduğuna əsaslanan bir sıra müəlliflər belə güman edirlər ki, əslində heç İsgəndərlə əlaqədar olmayan bu rəvayət qərbdən şərqə deyil, əksinə, şərqdən qərbə keçmişdir. Belə ki, bürünc dövründə Yenisey ətrafında yaşayan türk-monqol qəbilələrinin bir sıra abidələri başında tac olan buynuzlu insan rəsmlərindən ibarətdir. Tədqiqatçıların eramızdan əvvəl ikinci minilliyə aid etdikləri bu rəsmlər şamanların, müqəddəs ruhların rəsmləri hesab edilir. İnsanlarla allahlar arasında vasitəçi olan şamanların belə buynuzlu rəsm edilməsi onların yarıminsan, yarımheyvan varlıq olduqlarına bir işarə idi. Seçilən, fərqlənən, qeyri-adi məxluqların buy-

nuzlu təsəvvür edilməsi sonralar daha bir sıra xalqlar içərisində geniş yayılmışdı.

1979-cu ildə arxeoloqlar Tacikistanda e.ə. III-II əsrlərə aid olan xəzinə tapmışdılar. Bu xəzinədə dırnaq boyda bir pilək üzərində İsgəndər Zülqərneyn buynuzlu şlemdə həkk olunmuşdur. Ehtimal olunur ki, Şərqdə İsgəndərə Zülqərneyn (“ikibuynuzlu”) ləqəbi verilməsinin səbəbi budur («Неделя», 1979, № 47).

R.Rzanın “İsgəndərin buynuzu”, “İkibuynuzlu İsgəndər, sirli tütək və dolu ürək haqqında” adlı şeirləri məlumdur.

B.Bayramovun “Yasəmən” povestində deyilir: “Qəribədir ki, özümü fəlakətdən yox, Rəşiddən qorumaq üçün iş yerimi dəyişmək fikrinə düşdüm. Bu hansı duyğu idi? Bu necə hiss idi? Buynuz çıxarmamışdı, nacinslik eləməmişdi, amma mənə elə gəlirdi ki, fürsət tapmayıb, yoxsa şübhəsiz, yaxşıca bir intiqam almış...Bir-birinin ayağını tapdalayan, tərə-toza qərq olmuş adamlar mənə elə baxırdılar ki, elə bil buynuz çıxarmışdım”.

C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında bir İran əsgərinin təsvirində deyilir: “O, İran ordusundan qaçmaq fikrinə düşmüşdü. Lakin cəsarəti çatmırdı. Gözünün qabağına dar ağacından asılan əsgərləri gətirəndə titrəyirdi. Kədərini qovmaq üçün qəsdən özünü şən göstərirdi. O, keşikdə bərk darıxır, bir canlı axtarırdı ürəyini açsın. “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu...” Keşikçi bu qədim rəvayəti yada saldı”.

1890-cı ildə İtaliya qəzetləri yazmışdılar ki, Argentinada tutulmuş çoxlu əsir hindular içərisində bir nəfəri boyunun ucalığına və saqqalı olmasına görə yoldaşlarından seçilir (o biri hindular kosa imişlər). Onun alnında hər biri 2 sm-dən kiçik olmayan əsl buynuz vardır. Həmin hindunu müayinə edən həkim deyib ki, quruluşuna və tərkibinə görə bu buynuzlar maral buynuzunu xatırladır.

İSGƏNDƏR SƏDDİ

“Səddi – Yəcuc” (“Səddi Yəcuc və Məcuc”), “Səddi – İsgəndər” və başqa şəkillərdə işlədilir.

Adətən möhkəm, keçilməsi, aşılması mümkün olmayan, davamlı sədd mənasında işlədilir.

Bu sədd haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər vardır. Guya Asiyanın şimalında və çin sərhədində yəcuc və məcuc adlı iki xalq var imiş. Boyca çox kiçik olan bu yəcuc – məcucalar qraət və talançılıqla məşğul olub, qonşu xalqlara çox zərər vurardılar. Rəvayətə görə İsgəndər Zülqərneyn bunların hücumuna mane olmaq üçün dünyanın qurtaracağında böyük bir sədd tikdirmişdi ki, yəcuc-məcucalar bu səddi nə dağıda, nə də aşə bilmirlər.

Başqa bir fikrə görə bu İsgəndər səddi əslində “Dərbənd səddi” və ya “Xəzər səddi” adlanan və Qafqazın şimal hissələrində hələ də qalmaqda olan səddir. Bəzi tarixçilərin fikrincə isə Dərbənd səddi Ənuşirəvan vaxtında tikilmişdir

Digər bir rəvayət belədir ki, Qaf dağında İsgəndər bu səddi çəkdimişdi ki, divlər bu dağı aşıb, insanlara zərər yetirə bilməsinlər. Hər gecə divlər bu səddi söküb-dağıtmaqla məşğul olurlar, lap nazik bir qat qalanda isə sübh açılır və divlər işdən əl çəkirlər. Axşama qədər sədd yenə əvvəlki vəziyyəti alır, divlər yenə işə başlayırlar və həmişə bu iş beləcə təkrarlanır.

“Yeni Şirvan” məqaləsində Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: “Hələ miladdan əvvəl Dərbənddən keçib, cənuba yayılan iskitlər, alanlar, sərilər, sabirlər...ölkəni xarabazara çevirərdilər. Sasani hökmdarları cənub mədəniyyətini bu vəhşi axından qurtarmaq üçün Dərbənddə böyük bir sədd yapmışdılar.”Dərbəndnamə”nin rəvayətinə görə bu sahədə ilk addımı Qubad atmışdır; axının önünü almaq üçün şimala hakim olan xaqanın qızına elçi göndərir, xaqan razı olub qızını verir. Qubad qohumluqdan istifadə edərək İsgəndər səddini ehya edir, Dərbəndi bərkidir, oranın müdafiəsi üçün bir çox xalqlar köçürülüb orada yerləşdirilir”.

Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında yayılmış bir müləhizəyə görə Dərbəndin əsasını İsgəndər Zülqərneyn qoymuşdur. Ümumiyyətlə, tarix elmi İsgəndərin Qafqaza gəldiyi fikrini təsdiq etmir. Hun köçərilərinin axınını tədqiq edən müəlliflər isə İsgəndərin bu köçərilərə qarşı Dərbənd qalasını təsis etdiyi fikrini irəli atmışlar.

N.Gəncəvi “İsgəndərnamə”də Dərbənd səddinin İsgəndər tərəfindən tikildiyini təsvir etməklə yanaşı göstərir ki, burada təpənin başında əvvəlcədən tikilmiş qala var idi.

Qədim əsatirlərdə göstəriləyinə görə, Dərbəndin əsası Pişdadiyan sülaləsindən hökmdar Fəridun (Firudin/Əfrudin) tərəfindən qoyulmuş imiş. Qəddar hökmdar Zöhhaka (Avestada:Dahak) qarşı dəmirçi Gavənin qaldırdığı üsyan nəticəsində hakimiyyətə keçmiş Fəridun qədim gürcü mənbələrinin məlumatına görə Dərbənd şəhərini təsis etmişdir.

C.Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc” romanında deyilir: “*İsgəndər səddinin* yanında cəsəd-cəsədə söykənmişdi...Mamırlı nəhəng daşları qurğuşunla bir-birinə lehimlənmiş əzəmətli *İsgəndər səddinin* diş-diş divarları üstündə hələ də qara bayraqlar dalğalanırdı...Xəlifə Harun dövründə dişləri qana batmış xəzərpapq xəzərlər silahlanıb yenə *İsgəndər səddinin* yan-yörəsində vurnuxurdular”.

İSMİ-ƏZƏM OXUMAQ

İfadə bəzən belə mənalandırılır: guya ismi - əzəm Allahın adı ilə əlaqələndirilən dua və sehrdir, bunu oxuduqda guya insanlar gözəgörünməz olurlar.

Əslində isə məsələ bir qədər başqadır: “oxumaq” sözü bu tərkibdə müasir dilimizdəki mənada deyil, “demək, çağırmaq” mənasındadır. “İsmi-əzəm”isə “böyük ad” deməkdir (İfadənin əsl “ism-əzəm”dir. Danışıq dilinin təsiri ilə “ismi-əzəm” şəkli almışdır), odur ki, ifadənin mənası “böyük adı çağır-

maq”dır. İslam dininə görə Allahın min bir adı var ki, bunlardan biri onun əsil adıdır – böyük addır, yəni, ”ismi-əzəm”dir.

Allahın adlarının miqdarı haqqında müsəlman dünyasında vahid fikir yoxdur. “Allahın ən gözəl adlarının” miqdarının yüz dənə olduğunu da göstərirlər.

Əslində bu adlar Allaha isnad edilən müxtəlif epitetlərdən başqa bir şey deyildir: Vahab, Qafar, Cabbar, Qəhhar, Vahid, Cabir, Qafur, Qəyum, Rəzzaq, Rauf, Rəhman, Səməd...

Din xadimlərinə görə müsəlmanlar Allahın yalnız 99 adını bilirlər, yüzüncü adı isə yalnız peyğəmbərlərə məlumdur. Yalnız bu adı bilənlər möcüzə göstərə bilirlər.

Əfsanələrin birində deyilir ki, Allahın əsil adını Zöhrə adlı gözəl bir qadına dedikləri üçün Harut və Marut adlı iki mələk Allah tərəfindən cəzalandırılmışdır. Allahın əsil adını (ismi-əzəmi) yalnız şeytan bilir, ona görə də qüdrətlidir.

Aşıq Ələsgər “Eyləyib” şeirində deyir:

Kalvay Hüseyn kimi igid
Gəlməyib ruyi-zəminə;
O kişi sidqin bağlayıb
Haqqın *ismi-əzəminə*.

“Qaravəllilər” kitabında (Bakı, 1974) “Keçəl və molla” rəvayətində deyilir: “Axund keçələ dedi: – Eşitmişəm ki, gündə üç dəfə yumurtlayan toyuq səndə var. Sən gəl o toyuğu ver mənə, əvəzində mən də *ismi-əzəm* oxuyaram, Allah o dünyada səni behiştə göndərər, hurilərlə cənnəti-əlada keflərsən”.

Bu cəhətdən S.Ə.Şirvaninin aşağıdakı beyti diqqəti cəlb edir:

Min bir adının hər biri bir aşiqə munis
Tapmaz səni bir kəs yenə binamü nişansan.

M.Füzulinin bu beyti də maraqlıdır:

Tilsimli gənc üçün min *ismi-əzəm* yad tutdun, tut!
Tilsimi sındırıb, gənci töküüb, ismi unuttun, tut!

İsmi-əzəm haqqındakı xurafat insanın ən qədim və səhv dünyagörüşünün qalıqlarından başqa bir şey deyildir. Sözün müqəddəsliyinə həddindən artıq inanan insanın fikrincə adını bildikdə hətta Allaha da təsir göstərmək mümkündür. Söz Allahdan uca tutulur. Odur ki, din Allahın əsil adının gizli saxlanması cəhd göstərir. Əslində belə hallar çox-çox qədimlərdəki adətlərdən qalmadır. Qədim Misirdə də əsil adı “böyük ad” hesab edilir və gizli saxlayırdılar (Məsələn, Misir fironunun adını yalnız onun ən yaxın adamları bilirdilər). Gündəlik həyatda şəxsin kiçik adından istifadə olunurdu. Allahın adlarının çox olmasından, onun əsil adını (“böyük” adını) az adamın bilməsi haqqında Tövratda və İncildə də məlumat vardır. Orada da Allahın bir sıra adları qeyd edilir.

Beləliklə, ismi-əzəm Allahın böyük və gizli adı deməkdir. Bu gizli adı heç kəs bilmir. Bəzən göstərirlər ki, yalnız “Allah” və yalnız “hu” sözləri *ismi-əzəmdir*.

Bir sufiyə sual vermişlər ki, *ismi-əzəm* Allahın hansı adıdır, cavabı belə olmuşdur: “Siz mənə ismi-əsgəri (kiçik adı) söyləyin, mən də *ismi-əzəmi deyim*”.

C.Ruminin “Məsnəvi”sində deyilir ki, kəlmədə, hərfdə mənə yoxdur, iklasla çağırılan və hidayətə çatdıran ad *ismi-əzəmdir*”.

Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda deyilir: “...Məgər mən Xristofor Kolumbdan əskik oğlanam; getdi Amerikanı açdı və ya Magellandan əskikəm ki, dünyanı dörd dəfə dolanıb, nə qədər bilinməz yerlər, cəzirələr tapdı. Doğrudur, yolda vəhşilər onu öldürüb bozbaş bişirdilər, bu da onun öz taktikasıdır. Bir *ismi-əzəm* oxuyub onların gözüne üfürsəydi, hamısının gözləri tutlardı, o da yolu ilə düz çıxıb gedərdi. Kafir olduğundan *ismi-əzəmi* bilməyirdi. O idi ki, bəlaya uğradı”.

Folklor əsərlərində “*İsmi-əzəm duası*” ifadəsini tez-tez işlədirlər. “İsmi-əzəm duası”adlı ayrıca dua yoxdur. Allahın 99 adından biri işlənən dua belə adlanır.

İŞƏ DÜŞMƏK

Başqa sözlə: bəlaya düşmək. təhlükəyə məruz qalmaq, çıxılmaz vəziyyətdə olmaq.

Qədim türk dillərində “iş” sözü dava, döyüş, hər bə mənada da işlənmişdir. Burdan sözün məcazi mənada işlənməsi nəticəsində bəla, təhlükə, çıxılmaz vəziyyət mənəsi törəmişdir. Bu mənənin izlərinə “işə düşmək”, “işə salmaq”, “başına iş açmaq”, “işini bitirmək” və s. ifadələrdə rast gəlirik.

Vaxtilə “Həyat” qəzetində çap olunmuş bir felyetonda deyilirdi:

Hop-hop, nədəcəksən, dilə düşdün, dişə düşdün,
Hər kəs qurtarıb qaçdı, sən indi işə düşdün.

İŞİ YAŞ OLMAQ

Məcəzi olaraq “pis, ağır, çıxılmaz vəziyyətə düşmək” və ya “zəifləmək, xəstələnmək” mənəsində işlənir.

Sonralar nə kimi mənə alsa da, ifadə mənşəcə qədim türk xalqlarının belə bir əqidəsi ilə əlaqədardır ki, hər bir predmet nə qədər quru olursa, bir o qədər gücə, qüdrətə malik olur. Qədimdə heykəl – həmayilləri, duanı və s. yaş olmaqdan, nəmdən qoruyurdular ki, nəm olub öz gücünü – təsirini itirməsin. Nəmişlik, yaş olma falçının, ovsunçunun gücünü əlindən almırmış. Ən qədim kosmoqonik təsəvvürə görə aşağıdakı dixotomiya mühüm olmuşdur:a) ağ, quru, kişi – yuxarı// üst tərəf; b) qırmızı, yaş, qadın – aşağı//alt tərəf.

Bu ifadənin “gönü suya vermək” ifadəsi ilə əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Dilimizdə “şələsini (gönünü, dərisini) sudan çıxarmaq”, “sudan quru çıxmaq” və s. ifadələrdən də aydın olur ki, su, yaş, nəm və s. məfhumlar evfemistik mənə daşıyır.

S.Rəhimovun “Arxı sıçra” hekayəsində deyilir: “Əlbəttə, bu qəsəbədə sədr olan şəxslər öz yerlərində Sərkarsayağı sabit qalmır, üç-beş ildə bir dəyişilirdilər. Onlardan birisi qəsəbədən hörmət-izzətlə getsə də, digərinin yağışa-yağmura düşüb islandığı vaxtlar da olurdu. “*Kişinin işi yaşıdır*” – deyirdilər.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsi” romanında deyilir: “Gələn Ceyhunun sinif rəhbəri idi. Müəlliməsini görən kimi onun tikəsi boğazında qaldı. Səsi çıxmadı. Təkcə başını tərpətməklə salam verdi. Ceyhun işinin “yaş” olduğunu fikirləşdi, yavaşca aradan çıxdı”

K

KAFTAR

Əslində cadu, əcuza, əcinnə mənasına malik olmuş bu söz tədricən cadugər qadın, əfsunçu qadın qoca və çirkin qadın mənası kəsb etmiş, müasir dövrdə daha da ümumiləşərək hər hansı qoca və çirkin şəxsi (qadın və ya kişi) bildirmək üçün işlənməyə başlamışdır. Məşədi İbada müraciətlə Sənəm deyir: “Qoca kaftar, sənə on beş yaş olan qız nə gərək?”

Sonralar bu söz məcazi mənada “sırtlan”, “goreşən” anlayışlarının ifadəsinə xidmət göstərməyə başlamışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın Hindistanla çox yaxın mədəni-iqtisadi və ticarət əlaqələri var idi. Respublikamızın müxtəlif yerlərində olan qədim hind abidələri də bunu sübut edir. Ədəbi-bədii dilimizə bir sıra hind sözləri (moltanı, abdal, buta, zındıq, gəbr, gavur və s.) daxil olmuşdur ki, bunlardan biri də “kaftar” sözüdür. Bu söz XVI-XVII əsrlərdə Şirvana və ya Bakıya (atəşgaha) ziyarətə gələn atəşpərəst hindlilərin dilindən yayılmışdır.

İbn Bəttutə göstərir ki, kaftar Hindistanda sehirbaz qadınlara verilən bir ad olmuşdur. Guya, kim bu qadınları görürsə, dərhal ölü kimi yıxılıb özündən gedir və onların ciyərini bu kaftarlar çıxarıb yeyirmiş.

Bir sıra mənbələrdə “kaftarkürsi” sözü bir dua olub (müq.ət: “ayətül-kürsi” sözü ilə), kaftardan qorunma məqsədi izləyir.

Dilimizdə “kuskafar” və ya “kaftarkus” eyni anlayışı (“kaftar” anlayışını) bildirir. Ehtimal ki, “kaftar” sözü məcazi mənə kəsb etdiyi üçün, əvvəlki anlayışı saxlamaq məqsədi ilə sonralar bu “kus”ün sürürü bura əlavə edilib.

Müasir dövrdə “Qar adam” haqqında çox bəhs olunur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu qar adamlar qədim neandertalların hələ də yaşamaqda davam edən nümayəndələridir. Müxtəlif ölkələrdə (Monqolustan, Himalay dağları, Şimali Qafqaz, Tacikistan, Kanada, ABŞ və s.) çox ehtiyatlı, insanlarla ünsiyyətdən qaçan, ayaq üstə gəzən, tüklü, hər şeyi yeyən varlıqların mövcudluğu haqqında zəngin material toplanmışdır. Yalnız qaranlıq düşəndə, gecələr fəaliyyətə başlayan bu varlıq adətən insan yaşamayan, qeyri-məskun və çətin keçilən yerlərdə olur, ehtiyatkarlığı və cəldliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu canlıya Monqolustanda “almas”, Qafqazda kaptar//kaftar, Tacikistanda “odayimavoy” və s. deyirlər.

Uzun illər ərzində həmin canlının tədqiqi ilə məşğul olan sovet alimi mərhum B.F.Porşnev “qar adam” ifadəsini işlətməyin qəti əleyhinə çıxaraq yazırdı: “Bu ifadə tamamilə səhvdir. Çünki bu canlı adam deyil, bəlkə heyvandır, həm də yalnız qarla əlaqədar deyildir. Neandertala bu adı ona görə veriblər ki, onu ilk dəfə qar üstündəki izlərinə əsasən müəyyənləşdiriblər” (“Komsomolskaya pravda”, 9 sentyabr, 1979-cu il).

Neandertallar bundan 200-35 min əvvəl yaşamışlar. Onlar haqqında irəli sürülən çox müxtəlif fərziyyələrdən həqiqətə ən yaxın olanını Lester universitetinin arxeoloq müəllimi M.Şekli söyləmişdir. Onun zənnincə, neandertallar məhz şüurlu insan (homo sapiens) tərəfindən Asiya qitəsinin dağlıq rayonlarına doğru sıxışdırılmışlar və onları görmək istəyənlər məhz həmin ərazidə axtarmalıdılar.

KAPİTALİZMİN ANADANGƏLMƏ LƏKƏLƏRİ

İfadə K.Marksın “Qota proqramının tənqidi” əsərindən (1891) yayılıb məşhurlaşmışdır.

K.Marks göstərirdi ki, kommunizm cəmiyyəti öz inkişafında iki faza keçəcəkdir: birinci, aşağı faza – sosializm və ikinci, yüksək faza – tam kommunizm. Birinci halda söhbət elə cəmiyyətdən gedir ki, o “məhz kapitalizm cəmiyyətindən yenicə çıxır və buna görə də, içərisindən çıxdığı köhnə cəmiyyətin anadangəlmə ləkələrini bütün cəhətlərdən – iqtisadi, mənəvi və əqli cəhətlərdən hələ öz üzərində daşıyır”(Qota proqramının tənqidi, Bakı, 1964, səh.13-14).

Beləliklə, K.Marksın işlətdiyi “kapitalizmin anadangəlmə ləkələri” ifadəsi dövrümüzdə keçmişin qalıqlarını (oğurluq, xuliqanlıq, əməyə qeyri-vidani münasibət və s.) səciyyələndirmək üçün işlədilir.

KARVANQIRAN

Zöhrə ulduzunun xalq dilindəki adıdır.

Azərbaycan xalq dilinə məxsus astionimlər əsla tədqiq olunmamışdır, bu sahədə dəqiqlik yaradılmamışdır. Digər tərəfdən müxtəlif əsatir və rəvayətlər astionimik adların daha da qarışdırılmasına səbəb olmuşdur.

Q.Qəhrəmanovanın “Duzlu daşlar” hekayəsində belə bir dialoq vardır: “Odu ee, ulduza bax. O ulduz səhər də, axşam da birinci çıxır. Səhər şərqdən, axşam qərbdən. Sizdə onun adına nə deyirlər?

– *Venera. Dan ulduzu. Axşam ulduzu. Və bir də – Çoban ulduzu.*

–Hə, düzdü. Çoban ulduzu olmağı düzdü, hətta qədimlərdən o bizə yol göstərib. Amma biz ona “*Karvanqıran*” deyirik. Çanki qədimlərdə bu ulduz çıxanda həmişə karvanlara basqın olmuş”.

Bu parçada Karvanqıran və Dan ulduzu eyniləşdirilsə, C.Cabbarlının “Ey Dan ulduzu” şeirində bunlar qarşılaşdırılır və deməli. bir-birindən fərqləndirilir.

Öksüz taleyimtək gecikdin nədən?
Karvanqıran doğdu, görünmədin sən.

Izahlı lüğətdə Mir Cəlalın belə bir misal gətirilir: “Fal göstərirdi ki, Dan ulduzunun Karvanqıranla ötüşüb qovuşmağı gözlənir”. Burada da Karvanqıran və Dan ulduzu fərqləndirilir. Lakin xalq dilində bu vahidlərin eyni anlayışı bildirməsi faktı daha geniş yer tutur.

C.Əlibəyovun “Sınaq” romanında Asiflə Valentin arasında belə bir dialoq gedir:– Ulduzların hələ hamısı çıxmayıb. Dan ulduzu – Karvanqıran səhərə yaxın doğur.

– *Karvanqıran!* Nə qərribə ad veriblər. Bunu mən heç eşitməmişəm.

– Bu adın, deyilənə görə, maraqlı bir tarixi var. Qabaqlar saat olmamış, adamlar vaxtı gündüz günəşlə, gecələr ulduzlarla bilərmişlər. Xam bir sarban gecə ayılıb. Karvanqıran ulduzu görüb, elə bilib səhərdir. Səfərə çıxıblar. Səhər açılmaq bilməyib. Karvan səhrada yolu azıb, qum dənizinə düşüb. Demə, bu ulduz müxtəlif fəsillərdə müxtəlif vaxtlarda görünürmüş”.

KEÇİLƏRİ DAĞILMAQ

Bu ifadə əsəbiləşməmək, sakitləşmək, hirs soyumaq mənasına gəlir. Müvafiq tərzdə “keçilər (başına) yığılmaq (toplanmaq)” ifadəsi əsəbiləşmək, özündən çıxmaq deməkdir.

Dildə, xüsusilə ev heyvanlarının hər birinə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri əks etdirən söz və ifadələr sabitləşib qalmaqdadır. Bu cəhətdən keçinin adətən mənfi səciyyələndirildiyi məlum olur:keçi tərsdir (“Tərs keçilər”), keçi axmaqdır (“Saqqalda

feyz olsaydı keçiyə Kəraməddin ağa deyərdilər”), keçiyə ümumiyyətlə pisdır (“Qoyunu qoyun ayağından, keçiyəni keçiyə ayağından” – əslində dini ifadə olan bu cümlə “yaxşını – qoyunu pisdən – keçidən fərqləndirmək” anlamındadır). Bütün bunlardan əlavə keçiyə həmişə iy verir, “keçiyə iyiy” ifadəsi məşhurdur (bəzən bu ifadə məlum hadisəyə işarə olaraq bir evfemizm kimi də işlənir). Məhz bu səciyyəvi iyyermə xüsusiyyəti əsasında göstərilən məcazi mənalı ifadələr düzəlmişdir (Bəzi dialektlərdə “dıdır – dıdır iyiy” ifadəsi məşhurdur).

Xalq dilində işlənən “Onun hər dediyi keçiyə olsaydı, indiyə dağıları bürümüşdü” ifadəsində də “keçiyə”dən məqsəd iy anlayışını nəzərə çatdırmaqdır.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “Nə olub ki?...– deyər Telli arvad Alonun axşamdan bəriyə göstərdiyi soyuqluğuna görə hər necə canını dişinə tutsa da daha özünü yığışdırıb gizləyər bilmədi:– Yenə evə gələr-gəlməz keçilərin başına toplanıbdır, kişiy”.

Ə.Əbülhəsənin “Sədaqət” romanında deyilir: “Zabitə arvad əvvəl onların toya getmək istədiklərinə etiraz etmək fikrində idi; ancaq Əhmədin də eyni açılır, *keçiləri dağılır* – deyib razılıq verdi”.

“Keçər direktorunun toydan belə könülsüz qayıtdığının təxminən də olsa səbəbini başa düşürdü, buna görə də araya məzəli bir söhbət salıb onun “*keçilərini dağıtmaq*” istəyirdi”.

Ə.Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” povestində deyilir: “İkramla Zərifə çölə qaçmaq istədilərse də, Qafar qollarından tutub buraxmadı, canını dişinə tutaraq zarafatlyana:– Hara qaçırsınız, a bala? – dedi.– Bax, bu gün də, sabah da, birigün də oturacayıq burda, ta ki, nənənizin *tərs keçiləri dağıldı*”.

Tədricən həmin ifadələrin tərkibində “keçiyə” əvəzinə “cin” işlədilməyə başlamış və yeni variantlar meydana çıxmışdır.

H.Cavidin “Xəyyam” pyesində Birinci məzarçı deyir:

*Dağılıb cinləri xaqanımızın
Yenə Sabbahı bağışlar er-gec,
O zaman sən yaşamaqdan vaz keç.*

C.Əlibəyovun “Qızıl at və torpaq” romanında tipin dilindən deyilir: “O günü *cinləri dağılmışdı*, oturub mənnən mətbəxdə düşbərə bükürdü”.

KEFİ DOXSAN DOQQUZ OLMAQ

Başqa sözlə: kefi ən yüksək səviyyədə olmaq.

Burada əslində “doqquz” olmalıdır. Bu sözü daha da şiddətləndirmək məqsədi ilə ifadə “doxsan doqquz” ilə əlaqələnməmişdir. Qədimlərdə doqquz rəqəmi sayın on həddi hesab olunurdu. Türk xalqları bu rəqəmin uğurlu, səadətəgətirici olduğuna inanırdılar. Onlar göylərin, fələklərin də sayının doqquz olduğuna əmin idilər. Füzuli yazmışdır:

1. Yandıriram oda *doqquz rəvaqın...*
2. Yer işi, kök cünbişi rəyinlə bir dəm olmasa,
Yeddi iqlimü *doqquz* gərduni-gərdan olmasın.

İfadə danışiq dilinə məxsus şişirtmə, mübaliğə, təkrarlaşma (eyni doqquz rəqəmini) meyli ilə əlaqədar “doxsan doqquz” rəqəmi ilə formalaşmışdır.

C.Cabbarlının “Aydın” dramında sərxoş Aydın haqqında Novruz bəy deyir: “Özüm ölüm, doxsan doqquzdu. Dəyməyin. Qoyun otursun”.

T.Məmmədovun “Lülüşqulu və bacıoğlu” adlı qeyri-adi novellasında deyilir: “Lülüşqulu neçə şərab dükənina, bufetə, pavilyona girib-çıxandan sonra, nəhayət, kefinin doxsan doqquz vuran vaxtı özünü bir qəlyanaltıya saldı”.

M.İbrahimovun “Həyat” pyesində belə bir dialoq vardır:”Süleyman. Rəxşəndə xanım, deyən axı yenə kefin doxsan doqquzu çalır hə?

Rəxşəndə. Bəli, Süleyman ağa, düz doxsan doqquz”.

M.İbrahimovun “Məhəbbət” pyesində bir dialoq belədir:”Mahir...Mən ölüm, bacı, бүгүнкү məclisimizi mənə bağışla, kefirmizi pozma.

Məhəbbət. Yenə sənin kefin doxsan doqquzdur? Belə gündə olmasaydı, dalaşardım”.

Sonralar bu ifadə deformasiyaya uğrayaraq müxtəlif şəkillər (“kefi ala buluda ucalmaq // ucalmaq //qalxmaq”, “kefi ala buludda olmaq” və s.) almışdır.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsində” romanında Nadirə deyir:”Nə olub, Salman, deyəsən kefin ala buluddadı”.

KEFİ KÖK, DAMAĞI ÇAĞ

Burada iki sinonim mənalı ifadə ardıcıl işlənməklə vəziyyətin, əhval-ruhiyyənin yüksək səviyyədə olduğu əks etdirilir. Buradakı “damaq” sözü əslində ərəbcənin dimaq – dəmaq (“kef, nəşə”) sözünün təhrif edilmiş şəkildir. Bütövlükdə “damağı çağ” ifadəsi isə fars dilində bir leksik vahid kimi işlənən “dəmaqçağı” tərkibinin dəyişdirilmiş variantıdır. Farsca bu vahid elə “kefi kök” mənasındadır.

Dilimizdə eyni mənalı, lakin mənşəcə müxtəlif dillərə məxsus vahidlərin (şəkilçi, söz, söz birləşməsi) birləşməsindən düzələn “hibrid” tərkiblər yenə vardır: işdir-şayəd (“şayəd” farsca elə “işdir” deməkdir), çayrud (“rud” farsca “çay” deməkdir), çöll-bərr-biyaban (“bərr” ərəbcə “biyaban”, farsca elə “çöl” deməkdir).

Bütün belə hibrid tərkiblər hər şeydən əvvəl mənəni qüvvətləndirmək və ya “söz oyunu” məqsədi daşıyır. Müqayisə et:

keçənə güzəşt deyərlər (“qozəşt” farsca elə “keçən” mənasına gəlir).

S.Vurğunun “Vaqif” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Əminə. Əli bəy necədir? *Damağı çağdır?*
Gülнар. *Nə var, lap yaxşıdır, şir kimi sağdır*”.

Klassik ədəbi dilimizdə “damağ” deyil, “dimaq” işlənmişdir. Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda deyilir:

Sövda zadə nişədir dimağın?
Köksündə nədir bu əski dağın.

Füzulinin azərbaycanca divanının dibaçəsində deyilir:

Buyi-xoşumla oldu müəttər *dəmağlar*,
Mən nafeyi-vücuddə bir qətrə xun hənuз.

M.Müşfiqin “Tar” şeirində deyilir:

Dimağdan düşənlər,
Ürəyi şişənlər,
İlk bahar seyrinə çıxmayan.
Özünü dağların döşünə yıxmayan
Sinəsi dağlılar,
Vəfasız bir eşqin dağınıq zülfünə bağlılar
Dəxilin olmuşlar
Qapında təsəlli bulmuşlar.

“Dimağ” sözü ərəb, fars və Azərbaycan dillərində işlən-mə tezliyinə və işlən-mə dairəsinə görə fərqlənir. Bu söz ərəbcə daha çox “beyin” mənasında işlənir, həmin mənada da dilimizə daxil olmuşdur. Məsələn, S.Vurğun “Bakının dastanı”nda yazmışdır:

Dimağında, ürəyində qanad açmış
Yerin, göyün, bu varlığın min hikməti.

“Damaq/ dəmaq/dimaq” sözünün türk dillərində ən qədim mənası “boğaz” deməkdir. M.Kaşğari bu sözün məhz “boğaz” mənasında işləndiyini qeyd edir. Bu məna dilimizdəki “damaq olmaq” (habelə “dadı damağından getməmək”) tərkibində mühafizə edilir. Habelə “Kitabi-Dədə Qorqud”da Selcanxatun Qanturalıya deyir: “Ala yorğan içində səninlə dolaşmadım. Dadlı damaq dadıbanı soruşmadım”.

Əli Nəzminin bir şeirində deyilir: “Bilmirəm, bircə mənimmi tıxanıbdır *dimağım*”.

Bu ifadənin tərkibindəki “çağ” sözü isə əslində “sağ” (“sağlam”) sözünün fonetik variantı olub, eyni məna bildirir. “*Damağı çağ*” ifadəsinin ilkin motivləşməsi aydındır: boğazı sağlam, yəni yemək və deməli dolanmaq, yaşamaq qabiliyyətinə malik deməkdir. Dimaqsız, dimaqlı düşmək, naçaq sözləri isə “xəstələnmək” mənasına gəlir. Yalnız həmin məna əsasında olan ifadə sonralar məcazi məna (kefi kök) almış, “dimağına dəymək” və s. tərkiblərdə işlənməyə başlamışdır.

Türk dillərindən fars dilinə keçən dimaq (dəmaq) sözü farsçada “burun” mənası kəsb etmiş və həmin məna yenidən bizim dilimizə qayıtmışdır. S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “Paris qızı Janna bilmirdi ki, öz nazir ərinə naz satıb *burun-dimaq* eləsinmi, yaxud eləməsinmi?”

KƏBƏNİ YIXMAQ ÜRƏK YIXMAQDAN YAXŞIDIR

Başqa sözlə: insan ürəyini sındırmaq, qəlbə toxunmaq olmaz.

Atalar sözü qədər yayılan, məşhurlaşan bu ifadə əslində Məhəmmədin hədislərinin biri ilə əlaqədardır. Bu belə şərh olunur ki, ürəyi (yəni insanı) Allah yaratmış, Kəbəni isə İbrahim peyğəmbər inşa etmişdir. Lakin İbrahim bir peyğəmbər olmaqla bərabər, həm də bir insandır. İnsanın yaratdığı Kəbədən Allahın yaratdığı ürək daha qiymətlidir.

Həmin izahat Mövlana Cəlaləddin Ruminin məşhur “Məsnəvi” sində belə verilmişdir:

Del bedest avər ki, hacci ekberst,
Kəbe bünyada Xəlil azərəst
Del nəzərgahi cəlili əkbərst
Kəz həzəran Kəbe, yek del behtərəst.

XVII əsrdə yaşamış məşhur Sarı Aşıq bayatılarının birində demişdir:

Mən aşığam yüz qandı,
Əlli qandı, yüz qandı
Kəbə yıxmaq bir evdi,
Könül yıxmaq yüz qandı.

S.Mümtazın nəşr etdirdiyi “El şairləri” kitabında (II cild) belə bir misra vardır:

Mən bir könül yıxdım, yüz qan elədim.

Qurbaninin “Mən deyiləm” adlandırılan şeirində deyilir:

Yarın qapısında yüz qan eylədim,
Əl uzatdım, çəkdim, yüz qan eylədim.
Bir könülə dəydim, yüz qan eylədim,
Daha bir kəsinən yaman deyiləm...

“Hüseyn və Reyhan” xalq dastanında bir qoşmada deyilir:

Ululu Kərim der: axtaran tapar,
Bir könülü yapan, Kəbəni yapar...

KƏKLİYİ AZMAQ

Başqa sözlə: çox yemək nəticəsində mədəsi pozulmaq, toxluq eləmək, gəyirmək, xəstələnmək.

Adətən (qədimlərdə) bayramlarda müxtəlif evləri gəzən və çoxlu yeyib mədəsi pozulduğundan gəyirənlər (xəstələnenlər) haqqında evfemistik tərzdə “bayrambəyi olub” deyirdilər.

Buradakı “kəklik” sözü xalq etimologiyası təsiri ilə “kəhlik// kəhildəmək” ismindən düzəlmişdir. Dilimizdə az işlənən həmin təqlidi ismin təqlidi feil forması vardır.

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesində belə remarkalar vardır: “Məşədi Oruc *kəhildəyə-kəhildəyə* girir içəri”; Hacı Həsən *ləhliyə-ləhliyə* girir içəri”.

Göründüyü kimi, “kəhildəmək” feili “ləhləmək” feili ilə sinonimdir. Bu sözdən düzələn “kəhlik” ismi dilimizdə işləkdir.

Q.Xəlilovun “Ömrün baharı” romanında belə bir dialoq vardır: “İlqar əlavə etdi:– Məcidin dili ilə desək,”Astronomiya ilə qurtardıq. Indi qastronomiya ilə məşğul olaq”.

“Alcan. Yavaş ye, *kəhliyin azar*”.

Tərkibin birinci komponenti müasir dilimizdə daha çox “kəhlik” şəklində işlənir.

B.Vahabzadə “Ən böyük dayaq xalqdır” adlı məqaləsində yazmışdır: “Müəllif bir yerdə “*kəhliyim azıb*” idiomatik ifadə-

sini işletmişdir. Mən şəxsən bu sözə yazıçılarımızın dilində çox az təsadüf etmişəm. Lakin bu ifadə el arasında işlənir. Bu, çox yeyəndən sonra soyuq dəyən adamın vəziyyətini, daha doğrusu, xəstəliyini çox dürüst ifadə edən sözdür. Bu sözün yaxşılığı bir də orasındadır ki, xəstəliyin adı poetik ifadə olunmuşdur”.

S.Qədirzadənin “Rezin adam” hekayəsində “səhər kəllə-paça, naharda cız-bız, axşam xəngəl yeyən” müdirə müavini deyir:” Aydınır. Toxluq eləmisiniz, *kəkliyiniz azıb*”.

Ə.Vəliyevin “İşığa doğru” xatirə - povestində belə bir dialoq vardır:

– Bu qədər ki, mən yazmışam, demişəm, yorulmuşam. İnsafınız olsun, bir neçə qaravəlli də siz danışın, mən qulaq asım.

– Az havalan. Biz dinmirik, sən də *kəkliyin* azır, götür qələmi al əlinə, mən deyim, sən yaz”.

KƏLƏK QURMAQ

Başqa sözlə: əkin sahəsindəki daşları bir yerə yığmaq, onlardan qalaq qurmaq.

Xalqımızın əkinçilik təsərrüfatı ilə əlaqədar olan və eldə çox işlənən bu ifadə bu vaxta kimi lüğətlərə düşməmişdir.

Əli Tudə “İsmətin ailəsi” xatirə-hekayəsində yazmışdır:”Yerləri daşlıq olduğuna görə əkəndə-biçəndə əziyyət çəkirdi. O, axşam sərinə düşəndən sonra ay işığında “Pələng ölən”dəki yerində daşları daşıyıb ayrı-ayrı sahələrdə *kələk qururmuş*. İstə-yirmiş ki, heç olmasa yerin başqa sahələri daşdan təmizlənmiş olsun. Daşlar əkində gəvəhinə, biçində orağa dəyib adamı incitməsin”.

Həmin yazıdakı şeirdə deyilir:

Səni kələk üstə yandıran şimşək
Məni tavan altı külə döndərdi.

“*Quşum uçdu kələkdən*” misrası ilə başlayan bayatı çox məşhurdur.

KƏSƏMƏT KƏSMƏK

Başqa sözlə: qiymətdə, vergidə razılaşmaq, şərtləşmək, ümumi rəyə gəlmək.

İfadənin əsl *kəsim kəsmək* şəklində olmuşdur. Bu tərkiblər (eyni kökdən düzəlmiş isimlə feilin birləşməsi) dilimizin ən qədim xüsusiyyətlərindən olan daxili üzvlü təkrarlardan ibarətdir. Ana dilimizin səciyyəvi ifadə tərzlərindən olan “*kəsim kəsmək*” daxili obyektli birləşməsinə Dədə Qorqud dastanlarından təsadüf olunur.

“Dədə Qorqudu çağırıdılar, onunla danışdılar, – gəlin, *kəsim kəsəlim!* – dedilər”. “Kəsim dedi, kəsdi. Gündə iki adam, beş yüz qoyun istədi”.

Həmi tərkibin müstəqilləşib ayrılıqda işləmə bilməyən birinci komponenti tədricən *kəsəmət*// *kəsimət* şəklində almış və hazırda bütöv tərkib bir idiomatik ifadə kimi formalaşmışdır. Adətən daxili üzvlü təkrarlar dildaxili qanunlar əsasında formalaşır.

B.Bayramovun “Cıdır düzü” romanında deyilir: “Yuxarı-aşağı qiymət qoyub nəhayət, *kəsəmət kəsirdilər*”.

S.Əhmədovun “Toğana” romanında deyilir: “Sara gözləyirdi ki, çağın o üzündə köynəkcək, başıaçıq durub bayaqdan Poladla nə *kəsəmətdisə* kəsən əri də gəlib bu kişilərə qoşulsun”.

KİM KİMİ ?

V.İ.Lenin Siyasi maarif idarələrinin II Ümumrusiya qurultayında etdiyi “Yeni iqtisadi siyasət və siyasi maarif idarələrinin vəzifələri” adlı məruzəsində (17 oktyabr, 1921-ci il) demişdir: “Bütün məsələ bundadır ki, kim kimi qabaqlayacaqdır? Əgər kapitalistlər qabaqca təşkil oluna bilsələr, onda kommu-

nistləri qovarlar və burada daha heç bir söhbət ola bilməz. Belə şeylərə açıq gözlə baxmaq lazımdır: kim kimi? Yoxsa proleter dövlət hakimiyyəti kəndlilərə arxalanaraq cənab kapitalistləri lazımcına cilovlaya biləcəkdir ki, kapitalizmə dövlət xətti ilə istiqamət versin, dövlətə tabe olan və ona xidmət edən kapitalizm yaratsın? Bu sualı açıq gözlə qarşıya qoymaq lazımdır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Qırx dördüncü cild, səh.179).

C.Cabbarlının “Dönüş” pyesində Gülsabah deyir:”Bu, mübarizədir, bu, həyatın dialektikasıdır. Fikirlər, metodlar üz-üzə gəlirkən adamı sıxarlar, əzilər, suyu çıxar. Ancaq görək *kim kimi?* ”.

M.İbrahimovun “Fırtına quşu” povestində həbsxanaya salınmış inqilabçı Xosrov Ruzbehin düşüncələri belə verilir:”Danışdıracaqlar, ruhi əzablar verəcəklər, çaşdırmağa, əzməyə, sındırmağa, səcdə etdiyim idealların əleyhinə getməyimə çalışacaqlar. Deməli, mübarizə davam edir. Vuruş meydanı bu zir-zəmiyə keçmişdir. Görək *kim kimi?* ”.

“Cırtdan nağılı” şeirində R.Rza yazır:

Başlandı tarixin
“*Kim kimi*” sınaqları.
Cırtdan qocalmadı.

KİM YATIB, KİM OYAQ?

Axşamlar evə daxil olanda, xüsusilə gec gələndə daha çox zarafət tərzində deyilir. İfadə “Cırtdan” adlı uşaq nağılından yayılmışdır.

Burada təsvir olunur ki, qaranlığa düşüb meşədə azan uşaqlar divin evinə gəlib çıxırlar. Div çörək verib onları yatırdır. Az sonra uşaqlardan birini yemək istəyir. Onların yatıb-yatmadıqlarını bilmək üçün soruşur:

– *Kim yatıb, kim oyaq?*

Cırtan tez başını qaldırıb deyir:

– Hamı yatıb, Cırtan oyaq.

Sonra Cırtan izah edir ki, hər gecə anası ona qayqanaq yedirib sonra yatırarmış. Div də qayqanaq bişirib ona yedirdir ki, bəlkə yatsın. Az sonra div yenə həmin “Kim yatıb, kim oyaq?” sualını verir. Cırtan yatmadığının səbəbini bu dəfə belə izah edir ki, “Anam hər gecə mənə çaydan xəlbirlə su gətirərdi”. Div tez xəlbir alır, çaya su gətirməyə gedir.

Cırtan dərhal yoldaşlarını oyadır ki, “bu div bizi yemək istəyir, qalxın qaçaq”.

KİTAB AÇMAQ

Başqa sözlə: kitabla fala baxmaq.

Hər hansı bir işə (evlənmək və ya boşanmaq, ev almaq və ya satmaq, ev tikmək və ya köçmək, əkin əkmək və ya taxıl biçmək, səyahətə çıxmaq və s.) iqdam edərkən bu işin nə ilə nəticələnəcəyini bilmək üçün Qurana müraciət edirdilər.

Bu zaman əvvəlcə dəstəmaz alır, Quranın birinci “Fati-hə” surəsini on dəfə təkrar edir və belə hallar üçün nəzərdə tutulmuş duanı on dəfə təkrar edirdilər. Bundan sonra bəxtəbəxt Quranın hər hansı səhifəsini açır və gözə ilk çarpan sətirləri oxuyurlar. Əgər Qurandakı sözlər əlverişli hesab edilsə, müvafiq işi, tədbiri görürdülər.

Savadsızlar kitab açdırmaq üçün ruhanilərə müraciət edirdilər. M.Ə.Sabir yazırdı:

Aman, ay molla dayı, bir *kitab açdır, fala bax*

Tapmasan çarəsini sən də de ordan “Ölübə!”.

Falçılıq, cadugərlik, habelə kitab açmaqla fala baxma islam dini ilə əlaqədar deyildir. Fal açmaq, fala baxmaq bütpərəst-

liyin qalığıdır. Quran vasitəsi ilə fala baxma işi göstərir ki, islam dini qədim adətlərə necə də uyğunlaşmağı bacarırdı.

F.B.Köçərli “Molla Pənah Vaqif “təxəllüs” məqaləsində yazmışdır:” Belə rəvayət olunur ki, həmin gecə ki, molla Pənah dustaqxanada məhbus idi və sabahı günü gərək ona tənbeh və baxxast oluna idi, Ağə Məhəmməd şahı iki nəfər pişxidmətləri – Səfərəli bəy və Abbas bəy qətlə yetirdilər. Molla Pənah sabahə qədər yatmayıb, başladı Ağə Məhəmməd şahın dünyada neçə müddət ömür sürməyini və nə vaxtı fəvət etməyini hesablayıbcüstücü etməyə. Buna görə rəml atıb, qism-qism sıfırlar yazıb, onları sağdan sola, soldan sağə keçirib, çox diqqətlə hesabə baxanda ona yəqin oldu ki, şah gərəkdir haman gecə qətl olunub, bir də sübh tuluunu və günü şəfəqini görməyə onun macalı olmasın. Ürəyi təskinlik tapıb, zindan böyüyündən soruşdu ki, şəhərdə təzə bir əhval və şuriş yoxdur ki? O cavab verdi ki, bir şey bilmir. Molla Pənahın gözüne yuxu getməyib, sübh tezdən yenə zindanbandan istifsar etdi ki, şəhərdə nə xəbər var? Şuriş və inqilab asarı müşahidə olunmur ki? Zindan böyüyü bu səfər də Molla Pənahın ürəyini sakit edə bilməyib, cavab verdi ki, o, bir xəbər eşitməyibdir. Amma çox çəkmədi ki, Ağə Məhəmməd şahın qətlə yetişmək xəbəri şəhərə dağıldı”.

KOLUMB YUMURTASI

Bu ifadəni adətən “hər hansı bir yenilik yaratmaq istərəkən heç bir üsuldən, vasitədən çəkinməmək, ən müxtəlif üsullara əl atmaq, məsələni gözlənilməz şəkildə həll etmək” mənasında işlədirlər.

Rəvayətə görə Amerikanı kəşf edib qayıdandan sonra Kolumb bir dəfə həşəmətli kardinal Mendozenin sarayına qonaqlığə dəvət edilmişdi. Qonaqların xahişi ilə öz səyahəti haqqında danışan Kolumb yeni dünyanı necə kəşf etdiyindən danışmağa başlamışdı.

Guya məclisdəkilərdən biri Kolumba demişdi ki, Amerikanı kəşf etmək o qədər də çətin şey deyilmiş, bunun üçün sadəcə aramsız olaraq qərbə üzmək lazım imiş. Cavab olaraq Kolumb məclisdəkilərdən yumurtanı şaquli şəkildə qoymağı bacarıb-bacarmadıqlarını nümayiş etdirməyi tələb etmişdi. Dostları nə qədər çalışırlarsa, yumurtanı bu şəkildə qoya bilmirlər. Belə olduqda Kolumb yumurtanın küncünü sındıraraq onu şaquli şəkildə qoyur. Dostları etiraz edirlər ki, yumurtanı sındırmaq haqqında şərtləşməmişdilər. Kolumb cavab verir ki, axı aramsız olaraq qərbə üzmək haqqında da şərtləşməmişdilər.

Tədqiqatçılar bu rəvayətin tarixi həqiqətə uyğun olmadığını göstərirlər. Halbuki buna uyğun bir fakt Kolumbdan xeyli əvvəl və başqa münasibətlə özünü göstərmişdi.

Bu ifadənin müəllifi məşhur Florensiya kilsəsinin tikintisinə rəhbərlik edən arxitektör Brunelleski (1377-1446) idi. O yazmışdı: "Bu yumurta şaquli vəziyyətdə necə durursa, mənim tikdiyim qüllə də eləcə möhkəm durur".

Fiziklər isə Kolumbun məsələni həmin şəkildə həll etməsini düzgün saymırlar. Çünki Kolumb yumurtanı sındırmaqla onun formasını dəyişmişdi, deməli, o, yumurtanı yox, başqa bir cismi şaquli vəziyyətdə qoymuş olurdu.

KONKADAN ÇIXAN // AÇILMIŞ KONKA ATI

Artıq arxaikləşmiş olan bu ifadə təhqir kimi "arıq, əldən düşmüş adam" mənasında işləndirdi.

A.Şaiq öz xatirələrində yazır ki, keçmişdə "Bakıda nəqliyyat işləri də çox yarıtmaz idi...tramvaya bənzəyən konkalar relslər üzərində atlar vasitəsilə hərəkətə gəlirdi. Atlar üçün ayrılan arpanı konkə idarəsində xidmət edən qulluqçular yediyəndən yazıq heyvanlar həmişə çox arıq və cansız olurdu. Bəzi duracaqlarda konkaya o qədər adam dolurdu ki, sürücünün bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, atlar konkəni yerindən tərpədənə bilmirdi".

İfadə burdan yaranmış və məcaziləşərək adamlara aid edilmişdir.

Ü.Hacıbəyovun “Kənd-kəsəklərimiz” adlı məqaləsində (“Həqiqət” qəzeti, 3.V.1910) yazmışdır: “Məmurlar kənd əhlinə o nəzər ilə baxırlar, nə nəzər ilə ki, konka atlarına baxılır”.

KOROĞLU ARŞINI

Başqa sözlə: ixtiyari, lakin normadan çox böyük olan ölçü, arşın.

Rəvayətə görə Koroğlu tacirlərdən şalı özünün 3 metrlik arşını ilə ölçüb almış. Qubadlı və Zəngilan rayonları sərhədində Cavanşir ata günbəzindən başlayan bir düzənlik vardır. Bu düzəngah da “Koroğlu arşını” adlanır. Guya Koroğlu malı alanda düz boyunu bir arşın hesab edərmiş.

Koroğlunun bir qoşmasında deyilir:

Qızıb coşmamışam hələ,
Cidayla qumaş ölçülə...

Burdan da parçanı cida ilə ölçdüyü aydınlaşır. Hər halda “Koroğlu arşını” qəbul olunmuş normadan artıq ölçü deməkdir.

C.Bərgüşadın “Bozatan belində” romanında təsvir etdiyi belə bir epizod da maraqlıdır: “Nəbi topları açır, *parçanı Aynalı ilə ölçüb* kimə gəldi paylayırdı”.

KÖYNƏK YAXASINDAN KEÇİRMƏK

Başqa sözlə: övladlığa götürmək, başqasının oğul və ya qızını özünə övlad qəbul etmək.

“Koroğlu” dastanının “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda təsvir olunur ki, Koroğlunun övladı yox idi və sonsuzluq dərdi onu və arvadı Nigar xanımı üzürdü. Vəziyyəti belə görən Aşıq Cünun Koroğluya deyir: “Gedərəm, gəzərəm, dolanaram, Rüstəm kimi igid, Yusif kimi gözəl bir oğlan taparam, gəlib sizə xəbər verərəm, gətirib özünə oğul elərsən”. Nəhayət, belə bir “igid” – Eyvaz tapılıb Çənlibelə gətirilir. Əsərdə deyilir: “Nigar xanım Eyvazın gözlərindən öpdü, köynəyinin yaxasından keçirib özünə oğul elədi”. Burada təsəvvür etmək olmur ki, “Rüstəm kimi igid” olan Eyvazı köynəyin yaxasından nə cür keçirmək olar? Məlum olur ki, bu ifadə evfemistik yolla düzəldilmişdir.

Övladlığa götürmə adəti dünyanın bir çox xalqlarında da vardır və adətən övladlığa götürülən kəs yeni ananın – analığının tumanından keçirilir və bu yolla qadının onu həqiqətən doğduğunu nümayiş etdirilir.

Diodorun nəql etdiyinə görə, Zevs öz arvadı qısqanc Hera ilə qərara gəlirlər ki, Heraklı oğulluğa götürsünlər. Bu məqsədlə Hera yatağa uzanır, boylu-buxunlu, cüssəli Heraklı sinəsinə sıxıb onu öz paltarından keçirir və həqiqətən doğduğunu nümayiş etdirir. Diodor göstərir ki, bu cür övladlığa götürmə üsulu o dövrdə bütün digər xalqlarda da olmuşdur. Həmin adətə Bolqarıstanda və Bosniya türkləri arasında da rast gəlinir. Övladlığa götürülən uşağı qadın qucağına alıb tumanından keçirir. Yalnız bundan sonra uşaq onun həqiqi övladı hesab olunur.

Övladlığa götürmə adətlərindən Bibliyada da məlumat verilir. Bibliya tədqiqatçıları göstərir ki, qədim Şərq xalqlarının adətincə ana və ya atanın uşağı dizinin üstünə qoyması kifayət idi ki, bu uşaq övladlığa götürülmüş hesab edilsin.

Vaqif Nəsimin “Nigarançılıq” hekayəsində deyilir: “Mü-səllim gap elədikcə Sayalının gözündən yaş əriyirdi. Hiss olu-nurdu ki, sakitləşir: Qaldı ki, gəlininə, onun da əlacı var. *Gətirib köynəyindən keçirərsən*, burda qalar bir xeyli nəyimiz var öyrə-dərik, olar bir əskiparalı”.

KRAL LÜTDÜR

Bəzən də “kral” əvəzinə “padşah” işlədilir.

Ifadə ifşa edilən yalançı nüfuzlar, əsaslı olmayan nəzə-riyyələr haqqında, habelə xoşagəlməz həqiqətlər haqqında işlə-dilir.

Danimarka yazıçısı Hans Kristian Andersenin (1805-1875) “Kralın təzə paltarı” və ya “Şahın təzə libası” nağılından yayılmışdır (ruscadan tərcümə edəni C.Məcnunbəyov).

Nağılda göstərilir ki, iki fırıldaqçı kral üçün ən zərif par-çadan paltar tikəcəklərini vəd edirlər. Guya bu paltar yalnız ax-şamlar və ağılı “öz yerində olmayanlar” görə bilməzlər. Bu ya-lançı paltar kral geydikdə bütün saray əhli bu paltarı tərifləməyə başlayır. Əslində isə heç bir paltar yox idi və onlar bu paltarı görmürdülər. Təzə paltar geymiş kral (əslində lüt halda) çıxıb təntənəli şəkildə şəhərdə gəzirmiş. Heç kəs axmaq adını özünə götürmək istəmədiyindən onun lüt olduğunu demirdi. Yalnız bir uşaq “kral lütdür ki” dedikdə hamı aldadıldığını başa düşür.

R.Rza “Dunay sahilindən reportaj” məqaləsində yazırdı: “Öyrənməyə möhtac ikən öyrətmək iddiasına düşmək, özünü hər şeyə bələd, bütün sənət növlərinin bilicisi kimi qələmə vermək mərazi qorxulu məzəddir. Bu iddiada olanlara diqqətlə baxanda görürsən ki, *“Padşah lütdür”*. Belə adamlar ancaq əzbərlədikləri müddəalar, sitatlarla zəngindirilər”.

B.Vahabzadənin “Leninlə söhbət” poemasında deyilir:

Sözün rəngi ilə dərdin, zavalın
Adı da, dadı da dəyişilərmiş.

Sözlər...yalan sözlər...
Çılpaq kralın
Əynində paltar da ola bilərmiş.

KREML XƏYALPƏRVƏRİ

Məlumdur ki, “Kommunizm – Sovet hakimiyyəti üstəgəl bütün ölkənin elektrifikasiyasıdır” müddəasını irəli sürən V.İ.Lenin 1920-ci ildə məşhur QOELRRO planını irəli atmışdır. Ölkədə dağıntı, aclıq və yoxsulluq hökm sürürdü. Buna görə də “təəccüblü deyildir ki, o zamankı şəraitdə bir çoxları Leninin təsərrüfat quruculuğu planını boş utopiya, xəyali bir arzu hesab edirdilər. Məşhur ingilis yazıçısı Herbert Uels 1920-ci ilin payızında Moskvaya gəlmişdi. Onun Leninlə olan söhbətində Rusiyanın elektrifikasiyasından danışılmışdı. İngiltərəyə qayıtdıqdan sonra Uels “Rusiya zülmətində” kitabını yazmış və orada Lenini “Kreml xəyalpərəsti” adlandırmışdı (Vladimir İliç Lenin. Tərcümeyi-halı. Bakı, 1975, səh.624).

KUFƏ ƏHLİ

Bəzən “Kufə xalqı”, “Kufə camaatı” da adlanır.

Məcəzi mənada: etibarsız, sözündən dönən, əhdə vəfa etməyən, vəfasız adamlar.

Kufə ərəb İraqının ən məşhur və böyük şəhərlərindən biridir. Bir zaman xilafətin mərkəzi olmuşdur. Dini rəvayətlərə görə, İmam Əli Kufənin bir məscidində öldürülmüşdür. İmam övladına kömək edəcəklərinə vəd edən kufəlilər sonralar öz sözlərinə əməl etməmiş, vədə xilaf çıxmışlar.

Kufəlilərin etibarsızlığı haqqında daha bir sıra rəvayətlər vardır.

C.Cabbarlının (1899-1934) “Dönüş” pyesində qoca artist Xosrəmməd Gülsabaha deyir: “Mən görürəm ki, sizin sözünüz

haqdır. Neçə kərəm mənə söz demişsiniz, xəlvətdə fikir eləmişəm görmüşəm hələ yaxşı çıxır, ancaq mənim bu yoldaşlarım *Kufə camaatıdır*”.

M.Əliyevin “Dağlar oğlu” əsərində Ruqiyyə deyir:”Bəli. Axı mən özüm də ərdəbilli qızıyam. Inan ki, ərim də ölüb, mən daha bu *Kufə əhlinin* içində nə üçün qalıam?”

Əli Nəzminin “Amandır” şeirində (1910) deyilir:

İnanma qovmi-kəm namə, bu *əhli -Kufə* və Şamə,
Düşərsən axır damə, amandır, qəmküsar olma.

KÜN-FƏYƏKUN OLMAQ

Məcəzi mənada: darmadağın olmaq, alt-üst olmaq, xarabalığa çevrilmək.

Əslində dini ifadədir və dini mənası tamamilə başqadır. Quranda (“Ali-İmran” surəsi, 47-ci ayə) ”kün-fəyəkūn” ifadəsi işlənmiş ki, tərcüməsi belədir:”Ol dedi, oldu”. Guya dünya sözdən (“kūn” sözündən) yaranmışdır.

Görkəmli mütəfəkkir Fəzlullah Nəiminin məşhur “Cavidannamə”sində deyilir:”Ey tərsa, həqq-təala Adəmə 32 hərfə söz demişdir. İsa ruhullah da buna işarə edərək bildirmişdir ki, ilk dəfə göydən yerə enən söz olmuşdur. Allah da həmin sözdən ibarətdir. Mən də o sözdən ibarətəm... O söz ki, Adəmə bildirilmişdir, əzəli və əbədidir. Məsihin bildirdiyinə görə əvvəl Adəmə söz enmişdir. O söz də 32 hərfdən ibarət olmuşdur....Suyun yaşıllığı, odun hərarəti, günəşin işığı göylər və yerlər olmadıqda da, ilahi kəlam və söz olmuşdur. Buna görə Adəmə ilahi tərəfdən bildirilən söz əzəli-əbədi sayılır”.

M.Füzuli yazmışdır:

Gər *kaf ilə nundan* oldu aləm,
Aya nədən oldu *kafü nun həm*.

Ə.Nəzminin bir şeirində deyilir:

Yarəb, nə üçün aləmi, dünyanı yaratdın?
Bir dəfə *dedin* “*ol!*” – yeri, eyvanı yaratdın?

İncildə belə də deyilir: “Hər şeydən əvvəl söz var idi. Söz onun özü idi”.

Əli Nəzminin “Göte və biz” məqaləsində deyilir: “Faust öz kabinəsində oturub İncili (Yeni İncili) almancaya tərcümə etmək istəyir. O, tərcüməyə başlayır. Lakin kitabın başında “Hər şeydən qabaq söz var idi” tezisi ilə razılaşmır və bunu tərcümə etmək istəməyərək “Hər şeydən qabaq fikir var idi” yazmaq istəyir. Lakin bununla da razılaşa bilmir. Fikir yaradanın məhsuludur.

Göte “*Hər şeydən qabaq qüvvət var idi*” yazmaq istəyir, tərəddüd edir. Ən nəhayət, “Hər şeydən əvvəl hərəkət və iş var idi” yazır.

C.Məmmədquluzadənin “Bibiheybət ziyarətgahı” felyetonunda deyilir: “Doğrudan məgər Bibiheybət ziyarətgahını da torpağa qoymaq olar? A kişi, vallah, dünya *kun-fəyəkun* olar. Vallah zəlzələ Bakını dağıdır”.

M.İsmayılovun “Ağ yapıncı” romanında deyilir: “Münəvər...özünü saxlaya bilmədi: – Sən nə eləyirsən, ata! – dedi. – Onlar sənin özünün ev-eşiyini *kün-fəyəkun eləyərlər*. Güc onlar dadır”.

S.Rəhmanın “Molla Nəsrəddin” adlı xatirəsində deyilir: “Mən həyəcan içərisində soruşdum: – Bəs bu təzə gətirdiyimi necə, çap eləmək olmaz?

–Yox!– ...deyə Mirzə Cəlil qəti cavab verdi. – Sən burda ispolkom boyda bir kişini *kun-fəyəkun eləyirsən*. İspolkom kimdir, böyük adam, rayonun böyüyü”.

KÜRD QIZINDAN BELƏ OĞUL?

Gözlənilmədiyi halda müəyyən şəxsdə qabiliyyət, bacarıq müşahidə edildikdə təəccüblə işlədilir.

Tədqiqatçıların fikrincə, bu ifadə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ilə əlaqədardır və Onun haqqında işlənilərək məşhurlaşmışdır. Şair özü anasının “kürd qızı” olduğunu iqrar edərək “Leyli və Məcnun” poemasında yazmışdır:

Çon madəri-mən rəiseyi-kord,
Mədər sifətanə pişə-mən mord.

Bu beyt S.Vurğun tərəfindən belə tərcümə olunmuşdur:

Kürd qızı anam da bizi tərk etdi,
Bir ana qəlbiylə dünyadan getdi.

H.B.Zərdabi 1876-cı ildə yazmışdır:”Postoy” qəzetində...mən yazdığım qəzeti oxuyurdun. Əlhəqq, çox yaxşı inşa eləmişdim və o qəzeti çıxardan bu səbəbə məni tərif edib deyir ki, mərhəbə, *kürd qızından belə oğul*, müsəlmanda belə qabiliyyət...”

S.Vurğunun “Vaqif” pyesində Eldar qaçaqlardan Kürd Musa haqqında və ona müraciətlə deyir:

Can ay Musa, gözüm Musa,
Sənə yoxdur sözüm, Musa.
Kürd qızından belə oğul?

Q

QABAĞINA QOZ QOYMAQ

Əşyaların köməyi ilə hesablama işində mnemonik (yaddaş) işarələrdən bütün dünya xalqları bu və ya başqa dərəcədə istifadə etmişlər. Bu hesablama üsullarından ən sadəsi və daha geniş yayılanı heyvanları saymaq üçün qamışlardan istifadə edilməsi üsuludur. Bundan başqa, həm də noxud, daş, balıqqulağı, qoz və s. vasitəsi ilə sayma işi mümkündür. Danışiq dilində “say, yerinə qoz qoy” ifadəsi işlənir ki, bu ifadə də elə həmin hesablama tərzii ilə bağlıdır.

“Qabağına qoz qoymaq” birləşməsi üstün gəlmək, qalib çıxmaq mənasında işlədilir. Bu ifadə ilə əslində hesablama işində real əşyaları deyil, bu əşyaları əvəz edən yaddaş işarələrini nəzərə çarpdırmq məqsədi güdülür.

“Sanılı qoz kimi” ifadəsi də göstərilən hesablama işi ilə əlaqədar formalaşmışdır. “Kirpi” jurnalında bir felyetonda deyilir: “Soruşdum: Sizdə ərizə və şikayətlərin vəziyyəti necədir? Dedilər: Əla! Hamısı sanılı qoz kimi mötəbər yerdə saxlanılır”.

QAÇAQ NƏBİ

Adətən nəvaziş, giley və ya zarafat tərzində uzun müddət gözə görünməyən, başqa yerə gedən adamlar haqqında işlədilir.

Azərbaycan xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin (1854-1896) xüsusi adından yayılan bu ifadə ümumiləşərək bəzən də ümumiyyətlə “qaçaq” mənasında işlədilir. Yoxsul xalq kütlələrinə qahmar çıxması, istismarçılara qarşı mübarizə aparması Qaçaq Nəbini el arasında çox məşhur etmişdi. Onun haqqında bir sıra dastanlar, rəvayətlər, qoşmalar, mahnılar, qanadlı sözlər yayılmışdır.

S.Rəhmanın “Nişanlı qız” komediyasında Mindilli deyir: “Canım, bu Qəmər in dərdindən *qaçaq Nəbiyə dönmüşəm*”.

S.Dağlı “Bahar oğlu” romanında göstərir ki, vaxtilə Dağıstana çıxıb getmiş artist İsmayıl Dağıstanlı teatra qayıtdı, bir-baş a ədəbi hissə müdirinin otağına gedib:– Salam, Cəfər qardaş, – dedi, – mən gəlmişəm.

– Xoş gəlmisən, *Qaçaq Nəbi*, – deyə Cəfər onun əlini sıxdı:– Get Aqşinin rolunu al, hazırla”.

C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında deyilir: “*Qaçaq Nəbi* haqqında el arasında qəribə məsəllər yaranırdı. Biri dostunu gec görəndə məzəmmətlə deyirdi:– Bu balam, yenə *Qaçaq Nəbiyə dönmüsən ki!* Biri gec gözə dəyəndə tanış ı onu danlayırdı:– *Qaçaq Nəbi kimi yenə tapılmırsan ha!..*

Biri isə dostu ilə gec-gec görüşəndə ərkyana soruşurdu:– *Ay saqqalı ağarmış, sən də mənə Qaçaq Nəbisən? Bir gör ün də!..*”

QA! – DEYƏNDƏ ƏT, QU! – DEYƏNDƏ SU VERMƏK

Məcəzi mənada: bütün istəklərini yerinə yetirmək, bütün şıltaqlıqlarına dözmək.

Atalar sözü sırasına keçmiş olan bu ifadə qədim Azərbaycan xalq nağılı “Məlik Məmməd”lə əlaqədar yaranmışdır. Nağılın qəhrəmanı Məlik Məmməd qaranlıq dünyaya düşür. Zümrüd quşu onu işıqlı dünyaya çıxarmağa söz verir. Bu şərtlə ki, Məlik Məmməd “qırx şaqqa ət, qırx tuluq su” hazır etsin. Məlik Məmməd bunları hazırlayır, Zümrüdün belinə minib qaranlıq dünyadan uzaqlaşmağa başlayır. “Elə quş ha vaxt “qa” – dedi, Məlik Məmməd ətdən verdi, “qu” – dedi, – sudan verdi”.

“Səməndər quşunun nağılı” felyetonunda C.Gözəlov yazmışdır: “Həmin qoşa simurğlar bu dəfə məni qapıdan yox, pəncərədən çıxarıb xilas elədilər. İki rahat qanadın üstündə uzun müddət uçdum. Simurğlar “*qa*” *deyəndə* onlara bir parça ət,

“*qu*” *deyəndə* bir udum su verdim. Bu minvalla gəlib varid ol-
duq bir rayona. Rayonun üzərində bir neçə dövrə vurandan sonra
endik tikinti rəisinin qəbul otağına”.

M.Möhsünün “Təntənəli açılış” hekayəsində deyilir: “Ti-
kintinin rəisi “*qa*” – *deyəndə* əlaqədar təşkilatlar daş verirdi,
“*qu*” – *deyəndə* sement verirdi, “*mu*” – *deyəndə* mərmər göndə-
rirdilər, “*du*” – *deyəndə* dəmir yollayırdılar”.

QALX, EY LƏNƏTLƏ DAMĞALANAN ACLAR VƏ QULLAR DÜNYASI

Sov.İKP və beynəlxalq proletariatin himni olan “İnterna-
sional” bu sətirlərlə başlayır. Fransız sosialist şairi Ejen Potye
(1816-1887) həmin şeiri 1871-ci il iyun ayının 3-də yazmışdır.

“İnternasional” 1917-ci ildən 1944-cü ilə qədər SSRİ-
nin dövlət himni olmuşdur. 1944-cü ildən partiya himni hesab
olunur.

“İnternasional” şeirini Azərbaycan dilinə ilk dəfə 1919-
cu ildə Feyzulla Səcid tərcümə etmişdir. Həmin tərcümədə bu
şeir dilimizdə 30 ilə qədər bir müddətdə oxunmuşdur. Əsər belə
başlayır:

*Qalx, ey lənətlə damğalanan
Aclar və qullar dünyası,
Olmaz bizlərə çarə, imdad
Allahlardan, padşahlardan,
Ancaq biz olarıq azad
Öz qüvvəmizlə hər an...*

“İnternasional”ı ikinci dəfə dilimizə xalq şairi S.Rüstəm
çevirmişdir. Bu məşhur əsərdəki ifadələr, misralar ədəbi-bədii
dilimizdə geniş yayılmışdır.

Camal Yusifoğlu özünün “İnternasional” adlı şeirini belə başlayır:

Qalx!
Ey nifrətlə damğalanmış
Aclar dünyası.
İnternasional çalın,
Çalın İnternasional!

QALİBLƏRİ MÜHAKİMƏ ETMƏZLƏR

Başqa sözlə: mühüm, əhəmiyyətli iş görmüş adamı bəzi qaydaları pozmaqda təqsirləndirmək olmaz.

Bəzi tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, Suvarov 1773-cü ildə feldmarşal Rumyantsevin əmrinə etina etməyərək türk qalası Turtukanı almışdı və məhz əmri pozduğu üçün hərbi məhkəməyə verilmişdi. Guya II Yekaterina bu münasibətlə yuxarıdakı ifadəni işlətmiş və sonralar bu ifadə məşhurlaşmışdır. Tarixi sənədlər bu rəvayətin doğruluğunu təsdiq etmir və bu rəvayət də əslində Suvarov haqqında uydurulan lətifələrdən hesab edilir.

Bəzən bu ifadənin müəllifliyini Makedoniyalı İsgəndərə isnad edirlər. Bu mülahizə də tam sübut olunmamışdır.

C.Əlibəyovun “Mənim analı dünyam” romanında Xallı (Mənzər) ilə Zaman arasında belə bir dialoq vardır:

– İxtiyar sahibi olsaydım, bütün təqsirlərindən keçərdim.

– Nə təqsirimdən?

– Əsgərlikdə çox qol-qanad açmaq təqsirindən. Deyir-mişsən ki, nə varsa cəbhədə heç nə man deyil, nə iş tutursan tut. Qayıdandan sonra hamısını qurban edəcəklər cəbhədə vuruşmağına. *Qalibləri mühakimə etməzlər*. Sən də belə fikirləşmişdin?”

Ə.Babayevanın “Adamlar və talelər” romanında deyilir: “Əliyar Əliyarov Afurca üzərində şimşək çaxdıran, dolu tök-

dürən qara buluda oxşayırdı. Qaşı-qabağı açılmırdı. O bilirdi ki, *qalibə cəza, töhmət yoxdur*”.

QANADLI SÖZLƏR

İfadə qədim Yunanıstanın əfsanəvi şairi Homerin (e.ə.IX əsr) “İliada” və “Odisseyə” əsərlərində dəfələrlə işlənilmişdir. Homer o sözlərə “qanadlı” deyirdi ki, onlar çox sürətlə xalq içərisində yayılır.

Sonralar bu ifadə mənasını dəyişmiş, filoloji termin mənası kəsb etmişdir ki, bu işdə alman filoloqu Georq Buxmanın (1822-1884) çox böyük rolu olmuşdur. Bundan sonra ədəbi-bədii mənbələrdən, tarixi sənədlərdən yayılıb məşhurlaşan söz və ifadələrə “qanadlı sözlər” deyilməyə başladı.

Ədəbi dilimizdə bu ifadəni ilk dəfə S.Vurğun işlətmişdir. “İnsan” dramında zabıt İslam şair Cəlal haqqında deyir:

“Cəlal yaxşı bilər...kişi şairdir!
Qanadlı sözlər də ona daırdır...”

Müasir dilimizdə bu ifadə geniş yayılmışdır.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanının bir yerində deyilir: “Qüdrət, xeyirli müalicə üsullarından çox *qanadlı sözlər* öyrənmiş bu həkimə istər-istəməz qəzəblə baxdı, ancaq ona demək istədiyi acı sözü uddu”.

Bu ifadə ilə əlaqədar ədəbi-bədii dilimizdə “qanadlı kəlmələr”, “qanadlı misralar”, “qanadlı mahnılar” ifadələri də yaranmışdır.

H.Mehdinin “Yeraltı çaylar dənizə axır” əsərində deyilir: “...Gənclərdən bəziləri...” “Səyavuş” əsərindən məşhur, *qanadlı misraları* xatırlayırdılar.

Bir göyərçin əsir etdi qartalı
Gözəllik naminə, sevgi naminə”.

Qabilin “Nəsimi” poemasında deyilir:

Şair Əla, əziz qardaş, böyük həmfikir!
Gəl, *qanadlı kəlmələri* qoyaq bir yana.
Bir-birini mədh eləmək lazım deyildir,
Bir-birinin cövhərinə vəqif olana...

V.İ.Lenin “Mülk qonşuları” məqaləsində (1914) yazmışdır: “Elə qanadlı sözlər olur ki, bunlar çox mürəkkəb hadisələrin mahiyyətini heyvət ediləcək qədər sərrast ifadə edir” (Əsərlərinin tam külliyyatı. İyirmi beşinci cild, səh.138)

QARADABAN

Adətən uğursuzluq gətirən, ayağı ağır, bədsüküm (şəxs) mənasında işlənən bu ifadə əslində qədim mövhumı inamlarla əlaqədardır.

Qədim görüşlərə görə gecə vaxtı anadan olan şəxslər qaradaban hesab edilirdilər. Guya belələrinin ayağı düşərli olmur, onların hər hansı bir yerə getməsi, hər hansı işi başlaması uğursuzluqla nəticələnirmiş. Bunun əksinə gündüz doğulan kəslər şükümlü, əliyüngül hesab edilirdi. Ticarət işində ən əvvəl, xüsusilə səhər-səhər belələri ilə alver etməyə cəhd göstərirdilər. “Süftə”ni də bu əliyüngüllərdən (ayağı ağırlardan yox) almağa çalışırdılar.

S.Rəhimovun “Saçlı” romanında Əlisa deyir: “Bax bu kişinin ayağından hamısı düzələcəkdir. Nədən ki, ayaq çox yaxşı şeydir. O kişinin ayağı düşübdür. Dünyada da təfəvüt, özüm ölüm, ayaqdadır. Ayaq var ki, *qaradabandır*, düşmür ki, düşmür. Baxırsan ki, yox, birdən, haradansa sel gəlib uçurub ev-əşiyi apardı. Niyə? Baxırsan ki, gəlinin ayağı bu evə düşməyibdir. Ancaq gəlin var ki, evə qədəm basanda, bax, belə quru bir yerdə gül-güzarlıq başlayır”.

B.Bayramovun “Fövqəladə hadisə və ya çöl pişiyi” romanında deyilir: “Təzəgül xalaya kağız yollayan bazardakı qoca sandıqçı idi. Lap onu üzdən tanıyırdım. Dedilər ki, *qaradabandır*, bir-birinin ardınca üç cavan gözəl-göyçək arvad alıb, heç hansı dörd ili başa vurmayıb”.

QARAGÜNLÜYÜNÜ QABLAŞDIRMAQ

Başqa sözlə, hər cür çətinliyə, əziyyətdə hazır olmaq; məhrumliyyəti, təhlükəni göz önündə tutmaq.

İfadənin çox müxtəlif variantları işlənir. Birinci komponent qaragünlük // qara gün//qaranlıq, ikinci komponent qablaşdırmaq//qablamaq//qavramaq variantlarında çıxış edə bilər.

Dilimizdə “qara gün” və “ağ gün” ifadələrinin tarixi qədimdir və bir sıra başqa xalqlarla müştərək olan inamlarla əlaqədardır. “Qaragünlülük” isə bu qara gün üçün əvvəlcədən hazırlanan, ayrılan azuqə, rizq, məhsul və s.-dir ki, bunları qablaşdırmaqla gələn qara günü yola vermək mümkündür.

M.Ə.Möcüzün “Boşla, gedə” şeirində deyilir:

Səlamün almasa molla, *qara günün qabla*,
Üzüvi qırxmasa dəllək, yamanı boşla gedə.

Mir Cəlalın “Təzə şəhər” romanında deyilir: “Ağa dağ yolları ilə gedib həm pristavla, həm də qubernatorla görüşmüşdü. Hələ yollarda ikən *qaranlığını* bir də *qabqarmışdı*”.

B.Bayramovun “Cıdır düzü” romanında deyilir: “Ağulaqlar evinin ətrafındakı uçuqların ara-bərəsini Kəniş qoruyurdu, öz inəyinə, camışına ot çalıb qış tədarükünü görürdü. Elə ki, yazçıların ailələri gəlirdi, Kəniş *qara gününü qabqarırdı*”.

Bir felyetonda (“Kirpi”, 1978, №21, səh.4) deyilir: “Bunları bəri başdan deyirəm ki, indidən *qara gününü qablaysan*”.

Qərib Mehdiyevin “Muştuluq” hekayəsində kolxoz sədri Murtuzun düşüncələri belə verilir: “Evim yıxıldı...daha güzəştə gedən tapılmaz. Yavaş-yavaş *qara günümü qavqarım*”.

Qədim romalılarda geniş yayılmış adətlərdən biri xoşbəxt günlərin ağ daşlarla qeyd olunması idi. Ağ daşla qeyd olunan günə Albo dies notanda lapillo deyilirdi.

Şair Persi “Satirlər” əsərində yazırdı: “Əziz Makri, sən bu günü yaxşı daşla qeyd elə; Bu işıqlı gün sənin ömrünün bir il uzadacaqdır”.

Plini “Məktublar” əsərində yazırdı: “Ey əziz gün, mən səni ən şəfəqli daşla qeyd etməliyəm”.

Şair Persinin sözlərini şərhçi belə izah edir ki, qədim kritlilər həyatın mənasını şadlıqda, sevincdə görür və bununla əlaqədar yaxşı, xoş günü ağ daşla, kədərli, qəmli günləri qara daşla qeyd edirdilər. Ən axırda daşları hesablamaqla il ərzində xoş, sevincli və qəmli günlərin miqdarını müəyyənləşdirirdilər. Onlar yalnız xoş, yaxşı günləri ömürdən hesab edirdilər. Dili-mizdə “ağ gün”, “qara gün”, “o gün ömrümə yazılmasın” və s. kimi ifadələr həmin adətin izlərini əks etdirir.

M.Ə.Möcüzün “Ağalar” şeirində deyilir:

Fərşi, qabı satdıq verdik – kömürə,
Allah, *yazma bu günləri ömürə*.

Qədimdə yaxşı, xoş günlər həm də ağ təbaşirlə qeyd olunurdu. Horatsi “Odalar” əsərinin birinci kitabında yazırdı: “Qoy bu gözəl gün ağ işarə ilə qeyd olunsun”.

QAYIŞBALDIR

Məcəzi mənada: arıq və yorulmaz, dözümlü adam.

Azərbaycan xalq nağıllarında iştirak edən qara, möhkəm, arıq, yel kimi gedən, yorulmaz adam surətindən yayılmışdır.

Bu obraz haqqında “Şahnamə”də məlumat verilmişdir. Burada deyilir ki, İsgəndər həbəş ölkəsinə getmiş və orada qayışbaldırlar (nərməpayan) adlanan bir xalqa rast gəlmişdi.

“Min bir gecə” nağıllarında qayışbaldır meşələrdə, yol kənarlarında rast olunan, yarıdan yuxarısı insan, yarıdan aşağısı quyruqlu olması ilə fərqlənən bir varlıqdır. Adətən yolda adam görün kimi yerə oturur, əldən-ayaqdan düşdüyünü söyləyir, yazıq-yazıq baxır, tərpnə bilmədiyini işarə ilə başa salır, onu dalına almalarını xahiş edir. Elə ki, şəxs dalına mindi, quyruğunu onun belinə dolayır. Qayış kimi nazik ayaqlarını da boğazına sıxır, daim hərəkət etməyə məcbur edir, beləliklə, onu yorub əldən-dildən salır və sonra diri-diri yeməyə başlayır. Nağıllarda qəhrəmanlar müxtəlif yollardan istifadə etməklə onların əllərindən xilas olurlar.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında (azərbaycancaya tərcümədə) bu söz işlədilir:

(Qoca) dedi:”Qayış (pillələrlə) sivişib yuxarı qalx,
Bu gecə sən də *qayışbaldırlıq et*.
Sonra bu uzun nərdivanı yerdən yuxarı çək
Ki, heç kəs *qayışbaldırlıq edə* bilməsin”.

Kitaba şərh yazan R.Əliyev bu sözü belə izah edir:”Qayışbaldır – ayaqları qayış və ya tisməli olan qulyabanı. Qayışbaldırlar özləri ayaq üstə durub yol gedə bilmirlər, buna görə də yoldan keçəni azdırıb-aldadıb onun boynuna minirlər. Qayış ayaqlarını onun belinə dolayıb yolçunu ölə qədər sürürlər”.

S.Vəliyev “Mən necə dirildim” povestində yazmışdır:”Zülfəli məktəb yoldaşım idi. Ona “*qayışbaldır*” deyərdik. Qarayanız, uzun, arıq bir adamdır”.

QAZAN YETİMİ

Rus dilindən tərcümə edilmiş bu ifadə başqalarında özünə qarşı rəhm oymaq üçün özünü bədbəxt göstərən adamları səciyyələndirir.

1552-ci ildə İvan Qroznı tərəfindən göndərilən qoşunlar Qazan çarlığının paytaxtı Qazan şəhərini fəth etmişdi. Beləliklə, çox geniş Qazan çarlığı ərazisi Moskvaya tabe edilmişdi. Qazanda yaşayan tatar zadəganları tezliklə saraya yol tapmaq, öz dövlətlərini artırmaq üçün müxtəlif üsullar axtarmağa başlamışdılar. Bunların çoxu xristianlığı qəbul etmiş, bir hissəsi çara, saraya yaxın olmaq üçün Moskvaya köçmüşdü. Moskvaya köçməkdə məqsəd çox zaman özünü zavallı kimi göstərərək, saraydan sədəqə qoparmaq idi. Yuxarıdakı ifadənin meydana gəlməsinin səbəbi də elə budur.

Ruhulla Axundov RK (b) P XII qurultayında çıxışında (24 aprel 1923-cü il) demişdir:” İndi Gürcüstanda təmayül Zaqafqaziya Federasiyası məsələsinin həlli sahəsinə keçir. Təmayülçülər burada özlərini rus proletariyatının hegemonluğuna can atan, Rusiya Kommunist Partiyası ətrafında, bütün Sovet Respublikası ətrafında birləşmək istəyən *Qazan yetimləri* kimi göstərdilər, onlar birləşmənin əleyhinə deyildilər, amma bu birləşmənin Zaqafqaziya Federasiyası vasitəsi ilə olmasını istəməirlər”.

QAZLAR ROMANI XILAS ETMİŞLƏR

Adətən birisinə keçmiş xidmətlərinə görə və ya valideynlərinin, qohumlarının xidmətlərinə görə müəyyən güzəşt, üstünlük verildikdə işlənir.

Bəzən də “bizim babalarımız Romanı xilas etmişlər” – deyirlər.

Dilimizdəki “qazdan ayıq” ifadəsi bu quşların xarakterik cəhətini əks etdirir.

Yuxarıdakı ifadənin yaranması tarixi bir hadisə ilə əlaqədardır: B.e.ə.390-cı ildə Romaya şimaldan qall tayfaları gözlənilmədən basqın edirlər. Onlar cingiltili musiqi və vəhşiyanə bağırışlarla romalılarda elə bir dəhşətli qorxu yaratmışdılar ki, kiməsə müdafiə olunmaq fikrinə düşməmişdi. Təkcə sərkərdə Manliyin kiçik bir dəstəsi Kapitolidə qalıb vuruşur, düşmənin həmlələrinin qabağını müvəffəqiyyətlə alırdı.

Rəvayətə görə Kapitolini ala bilməyən düşmənlər hiyləyə əl atırlar, zəif müdafiə edilən bir yer tapıb Kapitoliyə girmək istəyirlər. Bu zaman Yunona adlı ilahənin məbədidəki qazlar düşmən əsgərlərini gördükdə elə bir hay-küy salırlar ki, yatmış qarovulçular oyanır və düşməni dəf edirlər. O zamandan Romada qazlar xüsusi ehtiram bəslənir.

İ.A.Krılıovun "Qazlar" təmsilində göstərilir ki, bir kəndli qazları satmağa apararkən qazlar yoldan keçənlərə şikayətlənirlər. A.Şaiqin tərcüməsində təmsilin bu yeri belədir:

– Bu dünyada varmıdır bizdən də talesiz qaz?
Neçün bu kəndli hörmət və nəzakət anlamaz?"

Allahverdi Hacıyevin "Qaz və anket" təmsilində deyilir:

Bir qaz girərkən işə,
Anketinə həmişə
İftixarla yazırdı: "Əcdadımız bir zaman
Xilas edib Romanı yağılardan, yadlardan",
Kadrlar şöbəsinə gözdən qaçmadı bu hal.
Dünyagörmüş bir Qartal
Ona dedi: "Əzizim, əcdadına min əhsən!
Bizə özün etdiyini igidlikdən danış sən".
Biz adi qaz deyilik, etməyir hörmət bizə,
Tarixdə ad qazanmış o nəcib nəslimizə.
Bizim babalarımız Romanı, bil düşməndən –
Xilas etmiş. Romada bayram olmuş o zaman.

- Yoldan keçən soruşdu:– Şikayətçi, bura bax,
Başqa qazlardan nəçün istəyirsiz ayrılmaq?
– Bizim babalarımız...
– O hər kəsə bəllidir!
Oxumuşam tarixdə, onu bu dünya bilir.
Söyləyin, ancaq sizdən dünyaya nə fayda var?
– Qurtarmışdır Romanı babalarımız qazlar...
– Bəs siz nə etmişsiniz?
– Bizlər heç bir şey.
– Aha!..
Sizin ki, bir kimsəyə xeyriniz yoxdur, daha
Ata-babanız ilə öyünməyin bu qədər!..
Onların xidmətinə böyük hörmət etdilər,
Onlar xilas etdilər Romanı ad qoyaraq
Sizin ətiniz isə qovurmalıqdır ancaq!”

V.İ.Lenin “Otzovizm və allahquruculuq tərəfdarları fraksiyası haqqında” əsərində yazmışdır:”İndi Maksimov yoldaş:”Populyar fəhlə qəzeti “Vperyod”un keçmiş redaktoru”– deyər imza edir və bununla oxucuya xatırlatmaq istəyir ki, bilin, “qazlar Romanı xilas etmişlər” (Əsərlərinin tam külliyyatı. On doqquzuncu cild, səh .111).

QAZ YERİŞİ YERİMƏK

Başqalarına, xüsusən müəyyən cəhətlərdən özündən üstün olanları təqlid etmək, qürrə satmaq; qabiliyyətindən artıq iş görməyə cəhd etmək.

Azərbaycan ornitologiyasında qaz həmişə müsbət qiymətləndirilmiş, gözəllik rəmzi hesab olunmuşdur. “Dədə Qorqud” dastanlarında qaza bənzər qız-gəлиндən bəhs olunur. Xüsusilə, onu yerışı diqqəti cəlb etmiş, başqa quşlardan fərqləndirilmişdir. Bu inamı “əsaslandırmaq” (motivləşdirmək) məqsədi ilə

R.Rzanın “İstək və imkan” adlı aşağıdakı şeirində göstərildiyi (və ya buna yaxın) kimi təmsil yaranmış, təmsildən isə həmin ifadə törəmişdir.

Qazın qaz yerişi var,
Ördəyin ördək.
Hərə öz yerişindən
çıxmasın gərək.
Ağıldan kəm bir ördək
dedi:gərək mən,
qaz sayağı yeriyəm,
elə bu gündən.
Bir silkindi,
düşünü verib qabağa.
Çalışdı yerişində
qaz olmağa.
Başını dik tutdu.
Düşünü hey qabartdı.
Boğazını uzadıb
özünü dartdı.
Bu yolla istədi
Bənzəsin qaza.
Ancaq bəxti gətirmədi.
Çıxmadı yaza.
Çətənəyi partaladı
bizim ördəyin.
Deyən gərək:
neynəyirdin qaz yerişini
Sən, ay yelbeyin!

H.B.Zərdabi “Əkinçi” qəzetində (29 fevral, 1876-cı il) yazırdı: “...Bizim adlarını bəzzaz qoyan kəslər əgər *qaz yerişi* *yeriməyib* öz tavanlarına görə dadistəd etsəydilər, heç fəryad etməz idilər”.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “Deyir *toyuq qaz yerişi* yeriyəndə öz yerişini də itirər”. Kərbəlayı Hatəmxan dəxi nə qədər *qaz yerişi yerimək* istəsə də...öz yerişini itirib uduzmuşdu”.

S.Rəhmanın “Böyük adamlar haqqında düşüncələr” yazısında deyilir: “*Toyuq istəyib ki, qaz yerişi yerisin, paçası ayrılıb...*”

Bir sıra qədim yazılı Şərq mənbələrində bu ifadə bir qədər başqa şəkildədir: “*Qarğa kəklik yerişi yerimək istədi, öz yerişini də unutdu*”.

M.F.Axundovun “Zakirə məktub” şeirində deyilir:

*Yapalaq osmanlı, bəri bax, kişi,
İstəyir yerisin şahbaz yerişi.*

QILINC QALDIRANIN ÖZÜNÜ QILINC MƏHV EDƏR

Əslində İncildə işlənmiş bu ifadə sonralar ən müxtəlif şəkillər alaraq dünyanın bir sıra dillərinə yayılmışdır. Azərbaycan dilində “Qılncdar qılncdan ölər” atalar sözü vardır.

V.İ.Lenin “RSDFP V qurultayına məruzə”də demişdir: “Belə olduqda elə bir adam tapıla bilərdimi ki, sonradan ciddi surətdə məsələ qaldırıb desin: buntçu fəhlə kütlələrinin başçılarına, yəhudi burjuaziyasına satılan, onun vasitəsilə Dumaya öz adamlarını kələklə keçirən qiyafəsini dəyişdirmiş burjua və s. adı qoyub, bu başçılara qarşı buntçu fəhlə kütləsi içərisində kin, nifrət və hiddət doğuran kitabça yolverilməz bir şeydir? Hər kəs belə bir şikayətə başlasaydı, onu ancaq lağa qoyub deyərdilər: təfriqə salmayın, təfriqənin “zəhərli silahına” əl atmayın, ya da sonra, zəhərli qılinc çəkənlərin zəhərli qılıncla da həlak olacaqlarından şikayətlənməyin”(Əsərlərinin tam külliyyatı. On beşinci cild, səh.334-335).

“Kommunist” qəzetində nəşr olunmuş bir yazıda (29.VI.1976) deyilir: “Qədim bir məsələdə deyilir ki, *qılinc qaldıranın özünü qılinc məhv edər*. İndiki Avropada qılinc qaldıranın tək özünün məhv olacağını demək azdır, onunla birlikdə daha kimlərin – düşmənlərinin, dostlarının, müttəfiqlərinin, yaxud sadəcə yaxın və uzaq qonşularının od-alov içərisində həlak olacağını təsəvvürə gətirmək belə mümkün deyildir”.

M.İsmayılovun “Ağ yapıncı” romanında deyilir: “*Qılinc-la gələn qılinc-la qarşılarlar*, ağa,— deyə Nəbi onun ürəyindən xəbər verdi... Usta Dəmir gülümsündü. —Yaxşı dedin. Yağın yağdı kimi qarşılarlar”.

QIRMIZI XƏTT KİMİ KEÇMƏK

İfadə formaca dilimizdə hələ tam sabitləşməmişdir. Bəzən “xətt kimi” əvəzinə “xətlə”, bəzən də “qırmızı” əvəzinə “qızıl” və s. işlənir.

Məktəb jarqonuna məxsus “qırmızı xətt” birləşməsi rus dilinin müvafiq ifadəsinin («красная строка») qarşılığı kimi işlənsə də, ədəbi dilimizdə “sətirbaşı” qəbul edilmişdir. Qədimdə kitabların surətini çıxaran katiblər mətnin birinci sözünü adətən sətirin əvvəlindən deyil, bir az aralı yazırdılar və bu sözü və ya onun ilk hərfini başqa (qırmızı) rəngli mürəkkəblə yazırdılar ki, nəzərə çarpmış olsun. Müasir dövrdə isə yeni fikrə keçilərkən yazını qırmızı xətdən (sətirbaşıdan) yazırlar.

Məcəzi mənada isə bu sözləri bədii əsərdə, nətiqin nitqində, hər hansı adamın əxlaq və rəftarında aydın şəkildə nəzərə çarpan başlıca cəhət, əsas fikir, hakim ideya haqqında deyirlər.

İfadənin məcazi mənası dahi alman ədibi İ.V.Hötenin “Səmimi xasiyyətlər” əsərindən yayılmışdır. Burada göstərilir ki, ingilis gəmilərində yoğun kəndir kanatları elə eşirlər ki, bütün kanat boyu bir qırmızı ip də eşilmiş olsun. Odur ki, bu qırmızı sapı kanatdan ayırmaq mümkün olmur. Kəndir kanatın hər bir

ən kiçik parçasında da bu qırmızı sap bir xətt kimi özünü göstərir. Qırmızı xətt kimi bütün kanat boyu uzanan həmin qırmızı sapa əsasən gəminin İngiltərəyə mənsub olduğu bilinirdi.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində müxtəlif vaxtlarda nəşr olunmuş məqalələrdən misallar veririk: “Bu fikir Romanın sonrakı hadisələrindən *qırmızı bir xətt kimi keçir*”. “Doğruluq, sədaqət, təmizlik, vicdanlılıq, namusluluq, vətənpərvərlik hissi hər iki əsərdən *qırmızı xətlə keçir*”. “Bu ideya dünya ədəbiyyatının bütün şah əsərlərindən qızıl xətt kimi ötüb-keçir”.

Ümumiyyətlə, bu ifadə Vladimir İliçin ən çox xoşladığı və işlətdiyi ifadələrdən idi. Bu ifadə onun əsərlərində doqquz yerdə işlədilmişdir.

QIZIL ƏSR

Bu ifadə məcazi mənada – “xoşbəxt zaman, dərdsiz, ehtiyacsız həyat, gözəl dövrən” mənasında işlədilir.

Qədim insanların təsəvvürünə görə, dünya yaranandan bəri üç müxtəlif dövr keçirmişdir. Birinci dövr “qızıl əsr”, ikincisi “mis əsr”, üçüncüsü isə müasir dövr – “dəmir əsridir”. Son dövr amansız dövrdür. Halbuki ilk dövrdə – qızıl əsrdə insanlar dərdsiz-qəmsiz yaşamış, gözəl günlər keçirmişlər. Guya o zamanlar bədbəxtlik, müsibət, qanun, cinayət, qorxu, aclıq, müharibə yox imiş. Qədim yunan şairi Hesyod, Roma şairi Ovidi və bir çox başqaları bu dövrü geniş tərənnüm etmişlər. Hesyod məşhur “İşlər və günlər” poemasında qızıl əsr haqqında yazmışdır: “Adamlar da allahlar kimi dərdsiz, kədərsiz və zəhmətsiz yaşayırdılar. Vaxtlarını kefdə-damaqda keçirirdilər...Zəngin torpaq öz-özünə bol məhsul verirdi”.

Keçmişin belə idealizə edilməsi “Avesta”da da özünü göstərir. Burada deyilir ki, birinci insan və birinci hökmdar olan Yima bütün yer üzünə sahib idi. Onun dövründə insanlar həmişə gənc (həmişəcavan) qalır, ölümün nə olduğunu bilmirdilər, təbi-

ətdə də əbədi, daimi bahar (həmişəbahar) var idi. Torpaq çox zəngin məhsul verirdi. Həyat sevinc və səadətdən ibarət idi. Lakin bu xoş günlərin nəhayəti, sonu gəlib çatdı. Əhrimən öz şaxtası və qarı ilə insan səadətinə son qoydu.

Ən qədim Şumer (habelə Babil) əfsanələrində keçmiş dövrlər idealizə olunur, “qızıl əsr” adlandırılır. Məsələn, “Qızıl əsr haqqında” adlı qədim Şumer poemasında göstərilir ki, qızıl əsr dövründə “nə ilan, nə əqrəb, nə goreşən yox idi, aslanlar yox idi, nə yırtıcı itlər, nə canavar yox idi, nə qorxu, nə dəhşət yox idi, insanın heç bir rəqibi yox idi”.

İbtidai insanı və qədim dövrü idealizə etmək, “keçən günə gün çatmadığını söyləmək” meylı elmdə də olmuşdur. XVIII əsrin məşhur filosofu Jan Jak Russo da ibtidai dövrü “qızıl əsr” adlandırmışdı.

Hətta indi də tək-tək hallarda bu və ya digər dövr haqqında “qızıl əsr” ifadəsinin işlədildiyinə təsadüf olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi, siyasi və ya publisistik yazılarda keçmiş dövrlərin “qızıl əsr”adlandırılması kökündən yanlışdır.

V.İ.Lenin hələ 1906-cı ildə “Aqrar məsələsi və “Marksın tənqidçiləri” əsərində yazırdı:”İbtidai insanın özünə lazım olan şeyləri təbiətdən sərbəst bəxşiş şəklində aldığı fikri axmaq bir cəfəngiyyatdır və bunun üstündə c.Bulqakovu hətta yeni təhsilə başlayan tələbələr də fitə basa bilərlər. Bizdən qabaq heç bir qızıl əsr olmamışdır və ibtidai insanlar yaşayışın çətinlikləri içərisində, təbiətlə mübarizənin çətinlikləri içərisində tamamilə boğulmuşlar” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Beşinci cild, səh.115-116).

N.Həsənzadənin “Atabəylər” pyesində Qızıl Arslan deyir:

Qızıl sikkələrə həkk olsun gərək
İndi *qızıl dövrü* Azərbaycanın.

C.Bərgüşadın “Siyrilmiş qılınc” romanında deyilir:”Xatiblər minbərlərdə deyirdilər:”Gələcək nəsillər Harunun *qızıl dövründə* yaşayanlara həsəd aparacaqlar”. Kahinlər deyirdilər ki, Şirvin peyğəmbər yenə zühur edəcək və *qızıl əsri* təzədən qaytaracaq. İnsanlar xoşbəxt, dərdsiz, qəmsiz həyat sürəcəklər”.

QIZIL ORTA

Bəzən bu ifadə əvəzinə “etidal” işlənir. Ərəb sözü “etidal” orta hal, orta halda olma, orta həddi gözləmə mənasına gəlir. Yunan fəlsəfəsində orta hədd “qızıl hədd” adlandırılmışdır (“Orta hədd qızıl həddir” –Aristotel).

İfadə hər hansı qərar qəbul etməkdə, xətt-hərəkət tutmaqda, davranışda və s. ifrata varmamaq, risqə getməmək mənasında işlənir.

Əsl, qaynar həyatla yaşamayıb, birtəhər baş girləyənləri-səciyyələndirən bu sözlər əslində qədim Roma şairi Horatsinin irəli sürdüyü başlıca həyat fəlsəfəsinin əsas müddəalarından birini əks etdirir. Horatsinin əsərlərindən dünyanın bir çox dillərinə yayılmışdır. Şair öz lirikasında bu müddəanı irəli atmaqla, müdafiə etdiyi praktik davranış, əxlaq formulunu ifadə etmək istəmişdi.

Sovet yazıçılarının İkinci Ümumittifaq qurultayında (1954-cü il) məruzəsində S.Vurğun demişdir:”İndi bizə həmişəkindən daha çox, poetik fikrin qüdrətli yüksəlişi, bizim bugünkü gözəl həyatımızın və əzəmətli sabahımızın geniş əhatəsi lazımdır. Salamat “*qızıl orta*” fəlsəfəsi, ümumiyyətlə və xüsusən, bədii yaradıcılıq sahəsində qəbul edilə bilməz”.

V.İ.Leninin A.N.Petrosova yazdığı 2 sentyabr 1898-ci il tarixli məktubunda deyilir:”Russkoye Boqatstvo”da (iyul nömrəsində) Ratnerin “Kapital” haqqında məqaləsi də maraqlıdır. Məni bu kimi qızıl orta həvəskarları hər şeydən artıq hiddətləndirir...”(Полное собрание сочинений. Сорок шестой том, стр.16.)

V.İ.Lenin 8.III.1916. tarixli “Henriyetta Roland-Heosta” məktubunda yazmışdır:”Setkin “Gleichheit”də “Simmervald sol qrupu” əleyhinədir:”bolşevik təriqətçiliyi” əleyhinə diplomatik cümlə (!!). Cümlə elə diplomatlıqla qurulmuşdur ki, heç kəs başa düşə bilməz bizim təriqətçiliyimiz nədən ibarətdir!! Setkin Lederburla “Simmervald sol qrupu” arasında “aureamedioeritas”a tərəfdardır. Lakin bunu necə həyata keçirməli – bu barədə bir kəlmə də yoxdur” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Qırx doqquzuncu cild, səh.213.)

QOÇU NƏCƏFQULUNUN KEÇİSİ

Ərköyün, cəmiyyətdə özünü tamamilə sərbəst hiss edən, hərəkətlərində heç bir məhdudiyyət tanımayan adamları bildirməyə işlədilir.

Əli Səbrinin “Xatirələr, duyğular” əsərində deyilir:”...Vaxtilə bu yerlərdə qoçu Nəcəfqulu meydan sulayırdı. Qoçu Nəcəfqulu bütün Bakıya öz zəhmi ilə səs salmışdı. Sənəti qumarxana saxlamaq, bundan gəlir əldə etmək, öhdəsində olan qoçularla xoşlamadığı adamları hədələmək, öldürmək idi. Heç kəs qorxusundan ona yavuş düşə bilməzdi.

Nəcəfqulunun bir keçisi var idi. Bu keçini o qədər harın böyütmüşdülər ki, qabağına nə gəldi buynuzu ilə vurub dağıdırdı. İllah ki, keçisi bazara girəydi. Quba meydanında (indiki Füzuli meydanı) dükançılar bu “məşhur” keçini görəndə kimi dərhal dükanını bağlayıb harasa yollanırdılar. Kimin ixtiyarı vardı keçiyə yaxın dursun. Keçinin qəzəbinə düşər olanı Nəcəfqulu dərhal xirtəkləyə bilərdi. Yadımda bir hadisə olduğu kimi qalıb. İndiki Nizami küçəsinin bir tinində qoçu Nəcəfqulu, o biri tinində isə qoçu Teymur bəy bərk atışırırdılar (“O olmasın, bu olsun” filmi xatırlayın). Nikolayevski (indiki Kommunist) və indiki Çaparidze və başqa küçələr tamamilə boşalmışdı. Hamı qorxusundan qaçıb dağılımışdı. Tarixin ədalətli hökmünə bax!...Başı buludda

gəzən, məğrur görünən, xalqa qan udduran qoçu Nəcəfqulunu mən məhkəməyə gedəndə gördüm. Soyuqdan titrəyən cücəyə dönmüşdü. O zamankı Bakıda varlıların bu cür azgınlığını çox görmüşəm..

...Mən Xolmoqorskda boz, kül rəngli keçilər gördüm, oynaq-laya-oynaq-laya atılıb-düşürdülər, amma qoçu Nəcəfqulunun harın keçilərinə bənzəmirdi bunlar”.

Əfqanın “Katib” romanında deyilir:”...Asfalt səkinin üstündə iki ortayaşlı kişi bərbəzəkli bir ağ “Volqa”-nı yuyurdu...Fəhlələr suyu təzyiqlə gələn yanğın şlanqını saymaz-yana sağa, sola çevirib, istidən və bekarçılıqdan darıxmış adamların üst-başlarını isladırıdılar. Söylənən çox, sözə qulaq asan yox idi.

– Ə, adam olsana...

– O adam niyə olur? *Qoçu Nəcəfqulunun keçisidir...*”

QORDİ DÜYÜNÜ

Hər hansı çıxılmaz, dolaşlıq vəziyyət haqqında belə deyilir.

Qədim əfsanəyə görə, orakul frikaliyalılara məsləhət görmüşdü ki, araba ilə Zevs ehramına doğru getməkdə olan birinci adamı padşah seçsinlər. İlk rast gəlinən şəxs sadə kəndli Qordi olduğundan onu hökmdar elan etmişdilər. Taleyində mühüm rol oynamış arabanı Qordi Zevsin ehramına qoymuş, onun dişləsinə boyunduruq keçirmiş və ona dolaşlıq bir düyün vurmuşdu. Orakulun fəalına görə, bu düyünü açan bilən şəxs bütün Asiya ölkələrinə sahib ola biləcəkmış. Rəvayətə görə Makedoniyalı İsgəndər qılıncı ilə düyünü kəsib atmış və deməli, bu çətin işi çox asanlıqla həll etmişdi.

S.Vəliyevin “Düyünlər” romanında belə bir dialoq vardır:”– Mən əminəm ki, sən hər düyünü açmağa qadirsən.

– Birdən eləsi oldu ki, açan bilmədim, bəs onda?

– İsgəndər Zülqərneyn kimi edərsən. Qordiyev düyünü yadımdadırmı? Qordiyev adlı şah işi elə düyün salardı ki, onu heç kəs açə bilməzdi. O demişdi ki, kim bu işin öhdəsindən gəlsə, bütün Asiya onun olacaqdır. İsgəndər Zülqərneyn qılcını çıxarıb bir zərbə ilə düyünü iki yerə böldü”.

V.İ.Lenin “Xalqçılığın iqtisadi məzmunu və Struvenin kitabında onun tənqidi” əsərində (1895) yazmışdır:”...”kəndlilərin” özləri arasında bu istehsalın bölgüsü elə mürəkkəbdir ki, ümumən və orta hesabla müsbət olan şey (icarə), kütlələr üçün mənfi olur, c. Struve isə ictimai münasibətlərin bu dolaşmaq torunu açmaq üçün onu Qordi düyünü kimi kəsir, abstrakt və ən əsassız bir mülahizə ilə həll edib deyir:”İstehsal kifayət qədər deyildir” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Birinci cild, səh.511).

QOY FIRTINA DAHA ŞİDDƏTLƏ GURLASIN

İfadə M.Qorkinin “Fırtına quşu mahnısı” əsərindən yayılmışdır (Tərcümə edən C.Rzaquliyev). Əsər bu sözlərlə qurtarır:

“Külək vıyıldayır...Göy guruldayır... Əngin dəniz üzərində bulud topaları göy alov saçaraq yanır. Dəniz ildırımların oxlarını tutur və öz girdabında söndürür. Bu ildırımların əksləri, odlu ilan kimi qıvrıla-qıvrıla dənizdə yox olur.

– Fırtına! İndicə fırtına qopacaq!

Bu, qəzəblə uğuldayan dəniz üzərində çaxan, ildırımlar arasında məğrur-məğrur süzən Fırtına quşunun səsidir, bu qələbə peyğəmbərinin bağırmasıdır.

– *Qoy fırtına daha şiddətlə gurlasın!*”

V.İ.Lenin “Fırtına qarşısında” məqaləsində (1906) yazmışdır:”Bütün əlamətlər göstərir ki, biz böyük mübarizə ərəfsindəyik. Bütün qüvvələrdən istifadə edilməlidir ki, bu böyük mübarizə eyni zamanda, mütəşəkkil olsun, böyük Rusiya inqilabının bütün böyük mərhələlərində olduğu kimi, kütlənin eyni

qəhrəmanlığı ilə davam etsin. Qoy liberallar yalnız hökuməti hədələmək üçün bu gələcək mübarizəyə qorxaqlıqla işarə etsinlər, qoy bu məhdud meşşanlar “ağıl və hissiyyatlarının” bütün qüvvəsini yeni seçkilər gözləməyə sərf etsinlər, – proletariat mübarizəyə hazırlaşır, fırtınanı sıx sıralarla və qətiyyətlə qarşılayır, döyüşün ən qızgın yerinə can atır. “Qoy fırtına daha şiddətlə gulasın!” (Əsərlərinin tam külliyyatı. On üçüncü cild, səh.378-379).

QOYUN DƏRİSİNƏ GİRMİŞ CANAVAR

Pis, yaramaz, çirkin niyyətini yaxşılıq, ləyaqət pərdəsi altında gizlədən ikiüzlü, riyakar adamları səciyyələndirmək üçün işlədilir.

Əslində İncildən yayılmış bu ifadə qədimdən bəri Şərqdə və Qərbdə geniş yayılmışdır.

V.İ.Lenin “Tətillər haqqında” (1899) əsərində yazmışdır: “Çox vaxt elə olur ki, fabrikaçı var qüvvəsi ilə fəhlələri aldatmağa, özünü onların xeyirxahı göstərməyə, fəhlələri istismar etdiyini kiçik bir sədəqə ilə, yalançı vədlərlə pərdələməyə çalışır. Hər bir tətil həmişə bir zərbə ilə bütün bu yalanları puç edir və fəhlələrə göstərir ki, onların “xeyirxahı” qoyun dərisinə girmiş canavardır”. (Əsərlərinin tam külliyyatı. Dördüncü cild, səh.420).

Sədinin “Gülüstan”ında (Tərcümə edəni: Məmmədəğa Soltan) deyilir:

Zahirdə bir yazıq qoyuna oxşar
Arxada sanki bir quduz canavar.

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda (1875) deyilir: “...Bir para cüvəllağı, bir para *qoyun donunda olan qurd*-

lar və şarlatanlar, özlərinin beş günlük mənfəəti üçün böyük bir milləti illərlə əqidəyi-batilədə...saxlayıblar”(İkinci məktubdan).

M.Müşfiqin “Buruqlar arasında” poemasında (1933) xalq düşməni Qəhrəmanov haqqında deyilir:

Burda işləməkdən bir məqsədi var,
Qoyun dərisinə girən canavar
İşləyir, görsəniz necə işləyir.

A.Şaiqin “Xatirələrim” əsərində deyilir:”Molla Həsən ağanın lotuluğu meydana çıxandan sonra Altıbarmaq Seyid hər yerdə onun əleyhinə təbliğat aparıb ağanı biabır edirdi: – Ay müsəlmanlar! *Qoyun dərisinə girən bu ac qurd* Kür qırağındakı o böyük imarəti hansı pulla aldı?

Həmin ifadəyə analogiya yolu ilə “tülkü dərisinə girmək” (Müq.ət:”özünü tülkü ölülüyünüə qoymaq”) idiomu meydana gəlmişdir.

Əsgər Heybətin “Arxalı rəis” hekayəsində deyilir:”Bu minvalla Babaəli qaraja rəis təyin olundu. Bir aylıq yoxlama müddəti qurtarana kimi *tülkü dərisinə girib* buynuzunu gizlətdi və can-başla fəaliyyətə başladı”.

QOYUN SÜRÜSÜ

Öz ağılı ilə deyil, başqalarının hərəkətinə baxıb hərəkət edən, kor-koranə şəkildə bir başçının dalınca gedən adamlara, insan qruplarına deyilir.

İfadə dünyanın bir sıra dillərinə Fransa yazıçısı F.Rablenin “Qarqantua və Pantaquiel” romanı ilə əlaqədar yayılmışdır. Burada təsvir olunur ki, Panurq gəmidə bir sürü qoç aparan Hinduşka adlı tacirlə rastlaşır və onunla söyüşür. Panurq tacirin ən kök qoçlarından birini çox baha qiymətə alıb dənizə atır. Qalan bütün qoyunlar da bunun dalınca dənizə tullanır və beləliklə, sü-

rünün hamısı qərq olur. Bu əhvalat qədim Avropa nağıllarında vardır. Əsərdə həddindən artıq qorxaq, ağlağan, çıxırqan adam kimi təsvir olunan Panurqun adı qədim yunan mifologiyasından meşə allahı Panla əlaqədardır. Yarınsan, yarıheyvan şəklində keçidırnaqlı, uzunsaqqallı və buynuzlu təsəvvür edilən Pan dai-ma çaxnaşma törədir ki, “panika” sözü də buradandır.

M.S.Ordubadinin “Gizli Bakı” romanında Hacı deyir:– Bir buxça qara göndərmişəm, gör onları birtəhər cənazəni basdırmağa gələn fəhlələrin qollarına bağlatdıra bilərsənmi? Qabaqca beş-altı nəfəri yanına çağırıb, əlinə beş-altı şahı bas. Fəhlə tayfası *qoyun kimi bir zaddır*, elə ki, onların qolunda qara gördülər, biri ki, atıldı, o birisilər də onun dalınca atılacaq...

V.İ.Lenin “Lev Tolstoy rus inqilabının güzgüsü kimi” əsərində (1908) yazmışdır: “...əsgər üsyanlarının müvəffəqiyyət qazanmamasının səbəbini zabitlər içərisindən rəhbərlər olmadığına görmək kimi bir rəydən daha yanlış bir şey yoxdur. Əksinə, Narodnaya volya zamanından etibarən inqilabın çox böyük tərəqqisi məhz ondan ibarətdir ki, “qoyun sürüsü” rəislərə qarşı silaha əl atmışdır və onun müstəqilliyi liberal zabitləri olduqca qorxuya salmışdır”(Əsərlərinin tam külliyyatı. On yeddinci cild, səh.228).

H.Cavidin “Şeyda” faciəsində Şeyda mürəttiblərə xitabən deyir: “...Bu dünya çəkişib-çarpışmaq dünyasıdır... Bu gün Yusiflə Musanın boğazlandığını görüb də *qoyun sürüsü kimi* kənardan seyr eliyorsanız; halbuki yarın həpiniz, əvət, həpiniz şu qanlı, şu uçurumlu keçiddən keçməyə məcbur olacaqsınız”.

N.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” pyesində Əsrəf bəy deyir: “Tamaşa edin, divanxanalar qarşısında *qoyun sürüsü kimi* boyun-boyuna düzülüb yığılan kimdir? Müsəlman!..Bir-birinin canına-malına düşmən kimdir? Müsəlman?”

Ü.Hacıbəyovun “Ha fikir edirəm, başa düşmürəm!” fel-yetonunda deyilir: “Ay Filankəs...yadımdadırmı ki, sən mənə ələ salıb söyləyirdin ki, bəli, şəhərimizdə camaat öz xeyir və şərini anlayıbdır, öz dost və düşməni tanıyır və mən də sənə deyir-

dim ki, balam, vallah, inanma, onlar hələ *qoyun sürüsüdür*. Hələ o məqamlar uzaqdır”.

QULYABANI

Dini xurafata görə qaranlıqda vahiməyə düşən adamın gözü-nə canlı kimi görünən qorxunc varlıq. Bu sözün ədəbi dildə tam variantı quli-biyaban (ərəbcə “ğul” və farsca “biyaban”) şəklindədir.

İfadənin danışiq dilinə məxsus variantı isə qulyabanı şəklindədir.

Kitablarda atalar sözləri sırasında, adətən, belə bir ifadə də işlədilir: “Aleybanı –quleybanı, gəl apar sən bu heyvanı”.

Qreta Qəhrəmanovanın “Durna çırağı” povestində deyilir: “Axır vaxtlar söz çıxmışdı ki, vallah-billah, İbrahim gecələr qulyabanırla gəştə çıxır. Onlara iş gördürür – nə bilim, odun yadırır, su daşıdır, hələ desən gecələr yaylıma çıxanda, mal-qaranı onlara tapşırıb gəlir, odu ki, İbrahimin bu vaxtacan bir keçisinin burnu da qanamayıb. Qulyabanılar İbrahim “öl” desə öləsidlər, “qal” desə qalası.

Düzdür, bu vaxtacan Küpçalda öz gözüylə qulyabanı görənlənməmişdi, ancaq hamı bilirdi ki, əcayib-qərayib bir şeydi, bəbəyinin ortasınacan tük basıb, ayaqları tərsinədir, heyvandan qorxmur, adam görəndə əkilir, gündüz gora girir, gecə xortdayıb gəzir....At minməyi xoşlayandı, gecələr atları sarğısı köpük eləyənəcən minib çapır, axırda da yalını hörür. Hansı at yola gəlməsə, paçasının arasına haf buraxır.

Görməyinə qulyabanını öz gözüylə görənlənməmişdi, ancaq qulyabanının öz əlilə hördüyü yal-yalmanı çoxusu görmüşdü. Və hər şeyi yerli-yataqlı, axıracan bilmək istəyən Hümət müəllim bunları bircə-bircə tel-tel yığıb qəzetə bürmələdi, apardı Bakıya, Elmlər Akademiyasına.

Bakıda, Elmlər Akademiyasında Hümmət müəllimə nə dedilər, nə demədilər, ancaq kəndə o, qulyabanının hördüyü yal-yalmansız qayıtdı və başladı məktəbdə uşaqlara aydınlaşdırmağa ki, dünyada qulyabanı, cin-şəyatin və bu qəbildən heç bir inscins yoxdur, atların yalını hörən xırdaca bir heyvandır, şitləyəndə duz axtara-axtara dırmaşır, çıxır atın boynuna, pəncəsiylə atın yalını araşdırır, tərini-toranını yalayır, bir növ gözünün qurdunu öldürür, hörük-mörük də elə bu vaxtı peyda olur. Hümmət müəllim deyirdi ki, elm ancaq bunu təsdiq eləyir, qalanı ki var, cəfəngiyyatdır, gopdur, nağıldır...”

QU NƏĞMƏSİ

Son əsər, istedadın sonuncu təzahürü deməkdir.

Bir sıra qədim xalqların inamına görə qu (qu quşu, sona) ölümündən əvvəl xüsusi bir məlahətlə ötür. Ezopun təmsillərində və digər yunan müəlliflərinin əsərlərində bu barədə çoxlu qeydlər vardır. Ədəbi-bədii dilimizdə lap son vaxtlar işlənilməyə başlamışdır.

Nigar Rəfibəyliyə həsr olunmuş “Mənə üfüqləri ver...” məqaləsində R.Hüseynov yazmışdır: “1981-ci ilin may günləri idi... Festival bayram içindəydi, dünya bahara bürünmüşdü və Nigar xanım bu yaz günlərində ömrünün xəzan çağının nigaran günlərini yaşayırdı.”Ayrılıq” onun *qu nəğməsi* oldu”.

“Qu nəğməsi” anlayışı klassik ədəbiyyatımızda “naleyiqaz” ifadəsi ilə əks etdirilirdi və tamamilə fərqli mənaya (“inandırıcı olmayan”, “yalan”) gəlirdi. M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda deyilir: “Amma nəqli-Xizr bə istilahi-türk, *naleyiqazdır*: dirilik suyu harda idi ki, Xizr içəydi, diri qalaydı?”

Burası var ki, “naleyiqaz” həm də ilkin, həqiqi mənada özünü göstərirdi. İ.A.Krıloun təmsili əsasında Mirzə Ələsgər Növrəsin yazdığı “Məsəl” də deyilir:

Ucalır ərşə sazi *naleyi-qaz*,
Oldular bir-birilə həməvaz.

QUYRUĞUNU KƏSMƏKLƏ TULA OLMAZ KÖPƏK

Atalar sözü hesab oluna bu ifadə Q.B.Zakirin Mixail Petroviç Kolubyakinə yazdığı bir şeirindən yayılmışdır. Şeirdə deyilir:

Adamda insafü mürüvvət gərək
Quyruğun kəsməklə tula olmaz köpək.

İnsan əti yeyib yerikdə bişək,
O madər ki, belə püsək gətirdi.

A.Şaiqin “Bir saatlıq xəlifəlik” pyesində belə bir səhnə vardır: “bir saatlıq xəlifə olmuş“ Malik cibindən dəsmal çıxarmaq istəyəndə qumar aşıqları tökülür. Saraydakılar güclə özlərini gülməkdən saxlayır. Malik bir an özünü itirir.) Vəzir (kənara) *Quyruğunu kəsməklə tula olmaz köpək*”.

QUYRUQLU ULDUZ

Ümumiyyətlə, pis, mənfə, şər qüvvə deməkdir. Həmin ifadə ilə əlaqədar dilimizdə “quyruq doğmaq”, “quyruq doğan ay” və s. kimi ifadələr də işlədilir.

H.Cavidin “Maral” pyesində Turxan bəyin belə bir replikası vardır: “Aldanıyorsın, Nadir, aldanıyorsın! Ah, qadınlara hürriyyət ha?! (Acı qəhqəhədən sonra ciddi və həyəcanlı). Nadir! Nadir! Quyruqlu ulduzlar uğradığı yerləri nasıl zəhərlərsə, nasıl yaxıb yıxarsa, əmin ol ki, sərbəst qadınlar da eyni rolu oynayacaq, eyni fəsad törədəcəkdir”.

Xalq meteorologiyasına görə quyruqlu ulduzun doğması iyunun sonu, avqustun əvvəllərinə təsadüf edir.

Quyruq doğmaqla əlaqədar havalar sınmağa başlayır. Bu inam çox qədim tarixi olan əsatirlərdə əks edilmişdir. M.Övrəngin 1957-ci ildə Tehranda nəşr olunan “Qədim İran bayramları” kitabından aydınlaşır ki, çox-çox qədimlərdə Tir (və ya Tiştər) adlı ulduzu (ehtimal ki, Sirius) nəzərdə tutulur “yağış ulduzu” və ya “yağış ilahəsi” hesab edib ona sitayiş edirdilər. Bu ulduz isə heç də həmişə görünmür. Tir ayında (iyunun sonu – iyulun əvvəlləri) üfüqdə azacıq yüksəlir, yalnız avqustda (və sonralar) görünməyə başlayır.

M.Övrəng göstərir ki, yayın qızmar vaxtı, “istidən ürək partlayanda”, otlar yanıb ağaclar quruyanda üfüqdən baxmaqla Tiştər sanki adamlara xeyir xəbər göndərir, onları ruhdan düşməyə qoymur.

Müqəddəs Zərdüşt kitabələrində deyildiyinə görə, Tiştər əvvəlinci on gecə ərzində gözləri alışıb yanan on beş yaşlı oğlan şəklində görünür, sonrakı on gecədə qızılbuynuzlu camış şəklində görünür, daha sonrakı on gecədə isə qızılqulaqlı və qızıl yü-yənli qəşəng bir ağ at şəkli almış olur ki, bu at Varukata dənizinə tərəf su içməyə gedir. Lakin quraqlığı təmsil edən Apauşa qara və dəhşətli dərəcədə qorxunc bir at şəklində, qulaqları, boynu və quyruğunun tükləri tökülmüş olduğu bir vəziyyətdə Tiştərin qarşısını kəsir.

Döyüşdə əvvəlcə zəif düşüb geriləyən Tiştər allah Ahuramazdanı köməyə çağırır və yenidən döyüşə atılır. Bu zaman pərilər quyruqlu ulduzlar şəklində bədxahlığı təmsil edən div Apauşaya köməyə gəlirlər. Lakin döyüşdə yenə də Tiştər qalib gəlir. Havada dəyişiklik (sərinlik) başlanır. Quyruqlu ulduzların məğlubiyyəti ilə hər şey yaxşılaşır.

Başqa bir qədim inama görə, Tərəzi bürcünün yanındakı kiçik ulduza “quyruqlu ulduz” deyirlər. Guya onu Tərəzi Ülkərdən oğurlayıbmış. Bu quyruqlu ulduz doğandan sonra havalar sərinləyir. Guya o doğmasa, dünya od tutub yanarmış.

L

LAQQIRTI VURMAQ

Söhbət etmək, danışmaq anlayışını mənfi çalarlıqda ifadə etmək üçün işlədilir.

Türk sözləri modelinə tam müvafiq gəlsə də, “laqqırtı” sözünə başqa türk dillərində təsadüf edilmir. Habelə bizim dilimizdə bu sözdən yeni sözlər düzəldilmir. Deməli, bu söz dilimizin sözdüzəltmə və sözdəyişmə sistemində fəal deyildir. Bunun da müəyyən səbəbləri vardır.

“Laqqırtı” sözünün əslı “laqqutı” olmuşdur. Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havalarını tədqiq edən Ə.İsazadə, N.Məmmədov yazırlar: “Lerik rayonunda yayılmış “laqqutı” zərb aləti də xüsusi maraq doğurur. Bu alət taxta səslı ksılofon – zərb musıqı alətləri qrupuna daxil edilə bilər. O da təbil kimi içəridən yonulmuş müxtəlif ölçülü iki tirdən ibarətdır. Bu aləti iki çubuqla onun yuxarı hissəsinə vurulan zərbələrlə səsləndirirlər. Palıd ağacından hazırlanmış bu zərb alətində səsin yüksəkliyi tirlərin həcmi və yuxarı qatların enindən də asılı olur. Laqqutı quruluşuna görə qədim musıqı alətinə daxildir. Onun bu günədək gəlib çatması həmin alətin həyatiliyini bir daha sübut edir. Zənnimizcə, laqqutı müasir ansamblların və xalq çalğı alətləri orkestrlərinin tembr palıtrasını, rəngarəngliyini daha da zənginləşdirə bilər. Bəzi məişət mahnılarının indi də yalnız zərb alətlərinin müşaiyəti ilə ifadə edilməsi, təbil, dəf, laqqutı kimi alətlərin həmin zonada zərb alətlərinin qədim tarixə malik olmasını göstərməklə yanaşı, onların qarşılıqlı əlaqəsini də izləməyə imkan verir”.

Dilimizdə bu sözün müxtəlif fonetik və semantik variantları özünü göstərir. “Ağıldan bəla”nın tərcüməsində belə cümlələr vardır: “– Canım, rəqs nədir? – boş *laqqırtıdır*...””Qulağım

mənasız laqqırtılardan əzab çəkir”. A.Bakıxanovun bir şeirində deyilir:”Boş *laqqırtı* nəyə lazım, xoş gəlsə də hər avaz...”

Azərbaycan Dövlət musiqi mədəniyyəti muzeyinin direktoru D.Mirzəyeva yazmışdır:”Muzeydə diqqət mərkəzində olan eksponatlardan biri də Azərbaycanın bəzi rayonlarında nadir hallarda təsadüf edilən çalğı aləti – *laxqutudur*. Əməkdaşlarımız onu Lənkəran zonasına növbəti ekspedisiya zamanı əldə etmişlər. Laxqutu taxta zərb alətidir, içərisində xüsusi oyuqlar (bunlara rezonans oyuqları da deyilir) açılmış iki düzbucaqlı taxtadan ibarətdir. Onların xarici görünüşü sadədir. Bu taxtaları nazik çubuqlarla döyəclədikdə kifayət qədər güclü səslər alınır. Yerli sakinlərin dediklərinə görə keçmiş zamanlarda Lənkəranda *laxqutudan* geniş istifadə olunurmuş”.

Görkəmli tədqiqatçı N.K.Dmitriyev “laqqırtı” sözünün türk dilləri sxeminə uyğun olmadığını göstərirdi. Türk dillərində “l” səsi ilə söz başlanmaz (təqlidi sözlər istisna təşkil edir). Bu “laqqırtı” sözü də digər türk dillərində yoxdur. N.K.Dmitriyevin zənnincə, bu söz əvvəlcə səsi və bu səsi çıxaran predmeti bildirmiş, sonralar isə metaforik şəkldə işlənməklə nitqi müşayiət edən səsi və nəhayət, nitqin özünü bildirmişdir. Sözü mənaca inkişafını sərrast müəyyənləşdirən alim bu sözü əlaqədar olduğu ilkin predmetdən – laxqutidən xəbərsiz idi.

LİLİPUT

Çox kiçik boylu adam, cırıdan deməkdir. İngilis yazıçısı Conatan Sviftin (1667-1745) “Lemyuel Qulliverin səyahəti” adlı əsərindən (1726) yayılmışdır (Tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə).

Müəllif əfsanəvi lilputlar ölkəsində yaşayan xırda adamları belə adlandırmışdı.

Q.Xəlilovun “Atam və mən” povestində deyilir ki, “atam şalvarını dizlərinin gözünə qədər çıxmayıb palçığı boyaboy

ayaqlayırdı. Aralıdan baxanda o, *liliputlara* oxşayırdı, çünki dizinin gözüünə qədər, hətta bəzən bir az yuxarıya qədər palçığa girirdi”.

Ə.Kürçaylının “Məktəbli uşaq” şeirində deyilir:

Nə qədər liliput Qulliver olub,
Nə qədər Qulliver *liliputlaş*ıb...

LİNÇ MƏHKƏMƏSİ

Başqa sözlə: vəhşicəsinə, qəddarlıqla, amansız şəkildə cəza vermək, mərhəmətsiz divan.

XVIII əsrdə Amerikada Virginiyanın cənub ştatı plantatoru olan Çarlz Linç adlı məhkəmə sədri mövcud qanunlara etina etməzdi. Əlinə düşən hər kəslə özü bildiyi kimi vəhşicəsinə rəftar edərdi. İfadə onun adı və işləri ilə əlaqədar yaranıb geniş yayılmışdır.

Müasir Amerikada zəncilərə və inqilabçı fəhlələrə divan tutmaq adəti olan Linç məhkəməsi yaşayır. Linç məhkəməsinə məruz qalan adamlar döyülür, şikəst edilir, asılır, yaxud diri-diri yandırılır.

Amerika məhkəmə və polisi Linç məhkəməsi tərəfdarlarını nəinki cəzalandırmır, əksinə, çox vaxt onları himayə edir və onların qəddar, vəhşi hərəkətlərini hər vasitə ilə doğrultmağa çalışır.

Bu yaxınlarda “Deyli-teleqraf” adlı bir London qəzetində göstərildiyinə görə, “Linç məhkəməsi” ifadəsinin tarixi daha qədimdən – XV əsrdən başlanır. Özü də bu ifadə İngiltərədə meydana gəlmişmiş. Hadisə belə olubmuş: Holuey şəhərinin Linç fəmilialı meri İspaniyadan öz əziz dostunun oğlunu qonaq çağırırmışdı. Bu qonaq bir qız üstə merin oğlu ilə dalaşmış və onun tərəfindən öldürülmüşdü. Şəhərin meri Linç öz oğlunu bu cinayətə

tinə görə asmağı əmr etmişdi. Lakin bu işi icra etməyə heç kəs cəsarət etməmişdi. Belə olduqda Linç özü bu qərarı icra etmiş, öz əli ilə öz oğlunu asmışdı.

LOĞMAN

Ən qüdrətli, bacarıqlı həkim mənasında ümumiləşmiş bu xüsusi isim əslində Şərqdə çox məşhur olan əfsanəvi həkim və filosofun adıdır. Onun haqqında çoxlu rəvayətlər yayılmışdır ki, bunlar çox zaman Qərbdə Ezop haqqındakı rəvayətləri xatırladır. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar Loğmanı Ezopla eyniləşdirirlər.

Quranda Loğmanın adı bir neçə dəfə (XXI, 80; XXXVI, 10) çəkilir. Müsəlman müəlliflərinin fikrincə, Loğman guya Baurun oğlu olub, min il yaşamışdır. Guya Allah ona müdriklik, peyğəmbərlikdən birini seçməyi təklif eydikdə müdrikliyi intixab etmişdir. Davud peyğəmbərin dövrünə qədər yaşayıb, müdrikliyi də ondan öyrənmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar (Ş.Sami və s.) tarixdə Loğman adlı bir neçə məşhur şəxsin olduğunu göstərirlər.

“Çarəsiz dərdə *Loğman da acizdir*” – atalar sözüdür.

B.Bayramovun “Arakəsmələr” romanında həkim Camalbəyin keçmişi xatırlanırlarkən deyilir: “Bıçaq şəfası, insani mehribanlıq, məlhəmləri və hekayətləri yüzlərlə ağır xəstəni həyata qaytaran loğmanın özü də indi sinəgirlikdən əzab çəkirdi”.

C.Bərgüşad “Bozatin belində” romanında yazır: “Mən təəccüb edirəm ki, yer altında uyuyanlar nə üçün belə *loğman* dağlarda dirilmirlər”.

LORNAN ŞORA FƏRQ QOYMUR

Keçi südünün çürüdülmüşünə, süzməsinə lor deyilir. Lor pendiri isə çürüdülmüş keçi südündən alınan pendirdir.

İfadə ən qədim şeyləri fərqləndirə bilməmək, ümumiyyətlə qanmazlıq anlayışını bildirməyə işlədilir.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında deyilir:”...bir nazənin (gördü). Ağuşu pənir və lur (süzülmüş qatıq) kimi yumşaq idi”.

Xalq dilində adətən körpə uşağı (xüsusilə sonuncu uşağı) oynadanda, atıb-tutanda “Lor-lorudu, şor-şorudu” kimi ritmik sözlər işlədirlər.

LUT ŞƏHƏRİ

Müsəlman dini rəvayətlərinə görə, Lut Məhəmmədə qə-dərki peyğəmbərlərdən biridir. İbrahim peyğəmbərin dostu və arxadaşı imiş. Rəvayətlərə görə, dünyada əhalisi əxlaqsızlıq, ədəbsizliklə məşğul olan beş şəhəri Allah yer üzündən silmişdir. Bu şəhərlərdən biri də Suriyada Lutun yaşadığı və dini təbliğ etdiyi şəhər imiş. Əxlaqsız və dinsizlər arasında Lutun arvadı da varmış. Bu arvad əxlaqsızlıq timsalı kimi ümumiləşmiş və məş-hurlaşmışdır.

H.Cavidin “Maral” faciəsində Qazı deyir:”Müsəlmanlıq – böylə gedərsə, çox sürməz ki, ev-eşiyimiz, *Lut şəhri* kimi yerin dibinə keçər”.

M

MARAFON QAÇIŞI

Uzaq məsafəyə qaçış deməkdir.

İfadə 25 əsr bundan əvvəl baş vermiş yunan-İran müharibəsindən bir epizodla əlaqədardır.

Yunanıstan bir sıra kiçik şəhər – dövlətlərdən ibarət idi. Qüdrətli İran hökmdarı Dara həmin şəhərlərə qoşun yeritmiş, elçilər göndərərək onların tabe olmalarını tələb etmişdi. Afinada

və Spartada Daranın elçilərini quyuya tullamışdılar. Bunu eşidən İran qoşunu marafon çölündə Ellada döyüşçüləri ilə vuruşa girmişdi. E.ə.490-cı ildə baş vermiş həmin döyüşdə sayca iranlılardan az olan, qat-qat pis silahlanan yunanlar qələbə çalmışdılar.

Miltiadın qoşununda cəld qaçma qabiliyyəti ilə fərqlənən Fidippid məşhur olmuşdur. O, nəfəs dərmədən 42, 5 km qaçıb Afinanın mərkəzi şəhər meydançasına çataraq sevinclə “Qələbə” deyə qışqırıb yerə yıxılaraq qəşş etmişdi. Bu təcrübəli qaçağan Fidippidin ürəyi niyə dözə bilməmişdir? Axı müasir idmançıların çoxu üçün bu məsafə çox da ideal deyildir? Məsələ bundadır ki, döyüş ərəfəsində Fidippid müttəfiqlərdən kömək almaq üçün Afinadan Spartaya və oradan da geriye, həm də öz silahlarını çıxarmadan “qaçmalı” olmuşdu. Əsasən dağ aşırımıdan ibarət bu yolda o 200 km. məsafə qət etmişdi. Afinaya qayıdandan sonra isə iranlılara qarşı əlbəyaxa döyüşlərdə iştirak etməli olmuşdu. Onun sonuncu qaçışı xatirələrdə əbədiləşdirilmək üçün “Marafon qaçışı” adlandırıldı. Marafon döyüş gedən yerin – düzənliyin adı idi. Afinanın şimal-şərqində olan bu düzənlikdə Marafon şəhəri sonralar salınmışdır.

Məlumdur ki, o vaxtlar Yunanıstanda antik olimpiya oyunları keçirilirdi, burada idman çox inkişaf eləmişdi. Təbii ki, həmin qəhrəmanı şöhrətləndirmək üçün idmandan yaxşı üsul yox idi. Odur ki, marafon qaçışı yarışları keçirilməyə başlandı, idmanın bu növü qədim olimpiadaların proqramına da daxil edilirdi.

Müasir olimpiadalar təşkil olunarkən proqrama ən uzaq məsafəyə marafon qaçışı keçirmək də daxil edildi. Afinada keçirilən I müasir Oyunlar vaxtı marafon məsafəsi 40 km seçilmişdi. İlk marafon yarışının qalibi yunanıstanlı poçtalyon Spiros Luis oldu. O həmin məsafəni 2 saat 58 dəqiqə 50 saniyəyə qət eləmişdi.

Sonralar marafon yarışları üçün məsafə 40,26 km, 40,2 km, 42,75 km götürülmüşdü. Nəhayət, Parisdə keçirilən VIII Olimpiadadan sonra qərar alındı ki, bu məsafə mütləqləşdirilsin.

Mütləq məsafə Marafondan Afınaya qədər olan 42 km 195 m seçildi. O vaxtdan etibarən, marafon yarışı deyəndə, bu qədər məsafə nəzərdə tutulur.

“*Marafon qaçışı*” ifadəsi məcazi mənada da geniş işlənir. Məsələn, məşhur sovet rejissoru G.Danelyanın “Payız marafonu” filmində heç də marafon yarışlarından bəhs olunmur. “Marafon” sözü burada məcazi mənada çıxış edir. Məmməd İsmayılın “Bu, Osmanın səsidir” yazısı belə başlayır: “Bütün çaylar dənizə can atır. Onlardan dənizə çatanı da olur, yollarda itib-batanı da. Səssiz axanı da olur, hay-küy salanı da...Amma ulu məqsədə doğru arzu yolu birdir. Şairlər də belədir...Sənət zirvəsinə doğru inadlı cidd-cəhdlər *marafon yürüşünü* xatırladır”

M.Aslanın “Ərzrumun gədiyinə varanda” kitabında deyilir:

“Axşamdı. İndi biletdən alıb sənətçilərin, bir növ *marafon yarışı*na baxmaq üçün açıq səmada konsert salonuna keçmişik”.

MATI-QUTU QURUMAQ

Başqa sözlə: təəccüblənmək, bir söz deyər bilməmək, heydən düşmək.

İfadənin əsli “qutu qurumaq” şəklində olmuşdur. Çox müxtəlif və hətta omonim mənalarda işlənən bu sözün bir neçə mənası da ruh, can, həyat qüvvəsi, nəfəs, boğaz (Bakıda “xəsis” mənasında “qanı qutuna çıxmış” ifadəsi işləkdir) deməkdir. Buradan da məlum olur ki, “qutu qurumaq” ifadəsi boğazı qurumaq, nitqi batmaq anlamına malikdir. M.P.Vaqifin bir şeirində “Qutun qurur, nitqin batır, ağlarsan” deyilir.

Bir sıra türk dillərində “qutu uçmaq” ifadəsi qorxmaq, canı çıxmaq, ölmək mənasında işlədilir. Mənanı qüvvətləndirmək məqsədi ilə “qut” sözünə həmqafiyə “mat” ünsürü sonradan bu tərkibə əlavə edilmişdir. Xalq dilinə məxsus belə əlavələr adətən mənanı şiddətləndirmək, intensivlik yaratmaq məqsədi

güddür. “Tələbə çevrilib baxdı və *matı-qutu qurudu*” (“Ulduz” jurnalı).

MEDALIN O BİRİ ÜZÜ

Başqa sözlə, işin digər, ikinci cəhəti, mənfi cəhəti, “iç üzü”.

1511-ci ildə Erazım Rotterdamckinin “Axmaqlığın mədhi” əsəri nəşr olundu. Burada din və hətta Roma papası ələ salınırdı. Bundan sonra üzərində papanın şəkli həkk olunmuş jeton medallar buraxılmağa başladı. Lakin bu medalları tərsinə tutanda (yuxarı hissəsini aşağı çevirəndə) papanın şəkli deyil, şeytanın surəti görünürdü.

Elçinin “Yaxın, uzaq Türkiyə” yazısında deyilir: “Belə bir geriləmə prosesi ilə kosmopolitçilik təmayülü əslində *bir medalın iki üzüdür* və təbii ki, hər ikisi də eyni dərəcədə Atatürk hərəkatının, amalının əleyhinədir, ona yabançıdır”.

M.Aslanın “Ərzrumun gədiyinə varanda” əsərində deyilir: “İşçilər qürbət ölkələrdə qazandıqları paralarla Türkiyədə öz-lərinə ev, əkin-biçin üçün ərazi, minik arabaları alırdılar. Bu, əslində, *medalın cazibəli tərəfi idi*. Axı onun *o biri tərəfi də var*. Türk işçisi ilk əvvəl bax, *o biri tərəfi* görə bilmirdi. Bəli, işin ən faciəli, ən kədərli tərəfi də bax, *bu ikinci üz* də idi”.

MƏNƏ BİR İSTİNAD NƏQTƏSİ VERİN, YER KÜRƏSİNİ MƏHVƏRİNDƏN OYNADIM

İfadə məcazi mənada – əlverişli şəraitdə hər hansı çətin bir işi də yerinə yetirmək olan mənada işlədilir.

Bu ifadə qədim Yunanıstanın ən böyük mexanik və riyaziyyatçısı Arximedın (e.ə. 287-212) dilindən yayılmışdır. Arximedın bioqraflarının göstərdiyinə görə o, uzun müddət ling qa-

nunları üzərində çalışıb, bu qanunları kəşf etdikdən sonra yuxarıdakı sözləri demişdir.

Dilimizdə həmin ifadə sabit deyil, müxtəlif şəkildə dəyişdirilərək işlədilir.

Bu ifadənin tərkibindəki “istinad nöqtəsi” birləşməsinə M.Müşviq öz “Son” şeirində belə işlətmişdir:

Bu yeni il
dünyamızı çevirməkçün
bir istinad nöqtəsi.
Bu illərin əlindədir
kapitalizmin noxtası.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında isə belə ifadə olunur. “Bu ad (Pavel Lavrentyeviçin adı – M.A.) illər boyu Mollayev üçün *istinad nöqtəsi olmuşdu*. Məşhur alimin tapa bilmədiyi bu nöqtəni Mollayev həmin adamda tapmışdı”.

İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında Əhməd və Kipiani vaxtilə üzü olduqları siyasi dərəcələr haqqında belə söhbət edirlər:

– Sən bilən bizim dərəcəyimiz nə üçün tez dağıldı?

– Çünki *istinad nöqtəsi tapmadan Yer kürəsini yerindən oynatmaq istəyirdik*”.

M.Ə.Sabir Sipəhdarın dilindən yazdığı bir taziyanədə deyir:

Arximed:”*Bir nöqtə bləydim ona bilistinad*
Qaldırdım cürmi-ərzi”– söyləmişdir; leyk mən
Qaldırdım büsbütün İranı da, Turanı da
Kisəmə girsəydi ancaq bir beş-on yüz min tümən.

Plutarx yazmışdır: “Bir dəfə Arximed öz qohumu və dostu Sirakuz hökmdarı Gierona yazmışdı ki. bu qüvvə ilə dünyadakı hər hansı bir ağırlığı qaldırmaq olar”. Öz fikirlərinə aludə olan alim bunu da əlavə etmişdi ki, əgər başqa bir Yer kürəsi ol-

saydı, ora keçər və bizim Yer kürəsini öz yerindən qaldıra bilər.

Arximed inanırdı ki, ling qanunundan istifadə etməklə, çox az qüvvə sərf edərək hər hansı kütləni qaldırmaq mümkündür.

Müasir fizika elmi qədim dünyanın ən böyük mexanikinin səhv etdiyini göstərir. Fərz edək ki, Arximedin arzu etdiyi bir istinad nöqtəsi ona verilmişdir və o, lazımı uzunluqda ling hazırlamışdır. Hesablanmışdır ki, Yer kürəsinin kütləsi miqdarında bir kütləni heç olmasa bir santimetr qaldırmaq üçün ən azı otuz min billion il vaxt lazım gəlir.

1755-ci ildə alman filosofu Kant “Ümumdünya təbiət tarixi və göy nəzəriyyəsi” əsərində yazmışdır: “Mənə materiya verir, mən ondan dünya yaradım”.

V.İ.Lenin “Nə etməli” əsərində (1901-1902) yazır: “Mən, öz qarşısına çox geniş, çox ətraflı vəzifələr qoymuş bir dərnəkdə çalışırdım və biz, bu dərnəyin bütün üzvləri belə bir tarixi zamanda, məşhur kəlamə dəyişdirərək: bizə inqilabçılar təşkilatı versəniz, biz Rusiyanı alt-üst edərik! – demək mümkün olduğu bir zamanda öz kустarçılığımızı dərk edir və bu səbəbdən əzab, dəhşətli bir əzab çəkirdik” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Altıncı cild, səh.138).

M.Qorkinin şəhadətinə görə, çox görkəmli rus alimlərindən biri Sovet hökumətinə işləməyə razılıq verdikdə V.İ.Lenin sevinmiş və zarafatla belə demişdi: “Bax beləcə, biz bir-bir bütün rus və Avropa Arximedlərini öz tərəfimizə çəkəcəyik və onda istər-istəməz *Yer kürəsini yerindən oynadacağıq*”.

S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında Mirzə Əlabbas deyir: “*Arximed istinad nöqtəsi axtarır ki, dünyanı çevirə. İstinad nöqtəsi puldur. Ver mənə, bütün kainatı baş-ayaq eləyim*”.

**MƏNİM DƏ ADIM MUSADIR,
AMMA O QƏDƏR DƏ UZUN DEYİL**

Özünün başqasından, xüsusilə mühasibindən fərqli xüsiyyətlərini nəzərə çarpdırmaq istədikdə zarafatla bu ifadəni işlədirlər.

İfadə məşhur bir lətifə ilə əlaqədardır. Bir boşboğaz, çərənçi, gəvəzə adam bir dəfə birinin evində qonaq qalıb gecələməli olur. Öz aramsız laqırtıları ilə ev yiyəsini usandırır. Nəhayət, ev sahibi onun söhbətini kəsmək üçün qonağın adını soruşur. Bu qonaq adını uzada-uzada “Muuuusaaa”– deyə təqdim edir. Ev sahibi də ona belə deyir: “*Mənim də adım Musadır, amma o qədər də uzun deyil*”.

**MƏN KÜLLİ-ƏDYANI PUÇ VƏ ƏFSANƏ
HESAB EDİRƏM**

Bütün dinlərə qarşı çıxan bu ateist cümlə M.F.Axundovun “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavab” adlı fəlsəfi traktatında (1875) işlədilmişdir.

**MƏN ÖZÜM TARİX-NADİRİ YARISINA
QƏDƏR OXUMUŞAM**

Kinayə ilə savadsız və ya yarımçıq təhsil sahibi olanlar haqqında işlədilir.

İfadə Ü.Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” (1909) komediyasının qəhrəmanı cahil Məşədi İbadın dilindəndir. O, bu ifadəni iki dəfə işlədir. “*Mən Tarix-Nadir kitabını yarısına qədər oxumuşam*, ona görə hikmət elmindən yaxşı biliyim vardır”.

Başqa bir yerdə qəzetçi Rza bəyə deyir: “Axı o qədər qəliz danışırısan ki, bilmək olmur ki, nə deyirsən. *Mən özüm Tarix-*

Nadir kitabını yarısına qədər oxumuşam, amma sənin dilini anlamıram. Bu bisavadlar neyləsin?”

Məşədi İbadın sözlərini qəribliyə salmaq o qədər də düzgün deyil. İnqilabdan qabaq Azərbaycan məktəblərində “Tarixi-Nadir” kitabından dərs keçilir, bu kitabı oxuyub başa vurmaq “savadlılıq” kimi qiymətləndirilirdi. Əli Nəzminin “Öz müxbirimizdən” felyetonunda (1904) deyilir: “Müəllim...balalara Gülistan, Tarixi-Nadirdən dərs oxudub xırda-xırda qandırıb öyrədirdi”.

H.Zərdabiyə bir məktubunda S.Ə.Şirvani yazırdı:

Məktəbin fərşi altı köhnə həsir.
Neçə ətfali-müztər onda əsir.
Dərsimizdi kitabı-“Gürbəvümü”,
“Nəqli həmdunə”, “Qisseyi-xərguş”.
Oxuruq çox tərəqqi etsək əgər,
Cümlə “Tarixi-Nadir” i əzbər.

İran şahı Nadir (1688-1747) haqqında külli miqdarda tarix əsərləri yazılmış, onun hakimiyyəti, qəsbkarlıq yürüşləri təsvir edilmişdir. Əfşar qəbiləsindən olan Nadir şah haqqında olan ən məşhur əsərlərdən biri də onun şəxsi katibi Mirzə Mühəmməd Mehdi xan Astrabadinin yazdığı “Tarixi-Nadir” (Tarixi – Cahangüşai-Nadiri”) əsəridir.

Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov “Kəmalüddövlənin əvvəlinci məktubu”nda həmin əsər və onun müəllifi haqqında çox ətraflı məlumat vermişdir. “Şah Sultan Hüseynin İsfahan mühasirəsində əfqanlardan çəkdiqləri müsibətləri və nə halətə düşdükələrini müfəssələn firənglər yazırlar, göstərirlər. İran əhli bilmir. Nadir xüruddan əqdəm nə imiş və nə qərar ilə dolanırmış və şüglü və peşəsi nə imiş? İran müvərrixləri təfsilən bilmirlər, firənmüvərrixləri bilirlər. Evi yıxılmış Kürkcü oğlu Əşrəf Gəlicayinin əvvəlinci cəngində Mehmandustda bir gunə tərəhəndazlıq edibdir və Əşrəfi basmaqda bir gunə hünər və fəsaht göstəribdir

ki, külli-ruyi zəmində Adəmdən Xatəmədək heç bir sipəhsalar-dan bir belə hünər zahir olmuyubdur. Napolyon Bonapartdan başqa. Çifaidə, zalim müvərrix bir belə hünəri ancaq beş-altı kəlmə ilə bəyan edib, ona bəst və təfsil və şərh verməyibdir ki, sipəhsalarani –ayəndeyi-islam üçün sərməşq ola və olara dəxi bir belə həngamlarda Kürkçü oğlunun tərhi-cəngi və tədbirət-i-dəstaviz görünə. Zalim müvərrix bəyan etmir ki, Nadirin bu cəng vəqtində nə qədər qoşunu var idi, piyadəsi və səvvarəsi nə miqdarda idi və topu və zənburəki necə idi və topları hansı qismdən idi və məhəlli-cəngin vəzi nə qərar ilə idi və səvarə nə qərar ilə düzülmüşdü və piyadə nə qərar ilə ona mühit olmuşdu. Və Nadir özü və sərkərdəgani-mərufharadadurmuşdular və hər sərkərdəyə nə qism buyruq verilmişdi və hini-cəngdə nadir nə halətdə idi və sərkərdələr nə edirdilər və fəthə ümdə bais hansı əməl oldu və hansı sərkərdə buyruğu dürüst bitirdi və cəng neçə saat tul tapdı və əmsali-zalim...

Ancaq yazır ki, Nadir o cəngdə :”Bütün müzəffər ordunu bir qol halına saldı və ildırım saçan topxana ilə birlikdə piyada tū-fəngçiləri də onun ətrafına düzdü”. Bunun mənası nədir?

Pəs məlum olur ki, ləşkər fəqət səvarədən ibarət imiş; yek qol yəni nədir? Necə yek qol? Məgər bir belə əmri-əzimdə bir belə kəlmeyi-məchulə kifayət edər?

Bir dəxi əşrəfin əvvəlinci şikəstindən sonra Kürkçü oğlu onu göz açmağa qoymayıb, dabanbasma onu paytaxdadək təqib edibdir. Bu növ tədbir bir sirri-xəfi idi ki, Napolyondan başqa ki, müvərrixlər ona qəzavü qədər in oğlu ləqəb veribdirlər, heç bir sipəhsalar bu sirri anlamamışdı. Ancaq Napolyon bu sirri fəhm edib düşməni cəngi-səhrada sındırandan sonra ona macal vermə-yib, paytaxdadək onu kəməli-sürətlə təəqüb edirdi ki, fəthin nə-ticəsi belə əməldə nüməyan olur.

Astrabadlı Mirzə Mehdi hərgiz bu sirrin hikmətini və Nadirin zəhninin və əqlinin şərəfətini dərk etməyib, fəqət özünün zəhlə getmiş ləffazlığı ilə xanəndəni məşğul edir. Guya xanəndə gərək onun sənətindən xəbərdar olsun, nəinki Nadirin hü-

nərindən. Və ancaq yazır ki:”Afərin o padşaha ki, müharibə meydanında onun əzm fərmanı dənizin sakit olmasına işarət edərsə, dalğa tufanın lövbəri olar. Ağır dağın hərəkətə gəlməsinə əmr etdiyi zaman, bərk qaya qum kimi axar, kin axşamı od yandırmağı qədəğən edərsə, ildırımında çaxmaq vurmaq qüdrət və qüvvəti olmaz və səhər vaxtı sakitliyə əmr edərsə, sübhün nəfəs çəkməyə cürəti olmaz”.

Yalançının evi yıxılsın. Ey axmaq müvərrix, sən ki, zəhmət çəkirsən, bu sözləri yazırsan, bari bu zəhməti bir mətləb xüsusunda çək ki, ondan bir fayda hasil olsun, nə ki, cəfəngiyyat xüsusunda. Bir xəyal elə ki, Kürkcü oğlu kimdir və bəhr və güh və bərq və sübh nədir?”

Göründüyü kimi, hələ M.F.Axundovun kəskin tənqid etdiyi bu əsəri Ü.Hacıbəyov da uzunçuluğuna görə rüsvay etmişdir. Darıxdırıcı, yorucu böyük bir əsəri yarıya qədər oxumaq da elə özlüyündə bir qabiliyyətdir. Lakin bu sözləri gülüş hədəfi olan Məşədi İbad işlətdiyi üçün dolayısı ilə onun özünün kəmsavad olduğuna işarət edir.

Eldar Baxışın “Qaravun dərənin dükançısı” “nağılfason” hekayəsində Mətin belə düşünür:”*Tarixi-Nadiri yarisınacan oxumuşam*, özüm də neçə ildə bir qəzetdə işləyirəm, donluğum da Xuduşun donluğundan iki qat çox, bəs necə olur ki, o, maşın ala bilir, mən heç motosiklet də ala bilmirəm”.

MƏZAR SÜKUTU

“Qəbir (qəbiristanlıq) sükutu” da deyilir.

İfadənin Şillərə məxsus olduğunu göstərirlər. Onun “Don Karlos” əsərindən bu ifadə dünyanın bir sıra dillərinə yayılmışdır.

C.Cabbarlının “Dilbər” hekayəsində deyilir:”Ev qaranlıq idi. Ortanı bir *məzar sükutu* bürümüşdü. Dilbərin fikri uzaq-uzaq yerlərdə idi”.

Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti”ndə oxuyuruq: “Narın qış yağışı səpirdi, gecə *məzar sükutu* ilə yatırdı”.

A.Əfəndiyevin “Şeyx Nəsrullah əsarəti” adlı yazısında deyilir: “Ziyalıların həyat ideali ölümlərin *məzar sükutunu* pozmur, çünki Heydər ağalar həmin sükuta qovuşmuşlar”.

H.Abbaszaadənin “Uzaqdan gəlmiş qonaq” povestində deyilir: “Ancaq heç vədə kəndimiz bu günkü kimi *məzar sükutuna* bürünməmişdi”.

Ə.Hacızaadənin “Təyyarə kölgəsi” romanında deyilir: “Nadirə dözə bilmədi: çiyinləri atıla-atıla təzədən ağlamağa başladı: üç günün təkliyi, evdəki *məzar sükutu*, qanqaralığı göz yaşlarına çevrilib yanaqları aşağı axanda Salman səsinə endirib susdu”.

H.Nəzərlinin “Yüz iyirmidən ikisi” hekayəsində deyilir: “Kütlədə qəbiristan sükutu davam edirdi. Kimsədə qətiyyət olmazdı. Zira, qarşılarında qüvvətli bir iradənin mücəssəm heykəli bütün rəylərini heç-puç etmişdi. Bu *məzari sükutu* yenə onun səsi xələldar etdi”.

C.Bərgüşadın “Siyrilmiş qılnc” romanında deyilir: “Musiqiçilər əl saxlayıb yerlərində büzüşmüşdülər. Məclisə qorxunc *qəbir sükutu* çökmüşdü”.

“Xəlifə Məmunun da xilafətə yük olan vücudu qəbiristanlıqda *məzar sükutuna* bələndi”.

MIXI MİSMAR ELƏMƏK

Xalq arasında yayılan rəvayətlərdən birində deyilir ki, bir padşah başqa ölkəyə qəsbkarlıq yürüşünə hazırlaşır. O, qoşuna lazım olan atları nallatmaq qərarına gəlir. Lakin padşahın anbarlarında mıx tapılmır. Şəhərdəki yeganə qoca dəmirçini yanına çağıraraq padşah əmr edir ki, səhərə qədər on min mıx hazırlasın. Dəmirçi nə qədər yalvarır, and-aman edir, bu qədər mıxın bir gecədə hazırlamağın mümkün olmadığına inandırmağa çalışırsa

da, padşah inadından dönmür, on min mıxı hazırlamasa, səhər dəmirçini asdıracağı ilə hədələyir.

Kor-peşman evə gələn dilənçi səhərə qədər oturub allaha yalvarır, ona kömək göstərməsini istəyir. Səhərə yaxın dəmirçinin qapısı döyülür. Şah xidmətçisi xəbər verir ki, gecə ikən padşah ölüb, ona görə də tabutu mismarlamaq üçün dörd dənə mismar lazımdır. Dəmirçi bu işi əlüstü görür, əllərini göyə qaldıraraq deyir: "*Ey mıxı mismar eləyən Allah, kərəminə şükür!*"

Burada "*mıxı mismar eləyən*" ifadəsi bələdan xilas edən, işi asanlaşdıran mənasındadır.

Bu ifadə haqqında Y.V.Çəmənşəminlinin "Qan içində" romanında (1936-37) belə bir məlumat var: İran şahı Ağa Məhəmməd Qacar Şuşanı alıb, Molla Pənah Vəqifi zindana salmışdı. Vəqif zindanda oturub fikrə getmişdi... Şəhərin başqa bir məhəlləsində dəmirçilər tər tökə-tökə mıx hazırlayırdılar, vaxtında hazır edə bilməsəydilər, onların da başları cəllad əlinə veriləcəkdidi...Dan yeri söküləndə artıq şahın ölüm xəbəri şəhərə yayıldı. Dəmirçilərə xəbər gəldi ki, mıx lazım deyil, şahın cənəzəsi üçün mismar lazımdır. Bu xəbəri bilən baş dəmirçi alınının tərini silərək: – *Ey mıxı mismara döndərən Allah!* – deyib, üzünü göyə tərəf çevirdi".

Vəqifin məşhur bir qəzəlində bu hadisəyə belə işarə olunur.

Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə
Saxlayan məzlumu zalimdən o dəm qəffarə bax!
Qurtaran əndişədən ahəngəri-biçarəni,
Şah üçün ol *midbəri təbdil olan mismara bax!*

H.Mehdinin "Alov" pyesində Əmin belə deyir: "...Mıxı mismar eləyən tale barədə xalq əfsanəsini yəqin ki, eşitmisiniz".

Ə.Vəliyev eyni rəvayət əsasında "Dəmirçinin taleyi" hekayəsini yazmışdır.

N.Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyasında Xırda xanım deyir: “Ya göy çadırın sahibi, *ya mıxı mismara döndərən tanrı*. İmdad günüdür, yet dada”.

“Molla Pənah Vaqif haqqında” adlı məqaləsində Y.V.Çəmənzəminli yazır: “Qarabağda mismar mıxın böyüyünə deyirlər. Bu mıx-mismar məsələsinin tarixçəsi belədir: Ağa Məhəmməd şah Şuşanı aldıqdan sonra bir çox adam həbs etdirmişdi. Şahın əmrinə görə həbsdəkilərin başı kəsilib onlardan bir minarə yapılmalı imiş. Dəmirçilər səfərbərliyə alınıb mıx qayırmaqla məşğul imişlər. gecə sabaha qədər lazımı miqdarda mıx hazır olmasaymış dəmirçilərin də başı kəsiləcəkmiş. O gecə şahı öldürürlər, dəmirçilərə xəbər gedir ki, mıx lazım deyil, şahın tabutu üçün bir neçə mismar lazımdır. Təhlükədən qurtaran dəmirçilərdən birisi: “*Ey mıxı mismara döndərən Allah*”, – deyə sevincini ifadə edir. Bu sözlər isə məsəl olaraq xalq arasında indi də qollanır”.

MİLÇƏKDƏN FİL QAYIRMAQ

Başqa sözlə – hər hansı cüzi, xırda işin, hadisənin əhəmiyyətini həddən artıq şişirtmək.

İfadə ilk dəfə qədim yunan satiriki Lukianın (e.ə. I əsr) “Milçəyin mədhi” əsərində işlənmişdir. Həmin əsər bu sözlərlə bitir: “Hələ çox şey deyə bilsəm də, sözümü burda qurtarıram ki, kimsə düşünməsin ki, məsəldə olduğu kimi, mən də milçəkdən fil qayırıram”.

Bu ifadə dilimizdə rus dilinə məxsus “из мухи делать слона” idiomunun kalkası kimi işlədilir. Rus dilində isə hər dəfə bir hərfi başqa hərflə əvəz etmə üsulundan ibarət söz oyunu əsasında dörd hərfli “myxa” (milçək) sözündən yenə də dörd hərfli “слон” (fil) sözü düzəltmək olar: **myxa**-муратыра-тара-кара-каре-кафе-кафр-каюр-каюк-крюк-урюк-урок-срок-сток-стон-**слон**.

Rüfət Əhmədžadənin “Sonrakı peşmançılıq” felyetonunda mənfi tip deyir ki, prokurorluq işçiləri “xırda-mırda məbləğləri üst-üstə cəmləyib, *milçəkdən fil düzəldirlər*”.

C.Məmmədovun “Nuranə” kinopovestində Mahnur deyir: “Ay Nuranə, hər deyilənə də inanma. Adamlar *milçəkdən fil düzəldirlər*. Çoxu da paxıllıqdan...”

V.İ.Lenin “Moskva fəhlə və kəndli deputatları Sovetinin plenum iclasında (28 fevral 1921-ci il) nitqində demişdir:”Burjuaziyanın bizə qarşı mübarizə vasitələrindən biri vahimə yaymaqdır. Onlar bu işin ustasıdırlar və bunu unutmaq olmaz. Onların qəzetləri çap edilmirsə də, çox gözəl yayılır. Həm də onlar təkcə *milçəyi şişirdib filə çevirməklə* qalmırlar...Lakin biz heç bir halda vahiməyə düşməməliyik”(Əsərləri, Otuz ikinci cild, səh.156).

C.Gözəlovun “Ərköyün oğul” hekayəsində Nənəş xanım ərinə deyir:”– Balam, nə vermişən bu yetimdən ala bilmirsən? Tay-tuşa qoşulub bir-iki dəfə içəndə adam içki düşkünü olar? Niyə *milçəyi böyüdüb fil qayırırsan?* Çünki səninTotuşbaladan zəhlən gedir”.

MIN DƏRD VAR, MIN BİR DƏRMAN

Dilimizdə bu ifadə ilə yanaşı təxminən eyni mənada “Hər dərdin bir dərmanı var” ifadəsi də işlədilir.

İfadənin bu kökü “Avesta”ya gedib çıxır: buradan məlum olur ki, dünyada ilk həkim Trita adlı bir şəxs olmuş, xeyir allahı Hörmüzd ona on min dərman bitkisi göndərmişdi ki, onlar da həyat ağacının dibində bitirdi. Onun düşməni Əhrimən isə adamlar üçün doqquz min doqquz yüz doxsan doqquz mərəz göndərmişdi. Fəlsəfəsi çox nikbin olan “Avesta”ya görə hər halda dərman (bir dənə də olsa) dərddən çoxdur. Sonralar bu mürəkkəb rəqəmlərin azalması (“on min” əvəzinə “min bir”) və ya yuvarlaq şəklə salınması dilin ümumi yığcamlıq meyli ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, dilimizdə “yüz” və “min” sözləri konkret

kəmiyyət bildirən saylardan əlavə qeyri-müəyyən çoxluq mənasında da işlədilir. Burada əsas məsələ “min” və ya “on min” sözündə deyil, nə qədər olsa da dərmanın dərddən artıqlığını göstərən “bir” sözündədir.

Bütöv, yuvarlaq rəqəmlərə “bir” rəqəminin artırılması qədim türk xalqlarının təfəkkür tərzilə əlaqədardır. (Bu cəhət qədim almanlarda da müşahidə edilir). Qeyd etmək lazımdır ki, belə əlavə edilən “bir” rəqəmi digər ifadələrdə də özünü göstərir. Məsələn, “Min bir gecə” ifadəsindəki “bir” sözünün işlədilməsi də türk xalqlarının təfəkkür tərzilə, bunun təsiri ilə əlaqədar izah olunur.

Yuvarlaq rəqəmlərə “bir”in əlavəsinə daha bir sıra ifadələrdə rast gəlirik. Məsələn, “yüz bir” (idman oyunu – domino, oyun havası), “min bir dirək” (türklərdə çox məşhur olan bir nağlın adıdır). Bu cəhətdən H.Sarabskinin “Köhnə Bakı” əsərindəki bir cümlə diqqəti cəlb edir: “Kəbin hallı-halına görə idi:51, 101, 201, 301, 501, 1001, 2001 qızıla qədər olardı”.

M.Seyidzadə “Unudulmaz xatirələr” kitabında istedadlı tərcüməçi Mirzə Fətəli İsmixanovun dilindən yazmışdır: “Keçmişin adətinə görə ata-anası yeddi dəst paltar alır. *Min bir qızıl, beş yüz bir, üç yüz bir, yüz bir qızıl* nikah kəsirdilər.

Qızın atası məndən *min bir qızıl* nikah və yeddi dəst paltar tələb etdi. Mən evlənməkdən boyun qaçıрмаq üçün bu məsələni yaxşı fürsət sayıb dedim:– Mənim bu qədər tələbi ödəməyə imkanım yoxdur.

Kişi mənimlə tacir kimi sövdəyə başlayıb dedi:– Yaxşı, güzəştə gedərik. Beş dəst paltar gətir, *beş yüz bir qızıl* kəbin yazdır.

Dedim:– Bu da mənim üçün ağırdır.

Üç dəst paltar, üç yüz bir qızıl təklif etdilər, razı oldum. Axırda bir dəst paltar və yüz bir qızıl tələb etdilər. Daha boyun qaçıra bilmədim”.

İ.Hüseynovun “Kollu Koxa” povestində deyilir: “İllər keçdi. Mənim Məmmə balam, arxasınca da Şəmmə balam dün-

yaya gəldi, mən *yüz bir qayğısı* olan ata, *min bir qayğısı* olan kolxoz sədri oldum”.

Məşhur futbol hakimi Tofiq Bəhramov öz əsərini “*1001 matç*” adlandırmışdır.

Ədəbi-bədii dilimizdə ifadə müxtəlif dəyişikliklərlə işlənir. Məsələn, M.H.Təhmasib “Məhəmməd-Güləndam” dastanı haqqında yazır: “Əsərdə ən gözəl surətlərdən biri Güləndamdır. O, Məhəmməddən qat-qat ağıllı, gözəl və igiddir. O həkimdir. Hər il yaz fəslə Arvan dağına qalxır, oradan yığıdığı çiçəklərlə min bi dərdə dərman hazırlayır”.

MİRZƏ SƏFƏR

Ə.Haqverdiyevin (1870-1933) eyni adlı hekayəsinin qəhrəmanı olub, kinayə ilə təbi və qabiliyyəti olmayan, lakin nə cür olursa-olsun, şeir yazmaq fikrinə düşən adamlar üçün ümumiləşmişdir.

Jurnalist T.Həsənovun felyetonlarından biri “*Mirzə Səfərlə söhbət*” adlanır (“Kommunist” qəzeti, 5.X.69)

MOLLA NƏSRƏDDİN

Bu xüsusi ad müxtəlif dillərdə aşağıdakı şəkillərdə də işlədilir: *Molla Nəsrəddin*// *Xacə Nəsrəddin*// *Xoca Nəsrəddin* // *Xacə* // *Xoca*// *Nəsrəddin*.

İranda Təlxək, Ərəbistanda Cüha, Hindistanda Birbal adları ilə əlaqədar çoxlu lətifələr yarandığı və yayıldığı kimi, türkdilli bəzi xalqlar arasında Molla Nəsrəddin adı ilə bağlı olan külli miqdarda rəvayətlər və lətifələr mövcuddur.

Bir sıra mənbələr Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olduğunu, doğulduğu və öldüyü illəri göstərirlər. Türkiyədə hətta onun qəbrini nişan verilər. Ağsəhərin qərbində dörd tərəfi açıq, lakin

kilidlə bağlanmış bir türbənin Xacə Nəsrəddinə məxsus olduğunu göstərirlər.

Son zamanlar Azərbaycan tədqiqatçıları belə qənaətə gəlmişlər ki, bu məşhur və ümumiləşmiş obrazın real bir prototipi vardır. Həmin real tarixi şəxs isə XIII əsrdə yaşamış məşhur alim Xacə Nəsrəddin Tusidir (Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən).

Molla Nəsrəddin adı ilə əlaqədar çoxlu zərb-məsəllər, atalar sözləri vardır. Cəlil Məmmədquluzadə öz məşhur gülgü jurnalına “Molla Nəsrəddin” adı vermişdi.

MOLTANI DİLİ

İfadə əsasən (bəzən də təhqir şəklində) “qəliz, anlaşılmaz dil” mənasında işlədilir.

Bu ifadə Multan şəhəri və onun əhalisi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Multan şəhəri Hindistanın Pəncab əyalətində, Hind çayı vadisində yerləşən qədim şəhərdir. Mühüm ticarət mərkəzi olaraq xüsusilə orta əsrlərdə çox məşhur bir yer sayılırdı. Bu şəhərin tacirləri bir çox ölkələrə səfər edirdilər ki, bunların Azərbaycana (xüsusilə Bakıya) gələn qismi yerlilər tərəfindən multani (moltanı) adlandırılırdı. İslam olmayan multanilərin adı mənfi çalarla ümumiləşib təhqiramiz bir mənə kəsb etmişdir.

Bakıdakı İçəri şəhərdə Qız qalası yaxınlığında multanilərə məxsus xüsusi bir karvansara olmuşdur. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə bu karvansaranı XIV əsrdə yerli əhali tikmişdir.

“Moltanı” sözü klassik və müasir ədəbi-bədii dilimizdə çox işlənən sözlərdəndir. S.Ə.Şirvaninin bir həcvinə deyilir:

Eldaroğlu nəçidir, bəs nə qələt eləyir o,
Öz sözilə ki, cəhənnəmdədir ol moltanı...

R.B.Əfəndiyevin tiplərindən birisi (Məşədi Rüstəm) “Qəmi atəşmi çəkər daşa girən moltanı” misalını işlədir.

C.Cabbarlının tiplərindən Hacı Əhməd Almasa deyir: “Oğlumu get öldür də, danışan *moltanı oğludur*”.

“İşin xatiri üçün *moltanıya dayı deyərlər*” misalı dilimizdə atalar sözü kimi işlədir.

Ə.Haqqverdiyevin “İt oyunu” hekayəsində Əzrayıl bəy deyir: “Söhbətin şirin yerində *moltanı gəldi*, allah saxlasın”. Bir də gördüm haradansa, bu zalım oğlu prokuror təyin olub. Gəldi çıxdı”.

H.Nəzərlinin “Sabir” pyesində belə bir dialoq vardır: “Hacı Mahmud. Bu dəli ilə danışan özü axmaqdır. Səhhət. Siz onu, onun ruhunu təhqir edirsiniz, Hacı ağa. Onunla bu dildə danışmaq olmaz. Hacı Mahmud. Daha bundan artıq ayrı dil tapıb danışmayacağıq ki...Mən *moltanı dili* bilmirəm, atam!”.

MOTSART VƏ SALYERİ

İfadə peşə düşmənçiliyinə, həmsənət adamların bir-birinə paxıllığına işarə kimi işlənir. Bu adları yanaşı işlətməklə həm də iki bir-birinə zidd xarakterli (biri olduqca nəcib, təvazökar, digəri – paxıl, bədxah) adamları səciyyələndirmək məqsədi güdüldür. Əsasən A.S.Puşkin məşhur “Motsart və Salyeri” faciəsinin (1830) adından yayılmışdır. Əsərdə Motsart geniş dünyagörüşünə malik, nəcib, xeyirxah bir sənətkar kimi təqdim edilirsə, Salyeri paxıl və qəddar bir istedadsız cani kimi təsvir edilir. Bu mövzuda daha başqa əsərlər yazılmış, film çəkilmişdir.

İtalyan kompozitoru və dirijoru Antonio Salyeri (1750-1825) çox istedadlı və dövrünün məşhur şəxsiyyətlərindən olmuşdur. O otuz doqquz operanın, habelə çoxlu simfoniya, oratoriya, kantata, duet, fortepiano əsərlərinin müəllifidir.

Hələ sağlığında ikən adı pisləyə çıxmış Salyeri uzun müddət Motsartı zəhərləyən bir cani kimi şöhrət tapmışdır. Hazırda bir çox tədqiqatçılar Salyerinin günahkar olmadığını iddia

edirlər. Motsartın həyat və fəaliyyətini dərindən öyrənmiş xarici ölkə və sovet (B.Şteynpress) musiqişünas və alimləri V.A.Motsartın ölümündə Salyerinin heç bir günahı olmadığını iqrara edirlər, hətta zəhərlənmə (Motsartın zəhərlənməsi) faktının yalan olduğunu göstərir. Şayiələrin böyük rolu olmuşdur. Salyerinin ölümündən bir az əvvəl şayiə yayılmışdı ki, guya o, Motsartın ölümünə bais olduğunu iqrar edir. Bu şayiə mətbuata da yol almışdı. Salyerinin və Motsartın ailəsini yaxşı tanıyan çox adam bu şayiəni təkzib edib günahsız kompozitoru fitnələrdən qorumağa qalxışmışdılar. Həm də bilinmir ki, bu şayiəni kim yayıb. Şayiə görkəmli kompozitorun üstünə ləkə sala bildi. Vaxtilə əsərləri Avropada çox məşhur olan və sevilən Bethoven, Şubert, List (habelə Motsartın oğlu Hans Ksaver) kimi görkəmli musiqiçilərə müəllimlik etmiş Salyerinin əsərləri, yaradıcılığı uzun müddət ictimaiyyətin diqqətindən kənarda qalmışdır. Rusiyada onun əsərləri sonuncu dəfə 150 il bundan əvvəl səslənmişdi. Tədqiqatçılar Motsartın ölümündə onun günahı olmadığını sübut edəndən sonra 1971-ci ildə Salyerinin əsərləri Leninqrad konsert salonunda eşidildi.

Bununla belə, yenə də bədii əsərlərdə və ümumiyyətlə, danışıda Salyeri paxıllıq rəmzi kəsb etmişdir. Nəbi Xəzri “*Salyeri sağdırmı?*” şeirində yazır:

Özgə şöhrətinə qısqananların
Dildə gəzdirdiyi balı, şərbəti
Əldə gəzdirdiyi zəhəri gördüm.
Kiminsə şöhrəti – hünəri oldu
Kiminsə “hünəri” zəhəri oldu.
Düşündüm...yel əsib, gül-çiçək solub,
Düşündüm...bu nədir? Dühə...cinayət?
Bilmədim nə üçün qoşa doğulub
Şərəfsiz şöhrətlə şərəfli şöhrət.

İslam İbrahimovun “Anaların divanı” faciəsində “Birinci doktor”la “İkinci doktor” düşmənçilik edirlər. Əsərdə belə bir dialoq vardır:

“İkinci doktor. Mən doktora nifrət edirəm. Onun yanıldığını sübut etməliyəm.

Professor. *Motsart və Salyeri*. Dünya qədər köhnə bir macərə.

İkinci doktor. Mən ona qibtə etmirəm”.

N

NAHAQ QAN YERDƏ QALMAZ

Bu obrazlı ifadə haqqında Y.V.Çəmənşəminlinin “Qan içində” romanında belə bir məlumat vardır:

“Ağabəyim saray tərəfə qalxan cığırla huşsuz addımlarla irəliləyir, göyün üzündəki qırmızımtıl bulud parçalarına tamaşa edirdi.. Birdən onun üzünə sual ifadəsi aldı:

– Dayə, – dedi, – göy niyə qırmızı olur?

Dayə çönlüb dərdli-dərdli göyə baxdı, sonra köksünü ötürərək:

– Bəyim, – dedi, bir padşah varmış, bu padşahın gözünün ağrı-qarası bircə oğlu varmış. Bir gün padşah ikinci bir arvad alır. Günülər bir-birilə yola getmirlər. Təzə arvad günüsündən hər gün ərinə bir söz deyir, əri də yazıq arvada sitəm eləyirmiş. Bir gün təzə arvad bir oyun da düzəldir, padşahın oğluna böhtan cəlaşdırır. Padşah qəzəbə gəlib, öz oğlunun başını kəsdirir. Oğlanın yazıq anası ovuclarını oğlunun qanına tutub, göyün üzünə atır və deyir:”Allah bu nahaq qanı yerdə qoymasın” Qan göyün üzünə səpilib qalır...Qiyamət günü mizan-tərəzi qurulacaq, padşahı allahın hüsuruna gətirəcəklər. Əcri verildikdə göyün üzündən o nahaq qan çəkilib gedəcəkdir?”

Əlbəttə, bu rəvayət “yerdə qalmamaq” idiomunun məcazi mənası ilə əlaqədar sonradan düzəldilmişdir. Halbuki idiomun “əvəzi verilmək”, “əvəzi çıxılmaq” mənalı da vardır.

NECƏ GÖRMÜŞDÜSƏ NUH, EYLƏCƏDİR

Zarafat və ya istehza təriqi ilə vəziyyətin dəyişmədiyini, əvvəlki tərzdə qaldığını bildirmək üçün sabit bir formul kimi işlədilir. İfadə M.Ə.Sabirin “Sual-cavab”(“Cavan-qoca”) adlı satirası (1908) ilə əlaqədar yayılıb məşhurlaşmışdır. Satira belə başlanır:

- Şəhri məlumunuzun vəzi qərarı necədir?
- Həmdülillah, necə görmüşdüsə Nuh, eyləcədir.

C.Gözalovun “Əlibaba və qırx havayı yeyən” felyetonunda deyilir:”*Dedim: oralarda vəziyyət necədir? Dedi:”necə görmüşdüsə Nuh, eyləcədir*” (“Kommunist” qəzeti, 7.I.72).

C.Cabbarlı 1933-cü ildə Bakıdan Qılızı bağlarına Sona xanıma göndərdiyi məktubunda yazmışdır:”Sonası, medkartoçka məsələsini sənə yazmışdım, düzəlibdir. Ancaq hələ almamışam, bu günlərdə alaram. Getməyə vaxtım yoxdur. Sən yoxsan, tələsmirəm. Sən olsan məni itələyərsən, iki gündə alaram. Özü də lap yaxşısından. Özüm də yaman deyiləm. *Necə görmüşdüsə Nuh, eyləcəyəm*”.

S.Rəhmanın “Aşnalar” pyesində belə bir səhnə vardır:

“Qurbanov...Hə, Gülümov, bəs sən özün necəsən?

Gülümov. *Necə görmüşdüsə Nuh...*Sudan kənara atılmış balıq kimi...”

NƏ DƏVƏNİN SÜDÜ, NƏ ƏRƏBİN ÜZÜ

Atalar sözü kimi işlənən bu ifadə bəzən xalq arasında fars dilindən tərcümə edilmədən tətbiq olunur.

Xalıq Koroğlunun göstərdiyinə görə ifadə ərəbin ilanla dostluğundan bəhs edən bir əfsanənin nəticəsində məşhurlaşmışdır.

Çöldə taxıl biçən bir ərəb üçün arvadı hər gün yeməyə süd gətirirdi. Bir dəfə ərəb yatanda ilan sürünüb qabdakı südü içir, əvəzinə qaba bir qızıl qoyub gedir. Bir neçə gün belə təkrar olunur. Bir dəfə ərəb ilanı tutub onunla belə bir razılığa gəlir ki, onlar dost olsunlar. Ərəb ilana hər gün süd versin, ilan ona qızıl. Bir müddətdən sonra ərəb varlanır və Məkkəyə getməli olur. Oğluna tapşırır ki, hər gün ilana süd aparsın və ondan qızıl alsın. Acgöz oğul bütün qızıla birdən sahib olmaq məqsədi ilə ilanın ardınca yuvaya qədər gedir və onu öldürmək istəyir. Lakin yalnız quyuğunun kəsə bilir. İlan oğlanı çalıb öldürür. Məkkədən qayıdandan sonra ərəb ilanı axtarıb tapır. Yenə də dostluğu davam etdirməyi təklif edir. İlan razı olmayıb yuxarıdakı sözləri deyir: nə dəvənin südü, nə ərəbin üzü.

Başqa bir versiyada (“Kəlilə və Dimnə”) isə göstərilir ki, ilan belə cavab verir: “*Nə səndən oğul yarası gedəcək, nə mən-dən quyruq yarası*”.

Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sindəki aşağıdakı parçada da dəvə südü nəzərə çarpdırılır:

Zi şiri-şotur xurdənü susmar
Ərəbra bə cayı rəsidəst kar
Ki taci Kəyanra kunəd arizu
Tfu bad bər çərxi gərdun,tfu.

Tərcüməsi: ərəblər dəvə südü içmək və kərtənkələ yeməklə işi o yerə çatdırdılar ki, Kəyan tacını ələ keçirmək fikrin-dədirlər. Tfu, belə zamanənin gərdişinə, tfu!

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” əsərində “*Nə ərəbə rast gəldim, nə dəvəsini gördüm*” ifadəsi işlənmişdir.

NƏ GÜNAHI (VAR) TELLİ SAZIN?

Bu ifadə XIX əsrdə yaşamış Göyçəli Aşıq Musanın bir şeirindən yayılmışdır. Şeir belə başlayır:

Məclisləri abad eylər,
Nə günahı telli sazın?
Məlul könüllər şad eylər,
Nə günahı telli sazın?

R.Rzanın şeirlərindən biri “*Nə günahı var telli sazın?*” adlanır.

NƏ QƏDƏR QOCA OLSAM, DƏYƏRƏM MİN CAVANA

Ədəbiyyatımızda bu fikir bir qədər başqa şəkildə ilk dəfə M.V.Vidadinin Vaqifə cavab olaraq yazdığı qəzəlində özünü göstərmişdir.

Nə qədər olsa qoca gərçi Vidadı xəstə
Yenə Vaqif kimi əlbəttə yüz oğlana dəyər.

Lakin bu cümlənin hikmətli sözə çevrilib, xalq arasında yayılması Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” (1909) musiqili komediyası ilə əlaqədardır.

Komedianın qəhrəmanı qoca, lakin varlı Məşədi İbad pul gücü ilə cavan Gülnaza evlənmək fikrindədir. Odur ki, qıza özünü belə təqdim edir:

*Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da
Dəyəram min cavana...*

R.İsmayılovun “Son məktub” pyesində belə bir dialoq vardır:”Gülbacı. Bu yana keç, ay Xeyri. Sən də ol on yeddi yaşımda cavan.

Xeyri. *Nə qədər qoca olsam, min cavana dəyəram”*

C.Əlibəyovun “Həyatın özü” romanında deyilir:”Qoca şofer dedi: – Bu haqda fikirləşməyə dəyməz. Məşədi İbad demiş: *nə qədər qoca olsam da dəyəram min cavana*. Nə olub mənə? Onlar bu kələyi mənə görə qurublar ki, uzağa getməyəm, qoca işçiyəm, iş pozulsun, sonra hamımızı bir şələyə vurub atsınlar bellərinə”.

NƏRGİZ//NARSİS

Qədim yunan əsətinə görə Narsis (Nərgiz) vaxtilə çox gözəl bir oğlan imiş. O qədər gözəl ki, bütün qızlar, ilahələr ona vurulubmuş. O isə bunların heç birinə məhəl qoymurdu. İş o yerə çatmışdı ki, Eko (exo – əks-səda) adlı ilahə onun dərdindən həlak olub daşa çevrilmiş, vücutundan yalnız bir səda qalmışdı.

Narsis isə bir gün suda öz əksini görüb özünə vurulmuş, nə edəcəyini bilməyərək öz əksini qucaqlamaq üçün suya atılmış və boğulmuşdur. Onun vücutu nərgiz gülünə çevrilmişdi.

Azərbaycanda buna bənzər rəvayət bəzən zanbaq gülü ilə əlaqələndirilir. Məmməd Aslan “Torpağın nazı” adlı təbiət etüdündə yazır:”Çiçəkləri ucdantutma qızların timsalı sanırıq. Zanbaq oğlanmış, deyirlər. Qəlbinə yatan bir qız axtarıb-arayır-mış. Tərslikdən beləsinə rast gəlmirmiş. Gəzə-gəzə bir arxın qırağına gəlib çıxır. Durgun suda öz əksinə vurulur. Özünə baxa-baxa o qədər qalır ki, torpağa kök atıb çiçəyə dönür. Onun üçün indi də sudan gözünü çəkmir zanbaqlar...”

Şəfəqli, zərif nərgiz gülü, adətən, yana əyilmiş olur, sanki suda öz əksinə baxmağa can atır. Bu incə və gözəl gül, adətən, hamını özünə məftun edir.

Ədəbiyyatda çox zaman nərgiz (gülü) gözlə qiyas edilir. Bunun isə səbəbi əslində odur ki, nərgiz gülündə yuxu gətirmək, uyutmaq xassəsi vardır.

Bu söz ictimai-siyasi üslubda “Narsis” şəklində özünə məftun, yalnız özünü sevən adamları ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir.

V.İ.Lenin “Ərzaq vergisi haqqında” kitabçasında (1921) yazmışdır: “Martov özünün Berlin jurnalında deyəndə ki, guya Kronştadt nəinki menşevik şüarlarını keçirmiş, həmçinin bütünlükdə ağqvardiyaçılara, kapitalistlərə və mülkədarlara xidmət etmədən bolşeviklərə qarşı çevrilən hərəkətin mümkün olduğunu da sübut etmişdir, – bu məhz öz-özünə valeh olan meşşan Narsis nümunəsidir... Əsl işgüzar burjuaziya bu meşşan Narsisləri – yüzlərlə menşevikləri, eserləri, bitərəfləri ələ salıb bütün inqilablarda, on dəfələrlə bütün ölkələrdə qovmuşdur. Bunu tarix sübut etmişdir. Bu, faktlar əsasında yoxlanılmışdır. Narsislər boşboğazlıq edəcəklər. Milyukovlar və ağqvardiyaçılar öz işlərini görəcəklər...” “Üçüncü” yol haqqında, “üçüncü qüvvə” haqqında ancaq xudpəsənd Narsislər boşboğazlıq edib xəyala qapıla bilərlər... Xırda burjua Narsisləri elə güman edirlər ki, “ümumi səssermə” kapitalizm şəraitində xırda istehsalçının təbiətini məhv edir...” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Qırx üçüncü cild, səh.258, 259, 260).

NƏSİMİNİ DABANINDAN SOYDULAR

Nəsimi və onun faciəli ölümü bütün Yaxın Şərq xalqları arasında məşhurdur. Azərbaycanın görkəmli şairi Seyid İmadədin Nəsimi (1369/ 70-1417) ruhanilər tərəfindən diri-diri soyulmuşdur. Xivəli Durdi Şeyx məşhur türkmən şairi Məhtimqulu ilə deyişməsində deyir:

Nəsimini dabanından soydular
Bizdən salam olsun, cavab şelədir.

Salman Mümtazın göstərdiyinə görə, “Qızıl su” xalq şairləri ondan bəhs edir:

Nəsimini dabanından soydular
Saman taxıb darvazada qoydular.

XVII əsrdə Sarı Aşığın bayatısında deyilir:

Gözəllik soy iləndir;
Şahmar da soy ilandır;
Nəsimi tək bu aşiq
Yolunda soyulandır.

Nəsimi adı əzabkeş, möhnətkeş, vəfalı, səbatlı aşiq, dözümlülük rəmzi kimi ümumiləşmişdir.

“Nəsimi tək soyulmaq” ifadəsi də çox geniş miqyasda yayılmışdır. Şair F.Qoca “Ölü sahə” şeirində yazır:

On beşinci əsrdə
dabanından başına
soyuldu Nəsimi
Xaqanlar əlində
soyulan xalqım kimi.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “Safo nağıllarda eşitdiyi *dabanından soyulan Nəsimi sayaqında*, bir dəfə yox, yüz dəfə yox, min dəfə də dabanından soyulsaydı, hansı möcüzə ilə dözəydi, ey kaş bir tək Şamo bu işıqlı dünya üzündə sağ-salamat qalaydı”.

NUHUN GƏMİSİ

Klassik ədəbiyyatda xilasedici bir rəmz kimi işlədilir. Buna “qurtuluş gəmişi” də deyilir.

Dini əfsanələrə görə Nuh peyğəmbər olmuşdur. Sənəti nəccarlıq (dülğərlik) imiş. Xalq onun dinini qəbul etmədiyi üçün dünyanı su basır. O isə hər heyvandan bir cüt götürüb özü qayır-dığı gəmiyə minir. Yer üzündə qalan insanlar və heyvanlar boğulub həlak olur. Guya sonra su çəkilməmiş və Nuhun gəmişi Ağrı dağı ətəyinə yanaşmışdır. Dünyadakı adamlar guya yalnız Nuhun nəslindən törəmişdir. Ağrı dağı indi Ararat adlanır.

Buna bənzər əfsanələr qədim Yunanıstanda Prometeyin oğlu Devkamonla əlaqədar mövcud olmuşdur. Guya insanlar arasında cinayətkarlığın artdığını görən Zevs bütün bəşər nəslini məhv etmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə göndərilən su qalxıb hər yeri basanda Devkamon öz atasının məsləhəti ilə bir gəmi düzəldir və Pirri də özü ilə birlikdə gəmiyə götürür. Doqquzuncu gün tufan yatır və bunlar Parnas dağına çıxmalı olurlar və s.

Bibliyada (sonralar Quranda) Nuh, tufan, onun gəmişi haqqında olan məlumat dünyanın ən qədim xalqı olan şumerlərin Gilqameş əfsanəsindən əxz edilmişdir. Gilqameş əfsanəsi bütün dünyada ən qədim bədii əsər hesab olunur. Sübut edilmişdir ki, həqiqətən Cənubi İraqda çox böyük bir tufan baş veribmiş. Əfsanədə deyilir ki, Dəclə kənarındakı Şuruppak şəhərində Utnapiştim adlı qəbilə başçısının yanına gələn allah Ea xəbər verir ki, böyük tufan olacaq və buna görə də nəhəng bir gəmi hazırlamaq lazımdır. Ea tapşırır ki, nəyi varsa Utnapiştim gəmiyə yığsın. O da bütün ailəsini və qəbilə üzvlərini, sənətkarları və heyvanları gəmisinə yığır. Utnapiştimin dilindən deyilir: “Bütün yer üzünü piyalə kimi parça-parça oldu. Birinci gün əsən dəhşətli küləyin yaratdığı tufan adamları müharibədə olduğu kimi qırıb tökdü, dağları batırdı. Bir kəs başqasını görə bilmirdi, göydən də adamları görmək olmurdu. Allahlar da tufandan dəhşətə gəldilər, göyə qalxdılar və göy allahı Anunun yanına qaçdılar, köpəklər kimi

büzüşmüşdülər. Doğan arvadlar necə qışqırırsa allahların hökm-darı, gözəl səslə İştər da elə çıxırırdı”.

Altı gün külək və tufan dünyanı təlatümə gətirmişdi. Yeddinci gün tufan sakitləşir, gəmi “Nisir dağı” üzərində dayanır. Utnapiştım gəmidən düşür, allahlara qurban kəsir.”Və allah-lar da qurbanın üstünə milçək kimi tökülüşdülər”. İlahə İştər tu-fanın səbəbkarı olan qəzəblənmiş allah Enlilə minnətdarlıq əla-məti kimi öz xəzinəsini təklif edir. Enlil isə dünyada hələ də bir neçə adamın sağ qaldığından narazılıq edir. Həhayət, allahlardan biri sağ qalmış gəmi əhlinə rəhm etməyə onu razı salır. Bundan sonra Utnapiştım də, onun arvadı da allah olur.

M.İsmayılovun “Ağ yapıncı” romanında deyilir:

“Məmmədiyyə bir az pərt oldu. – Atam ondan bizə elə bir söz dedi ki, qulaqlarımda hələ də səslənir. Dedi ki, bala, nuxulu-lara zülm etmək olar, onları aldatmaq olmaz, çünki onlar Qaf da-ğına ilişib qalmış Nuhun gəmisindən olmuş törəmələrdir”.

NUHUN TUFANI

Başqa sözlə: ən şiddətli tufan, uzunmüddətli yağış, qasır-ğa.

Dini rəvayətlərə görə Nuh 50 yaşında özünü peyğəmbər elan etmiş və xalqı dinə dəvət etmişdir. Xalq onu sözünə baxma-dığı üçün əhl-əyalını və hər növ heyvandan (biri erkək, digəri di-şi olmaq üzrə) bir cüt götürüb, özü qayırdığı gəmiyə minmişdir. O, gəmiyə minəndən sonra 40 gün, 40 gecə (bəzi mənbələrdə 7 gün, 7 gecə) yağış yağmış, yerdən su fəvvarə vurmuş, bütün yer üzünü su basmışdır. Dinə inanmayanların hamısı bu tufanda gu-ya həlak olmuşdur. Yalnız gəmiyə minmiş olan Nuh və ailəsi sa-lamat qalmışdır.

Aşıq Ələsgərin bir şeirində deyilir:

Altıda qarışdı Nuhun tufanı,
Qırx ildə sərgərdan gəzdi hər yanı.
Altı min, altı yüz insan, heyvanı
Hərə öz diliylə eylədi fəryad.
İstədi imdad.

Lap qədimlərdə ümumi tufan nəticəsində bir ailədən başqa hamının qərq olduğu əfsanəsi dünyanın bir çox xalqlarında yayılmışdır.

Əfsanələrə görə belə bir tufan o zamankı xalqlara məlum olan bütün dünyanı bürümüşdü. Bu haqda qədim yunan, hind, Çin, Babil, Assuriya əfsanələri yayılmışdır.

“Avesta”da göstərilir ki, Yima günüh etdiyi üçün ölüm meydana gəldi (Bu günah buynuzlu heyvanların ətini yeməkdən ibarət idi. Çünki bu əti yemək qadağan edilmişdi). Bu günah üçün Yima cənnətdən qovuldu. İnsanlar üçün ölüm meydana gəldi. Yer üzünə soyuq qış gəldi. Qışın soyuq-boranından xilas olmaq üçün Yima xilas gəmisini düzəltdi. Bu gəmiyə kişi və qadınların, heyvanların, bitkilərin ən yaxşılarını topladı və s.

Dünyanı bürüyən tufan haqqında qədim Şumer əfsanəsi sonralar Tövratda və Quranda Nuhla əlaqələndirilmişdir. Şumerlər dünyanın ən qədim mədəni xalqı hesab olunur. Onların dil qohumluğu hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Bəziləri Şumer dilinin hind-Avropa dillərinə, bəziləri də türk dilləri ailəsinə daxil olduğunu güman edirlər. Şumer mədəniyyətinin Assuriya, Babilistan, qədim Misir, Krit-Miken və s. qədim mədəniyyətlərə güclü təsir göstərdiyi sübut edilmişdir. Qədim şumerlərin Gilqameş əfsanəsi çox maraqlıdır. Əfsanədə deyilir: Uruk (sonralar Tövratda:Erex) hökmdarı Gilqameş xalqa zülm edir, uca qala divarları, nəhəng məbədlər tikdirirdi. Əhali cana gəlib öz ağır taleyindən allahlara şikayət edir. Allahlar onları zalımın cəngindən qurtarmağa söz verirlər. Allahlar çox güclü nəhəng olan Enkidunu yaradırlar ki, Gilqameşlə vuruşub, onu öldürsün. Enkidu meşə-

nin qalınlığında yaşayıb heyvanlarla dostluq edir, onları zalım ovçulardan qoruyurdu.

Onun haqqında xəbər tutan Gilqameş qalada gizlənir və Enkidunun dalınca gözəl bir kahinə göndərir. O da Enkidunu tovlayıb uruka gətirir. Burada iki cəngavər arasında təkbətək döyüş başlanır. Lakin bir-birinə bata bilmirlər. Eyni gücə malik olduqlarını görüb onlar dostlaşırlar və birlikdə qəhrəmanlıqlar göstərməyə başlayırlar. Məsələn, birlikdə nəhəng şirlərlə vuruşurlar, ilahə İştari meşədəki yekəpər Xumbabanın əlindən azad edirlər, allah Anu tərəfindən göndərilən nəhəng öküzü öldürürlər.

Bir dəfə Enkidu ağır xəstələnir, ölümün yaxınlaşdığını hiss edərək əziz dostu ilə vidalaşır. Dostunu itirən Gilqameş belə qərara gəlir ki, öz ulu babası Utnapiştimi tapsın. Utnapiştin bu dünyada yeganə adam idi ki, ölümün ona gücü çatmırdı. Odur ki, Gilqameş ondan ölməzliyin sirrini öyrənmək istəyir. Onun yolu hər cür maneələr, məhrumiyyətlərlə dolu idi. Yolda o, əqrəb-insanlara rast gəlir, meşələrində meyvə əvəzinə ağacları bahalı daş-qaş bitirən cənnət ölkəsinə gedib çıxır və orada insanı zəiflədən sehirlərdən xilas ola bilir, ölümü unutmağı və dünyada yalnız kef çəkməyi məsləhət görən ilahə Sidurinin sözündən çıxmaqlı olur. “Günəşin qürubu” dağlarında azıb qaranlıqda on iki saat tək gəzir-dolanır, nəhayət “Ölüm suları”na gəlib çıxır. Burada bərəçi Urşanabi razılaşıb ki, onu digər sahilə Utnapiştin yaşayan sahilə aparsın.

Utnapiştin əvvəlcə ölməzliyin sirrini ona demək istəmir. Çünki ölüm həyatın təbii və qarşısıalınmaz atributudur. Yalnız arvadının təkidi ilə o bu sirri Gilqameşə açır. Demə, insana ölməzlik gətirən bir ot var ki, dənizin dibində bitirmiş. Gilqameş özünü dalgaların qoynuna atır, otu dərib qələbə ilə sahilə qayıdır. Əlində həmin ot olan Gilqameş yüksək, ali hisslər keçirir. O, Utnapiştin kimi eqoist və təkəbbürlü deyil, həmin otu doğma şəhərə aparıb adamlara paylayacağını düşünür. Lakin o, suda çimərəkən ilan bu otu oğurlayıb yeyir. Ən yaxşı arzuları məhv olan

Gilqameş boş əllə Uruka dönür, o vaxtdan ölüm və həyatın sirləri haqqında düşünməyə başlayır.

Utnapiştım ölməzliyə necə malik olduğunu Gilqameşə belə danışır. O, Fərat çayı üzərindəki Şuruppak şəhərində yaşayan da yuxusuna allah Ea girib ona deyir ki, günah işlədikləri adamları cəzalandıracaq, dünyanı su basacaq. Allah belə qərara gəlir ki, yalnız Utnapiştımı və onun ailəsini ölümdən azad edəcəkdir. O, Utnapiştımə əmr edir ki, nəhəng bir gəmi düzəldib, ailəsi və heyvanları oraya yığsın. Az keçmir ki, göyü nəhəng qara bulud örtür, yer üzü də tam qaranlıqlaşır. Altı gün dəhşətli yağış yağıb su bütün yer üzünü bürüyür. Yeddinci gün gəmi Nasir dağlarının zirvələrinə gəlib dirənir.

Bu poema babil dilində yazılıb, lakin mənşəcə şumerlərə bağlı olduğu sübuta yetirilmişdir. Gilqameş adına qədim Şumer kitabələrində tez-tez rast gəlinir. Hətta babillilərdən əvvəlki dövrlərə aid olan abidələrdə Gilqameşin şəkli qalmışdır. Bu qədim Şumer eposunu yalnız sonralar assurilər və babillilər öz dilərinə çevirmişlər.

XIX əsrdə tapılmış qədim Şumer mixi yazılarını Corc Smit 1872-ci ildə tərcümə etməyə başlayır. Tərcümə prosesində məlum olur ki, Utnapiştım əfsanəsində tufan haqqındakı məlumatlarda nə isə çatışmayan yerlər var. Lakin onun qırıq-qırıq əldə etdiyi bu parçalar da o zamankı İngiltərəni sarsıtmışdı. Axı, o vaxtlar Avropada Tövrət qüsursuz, ilahi mənbə hesab edilirdi. İndi isə məlum olurdu ki, Tövrət əhvalatı əslində xalq rəvayətidir və bu rəvayəti yəhudilər şumerlərdən əxz etmişlər.

İngiltərə qəzetlərinin səhifələrində açıq və kəskin müzakirələr başlanmışdı. Tövrət müdafiəçiləri göstərirdilər ki, Gilqameş əfsanəsinin sonuncu, ən mühüm hissəsini bilmədən həmin əfsanə ilə Nuh əhvalatı arasında hər hansı əlaqədən danışmaq olmaz. Smitin bu vaxta qədər dedikləri – uyğunluqlar yalnız təsadüfi ola bilər. Məsələn o vaxt həll olunar ki, çatışmayan yazılar da tapılsın. Bu isə mümkün deyildir.

“Deyli-Teleqraf” qəzeti sensasiya məqsədi ilə qərar çıxartmışdı ki, hər kəs çatışmayan yazıları taparsa, ona min funt veriləcək. Bu işi də Corc Smit özü yerinə yetirdi. O, dörd ay ərzində üç dəfə Mesopotamiyaya gedib çox böyük zəhmət nəticəsində üç min mixi yazı gətirmişdi ki, bunlardan 380-də Utnapiştim rəvayətinin çatışmayan hissələri var idi. Burada onun dilindən deyilir: “Mən gəmini yüklədim. Ora ailəmi, heyvanları və quşları mindirdim. Səhər açılcaq göydə qara bulud peyda oldu. Adamlar bir-birini görə bilmədilər. Tufandan allahlar da qorxub göyə qalxdılar. Altı gün, altı gecə bərk külək əsdi, tufan yer üzünü bürüdü. Və bütün bəşəriyyət torpağa döndü. Yeddinci gün bir göyərçin uçurdum. O geri qayıtdı – qalmağa yer tapmamışdı. Onda qaranquşu uçurdum. O da yer tapmayıb qayıtdı. Sonra qarğanı uçurtdum. O, suyun endiyini görüb qayıtmadı, qarıldamağa başladı”.

Deməli, Nuhun tufanı hadisəsi elə Utnapiştim rəvayətinin eynidir. Hər iki mənbədə detallar tam müvafiq gəlir (günahkar olduqları üçün adamların cəzalanması, tufanın altı gün davam etməsi, göyərçinin və qarğanın uçurulması və s.).

Deməli, Tövratda göstərilən bu hadisə əslində tarixə qədərki əfsanələrin kompilyasiyasından başqa bir şey deyildir.

Bəs bu qədim Şumer əfsanəsi nə dərəcədə həqiqətə uyğundur? Şumerlər özləri həqiqətən belə bir tufanın baş verdiyini göstərmişlər. Alimlər müəyyən etmişlər ki, Dəclə və Fərat hövzəsində həqiqətən 650 X 150 km ölçüsündə geniş bir ərəzidə (şumerlərin və yəhudilərin dediyi kimi, dünya miqyasında yox) böyük su daşqını olmuşdur. Bu su daşqını vaxtilə bu ərəzidə yaşamış naməlum qəbilələri öz mədəniyyətləri ilə birlikdə məhv etmişdir. Tədricən Dəclə və Fərat çayları öz mənbəyinə çəkilməmiş, bataqlıqlar qurumuş, buraya yeni qəbilələr gəlməyə başlamışdılar ki, onlar şumerlər idi.

Tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, Gilqameş real tarixi şəxsiyyət olmuş, təxminən e.ə. 2800-2700-ci illər arasında qədim Uruk şəhərində hökmdarlıq etmişdir.

S.Rəhimovun “Ata və oğul” povestində faytonçu deyir:”...Gördünüzü, sel üstədən aşağı necə qızmış nə kimisi nəyə çəkirdi. Dedim bəs lap *Nuhun tufanı* qopubdur”.

C.Əlibəyovun “Mənim analı dünyam” romanında Zamin belə düşünür: “*Biz bir-birimiz üçün yaranmışıq. Dünya Nuhun tufanında qər q olsa da, orada yalnız üç adam – anam, Xallı, bir də mən qalsam, demək, dünya yaşayacaq*”.

NYUTON ALMASI

Başqa sözlə: hər hansı kəşfə, ixtiraya, çətin bi məsələnin həllinə yardım edən təsadüf.

Rəvayətə görə görkəmli ingilis fiziki İsaak Nyuton bütün göy cisimlərinin hərəkətini idarə edən qanunu – ümumdünya cazibə qanununu təsadüfi müşahidə nəticəsində kəşf etmişdir. O bir dəfə yetişmiş almanın ağacdən qopub düşdüyünə diqqət yetirir və ilk dəfə ağına belə fikir gəlir ki, yaqin yer bütün cisimləri özünə cəlb edir. Həmin fikirlə əlaqədar öz dahiyənə tədqiqatlarına başlayır.

Həqiqət isə belədir:”Ümumdünya cazibə qanununun kəşfi tarixindən söhbət açarkən, bəzən belə sadələvh fikir irəli sürürlər ki, guya almanın ağacdən yerə düşməsinin müşahidəsi Nyutonun cazibə qanununu kəşf etməsinin əsasını təşkil edir. Şübhə yoxdur ki, təklikdə götürülmüş bu və ya buna oxşar müşahidələr heç də ümumdünya cazibə qanununun kəşfinə gətirə bilməzdi...almanın yerə düşmə məsələsi cazibə qanununun əsasını təşkil etməyib, yalnız o qanunun kəşf olunmasına təkən vermişdir” (N.Qocayev).

Hegel həməən kəşfin alma ilə əlaqədar olmasını çox mənfi qiymətləndirir və bunu bəşəriyyət üçün bəd fal hesab edirdi. O göstərirdi ki, dünya tarixində almalar Nyutona qədər iki dəfə insanlara fəlakət gətirmişdir. Bunlardan biri Həvva alması (xristianlığa görə Həvva qadağan olunmuş meyvədən – almadan yedi-

yi üçün Adəmlə birlikdə cənnətdən qovulmuşlar), digəri Paris alması (bu alma məşhur Troya müharibəsinin başlanmasına səbəb olmuşdu) hesab olunur. Bu sonuncu daha çox “nıfaq alması” adı ilə məşhurdur.

O

OĞLANSAN, YA QIZ (SAN)

Yəni istəyinə, arzuna nail oldun, ya yox? Bu zaman “oğlan” müsbət (təsdiq, müvəffəqiyyət), “qız” mənfi (inkar, müvəffəqiyyətsiz) mənada işlədilər.

Adətən bir məqsədlə başqa yerə gedib qayıtmış adamlara bu sualı verirlər.

İfadəyə hələ Dədə Qorqud dastanlarında rast gəlirik. “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək” boyunda təsvir olunur ki, qız elçiləməyə getmiş Dədə Qorqud müsbət cavab alıb qayıtmışdır.

“Dədə (Qorqud) döndü, Baybura evlərinə gəldi.

Baybura bəy aydır:

– Dədə! Oğlanmısan, qızımısan?

Dədə:

– Oğlanam, – dedi”.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında təsvir olunur ki, kəşfiyyat quyusunu qazmağın mümkün olub-olmamasını yoxlamaq məqsədi ilə Qara daşlara gedib qayıtmış mühəndis İmanovu gördükdə usta Ramazan deyir: “...hə, bir de görüm nə tövr qayıtdın? Qız, ya oğlan?”

Ə.Əzimzadənin “Aprel səhəri” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Pyotr. Necə gəlmisən, Müseyib? *Oğlan qayıtmısan, ya qız?*

Müseyib. Əlbəttə, oğlan, Petya. Nazirin sizə salamı var. Bütün ustalara, fəəhlələrə. Mədən işə düşəndə dedi, gələcəyəm”.

M.Ə.Sabirin məşhur satirasında deyilir:

Oğlumuz, ay Xansənəm, bir yekə pəlvən imiş,
Bəxtəvər olsun başın, *bəxtimiz oğlan imiş*.

OX ATMAQ

Kalaxari səhrasında yaşayan buşmenlər yetkinlik dövrünə çatıb özlərinə sevgili seçdikdə ona çiçək göndərmir (səhrada çiçək nə gəzir), ona odlu-alovlu serenada oxumur (Kalaxaridə hələlik gitara yoxdur). Gənclər ən əvvəl antilopun buynuzundan balaca, on santimetrdən də kiçik bir hissə kəsib ondan yay düzəldir və buna müvafiq zərif oxlar qayırırlar. Dədə-baba qaydası ilə gizli şəkildə ovsunlu zəhər düzədir oxların ucuna qoyurlar. Bundan sonra oğlan silahını götürüb istədiyi qızın ardına düşür və ona ox atır, çalışır ki, oxu qızın belinə vursun. Qız oxu belindən çıxıb əsəbiliklə sındıraraq kənara atırsa, deməli, onun bu oğlana meyli yoxdur və onu rədd edir. Əgər qız oxa dəymir, onu belində saxlayırsa və narazılığını bildirmirsə, deməli, oğlanı qəbul edir («Бокыр цвета», 1982 №2).

Dilimizdə çox geniş miqyasda bir poetik ifadə kimi işlənən “ox atmaq” sözləri də əslində bu göstərilən qədim Şərq adəti ilə əlaqədardır.

Aşiq Ələsgərin bir gəraylısında deyilir:

Bir ox atdı, qaş oynatdı,
Müjganları qana keçdi.

OXU DAŞA DƏYMƏK

Başqa sözlə: uğursuzluğa düşər olmaq, bəxti gətirməmək. Çox-çox qədimlərdə mövcud olan sevgiliyə ox (habelə daş, alma və s.) atmaq adəti tədricən tərək olunaraq, sevgilinin rəmzi, simvolu olan butaya, sənəmə ox atmaqla əvəz olunurdu. “Avesta”da Buddanın adı həm də Buti, Buta kimi işlədilir. Oxu butaya, sənəmə dəyən kəs sevgilisinin vüsalına yetə bilərdi. Ox daş üzərində qoyulmuş butaya deyil, daşa dəysəydi, sevgili də bu oxu atandan üz döndərməli olurdu. “Qurbani” dastanında “Sinəm buta yarın müjgan oxuna” deyilir. Əslində daha qədimlərdə ovçuluq təsərrüfatı ilə əlaqədar olan magiya səciyyəli bu oxatma (ovlanası heyvanın rəmzinə, şəklinə oxatma) adəti tədricən həm də butaya oxatma ilə birləşir və ya əvəzlənir. Dədə Qorqud dastanlarında buta atmaqdan bəhs olunur.

S.Vurğunun “Bakının dastanı” poemasında deyilir:

Uzandıqca söhbətimiz
Şeir in *oxu daşa dəyər*.

OLDUĞU KİMİ GÖRÜNMƏK

İfadə Cəlaləddin Ruminin məşhur “Məsnəvi”sindən bir sıra dillərə yayılmışdır.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Z.Göyüşov “32 gün qonşu ölkədə” məqaləsində yazır: “*Öz əsərlərində insanı daim xeyrə, gözəlliyə, həqiqətə, ədalətə çağıran Mövlana Cəlaləddin insanın mənəvi saflığına, daxili paklığına müstəsna əhəmiyyət vermişdir. O, ikiüzlülüğü daxili çirkinliyin təzahürü kimi qiymətləndirmişdir. Konyadakı Mövlana türbəsini ziyarət edərkən gözlərinə ilk dəfə onun iri hərflərlə yazılmış məşhur*

əxlaqi tələbi deyir: "Ya olduğun kimi görün, ya göründüyün kimi ol!"

C.Cabbarlının "Oqtay Eloğlu" faciəsinin dördüncü pərdəsində Oqtay Muxanın "– *Nə həqiqət? Bah!...*" sözləri müqabilində belə deyir: "– *Elə bir şey ki, olduğu kimi görünsün, göründüyü kimi görünməsin*". Oqtay bir az sonra deyir: "– *Qoyun bu çirkin qara daşlar olduğu kimi, bütün dəhşətilə görünsünlər. Daşdır, qoy daş görünsün. Neçin gizlədirsiniz? O, çirkin də olsa, həqiqət olduğu üçün gözəldir*".

M.İbrahimovun "Minaxanım" hekayəsində deyilir: "...*O vaxtdan hamı ismətli, həyalı, təmiz adamlar ona ləkəli göründü. "Hamısı pərdədir. Hamısı yalandır!?" – deyib bir adamın da göründüyü kimi olduğuna inanmadı*".

Ə.Vəliyevin "Budağın xatirələri" romanında deyilir: "Gündüz xoşbəxtlik əlamətidir. Hər yer işıq, hər yan şəffaf, adamların geyimi də, sifəti də *olduğu kimi görünür*".

İsa İsmayılzadə "Poetik həqiqətin gücü" məqaləsində səhvən yazmışdır: "Nəsiminin müəllimi Fəzlullah Nəimi demişdir: "Ya olduğun kimi görün, ya da göründüyün kimi ol"

B.Vahabzadənin "Yağışdan sonra" pyesində Reyhan deyir: "Böyüdükcə adamlar ürəklərini, fikirlərini dəmir sandığa qoyur, ağzını da kilidləyir. Olmaz ki, elə *olduğumuz kimi görünək?*"

OLMASAYDI CAHANDA SARSAQLAR, AC QALARDI YƏQİN Kİ, YALTAQLAR

İfadə M.Ə.Sabirin "Qarğa və tülkü" təmsilindəndir. Hiyləgər tülkü pendir tapan qarğanı yaltaqcasına tərifləyir və ondan oxumağı xahiş edir. Qarğa ağzını açan kimi pendir yerə düşür, tülkü pendiri qapır və bu sözləri deyir.

Şeir İ.A.Krılodan tərcümə hesab olunur. Krılovun təmsilini A.Şaiq də tərcümə etmişdir. Lakin onun tərcüməsində bu sətirlər yoxdur.

Jurnalist D.Dəmirli Nağı adlı bir dələduzdan bəhs edən bir felyetonunu belə qurtarır: "Qarğa və tülkü" məsəli olmasın, həyatda olmasaydı maymaqlar, yəqin ki, korlanmazdı nağıllar".

C.Məmmədovun "Siz onları tanıyırınmı?" kinodastanında belə bir dialoq vardır:

"Əhməd. Bəli, olmasaydı dünyada yaltaqlar....

Zərifə. Ac qalardı yəqin ki, sarsaqlar!"

H.Nəzərlinin "Sabir" pyesində belə bir dialoq varır:

Sürəya xanım. Naxal! (Kisədən pul verir). Al! Bax, axırıncı dəfə verirəm. Get ağız-burnunu düzəlt! (Uzaqdan gələn ərini görür). Ərim gəlir, mən getdim! Sabah bu vaxt orada...

Cəmil Rəxşan. Gözlərim üstə! (Sürəyaya gedir). *Olmasaydı cahanda axmaqlar, ac qalardı yəqin ki, yaltaqlar..."*

C.Bərgüşadın "Siyrilmiş qılınc" romanından məlum olur ki, buna bənzər bir ifadə VIII-IX əsrlərdə yaşamış ərəb şairi və alimi əl-Cahiz (775-868) tərəfindən işlədilmişdir. Romanda qul taciri Fənhəs Qozbel Mirzəyə deyir: "Bazar lotusu əl-Cahiz deyir ki, axmaq adamlar olmasa, ağıllı adamlar ac qalar".

OLUM, YA ÖLÜM...BUDUR MƏSƏLƏ

Bu sözlərlə daxili tərəddüd, ruhi mübarizə, müəyyən qərara gələ bilmək səciyyələndirilir.

İfadə kinayə və ya zarafatla işlədilir.

V.Şekspirin (1564–1616) "Hamlet" (1603) faciəsindəndir. (Tərcümə edən: C.Cabbarlı). Əsərin 3-cü pərdəsində Hamletin məşhur monoloqu bu sözlərlə başlanır.

H.Mehdinin "Alov" pyesində belə bir dialoq vardır:

"Rəfiqə. Aha...Məni görmək istəyən qonaq siziniz?"

Əminə. Bəli, mənəm, Rəfiqə xanım. Mən bu görüşə gələrkən *olum* və ya *ölüm* sözlərini xatırladım".

B.Adilin “Mənim məhəbbətim” pyesində belə bir dialoq vardır:”Mirvari. Gəldin? Eşitmişəm bu gün sürpriz etmək istəyirsən.

Nadir. Elədir. Bağ məsələsini bu gün qurtarmaq istəyirəm. *Ölüm, ya olum*”.

Bəzən bu ifadə həqiqi mənada işlənir. Xudu Məmməov yazır:”Biz *olum* və *ölüm* arasında yaşayırıq. Dünyaya gəldiyimiz və onu tərk etdiyimiz günlər fərdi-fiziki, fərdi-bioloji varlığımızın sərhədləridir”.

S.Rəhmanın “Aşnalar” pyesində belə bir dialoq vardır:

”Səməndərli. Sənin vəziyyətin bu saat böyük Hamletin vəziyyətinə oxşayır. Ya Rahilə və yaxud məhkəmələr qapısında tökülən qanlı göz yaşları. *Ölüm, ya olum*. Budur məsələ.

Hüseyn. O sözü dilim tutmur axı”.

İfadənin ikinci hissəsi (“Budur məsələ”) V.İ.Lenin tərəfindən ingilis dilində işlədilmişdir. Vladimir İliç bunu liberalların aqrar proqramı haqqında məqalənin konspektində belə işlədir.”Rusiyanın xüsusiyyəti məlumdur (mülkədarlar aqrar islahatına tərəfdardırlar). Bu xüsusiyyət nədən ibarətdir? a) rus aqrar məişətinin sosialistliyində? b) aqrar dəyişikliklərin burjua-demokratik mahiyyətində (“That is the question” (Ленинский сборник, V, səh. 128)

Fransa parlamentinin üzvləri ilə görüşündəki nitqində (3.X.1985) M.S.Qorbaçov yoldaş demişdir:”Təəssüf, sivilizasiyanın nailiyyətləri heç də həmişə insanların rifahınaa yönəldilmir. Elm və texnikanın nailiyyətlərindən çox tez-tez və çox fəal surətdə insanı tələf edən vasitələrin yaradılması üçün, getdikcə daha dəhşətli silah növlərinin yaradılıb toplanması üçün də istifadə edilir.

Bu şəraitdə Hamletin məşhur “*olum və ya ölüm*” sualı daha ayrıca bir fərd qarşısında deyil, insan nəsli qarşısında durur. Bu sual qlobal problemə çevrilir. Onun cavabı ancaq bir ola bilər: bəşəriyyət, sivilizasiya hər necə olur-olsun salamat qalmalıdır”.

ON ÜÇ NƏHSDİRMİ?

Keçmiş xurafatın qalıqlarından biri də bəzi adamların on üç rəqəmindən qorxması, on üçü nəhs əlamət hesab etməsidir. Hətta bir sıra məşhur elm nümayəndələri belə bu xurafatdaan yaxa qurtara bilməmişdir. Məsələn, məşhur filosof Jan Jak Russo on üç rəqəmindən qorxurdu.

Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə qədim yəhudilər rəqəmləri hərflərlə işarə edirdilər və “13” rəqəmi “m” hərfi ilə yazılırdı. “M” həri isə yəhudi dilində “ölüm” (“mem”) sözünün ilk hərfi idi. On üç rəqəmini göstərən fal kartını qədimdə falçılar ölüm müjdəçisi hesab edirdilər və çox zaman həmin kart kağızında insan başını dəryazla üzən skelet şəkli çəkilmiş olurdu.

Sonralar Tövrat əfsanələrində 13-cü müqəddəsin satqın İuda olduğu misalı da bu xurafata əlavə olunmuş, habelə İsanın əfsanəvi on iki həvariyyunu (əshabəsi) olması rəvayəti yayılmışdı. Bütün bunlardan mövhumatçı adamlar belə bir səhv qənaətə gəlmişdilər ki, guya on üç bədbəxtlik gətirən rəqəmdir. Bu haqda xurafat ən çox İngiltərədə yayılmışdır. İngilis şəhərlərinin bir sıra küçələrində on üçüncü bina yoxdur, binaların on üçüncü mənzilləri yoxdur, mehmanxanalarda on ikinci otaqdan sonra on dördüncü otaq gəlir. 1930-cu ildə Londonun bir neçə min sakini hökumətə petisiya verərək evlərdən on üçüncü nömrələri ləğv etməyi xahiş etmişdi.

1970-ci ildə Meksikada keçirilən futbol üzrə beynəlxalq dünya çempionatı ərəfəsində Beynəlxalq futbol federasiyası xüsusi qərarla oyunçuların köynəyində 13 rəqəmini “qanundan kənar” elan etmişdi. Öz komanda heyətində həmin nömrə ilə qeydə alınmış oyunçu istəsəydi, nömrəsiz köynəkdə çıxış edə bilərdi.

Məşhur italyan müğənnisi Enrike Karuzo bir dəfə ayın 13-də oxuyarkən səs telləri zədələnmişdi. Bundan sonra o, 13 rəqəmindən qorxur, ayın 13-də oxumurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, on üç rəqəmi heç də bütün xalqlar üçün “bədbəxt, qara taleli” rəqəm deyildir. Bəzi xalqlar dörd rəqəmini, bəziləri yeddini, başqa xalqlar doqquzu belə “qara rəqəm” hesab edir.

On üç rəqəminə başqa münasibətlər də vardır: Mərkəzi və Cənubi Amerikanın bir çox qədim sakinləri bu rəqəmi müqəddəs və səadət gətirən rəqəm hesab edirdilər. Hindu əfsanə və rəvayətlərində on üçün sirli, ilahi qüvvəyə malik olduğu geniş təsvir edilir. İtalyanlar da on üç rəqəminin səadət gətirdiyinə əmindirlər.

Küllü miqdarda konkret tarixi faktlar sübut etmişdir ki, on üçün bədbəxtliklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məşhur rus müğənnisi F.İ.Şalyapin fevralın on üçündə doğulmuşdur. Musiqiçilərin P.İ.Çaykovski adına müsabiqəsində on üçüncü nömrə ilə çıxış edən Van Klibern fevralın on üçündə qalib gəlmişdi. A.Nikolayev və P.Popoviçin qrup halında kosmik uçuşu on üç avqustda müvəffəqiyyətlə başa çatmışdı. Bir çox idmançıların (məsələn, məşhur futbolçu Müllər) məhz on üçü nömrə ilə çıxış edib qalib gəldikləri məlumdur.

Bir sıra ölkələrdə on üç rəqəminin fətişləşdirilməsinə qarşı mübarizə qüvvətlənir. 1966-cı ildə ABŞ-da “Onüçlər klubu” təsis edilmişdir. Klubun ilk iclası da on üç nömrəli göydələnin on üçüncü mərtəbəsindəki on üç nömrəli otaqda və və dekabrın on üçündə keçirilmişdi. Burada klubun on üç üzvü və on üç qara pişiyi olan ev sahibi iştirak edirdi. İclasda çoxlu güzgü sındırılmış, duz dağıdılmış və “xanım Antionüç” seçilmişdi. ABŞ-ın bir çox ştatlarında “on üç xurafatı əleyhinə” klubunun filialları yaradılmışdır. “On üçlər klubu” Londonda da fəaliyyət göstərir. On üç üzvü olan bu klubun yığıncaqları hər ayın on üçündə saat on üçdə keçirilir. Klub on üç pilləsi olan binada yerləşir.

“Kommunist” qəzetində bir yazıda deyilir: “Deyirlər ki, on üç nəhs rəqəmdir. Əksinə, on üç Daşsalahlılar üçün çox uğurlu çıxışıdır”.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında bir dəstə adamın kənddən Bakıya getməsi belə təsvir olunur: “Yol yoldaşlarım mənə uşaq bilib o qədər də saya salmırdılar. Hətta Hovuz düzü ilə getiyimiz vaxt onlardan biri dedi:

– Kirayəçini saymasaq, on iki adamıq.

Başqa birisi cavab verdi:

– Yaxşı ki, on üç deyilik, on üç nəhsdir. Halbuki yol gedən on dörd nəfər idi. Kiirayəçini çıxanda on üç nəfər qalırdı. Həmin nəhs – on üç mən idim”.

Ə.Vəliyevin “Samovar tüstülənir” povestində deyilir: “Taxıl anbarında işlədiyim vaxt Bəşirəli cirələri çanaqlarla ölçüb torbalara yığırdı. Çanağı torbaya boşaltdıqca sayırdı. Elə ki, on üçə çatır, deyirdi: “On üç deyil”. Soruşanda ki, nə üçün “On üç deyil” söyləyirsən, cavab verərdi ki, oğul, *on üç nəhsdir*.”

Fəhlə fakültəsini qurtarıb diplom alanda ayın on üçü idi. Əminin sözləri yadıma düşdü, ürəyim sancdı.

Tibb fakültəsinə qəbul olunduğum gün də ayın on üçü idi – yenə əminin dediklərini xatırladım, təzədən qəlbim yaralandı.

Ədəbiyyat müəllimi vətəninə qayıdırdı. Qatar mindirib yola salanda bildim ki, yenə ayın on üçüdür. Dünya görmüş qocaların söylədikləri qulaqlarımda guruldadı.

Təyinat alıb Gülbala kəndinə həkim gələndə də ayın on üçü idi. Ağdam bazarında Bəşir əmi ilə görüşdüm. Başını tərpedə-tərpedə mənə üz tutdu: – Sənə deməmişdim ki, *on üç nəhsdir*. Nə üçün belə gündə səfərə çıxmısan.”

R.Rojdestvenski “Nedelya” qəzeti (1981 49) müxbiri ilə müsahibəsində demişdir: “Mən iki həftə bundan əvvələ qədər 13 rəqəminə etinasız idim. Lakin SSRİ ilə Uels yığma komandaları arandakı oyunda bizimkilər 13-cü dəqiqədə ilk qolu vurdular. Meranoda isə (18-ci partiyada) pretendent 13-cü gedirdə çox böyük səhv buraxdı, odur ki, bu rəqəmə mən indi rəğbət bəsləyirəm”.

ORTA OYUNU

İfadə “Orta oyunu orta yerə oynanar” atalar sözünün tərkibində işlədilir. XVII-XIX əsrlərdə meydana çıxan və məşhurlaşan oyun belə adlanırdı. Tədqiqatçılar orta oyununu italyanların komedia del arte oyunu ilə müqayisə edib ona bənzədiyini göstərirlər. “Orta oyunu” üçün sabit bir yer, səhnə olurdu, adətən bahar vaxtı xırman kimi bir sahənin ortasına oyun çıxaranlar (artistlər) çıxır və bədahətən müxtəlif şeir-replikalar söyləyirdilər. Müasir sirkləri xatırladan (dairəvi səhnəyə görə) bu ortalıqda ən çox müxtəlif lətifələr danışır və şəhərdəki müxtəlif yenilikləri tamaşaçılara çatdırırdılar. Bütün bunlar iki nəfər arasında qarşılıqlı bir söz yarışı şəklində olurdu. İfadənin (atalar sözünün) məcazi mənası da (“heç nəyi gizlətmək lazım deyil, hər şeyi açıb demək gərəkdir”) bununla əlaqədar əmələ gəlmişdir. Müasir qəzetlərin funksiyasını – bütün şəhər yeniliklərini camaata çatdırmaq vəzifəsini bu oyunçular yerinə yetirmiş olurdular.

R.Fiş göstərir ki, bir dəfə N.Hikmət belə demişdir: Götürün yunan teatrı, del arte italyan komediyasını, Çin teatırını və ya türkün “*orta oyunu*”ni – hər yerdə teatr xalq bayramı olub. Açıq havada, meydanlarda xalq tamaşaya baxıb, sevinib, kədərlənib, öz fikir və hisslərini ifadə edib. Əslində Şekpir teatrı da belə olub. Bu teatr da açıq havada oynanıb, özü də antraktsiz, fasiləsiz. Təsadüfi deyil ki, onun dekorasiyası və paltarları haqqında heç nə bilmirik. Kobud desək, bu yaramaz ev teatrı Fransadan, XIV Lüdovikdən qalmadır. Burada aristokratlar, sonralar isə burjua nümayəndələri rahat kreslodə əyləşir, yemək yeyə-yeyə tamaşaya baxır, tənəffüsdə də təzə paltarını nümayiş etdirirdilər.

O VAXTDAN ÇOX SULAR AXIB

İfadə qədim, uzaq bir işdən, hadisədən bəhs olunarkən işlədilir. Vaxtla suyun nə əlaqəsi?

Vaxtı hesablamaq üçün ən qədim cihazlardan biri su və qum saatları idi. Bu qədim cihaz hələ Babilistanda məlum idi və təxminən 2300 il bundan əvvəl Yunanıstanda və Romada işlənirdi.

Ən qədim su saati (eramızdan 1600 il əvvəl) Misirdə tapılmışdır.

Cihazların quruluşu çox sadəydi. İki qabın birindən o birinə müntəzəm şəkildə və bu qərarla su axardı və suyun qabdakı səviyyəsinə görə vaxtı hesablardılar. Qum saatları da təxminən eyni prinsipə əsaslanırdı.

Qədim yunanlarda məhkəmə istintaqı zamanı müttəhimə və ittihamçıya çıxış etmək, danışmaq üçün eyni miqdarda vaxt verilirdi. Çıxışa başlamazdan əvvəl onlar üçün bərabər miqdarda su ölçürdülər. Onlar danışmağa başlayan kimi su saatları da işə salınırdı. Suyun axdığı bütün müddət ərzində danışmaq olardı. Su axıb qurtaran kimi, danışan susmalı idi. Müəyyən sənədi oxumaq, əsas məsləyə daxil olmayan çox uzaq məsələlərdən danışmaq və ya şahidin ifadəsini dinləmək lazım gəldikdə suyun axmasını kəsərdilər. Konkret faktlar haqqında məlumat verəndə və ya ifadə verəndə də su qabdan axmamalı idi. Çox güman ki, indi də “məruzədə su çoxdur”, “suyunu azalt”, “məqalə (əsr) çox suludur” və s. kimi ifadələr öz mənşəyini yuxarıda qeyd etdiyimiz hadisədən götürmüşdür.

Firidunbəy Köçərli “Məişətimizə dair” məqaləsində yazırdı: “Əfsus ki, o vaxtdan indiyədək hər yerdə çox işlər olubdur, çox sular axıbdır: amma Naxçıvanda bu hala kimi nə progimnaziyadan bir xəbər var və nə puldan bir əsər var”.

M.İbrahimovun “Pərvanə” romanında İlyas bəy qızı Cahən xanıma Hürü və onun oğlu Sahib haqqında deyir: “*Gör o vaxtdan neçə sular axıb keçib, qızım. Sən də o sən deyilsən,*

mən də. Yəqin bil ki, onlar bizdən də artıq dəyişiblər. Gör neçə ildir rusun padşahı oturan şəhərdə yaşayıblar, oxuyub qayıdıb gəliblər”.

S.Rəhimovun ”Şamo” romanında Alo və arvadı Tello haqqında deyilir:”Bəli, baxanda onların ömrlərindən *çox sellər-sular keçmişdi*, ancaq cavanlıqdan başlayıb gələn sevginin-məhəbbətin ilk təməlini söküb tərpədə bilməmişdi”.

Ə.Əylisli “Büllur külqabının nağılı” əsərində (“Ulduz” №9, 1973) yazır: “Bu bir ayda *çox sular axmışdı*, çox küləklər əsmişdi, bircə yağış da yox idi ki, onun da olmamağı fəslin yaya doğru getməyindən irəli gəlirdi”.

Ş.Xurşidin “Ağaclar kəsilmədi” povestində deyilir: “(Yaşarın) ilk uşaqlıq illəri bu rayonda keçmişdi. Ancaq *o vaxtdan nə qədər su axmış, nə qədər pöhrələr qol-qanad açıb iri gövdəli ağac olmuşdu*”.

OVÇU PİRİM

İfadə ovçuluq qaydalarını yaxşı bilən bacarıqlı, mahir ovçu mənasında ümumiləşmişdir.

Folklorumuzun görkəmli mütəxəssisi prof. M.H.Təhməsisib yazır:”Ovçu Pirim Azərbaycan nağıllarının məşhur obrazlarından biri kimi tanınmaqdadır. Onun haqqında atalar sözü, məsəl, bayatı, əfsanə, rəvayət, hətta dastan da vardır. Bu dastanlardan biri “Pirim”, digəri “Kəlbinin nağılı” adı ilə məşhurdur. Əl-yazmalarda onun adı ilə bağlı qoşmalar da çoxdur. Ovçu Pirimin tarixi şəxsiyyət olub-olmadığı hələlik məlum deyildir. Lakin onun haqqında olan nağılların, əfsanələrin qədim görüşlərlə bağlı olduğuna şübhə yoxdur. Xüsusilə bu əsərlərin əksəriyyətinin ilan, canavar, qoyun, qaban, it və xoruzla əlaqədar olması bu süjetləri çox qədimlərə çəkib aparır”.

Ovçu Pirimlə əlaqədar olan nağıllardan birində göstərilir ki, ilanlar padşahı Ovçu Pirimin xahişi ilə onun ağzına tükürür.

Bundan sonra o, təbiətin bütün sirlərini dərk etməyə başlayır, bütün canlıların (it, qurd, xoruz və s.) dilini başa düşür.

Ə.Muğanlının “Çoban bayatı” povestində belə bir təsvir vardır: “Tüfəng açıldı. Canavar nərildəyib qarın üstünə yığıldı. İtlər onu boğmarladı.

Ziyad kişi Pota Mürsəlin kürəyinə vurdu, təriflədi onu: –Yaşa, vallah, halal olsun Tükəzin südü sənə. Ə, sən lap *Ovçu Pirimmişsən ki*”.

M.Eminin “Müdirimiz dəyişib” hekayəsində Abdilməcidi deyir:

“...*Ovçu Pirim* heyvanların dilini yaxşı bilirdi. Mənim heyvanlarla işim yoxdur. Çalışıb birtəhər insanların dilini öyrənirəm”.

Elçinin “Aman ovçu, vurma məni...” kinopovestində deyilir: “...Bu dəm elə bil ki, Nicat Böyük bəyin ovçusu deyildi, birdən-birə nağıllardan peyda olub Cıdır düzünə gəlmişdi. Şah-naz: – Nə olmuşdu, *Ovçu Pirim*, niyə gecikdin? – dedi”.

Ö

ÖKÜZ ÖLDÜ, ORTAQ AYRILDI

Adətən bir şəxs öldəndən sonra onun qohumları arasında soyuqluq yarandıqda, get-gəl kəsildikdə bu ifadə işlədilir. Əslində ifadə keçmiş, real həyat tərzilə əlaqədar yaranmış və həqiqi mənada işlənmişdir.

Tarixçi Q.C.Cavadov yazır: “Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında xışa bir cüt öküz qoşulurdu. Odur ki, ancaq bir baş (və ya bir tay) qoşqu heyvanı olan iki ailə birləşərək xışın qoşqu qüvvəsini əmələ gətirirdi. Xalq arasında bu əmək birləşməsi “ortaqlıq” və ya “taybir olmaq” adlanırdı. Ortaqlıq üçün bir baş öküzün olması vacib idi. Qoşqu heyvanı olmayan kəndli bu birləşmədə iştirak edə bilməzdi. Ortaq üzvü

öz heyvanını geri götürdükdə və yaxud heyvan öldükdə ortaqlıq parçalanırdı. Bu faktı xalq arasında işlənən “Öküz öldü, ortaqlıq ayrıldı” zərb-məsəli də təsdiq edir”.

ÖLÜ CANLAR

Hissi, duyğusu çox soyuq olan, müasir həyata yad və biganə, ictimai həyatdan uzaq, sevgisiz, maraqsız adamlar, habelə müəyyən yerdə yaşayan, lakin öz vəzifəsini yerinə yetirməyən adamlar haqqında işlədilir.

İfadə N.V.Qoqolun (1809-1852) “Ölü canlar” (1842) poemasının adından yayılıb məşhurlaşmışdır.

Əsərdə təsvir olunur ki, Çiçikov “ölü canlar” almaqla məşğul olur. “Ölü canlar” isə ölmüş olan, lakin rəsmi sənədlərdə dirilər siyahısında qalan təhkimçi kəndlilər hesab olunur. Odur ki, bəzən bu ifadə dilimizdə lap ilkin mənada – öldüyü halda dirilər siyahısında qalan təhkimçi kəndlilər hesab olunur. Odur ki, bəzən bu ifadə dilimizdə lap ilkin mənada – öldüyü halda dirilər siyahısında qalanlar mənasında da işlədilir.

Jurnalist R.Nağıyev Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfat Nazirliyi Elmi Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunun keçmiş direktoru R.Həsənovun firıldaqlarından bəhs edən “Tamah” məqaləsində yazır: “...Gözü doymaq bilməyən Həsənov “ölü canları” işə götürdükdən sonra bəzilərinə guya yaxşı işlədiklərinə görə pul mükafatı da vermişdir. Həmin pul, şübhəsiz, yenə də Həsənovun özünə çatmışdır. Boş şatlara “ölü canlar” götürülməsi dövlətə 5.546 manata başa gəlmişdir”.

“Kommunist” qəzetində nəşr olunmuş bir felyetonda deyilir: “...Tədarükçülər öz şəxsi mənfəətləri üçün Qoqolun Çiçikovu kimi şəhərbəşəhər, kəndbəkənd düşüb *ölü canlar* axtarmış, onların adına saxta arayışlar tətbiq etmiş, hətta xəyali adamların, xəyali kəndlərin və kolxozların adlarına...meyvə yazaraq külli miqdarda dövlət vəsaitini mənimsəmişlər”.

R.Rza “Lenin” poemasının bir fəslini “*ölü canlar*” adlandırmışdır. Şair “Kübarlar, zadəganlar, gənc baron, qoca panlar” və s. keçmiş Rusiya tüfeylilərinə “ölü canlar” deməklə, bu ifadəni ictimai-siyasi mənada işlətmışdir.

B.Vahabzadə “Dağda şəlalə kimi...” şeirində həmin ifadəni başqa mənada işlətmışdir:

Düşmənəm yaltaqlanıb tələyə dağ deyənə,
“Bu dünyada birtəhər qoy yaşayaq” – deyənə.
Ah, birtəhər!...Lügətə bu söz hardan gəlmədir?
Yaşamaq yaşamaqdır! Bəs bu birtəhər nədir?
Mən düşmənəm, düşmənəm belə “*ölü canlara*”,
Gündən qaçıb həmişə kölgə axtaranlara.

V.İ.Lenin “İskra” qəzetindən çıxmağımın səbəbləri haqqında” adlı məqaləsində (1904) yazmışdır:”Hələlik isə...hələlik, oxuculara tapmacalar verməyə adət etmiş olan rəhbər orqanımızın açmış olduğu Qoqol tipləri sərgisinə nəzər salaq. Hamının mənliliyinə, daha doğrusu ağrıyan yerinə toxunan Sobakeviçə kim oxşayır? *Ölü canlar* almaqla bərabər başqasının sükut etməsinə də pulla nail olmaq istəyən fırlıdaqçı Çiçikova kim oxşayır? Kim Nozdryova və Xlestakova oxşayır? Kim Monilova və Skvoznik – Dmuxanovskiye oxşayır? Nə qədər də maraqlı və ibrətli tapmacalar...”(Əsərlərinin tam külliyyatı. Səkkizinci cild, səh. 194).

ÖYRƏNDİM BU GÖZÜ ÇIXMIŞ QARDAŞDAN

Özündən əvvəlki hadisə və şəxsdən nəticə çıxaran adamların dilindən kinayə və ya zarafatla deyilir.

İfadə Q.B.Zakirin (1784-1857) “Qurd, çaqqal və şir” təmsilindən yayılmışdır. Həmin təmsil C.Rumidə (XIII əsr) də vardır.

Mövzusu qədim hind təmsillərindən alınmışdır. Təmsilin məzmunu belədir: Qurd, çaqqal və şir dost olub bir qoyun, bir quzu və bir toyuq əldə edirlər. Şirin əmrilə qurd bunları üçünə arasında bölür – qoyunu şirə, quzunu qurda, toyuğu çaqqala verməyi təklif edir. Bu bölgüdən xoşlanmayan şir qurdun başına elə bir zərbə vurur ki, zavallının gözləri çıxıb yerə düşür. Sonra çaqqala ovu bölməyi əmr edir. Çaqqalın bölgüsü belə olur ki, şir qoyunu səhər, qoyunu axşam, toyuğu da qəlyanaltıya yesin. Şir, əlbəttə, bu bölgüdən razı qalır.

Şir dedi: – “Afərin sənə, ey pürfən,
Bu bölgünü kimdən öyrənibsən sən?
Dedi:”Bilməz idim binadan, başdan,
Öyrəndim o gözü çıxan yoldaşdan”.

Bu təmsil müxtəlif variantlarda (personajların sayı müxtəlif miqdarda göstərilməklə) qədim yunanlarda, qədim ərəblərdə, sonralar Avropada və Rusiyada çox geniş yayılmışdı.

Dünyanın bir çox təmsilnəvisləri bu mövzuda əsər yazmışlar. Ezopun “Aslan, tülkü və eşşək”, J.Lafontenin “Dana, qoyun və keçinin aslan ilə ittifaqı”, V.Tredyakovskinin “Aslan, dana, keçi və qoyun”, İ.Xemnitserin “Aslan bölgüsü” adlı, habelə Sumarkovun iki təmsili və s. göstərilə bilər.

S.Rəhimovun “Qafqaz qartalı” romanında çarın “öz imperiya xəfiyyə başçısını” cəzalandırmasından bəhs edildəndə sonra deyilir. “Nazirlər əcəbini bilirdilər, “*gözü çıxan qardaş*”dan... Hesablarını götürdülər ki, imperatorun hakimi-mütləq qəzəbinə, şübhəsinə səbəb olmaq, onların hər birisi üçün necə baha qiymətə başa gələ bilər”.

İ.Hüseynovun “Kollu koxa” povestində belə bir epizod vardır.

“Zalda tərpnəşdilər.

- Biz sənnən mübahisə etmək fikrində deyilik, Koxa yoldaş!

Koxa zala yanakı baxdı.

- Deməyə sözünüz olsa, elə eliyərdiniz ki!
- Sözümüz olsa da eləmərək, – deyə gülüşdülər – *Gözü çıxmış qardaşlarımızdan öyrənmişik*. Buyur, söz sə-nindir.

Bu “*gözü çıxmış qardaşlar*”dan biri mən idim”.

ÖZ ARŞINI İLƏ ÖLÇMƏK

Məcəzi mənada özü, öz qabiliyyəti ilə müqayisə etmək, özünü nəzərdə tutmaq, öz zövqünə görə qiymətləndirmək deməkdir.

Uzunluq ölçüləri heç də həmişə indiki kimi dəqiq olmamışdır. Qədimlərdə uzunluq ölçmək üçün ağaclardan alət-arşın düzəldəndə hər yerdə bunun eyni olmasına o qədər də əhəmiyyət verilmirdi. Çox qədimdən dilimizdə işlənən “arşın” sözü farsca “ərəş//ərş” sözündən olub, “dirsək” mənasına gəlir. Məlumdur ki, ən müxtəlif xalqlarda uzunluq ölçüləri bədən hissələrinin adlarından əmələ gəlmişdir. Vaxtı ilə hər kəsin dirsəyinin uzunluğu bir ölçü vahidi olaraq qəbul edilmişdi. Adamların isə heç də hamısının dirsəyi bir ölçüdə, bir bərabərdə deyildir. Hər kəs bir şey satanda və ya alanda tanımadığı, ya da arşınla deyil, məhz özünün dirsəyi (arşını) ilə ölçməyi təklif edərdi. İfadənin yaranması da bununla əlaqədardır.

Burada ikinci bir uzunluq ölçüsünü xatırladaq: ingilis ölçüsü “fut” əslində ayağın altı, pəncə deməkdir. Vaxtı ilə bu da ölçü kimi işlədilirdi. Lakin müxtəlif adamların pəncəsi eyni uzunluqda deyildir. Buna görə də VIII əsrdə Böyük Karl elan etmişdi ki, bundan sonra “fut” ancaq onun pəncəsinin uzunluğu hesab olunmalıdır. Yalnız bundan sonra bu ölçü dəqiqləşmiş oldu.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Gülüş deyir:”...Ancaq əxlaq da elastiki bir şeydir. Bunu hər kəs *öz arşını ilə ölçə bilər*”.

Y.V.Çəmənzəminlinin “Studentlər” romanında belə bir dialoq vardır:”– Bax, bunu anlamıram: tələbə olasan, özünü də könlün olmadan evləndirələr. – Hər şeyi sən *öz arşınınla ölçmə*: tacirlərin özlərinə məxsus ənənələri var”.

Anarın “Macal” povestində deyilir: “Öz içində nə duyursan duy, əgər başqaları səni *öz arşınıyla ölçürsə* – o arşınlarla ki, sən özün də elə başqalarını ölçürsən və bu arşınlarla görə, onların təsəvvüründə sən mütləq xoşbəxtsən, onda, deməli, sənin bəxti-yarlığın da bundadır”.

ÖZ CƏZANDIR ÇƏK, BALAŞ

Öz qüsurlarının, səhv hərəkətlərinin acı nəticələrini dadan adamlar haqqında və ya onların dilindən işlədilir.

İfadə kompozitor Fikrət Əmirovun “Sevil” operasında Balaşın dilindən yayılmışdır. Burada Balaşın məşhur ariyası belə başlanır:

Gör nə günlərə qaldın, *öz cəzandır, çək, Balaş*,
Həminin üzü döndü, axır qaldın tək, Balaş.

K.Dadaşoğlunun “Dünyamız uşaq gözündə” kitabında qocaman neftçi-mühəndis Abas əmi deyir:”Atalar yaxşı deyiblər: nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına. *Öz cəzandır çək, Balaş!* Uşağa qəmiş deməsəydim o da mənə deməzdi”.

“Kommunist” qəzetində (24.XI.1961) qrossmeyster Lev Poluqayevskinin yoldaşlıq şərhi verilmiş və onun dilindən yazılmışdır:

Gör nə günlərə qaldım,
Öz cəzamdır çəkirəm mən.
Piyadalar üz döndərüb,
Qalmışam şahla yalqız mən.

ÖZGƏSİNƏ QUYU QAZAN ÖZÜ DÜŞƏR

İfadənin ən qədim variantı “Avesta”da işlədilmişdir. E.ə. VII əsrin abidəsi olan bu əsərdə deyilir ki, kim başqaları üçün quyu qazasa, ora özü düşər.

Şərqi bir sıra dillərində həmin ifadə geniş yayılmışdır.

Hənəfi Zeynallı bu ifadənin müxtəlif variantlarını belə göstərmişdir: “Savşəkli:”Quyu qazıyan özü düşər”. Yaxud: “Quyu qazıyan əvvəl özü düşər”. Məsəl şəkli: “Quyu qazıyan, dərin qazı; gen dur özün düşərsən”.

ÖZ KÖLGƏSİNDƏN QORXMAQ

Başqa sözlə: son dərəcə qorxaqlıq göstərmək, boş yerə qorxu keçirmək.

Ehtimala görə bu ifadə Yunanıstanda Olimpiya oyunları zamanı meydana gəlmişdir (hələ e.ə. 776-cı ildə bu oyunlar keçirilmiş). Cəng arabaları qoşulmuş atlar ippadromda sürətlə gədkən meydana taraksipp adlanan sütunlara çatanda diksinib şahə qalxır və bir-biri ilə toqquşurdular. Bəzən də bu sütunlara çatıb dönmək lazım gəlirdi ki, bu zaman atın özü öz kölgəsindən qorxub şahə qalxırdı.

İfadə qədim yunan və Roma yazışlarının (Aristofan, Platon, Siseron və s.) əsərlərində işlədilmişdir.

Ü.Hacıbəyovun “Təəssüflər olsun” məqaləsində (“Tərəqqi” qəzeti, 25 mart 1909-cu il) deyilir: “Görürsən ki, bir balaca uşaq anasının qucağından yerə düşüb bir qədər gedir, birdən qabağında bir pişik görüb. Tez qayıdıb qaçır anasının qucağına, sonra düşüb bir də gedir. Bu səfər də bir ayrı şeydən, məsələn, *öz kölgəsindən qorxub* yenə qaçır anasının qucağına”.

ÖZÜNÜ TÜLKÜ ÖLÜLÜYÜNƏ VURMAQ

Başqa sözlə: özünü xəstə göstərmək, aldatmaq, hiyləgərlik etmək.

Tülkü bir çox xalqlarda hiyləgərlik rəmzi hesab olunur. Azərbaycanda da tülkünün hiyləgərliyi ilə əlaqədar olan çoxlu təmsillər, nağıllar, rəvayətlər mövcuddur. Bu əsərlərdə bir qayda olaraq ağır, çıxılmaz vəziyyətə düşən kimi tülkü özünü ölmüş göstərir və bu vasitə ilə adətən çətinlikdən, ölümədən xilas olur.

Vaxtilə “Məktəb” jurnalında (1915, №4) “Hiyləgər tülkü” nağılı nəşr olunmuşdu. Burada deyilirdi ki, Ovçu Pirim toyuqlarını yeyən on bir tülkü vurub, dərilərinə saman doldurmuş və mıxdan asmışdı. Daha bir tülkü toyuq aparmağa gələndə Ovçu Pirim onu güdür və o içəri girən kimi qapını bağlayır. Tülkü isə tez özünü mıxdan asılmış tülkü dərilərinin arasına verir, ölmüş tülkülər kimi mıxdan asılır. Ovçu Pirim diri tülkünü tapa bilmir. Lakin baxır ki, saman təpilib asılmış tülkü dəriləri on bir yox, on ikidir. O, həmin tülkünü mıxdan çıxarıb yerə qoyan kimi tülkü qaçıb aradan çıxır.

S.M.Qənizadənin “Tülkü və Çaq-çaq bəy” təmsilində tülkünün vəziyyəti belə təsvir edilir:

...Bir gecə qalxdı, zarıdı naxoş
Ki, olubdur bu gün halım məxsuş.
Məkr ilə bir qədər dəva atdı,
Basdırıb möhkəm üstünü yatdı.
Sübh çün saldı gün yerə tələt,
Qaldı tülkü döşəkdə bi hərəkət.
Qulağın sallayıb, qıçın uzadıb,
Dışın ağardıyan, dilin buzadıb.
Qoydu tülkü ölülüyünə özün,
Salxıdıb quyruğun, yumdu gözün...

A.Şaiqin “Yaxşı arxa” mənzum nağılında da tülkünün yalandan özünü ölülüyə qoymasından bəhs olunur.

S.Rəhmanın “Cənnət xuliqanı” hekayəsində Cəlilbəy onu tanımaq istəməyən Molla Şirəliyə deyir: “Səni mən yüz adamın içindən tanıyaram. Neçə il bir kamerada yatmışıq, bir boşqabdan xörək yemişik, bir qabdan su içmişik...İndi özünü nə *tülkü ölülü-yünə qoymusan?*”

ÖZÜ ÖZÜNƏ, KÜLÜ GÖZÜNƏ

Tam şəkli “özü özünə eləmək, külü gözünə”dir. İfadə şəxsə görə təsriflənərək hər üç şəxsin tək və cəmində işlədilir.

“Qaltaqsız” adlı xalq nağılından belə bir epizodla əlaqədar yayıldığı ehtimal olunur. Hovuz kənarında oturmuş bir şəxs bir əlin sudan yuxarı çıxdığını görür. Şəxs ələ tərəf əyildikdə, əl onu çəkib suya salır. Huşu başına gəldikdə o şəxs görür ki, bir bağçadadır, yanında da bir qız. Qızla sevişib, əhd-peyman edirlər. Qız yuxuya gedir. O zaman başqa bir qız bu şəxsə yanaşır. Bunun daha gözəl olduğunu görən şəxs indi də ona meyl edir. Əvvəlki qız oyanıb onu şillələyir. O şəxs bir də gözünü açıb özünü bir boş səhrada görür. Dərdindən yuxarıdakı sözləri təkrarlayır və o qədər ağlayır ki, axırda kor olur.

İfadə ilə əlaqədar başqa bir nağılda isə deyilir:

Meşədə gəzən ovçu təsadüfən Kəlləgözün evinə gedib çıxır. Kəlləgöz onun adını soruşur. Ovçu – “Adım özumdür” cavabını verir. Gecə Kəlləgöz yatır. Ovçu isə qaçıb yaxındakı bir ağacın başına çıxır. Gecənin bir aləmində Kəlləgöz ovçunu yemək istəyir. Onun qaçdığını görüb dalınca bayıra çıxır. Sərrast atan ovçu onun yeganə gözündən güllə ilə vurur. Kəlləgöz ağrının şiddətindən elə bir nərə çəkir ki, meşədəki bütün yoldaşları yanına yığılır. “Səni kim vurdu?” – deyər soruşanlara Kəlləgöz “Özüm” cavabını verir. Yoldaşları heç nə başa düşmür – “Özün özünə eləmişən, külü gözünə. Daha biz nə edək?” – deyirlər.

“Özüm” sözü ilə əlaqədar olan bu motiv müxtəlif şəkillərdə bir sıra xalqlar arasında yayılmışdır.

P

PAMBIQ ATAN, QOZ SATAN

Daha çox danışığ dilində “hər kəs, hər yoldan ötən, itqurd” və s. mənələrdə işlənir.

İfadə bir qrup adamların qeyri-müəyyən miqdarını bildirmək üçün adətən mənfi mənada işlədilir. Daha çox danışığ dili üçün səciyyəvi olan həmin ifadənin meydana gəlməsi belə bir lətifə ilə əlaqədardır: bir neçə ərə getmiş bir arvaddan oğlu soruşur ki, ana, ərlərin kim olub? Anası cavabında deyir: – İsa, Musa, Mustafa; bir də Məhəmmədsəfa. Əli, Vəli, Pirvəli; üçü də ondan irəli. Pambiq atan, qoz satan, bir də rəhmətlik atan (bir də bu köndələn yatan).

Y.V.Çəmənəzəminlinin “Xasiyyətləri tutmamış” hekayəsinin epigrafi belədir:

“Əli, Vəli, Pirvəli,

Üçü ondan irəli.

Pambiq atan, qoz satan

Rəhmətlik sənin atan,

Bir də bu köndələn yatan.

(Ana ərələrini oğluna nişan verir. Xalq rəvayəti”).

Ə.Vəliyevin “Bulaqlıya səyahət” hekayəsində deyilir: “Kolxoz sədri sual elədi: – Yetər xala, neçə ərə getmisen?”

...Yetər xala yaşmağını yuxarı qaldırdı, başındakı yaylığı aşağı çəkdi. guya utanıb həya eləyirmiş kimi danışdı: – Pirəli, Məmmədəli, üçü bunlardan irəli, *yun atan, pambiq satan*, cəhrənin yanında yatan, rəhmətlik sənin atan, yazıq Yetər xala ər üzgü görməyib ki”.

Pambıq atan peşəsi olduqca asan, heç bir xüsusi hazırlıq tələb etməyən peşələrdən sayılır. Başqa sözlə, əlindən heç bir iş gəlməyən hər kəs pambıq atmaqla məşğul ola bilər. Pambıq atmaq üçün xüsusi tərzdə düzəldilmiş alətdən istifadə edilir ki, həmin alət bu işi daha da yüngülləşdirir və asanlaşdırır (Bu iş o qədər asandır ki, yuxuda da xüsusi tərzdə nəfəs almaq “pambıq atmaq” kimi səciyyələndirilir).

N.B.Vəzirovun “Əkinçi” qəzetində (1876, №22) bir yazısında deyilir: “Ey Ağa Mehdi, fədayət şəvəm, atanın *pambıqatan* olmağı oğluna eyib edər?”

H.Cavidin “Azər” poemasında “əski milyonçu ikən indi səfil olan” bir şəxsə müraciətlə Azər deyir:

Öyünüb durma, o sərvət əsla,
Sənə aid deyil, azğın, budala!
Ot satan, pambuq atan, halva qapan
Hər gələn bəhs ediyor milyondan.

M.Şəhriyarın “Satirik şeir”ində deyilir:

Qar deyir, gəl, kişisən, pambıq ataq,
Kişi, mən *pambıq ata bilməyirəm*.

PARÇALA VƏ HÖKM SÜR

Bəzən də “nifaq sal və hökm sür” şəklində işlənir.

Bu fikir qədim Roma senatının rəhbər prinsipi olmuşdur. Çoxmillətli dövlətlərdə müxtəlif xalqlar arasında milli ədavət oyatmaq və bunu qızıqdırmaq yolu ilə hakimiyyəti idarə etmək üsuludur. Müasir imperialistlərin ən çox istifadə etdikləri siyasi üsullardandır.

İfadənin müəllifi dəqiq şəkildə məlum deyildir. Güman edirlər ki, Makedoniyalı İsgəndərin atası Filippin (e.ə. 359-336) dilindən yayılmışdır.

İfadə bəzən bir termin kimi Divide et impera şəklində işlədilir.

V.İ.Lenin “Zemstvonu təqib edənlər və liberalizm hannibalları” əsərində (1901) yazmışdır: “Siyasətdə mütiləşmək ola bilməz və ancaq hədsiz bir sadədillilik (həm səmimi, həm də hiyləgər sadədillik) nəticəsi olaraq belə güman etmək olar ki, divide et impera, nifaq sal və hakim ol, gərəksizi güzəşt et ki, gərəklili saxlayasan, sol əlinlə verdiyini sağ əlinlə al – deyən və çoxdan bəri işlədilən polis üsulu guya mütilikdir” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Beşinci cild, səh.68).

V.İ.Lenin Üçüncü Ümumrusiya Sovetlər qurultayında son sözündə (18(31) yanvar 1918-ci il) demişdir: “Bizim ideyalarımız Finlandiyada, Ukraynada qalib gəlmişdir və Donda qalib gəlməkdədir, zəhmətkeşlərin sinfi şüurunu oyatmaqdadır və onları möhkəm bir ittifaq halında təşkil etməkdədir. Biz, diplomatlar olmadan, imperialistlərin işlətdikləri köhnə üsullara əl atmadan hərəkət edirik, lakin bunun çox böyük nəticəsi – inqilabın qələbəsi və qalib gələnlərin bizimlə bir qüdrətli inqilabi federasiya halında birləşməsi göz qabağındadır. Biz bütün zəhmətkeşləri, qədim Romanın amansız qanununa əsasən bir-birindən ayırmaqla deyil, əksinə onların arasında qırılmaz əlaqə yaratmaqla hökmranlıq edirik” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz beşinci cild, səh.307-308).

Siyasi ədəbiyyatda geniş miqyasda işlənən bu ifadə bədii dilimizə də keçmişdir. B.Vahabzadə “Hər zamanın öz hökmü var” şeirində yazır:

“Parçalayıb sən hökm sür!” siyasəti
Yurdumuzda od qaladı.
Biz bir yana,
Eyni dili,

Eyni dini,
Neçə yerə parçaladı.

Mirzə İbrahimov “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək” məqaləsində (1944) yazmışdır: “...Xarici qəsbkarlar, hər şeydən əvvəl, xalqımızın mənəvi birliyini pozmağa, onun arasına müxtəlif məzhəb, din və əqidə davaları yaymağa çalışmışlar. İstər ərəblərin gətirdiyi islamiyyət, istər sonradan iranlı və türklərin yaydığı sünni-şiə davaları ancaq bu məqsədi güdürdü. Bu, qədim Romanın sınaqdan çıxardığı zəhərli bir siyasətin davamı idi: *“Araya nifaq salıb öz hakimiyyətini təmin et”*”.

Bu ifadənin “ayır, buyur” variantı da işləkdir. “Şəhriyarla görüşlərim” məqaləsində Rüstəm Əliyev yazmışdır: “Yeri gəlmişkən böyük təəssüflə qeyd etməliyəm ki, İran Azərbaycanının ziyalılarının görkəmli nümayəndələri bir-birindən təcrid edilmiş şəraitdə yazıb-yaradırlar. Onların arasında birlik və həmrəylik olmaması, hədələşmə, didişmə, küsüşmə bütünlüklə əski tevtən *“Ayır, buyur”* qaydasının hökm sürməsi ilə bağlıdır. Hər hansı bir xalqın qaymağı olan mütərəqqi ziyalı təbəqəsində çoxtərəfli salmaq, ziyalıları bir-birinə qarşı qaldıraraq çaxnaşdırmaq, vuruşdurmaq xalqın, ölkənin durumunu yəndəmsiz hala gətirmək *“Ayır, buyur”* siyasətinin ənənəvi xəttidir”.

C.Bərgüşadın “Siyirilmiş qılınc” romanında deyilir: Saray çəkişməsi Mötəsimin ürəyindən idi: *“Parçala, hökmranlıq et!”*, *“Nifaq sal, taxt-tacını möhkəmlət”*. Xəlifə Mötəsim əvvəllər hər şeyə nail olmağın çarəsini qılıncda görürdüsə, indi siyasətə çox güvənirdi”.

PƏRİ

Klassik ədəbiyyarda və şifahi xalq yaradıcılığında ilahi gözəllik rəmzidir.

Qədim əfsanələrdə və el ədəbiyyatında insanlara yaxşılıq edən, xeyirxah, bəzən də pislik edən, kinli, bədxah, qəzəbli ruhun adıdır. Bu ruhlar çox gözəl adam (xüsusilə qadın, füsunkar gözəl) şəklinə düşə bilirlər.

Adətən pərilərin məkanı Qaf dağı hesab olunur. Onlar xeyirxah və bədxah olmaqla iki yerə bölünürlər. Pərilər göyərçin, şahin, qurbağa, ilan, pələng və s. şəkillərinə düşə bilirlər. Xeyirxah pərilər gözəl qız və gənc qadın şəklində, bədxah pərilər çirkin qoca qarı şəklində təsəvvür edilir. Onlar adamları oğurlayıb apara bilər, göydə uça bilərlər.

“Avesta”da payrikayi və ya parika kimi işlənən bu söz “böyük iblis” (qadın) mənasına gəlir. Orada bu söz cadu sözünə yaxın bir assosiasiyaya malikdir. Qədim Hind-İran əsətlərində cadu qadın cinsi hesab olunur. Zərdüştilikdən əvvəl isə parika yüksək keyfiyyətlərə malik varlıqlar sırasından sayılırdı. Əslində Əhrimənin yaratdığı və tərəfdarı olan pərilər “Avesta”da zülməti, qaranlığı təmsil edirlər. “Əhrimən döyüşənlərə kömək etmək üçün onların arasına qara maddədən yaratdığı çoxlu pəri yerləşdirdi. Onlar ağrı, xəstəlik, ölüm yayan şüalarını müxtəlif istiqamətlərə yönəldirdilər”. Pərilər adamları yoldan çıxarırmış ki, onlar Hörmüzdün qoşununa kömək edə bilməsinlər.

Başqa bir mülahizəyə görə, “Avesta”dakı həddən artıq gözəl qadın getera mənasındadır ki, bu da iranlılardan çox-çox əvvəl Əfqanıstan ərazisində yaşayan xalqın inamını əks etdirir.

Digər tədqiqatçıların fikrincə, pəri məhsuldarlıq ilahəsinin adı olmuşdur. Bununla əlaqədar da qadın bədəninin bütün gözəllikləri ona şamil edilmişdir. Seksual səciyyəli olduğundan ki, zərdüştilikdə mənfi ruhların xidmətçisi sayılır. “Dədə Qorqud” dastanlarında “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy” da deyir-

lir.” Uzun Binar deməklə məşhur bir binar vardı. Ol binara pəri-lər qonmuşdu. Nagahandan qoyun ürkdü.

Çoban erkəci qaqdı. İləri vardı. Gördü kim, pəri qızları qanad-qanada bağlamırlar, uçarlar. Çoban kəpənəyi üzərlərinə atdı, pəri qızının birini tutdu, təmə edüb cima elədi. Çoban qoyunun önündə səyirtti.

Pəri qızı qanad urub uçdu, aydır: – Çoban, il tamam olacaq məndə əmanətin var, gəl, al – dedi. Amma Oğuzun başına zaval gətirdi! – dedi”.

Doğrudan da bu pəridən doğulan Təpəgöz sonralar Oğuzun başına bir bəla, fəlakət kəsilir.

Qədim dövrlərdə şamanlar suda yaşayan ruhlar suyun yiyələri haqqında əfsanələr uydurmuşdular. VII-VIII əsrlərə məxsus Orxon abidələrində xatırlanan “yer-sub” adlı ruhlar dağlarda və su başında yaşayırlar. Adətən qadın şəklində təsəvvür edilən bu yiyələrə sonralar “su pəriləri” deyilməyə başlamışdır. Belə su pəriləri haqqında çoxlu rəvayət və nağıllar vardır.

A.Y.Bertels yazmışdır: “Avesta”da adətən pəridən bəhs edilərkən bir qayda olaraq göstərilir ki, pərilər bədxah qüvvələrdir. “Avesta”ya görə yalnız bəzi boşboğazlar pəriləri yaxşı hesab edir (Görünür ki, zərdüştiliyin hakim olduğu dövrdə keçmişdən qalma pəri kultu tərəfdarları nəzərdə tutulur). Maraqlıdır ki, “Avesta” mətnlərinə görə, zərdüştiliyə qədər pəri heç də hava və yel (külək) ilə bağlı olmayıb, bəlkə bir məhsuldarlıq ilahəsi kimi su ilə, yağışla əlaqələndirilir”.

PİŞİK BAŞI BƏZƏMƏK

Başqa sözlə: hoqqa çıxarmaq, ədəbazlıq edərək bir işi, hadisəni, şəxsi şışirtmək və ya gülməli baxımdan təqdim etmək, dolamaq. Bununla əlaqədar, danışq dilində məzəli, gülməli, komikcəsinə danışq qabiliyyəti olan adam haqqında “pişik bəzən” epiteti işlənir.

Ə.Vəliyevin “Samovar tüstülənir” povestində deyilir: “Deməli, mühakimə *pişik başı bəzəmək* üçündür. Qarabağ kəndlərində körpə uşaqları ovundurmaq, ağlayanda kiritmək, anasından ötrü qışqıranda sakitləşdirmək üçün ağbirçək qarılar cındırdan *pişik başı düzəldib rəngli sapla bəzəyir*, atıb-tutur, körpələrin sevincinə səbəb olurdular. Ağdamda düzəlmiş “*Pişik başı bəzəmək*” oyunu isə oyunçulardan savayı heç kəsi fərəhləndirmirdi”.

PİŞİK ÖZ BALASINI İSTƏDİYİNDƏN YEYƏR

Əslində isə pişik heç də valideynlik məhəbbətinin gücündən balasını yemir, bəlkə onu yaşatma imkanından məhrum olduqda yeyir. Elmdə bu hadisəyə “kannibalizm” deyilir. Bir sıra canlılar (pişik, leylək, bəzi yırtıcı quşlar, bəzi balıqlar) öz körpə balalarını bəsləyib-böyütmə imkanı olmadıqda onları yeyirlər və beləliklə, öz növlərini qoruyub saxlaya bilirlər (yeməsə həm bala, həm özü məhv olar və deməli, növ aradan çıxar). Bu hadisə növün sayını idarə etmək mexanizminə daxildir.

Bu hadisənin elmi mahiyyətini düzgün başa düşməyənlər belə güman etmişlər ki, pişik öz balasını çox istədiyindən onu atıb gedə bilmir, düşmənin əlinə düşməməsi üçün onu yeyir və s. Bu səhv təsəvvürün izi yuxarıdakı ifadədə qalmaqdadır.

H.Cavidin “İblisin intiqamı” pyesində İblis deyir: :”İncimə, quzum, *pişik balasını sevdiyindən dişlər*”.

PROMETHEY, PROMETHEY ODU

Prometey adı əzəmət, vüqar, humanizm, böyüklük rəmzi kimi işlədilir.

Qədim yunan əsəirlərinə görə Prometey titanlardan biri olub, təbiətlə mübarizədə aciz qalan insanlara yazığı gəlmiş, göydən od oğurlayaraq adamlara vermiş və ondan istifadə etməyi öyrətmişdir. Bundan qəzəblənən Zevs Prometeyi Qafqaz dağ-

larında qayaya zəncirləməyi atəş və dəmirçilik allahı Hefestə əmr edir. Hər gün nəhəng bir qartal gəlib zəncirlənmiş Prometeyin ciyərini söküb yeyir, gecələr isə onu ciyəri yenidən əzab çəkmək üçün sağalır. Sonralar guya ikinci nəcib qəhrəman, igid Herkules onu bu əzabdan xilas etmişdir.

K.Marks Prometeyi “ən alicənab sima və əzabkeş” hesab etmişdir.

Yuxarıda təsvir olunan hadisə ilə əlaqədar “Prometey odu” ifadəsi meydana çıxmışdır ki, bu da insan qəlbində yanan müqəddəs od; elm, incəsənət, ictimai iş və s. sahələrdə məqsədlərə can atmaq. ehtiras mənası kəsb etmişdir.

S.Vurğunun “Zamanın bayraqdarı” poemasında Prometeydən geniş bəhs olunur.

“Prometey əzabı” isə sonsuz, nəhayətsiz əzab mənasında işlədilir.

PULUNU BALTA KƏSMİR

Çox zəngin, dövlətli adamlar haqqında deyilir. Bəs nə üçün pulu balta kəsməsin? Pulla baltanın nə əlaqəsi?

Qədimdə “pul” məfhumunu bildirmək üçün müxtəlif sözlərdən (axça, para, tanqa, manqur, dinar, dirhəm, fülus və s.) istifadə olunurdu. “Pul” sözü həmin (müasir) mənada lap sonralar işlənilməyə başlamışdır, həm də bir çox türk dilləri üçün bu mənə səciyyəvi deyildir.

Bu ifadənin dilimizdə yaranması balıqçılıq təsərrüfatı ilə əlaqədardır. Kök, yağlı, iri balıqları balta ilə doğramağın çətinliyini bildirən ifadə get-gedə məcazi mənə kəsb edərək idiomlaşmışdır. Danışiqda varlı adam haqqında işlənən “yağlı” sözü də bu fikri təsdiq edə bilər.

Maraqlıdır ki, balıq sözünü kökü olan bal// pal sözü də “pul” ilə fonetik cəhətdən çox yaxındır və bəzi türk dillərində (məsələn, çuvaş dilində) balıq əvəzinə pula// pul işlədilir.

S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında belə bir səhnə vardır:

“Kəblə Muxtar. Nəsrollah bəy, mənə niyə utandırırırsınız?
Mirzə Əlabbas, gücüm çatır, çatmaz?”

Mirzə Əlabbas. Kəbleyinin *pulunu balta kəsmir*”.

B.Bayramovun “Tək palıdın kölgəsi” romanında “qızın anası” deyir: “Mənim kürəkənimin *pulunu ovxarlı qəssab baltası da kəsə bilməz*”.

R

RUMİ Kİ DEDİN, QƏZİYYƏ MƏLUM

Atalar sözü kimi məşhur olan bu ifadə M.Füzulinin (1498-1556) “Leyli və Məcnun” poemasından yayılmışdır.

Olmuşdu rəfiqü həməbəbanım,
Ayineyi-tutiyi-rəvanım,
Bir neçə zərifi-xüttəyi-Rum,
Rumi ki, dedin, qəziyyə məlum.
Yəni ki, qamu dəqaiq əhli,
Hər məsələdə həqaiq əhli,
Hər elm fənində nüktədanlar,
Həm söz rəvişində dürfəşanlar.

Rum – Qərbi Roma imperiyasının və ya Vizantiyanın (IV-XV əsrlər) ərəbcə adıdır.

Eramızın IV əsridə Roma imperiyası Şərqi və Qərbi Roma adı ilə iki hissəyə bölünmüşdü. Mərkəzi Konstantinopol olan şərqi Roma dövləti “Vizantiya imperiyası” və ya sadəcə “Vizantiya” adı almışdı. Bu ölkədə latın dili deyil, yunan dili (xüsusilə VII əsrdən başlayaraq) hakim idi. Lakin vizantiyalılar özlərini romalı hesab edir, “rumi”, “rumlu”(əslində “romei”) adlandırırdılar. Demək, rumi etnonimi latın sözü Rim // Roma

ilə əlaqədardır. XI əsrə qədər Kiçik Asiyada olan yunanlar “rumi” adlanırdı. “Rum” isə “romei” sözünün ərəbləşmiş formasıdır.

Səlcuqilər hakimiyyəti dövründə həyatın bütün sahələrində fars təsiri hakim rol oynayır, ədəbi dil fars dili hesab olunurdu. Bu zaman köçərilər, kəndlilərə təhqiramız şəkildə “türk” deyir, İran mədəniyyətini mənimsəmiş yuxarı təbəqələr isə özlərini “rumi” adlandırırdılar.

Q.B.Zakir M.F.Axundova məktubunda yazırdı:

Həsənbəyə söylə əmri-məlumı,
Qəziyyə məlumdur deyəndə rumi.
Sərəfraz eylərsən yüz bəxti şumi,
Zahir olsa əgər bu hünər səndən.

M.Ə.Sabir (1862-1911) “Vaqeəyi-yubileykaranə” (1911) şeirində yazır:

“Dinmə – dedim – oldu qissə məfhum,
Rumi ki dedin, qəziyyə məlum”.

RÜSTƏM ZAL

“Zal oğlu Rüstəm”, “Rüstəm – Dastan”(“Dastan” – Rüstəmin atası Zalıñ ləqəbidir), yaxud sadəcə “Rüstəm” də deyilir. Əsas epiteti olaraq “təhəmtən” (iri, cüssəli bədəni olan) sözü işlədilir.

Klassik poeziyada və xalq ədəbiyyatında qəhrəmanlıq, boy-buxunluluq, cüssəlilik rəmzi kimi çox geniş yayılmışdır.

İranın ən məşhur pəhlivanıdır. Haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər yayılmışdır ki, bunların bəziləri əslində başqa qəhrəmanlarla əlaqədar meydana çıxmışdır. Firdovsinin “Şahna-

mə”sində onun qəhrəmanlıqlarından çox geniş və ətraflı bəhs olunmuşdur. Burada göstərilir ki, Rüstəm doğularkən anası Rübabə “Berəstəm”(“azad oldum, əziyyətdən qurtardım”) demiş və bununla əlaqədar uşağa “Rüstəm” adı verilmişdir.

Rüstəmin adına qədim Pəhləvi mənbələrində də Rotastahm və ya Rodas-tam-i Dastan şəklində rast olunur. Bəziləri bu sözün mənşəcə “Avesta” ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Göstərilən ad iki hissədən ibarətdir: rust (rot-“boy”) və təm// tam (stahm – “böyük, nəhəng”). Beləliklə, əslində Rüstəm sözü “boyca nəhəng, qədd-qamətli” mənasına gəlir.

C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında belə bir təsvir verilmişdir: “Bu anda Qaradağın zirvəsində çaxnaşan buludlar bir də nərildəyib alışırdı. Sanki *Rüstəm Zal* pəhlivan nəhəng qılıncı ilə dağın başındakı buludları şaqqaladı”.

S

SAATDA BİR ÇAY QAŞIĞI İLƏ

Bu kinayəli ifadənin mənası belədir: çox yavaş, arada fasilə etməklə (bir iş tutmaq).

İfadə tibbi terminologiyadan yayılmışdır. Adətən, həkimlərin reseptlərində dərmanları işlətmək qaydaları qeyd olunur: hər iki saatda bir çay qaşığı ilə...

Həmin ənənəvi ifadəni C.Cabbarlı aşağıdakı şəkildə dəyişərək, ona ictimai məzmun vermişdir: hər iki saatda bir çay qaşığı tökməklə inqilab olmaz. İnqilabi cəsarət, mərdlik təbliğ edən bu ifadə “Almas” pyesindəndir. Bu əsərdə Almasın həyata keçirmək istədiyi bir sıra təklifləri eşidən həkim Temurtaşın “...Qorxuram kəndlilər üstünə qalxalar. Bir gurultu düşər ki, daş dəyər, baş çatdar” – sözlərinə Almas belə cavab verir: “Heç bir şey olmaz. İnqilab cəsarət istər. Sizin kimi *hər iki saatda bir çay qaşığı tökməklə* inqilab olmaz”.

SABİR ÇÖRƏKSİZ YAŞAR, NİZAMİSİZ YAŞAMAZ

Çox qiymətli, dəyərli bir şeyi əldən vermək istəmədikdə və ya məftunluq, sədaqət mənasında işlədilir.

İfadə Azərbaycanın xalq şairi M.Ə.Sabirin həyatından bir epizodla bağlı şəkildə yayılmışdır:

“Sabir Şamaxıda ömrünün son günlərini yaşayırdı. O, maddi cəhətdən olduqca ağır bir həyat içərisində idi. Sabirin tələbələrindən biri onun ailəsinin ağır vəziyyətdə olduğundan danışaraq deyir ki, o, evində olan şeyləri satdırırdı. Bu şeyləri satan dəllal şairin kitablarına əl atdı. Bir gün o: – Camaat Nizamının “Xəmsə”sini istəyir – dedi. Sabir Seyid Əzim Şirvaninin bağışladığı “Xəmsə”ni əlinə aldı, baxdı...baxdı...”*Sabir çörəksiz yaşar, ancaq Nizamisiz yaşaya bilməz*” – deyə dəllalı rədd etdi”.

Tahirzadə Səriyyə Sabir qızının xatirələrindən yayılmış bu ifadəyə bir sıra müəlliflərin əsərlərində də rast gəlirik.

SAĞLAM BƏDƏNDƏ SAĞLAM DA RUH OLAR

İnsanın fiziki və mənəvi qüvvələrinin ahəngdarlığını ifadə edən bu formula qədim Roma satirik şairi Yuvenalın (60-140) 10-cu satirasından yayılmışdır.

İfadənin ilkin mənası belə idi: ruhun sağlam olması üçün bədən də sağlam olmalıdır, çünki bədən sağlam olmadıqda ruh sağlam ola bilməz. Lakin sonralar, xüsusilə idman həvəskarları ifadəni belə mənalandırmağa başladılar: bədən sağlamsa, deməli, ruh da sağlamdır.

N.Nərimanovun 1918-ci ildə yazılmış “El həyatının səadəti əldən asılıdır” məqaləsində deyilirdi:

“...Bəs bunların istiqbalını nəzərə alırsınızmı? Bir gün çörək tapıb iki gün çörəksiz qalınlar, həftələrlə ət görməyib, suya quru çörək doğrayıb doğramac ilə gün keçirənlər, bu ana südüne məhrum qalıb çay-çörək ilə boy atan balaca uşaqlar, bu hələ

dünya üzü görməyən, ac analar qarnında bəslənən balalar! Bunlar hamısı istiqbalımıza böyük bir zərbə çalacaqdır. Bunu da düşünürsünüzmü?

Sağlam bədəndə sağlam da ruh olar! Hazır bu yemək-içmək ilə, bu dolanacaq ilə sağlam bədən meydana gətirmək mümkündürmü?

Davasız, müdam naxoş, ağrılardan ah-zar edən bir bədəndə, əcəba, sağlam ruh ola bilərmi?”

Filosof T.Əkbərov yazmışdır: “*Sağlam ruh, sağlam düşüncə, gözəl arzu və ideallar da sağlam bədəndə olur*”.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında Eynalın düşüncələri belə verilir: “*Sağlam canda sağlam ruh olar*. Bıçaqdan salamat və yaxşı çıxsam, işləri sahmana salmaq çətinlik törətməyəcəkdir”.

Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında deyilir: “...Xəstə gülümsündü: dadlı çoban bozartmasından sonra yatıb, durub, bu cür müdrikanə fikirləşməyin özü də pis şey deyil, yaxşı deyiblər ki, *sağlam bədəndə sağlam da ruh olar*”.

C.Əlibəyovun “Dünyanın karvan yolu” romanında professor deyir: “Vətənimizə sağlam, igid adamlar lazımdır, yaxşı deyiblər, *sağlam canda sağlam da ruh olar*”.

SAHİBİ-ZƏRDƏ KƏRƏM YOXDUR, KƏRƏM ƏHLİNDƏ ZƏR

Feodalizm və ümumiyyətlə istismara əsaslanan sinfi cəmiyyətləri səciyyələndirən bu ifadə M.P.Vaqifin məşhur “Görmədim” müxəmməsindən yayılaraq, atalar sözü kimi məqbullaşmışdır.

Şair həmin şeirində yazırdı:

Müxtəsər kim, belə dünyadan gərək etmək həzər,
Ondan ötrü kim deyildir öz yerində xeyrü şər.
Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mötəbər,

Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əglində zər,
İşlənən işlərdə ehkamü ləyaqət görmədim.

S.Rəhimovun “Uğundu” əsərində katibə Ziba haqqında deyilir: “...Ancaq nə edəsən ki, Zibanın ixtiyarında elə bir imkan yox idi. Necə deyərlər, *“zər əhlində kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər”*. Zibanın vəzifəsi öz rəisinin əmr və sərəncamına sözsüz əməl etmək idi”.

SAQQALLI UŞAQ

Özünü uşaq kimi aparan, yaşına müvafiq hərəkət etməyən yaşlı adamlara deyir.

C.Məmmədquluzadənin (1869-1932) “Saqqallı uşaq” (1926) hekayəsinin adındandır. Əsərdə yağ və yumurta satan qoca, savadsız kişi ona borclu qalanların borc hesabını yadda saxlamaq üçün divara müxtəlif işarələr qeyd edir.

İfadənin məşhurlaşıb yayılmasında böyük demokratin özünün mühüm rolu olmuşdur. O, 1930-cu ildə nəşr etdirdiyi “*Saqqallı uşaqlar*” məqaləsində yazmışdır: “Ancaq mənə bir qism uşaqların fikri alıbdır: o da *saqqallı uşaqlardır*. Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, amma adlarını yazmağa acizdirlər”.

Vidadi Babanlı (Şıxlı)nın “Həyat bizi sınayır” romanının qəhrəmanı deyir: “Düzünü boynuma alım ki, bığım-saqqalım çıxsa da, Fərəcın yanında lap uşağa bənzəyirəm. Hələ yaxşı ki, bic, ağzıgöyçək tay-tuşlarım adımlı “*saqqallı uşaq*” qoymayıblar”.

Mir Cəlalin “Dağlar dilləndi” povestində Mərkəzi Komitənin katibi Katib Katibli ali məktəb məzunlarına deyir: “Sizin şagirdləriniz həm balaca uşaqlar, həm də *saqqallı uşaqlar* olacaq”. C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında belə bir təsvir vardır: “Ağzi əjdaha ağzına bənzəyən komaların damlarında adamlar görünürdü. Sanki *saqqallı uşaqlar* üstü qamışla döşən-

miş damlardan sərçə balası düşürürdü. Amma onların dərdi başqa idi”.

M.S.Ordubadinin “Dinçilər” pyesində Akif deyir:”Bəli, qardaş, vəsiyyətlərini elə. İndi görüm sən *saqqallı körpənin* alnında nələr yazılıbdır”.

Bu ifadə ədəbi-bədii dilimizdə C.Məmmədquluzadədən də əvvəl işlədilmişdir. Y.V.Çəmənzəminlidən bəhs edən prof. K.Məmmədov göstərir ki, “1909-cu ildə Bakı realnı məktəbini bitirən Yusif gündəliyində (1909, 10 iyun) sevinc və kinayə ilə yazırdı:”Realnı məktəbi bitirdim! “Saqqallı uşaq” oldum. “*Saqqallı uşaq*”a – şagirdə ehtiram hədsizdir... Bizim əsrimiz ağlı yox, xarici görünüşü qiymətləndirir”.

H.Nəzərlinin “Sabir” pyesində Aslan deyir:”İnsaf ediniz, burada Sabir deyənlərdən hansınızda tapılmaz! *Saqqallı uşaqlar!* Üzünü əyri görüb aynanı sındırmaq istəyən meymunlar!”

SALAM VERDİM, RÜŞVƏT DEYİLDİR, DEYİB ALMADILAR

İfadə xalq arasında çox geniş işlədilən atalar sözü kimi yayılmışdır.

Böyük Azərbaycan şairi M.Füzulinin “Şikayətnamə” satirik əsərindən götürülmüşdür. Əsərdə şair xalq malı hesab olunan vəqf pullarının məmurlar tərəfindən oğurlandığını, rüşvət-xorluğu, süründürməçiliyi kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur.

SAM DAYI

Mətbuatda tez-tez işlənən bu ifadə obrazlı şəkildə bu ti-pik amerikalını – yankini, həm də Amerika Birləşmiş Ştatlarını bildirir. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə bu ifadə XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində Amerikada yaşamış Semuel Vilson adlı birisinin ləqəbindəndir. Yerli camaat ona “Sam dayı”

ləqəbi vermişdi. İkinci amerikan – ingilis müharibəsində (1812-1824) S.Vilson ordunun təchizat orqanlarında ərzaq müfəttişi vəzifəsində işləyirdi. Qoşun üçün göndərilən ərzaq yeyiklərinin üzərində Vilsonun göstərişi ilə (“U.S.”: – yəni United States Birleşmiş Ştatlar) literi yapışdırılardı. Amerikalılar (xüsusilə əsgərlər) isə bu ixtisar edilmiş sözləri başqa şəkildə mənalandırdılar. Onlar “U.S.” Ixtisarını Unele Sam, yəni Sam dayı deyə oxuyurdular. Həmin ifadə buradan yayılıb məşhurlaşmışdır.

Bu ifadənin yaranmasının digər bir izahı da vardır: guya ifadə Semuel Qornebinin ləqəbi olmuşdur. Semuel Qornebi otuz il Kaliforniyanın və qərb ştatlarının ən populyar adamı hesab edilmişdir. Amerikda qızılın kəşfi onun adı ilə bağlıdır. Böyük bir qitənin zənginləşməsində mühüm rolu olan Semuel Nebrask ştatında öz fermasında vəfat etmişdir. Onun vəfatı haqqında Amerikanın qəzet və jurnalları çox xəsisliklə, olduqca müxtəsər məlumat vermişdilər.

Semuel Qornebi Amerikanın ucsuz-bucaqsız uzaq Qərb düzənlərində, Nevada və sıldırım dağ dərələrində bələdçiliklə məşğul olurdu. O, adətən Amerikanın boş səhralarına getmək istəyən mühacirləri ötürürdü.

Bu Sam dayı 1847-ci ildə təsadüfən Sakramento çayının hövzəsində qum içində ilk böyük qızıl külçəsinə rast gəldi. Bununla da onun şöhrəti bütün Amerikaya yayılmağa başladı. Semuelin yerinə başqası olsaydı, bəlkə də öz əziyyətli peşəsini tərk edib qızıl axtarmaqla məşğul olardı. Lakin Semuel qızıla o qədər də həris deyildi. Özü qızıla nifrət etsə də, onun tapıntısı haqqında eşidənlər bütün dünyadan axışib Kaliforniyaya gəlirdilər.

1869-cu ildə Sakit Okean dəmir yolu çəkildi və bununla da Semuelin köməyinə heç kəsin ehtiyacı qalmadı. Çünki mühacirlər Uzaq Qərbə qatarda getməyə başladılar. Odur ki, Sam dayı öz fermasına çəkildi və qocalıb ölənə qədər orada yaşamağı oldu.

SARI İBLİS

“Qızıl” anlayışını obrazlı şəkildə bildirən bu ifadə M.Qorkinin “Sarı iblis şəhəri” oçerkinin (1906) adından yayılmışdır (tərcümə edəni H.Məmmədbəyli).

Burada qızılın kapitalizm cəmiyyətində rolundan danışan müəllif yazır: “Qızıl dünənkindən daha çox tamahkarlıq, daha artıq hökmə adamların qanını, beynini sorur ki, axşamçağı bu qan, bu beyin soyuq sarı metala çevrilsin. Qızıl yığını – şəhərin qəlbidir. Bütün həyat onun döyünməsində, həyatın bütün mənası – onun həcmnin artmasındadır.

Bunun üçün adamlar bütün gün uzununu yer qazıyır, dəmir döyür, ev tikir, fabriklərin tüstüsü içərisində nəfəs alır, zəhərlənmiş ağır havanın kirini bədənələrini məsamələrindən içəri çəkir, bunun üçün öz gözəl bədənələrini satırlar.

Bu iyrənc sehrbazlıq onların ruhunu uyuşdurur. Adamları sarı iblisin əlində elastik alətə, külçəyə çevirir. Sarı iblis, yorulmadan bu külçəni əridib qızıl qayırır, öz ətinə və qanını əmələ gətirir”.

M.İbrahimovun “Gözəl dünya, dərdli dünya” məqaləsində deyilir: “Amerikanın zəhmətkeş, insanpərvər, namuslu adamlarının yüksək texniki fikrinin və bacarıqlı əlinin məhsulu olan böyük, əzəmətli tikintilərlə, insan əməyini yüngülləşdirən bir sıra elmi-texniki nailiyyətlərlə yanaşı, qızıl kisəsinə, “*sarı iblis*”ə sitayiş edənlərin tamahının hüdudsuzluğu qarşısında adamı hey-rət bürüyür”.

SAYA SALMAQ

Başqa sözlə: hörmət göstərmək, hesablaşmaq, diqqət yetirmək.

İfadənin əsl “saya saymaq” şəklində olmuşdur ki, bunun inkar variantı (saya saymamaq) müasir dilimizdə işlədilir. Burada “say” sözü seçilmiş, hörmətli (“say-seçmə” vahidində olduğu

kimi) mənasındadır. Saya saymaq // salmaq ifadəsi hörmətli, nüfuzlular sırasına daxil etmək deməkdir. “Dədə Qorqud”da tez-tez işlənən “sağda oturan say bəylər” ifadəsi də bu məna ilə əlaqədardır. Sonralar bu ifadə həm də “saya almaq” və ya “saymaq” şəkillərində də işlədilməyə başlamışdır.

H.Abbaszadənin “Burulğanlar” romanında deyilir: “Cavan fəhlə Çopur Abdullanın dediklərini saya saymayıb daha da ucadan əl çalırdı”.

Anarın “Keçən ilin son gecəsi” pyesində Süleyman deyir: “İndi gözləyirlər axı, hörmət edib, *saya salıb* çağırıblar, yaxşı deyil. H.Abbaszadənin “Burulğanlar” romanında pəhləvan Balağa deyir: “Çopur Abdulla o düşmüşən mənimlə düşmüşdü...hara gedirsə yeri düşdü, düşmədi dalımca danışır. Kölgəmi qılınclayır. Hamısı da gəlib çatır qulağıma. Mən də *saya salmıram*, deyirəm ki, it hürər, karvan keçər”.

SƏADƏT QUŞU

Buna başqa sözlə cənnət quşu, dövlət quşu, huma (və ya humay – “humayun” sözü, muğamın adı da buradandır) deyilir.

Məcəzi mənada xoşbəxtlik, səadət, müvəffəqiyyət rəmzidir.

Böyük Okean adalarında və Yəməndə yaşayan, zahirən bayquşa oxşasa da, iri və gözəl gözləri olan, parlaq tükü ilə ondən fərqlənən, uca dağlarda yaşayan vəhşi bir quşdur.

Xalq təsəvvüründə və ədəbiyyatında olan əqidəyə görə, çox yüksəkdən uçan bu quşun kölgəsi kimin üzərinə düşərsə və ya özü kimin başına qonarsa onu padşah seçərmişlər. Elə buna görə də o, dövlət və ya səadət quşu adlandırılmışdır.

“*Başına dövlət quşu qonmuş*” – atalar sözüdür.

H.Cavidin “Xəyyam” pyesində Sabbah Xəyyam və Sevdanı nəzərdə tutaraq deyir:

Eşq olsun ona
Ki, yetişmiş bu *səadət quşuna*.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” əsərində deyilir: “Dün-yada gözəllikdən ülvə, müqəddəs heç nə yoxdur. Qadın gözəlliyi isə, *dövlət quşu* kimi bir şeydir, az-az bəxtəvərin başına qonur”.

S.Vurğun “Bakının dastanı”nda yazmışdır:

İlham pərisi də gülümsəyərək
Özüm də bilmirəm hayandan uçdu.
Dövlət quşu kimi başıma düşdü.

SƏHV ETMƏK İNSANA XASDIR

Latıncası: Errare humanum est.

İfadənin müxtəlif variantlarına antik dövrün bir sıra yazı-çı və mütəfəkkirlərinin əsərlərində təsadüf olunur. Yunan şairi Feoqnid (e.ə. VI-V əsrlər), Evripid (e.ə. 480-406), Siseron (e.ə. 106 -43) və b. buna bənzər ifadələr işlətmişlər. Əsas müəllif Se-neke Ritor (e.ə. 55-b.ə.37) hesab edilir.

Siseron “Filippiki” əsərində yazmışdır: “Hər kəs səhv edə bilər, lakin ağılsızlardan başqa heç kəs öz səhvində israr etməz (səhvinin üstündə təkidlə dayanmaz).

SƏLİB MÜHARİBƏSİ (YÜRÜŞÜ)

Məcəzi mənada bir şeyə qarşı mütəşəkkil aparılan müba-rizə kimi başa düşülür.

XI-XIII əsrlərdə katolik kilsəsi Qərbi Avropadan yaxın Şərqi və Şimali Afrikaya yürüşlər təşkil etmişdi ki, bu səlib (və ya xaç) müharibəsi adlanırdı. Kilsə “müqəddəs torpağı” (Yeru-

səlim, Qüds) “dinsizlərdən” (yəni müsəlmanlardan) azad etmək şüarını irəli sürmüşdü.

Yerusəlim və Fələstini ona görə tutmağa can atırdılar ki, guya xristianların peyğəmbəri İsa burada doğulmuş, yaşamış və ölmüşdür.

Əslində isə Roma papasının və Avropa feodallarının başçılıq etdikləri bu yürüşlər Şərqdə yeni torpaqlar tutmaq, əhalini istismar etmək və mənfəət əldə etmək məqsədini izləyirdi. İki əsr müddətində Səlib yürüşləri 8 dəfə təkrar olunmuşdu.

Müxtəlif xalqlardan toplanmış cəngavər dəstələri paltarlarına xaç tikdirib, axın-axın Şərqə gəlirdilər. Ərəblərin əlində olan zəngin Hindistanı tutmaq üçün səlibçilər arasında Avropa tacirləri və ruhaniləri qızğın təbliğat aparırdılar.

İndi “Səlib müharibəsi” dedikdə kapitalist dövlətlərinin Sovet İttifaqına və demokratik ölkələrə qarşı fitnəkar mübarizəsi nəzərdə tutulur. Vətəndaş müharibəsi zamanı Antanta gənc Sovet Rusiyasına qarşı səlib müharibəsi təşkil etmişdi. Kapitalist ölkələrində irticaçı burjuaziya Kommunist partiyalarının fəaliyyətini qadağan etməklə, fəhlə hərəkatı rəhbərlərini həbs etməklə və i.a. “kommunizmə qarşı səlib müharibəsi” təşkil etməkdədir.

Z.Göyüşov “Əxlaqi tərəqqinin mühüm amili” məqaləsində yazır: “V.İ.Lenin əxlaq tərbiyəsinə sadəlövhcəsinə yanaşan, bu mühüm məsələni dərhal, birdəfəlik, avtomatik surətdə həll etməyin mümkün olduğunu güman edən adamları xəbərdar edib bildirirdi ki, əxlaq sahəsində keçmişin iyrənc qalıqlarına qarşı biz dönə-dönə “*səlib səfəri*” elan etməli olacağıq”.

Ə.Əylislinin “Bu kənddən bir qatar keçdi...” radiopyesində Rüstəm deyir: “Xalqın ən yaxşı adətlərini də pis qələmə verib, kəndli mənəviyyətinə qarşı *səlib yürüşü* başlayanların əksəriyyəti keçmiş, mənəvi yadaşı olmayan miskin və rəzil adamlar olublar”.

SƏMƏNDƏR QUŞU

Orta əsr əfsanələrinə görə bu söz odu təcəssüm etdirən və ya odda yaşayan bir quşun (yaxud ruhun) adını bildirir.

Dilimizdə həm də xüsusi şəxs adı kimi işlənən bu söz əslində yunanca salamandra sözündən təhriflə meydana çıxmışdır. Salamandra isə adicə kərtənkələnin bir növünü adını bildirən sözdür. Əfsanələrə görə bu kərtənkələnin belə bir qəribə xüsusiyyəti vardır ki, odda yanmır. Bu rəvayətin səbəbini belə izah edirlər ki, həmin kərtənkələ xüsusi maddə ifraz etməklə bir müddət odun təsirinə müqavimət göstərə bilir. Habelə guya salamandra atəşin içindən doğulur.

Göründüyü kimi, yunancadan yayılmış bu söz həm formasını, həm də mənasını dəyişmiş, yeni əfsanəvi keyfiyyət qazanmışdır.

Aşıq Ələsgərin bir cığalı təcnisində deyilir:

Ay bimürvət, həsrətini çəkməkdən,
İllər ilə xəstə düşdüm başa-baş.
Mən aşığam başa-baş,
Oxu dərsin başa-baş.
Eşqindən *səməndərəm*,
Oda yandım başa-baş.

Ümumiyyətlə, aşıq şeirində bu obrazdan çox istifadə edilir.

Mənim cismim *səməndərdən* ziyada
Hicran atəşilə dolub ağlaram.
(Aşıq Dilqəm “Ağlaram”).

Q.B.Zakirin “Aşıqın təam bişirməyi” mənzum hekayəsində göstərilir ki, xəstələnmiş sevgilisi üçün xörək bişirən aşıq çömçə, kəfkir əvəzinə öz əlini qazana salıb, xörəyi qarışdırır. Bu zaman:

Məşuqi-natəvan görüb əhvalı,
Söylədi nə işdir, ey laübalı?
Od tutub yanarsan *misli-səməndər*,
Çək əlini, ey binəva, nə xəbər.

S.Ə.Şirvani “Brəhmən бүtdən əl çəkməz, səməndər nardan keçməz” – deyir.

Gördüm camalını, oldum qələndər,
Laçın tək qıya bax, üz bəri döndər,
Yanaram oduna *misli – Səməndər*,
Görsə qanlar ağlar pərvana, məni.
(Aşıq Dilqəm “Dilbər”).

S.Vurğunun “Hörmüz və Əhrimən” poemasında deyilir:

Səməndər adlı bir quşdur.
Alovlardan doğulmuşdur.
Ölər ayrılsa odlardan...
Vətənsiz böylədir insan.

Qabilin “Nəsimi” poemasında bir neçə yerdə Səməndər quşu ifadəsi işlənmişdir.

–Kimsən,– söylədilər,– ey dərviş baba?
Kimi soruşursan bizlərdən, kimi?
Səməndər quşları nə imiş, baba?
Dedim: – Dərvişimdir, dərviş Nəsimi.
Səməndər quşları hər şeyi bir-bir
Danışiblar bizə, deyiblər bizə.

Q.İlkinin “Dağlı məhəlləsi” povestində deyilir:

“Sənin ki, dostların var. Dərdini onlara danışsan köməyi-nə çatarlar. Bunlar bir tərəfə, səni həsrətlə gözləyən İsgəndər var. *Səməndər quşu* kimi onun bir tükünü yandırsan köməyinə çatar”.

Ə.Babayevanın “Adamlar və talelər” romanında Səriyyə deyir: “Haqq *Səməndər quşudur*. Nahaq yerə onu yandırır, heç etmək istəyirlər, o isə hər səhər günəşlə birlikdə yenə qalxır. Yanmaq üçün. Çoxlarının yolunu işıqlandırmaq üçün yenidən dirilir”.

Bu gətirilən misallardan da göründüyü kimi, Səməndər quşuna çox müxtəlif xüsusiyyətlər isnad edilir ki, bunların da əksəriyyəti sadəcə olaraq səhvdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, əslində Səməndərlə qaqnus (Feniks) anlayışları dolaşmış və bu sonuncunun keyfiyyətləri Səməndərə aid edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər iki söz yunan dilindən yayılmış və hər iki varlıq od (atəş) ilə bu və ya başqa şəkildə əlaqədardır.

Əfsanəvi qaqnusun çox rəngarəng və naxışlı tükləri olub, başında 360 dəlik var imiş. Dağ başında üzü küləyə oturanda bu dəliklərdən müxtəlif səslər çıxarmış, həmin səsləri eşidən quşlar onun ətrafına toplanar, o da bu quşları ovlamış. Guya min il yaşamış. Öləcəyi vaxt yaxınlaşanda çör-çöp yığıb üstündə oturur və həzin-həzin ötürmüş. Sonra qanadlarını çox şiddətlə bir-birinə vurur və bunda qılgılcım alınarmış ki, o da çör-çöpün yanmasına səbəb olarmış. Özü də bu alışdırdığı odda yanıb kül olarmış, həmin külün içində bir yumurta qalarmış və o yumurtadan bir Qaqnus balası çıxarmış.

Qaqnus haqqında ən qədim məlumatı Herodot vermişdir. Herodot Misirdən danışarkən göstərir ki, mən Qaqnusun özünü yox, yalnız şəklini görmüşəm. Guya o, hər 500 ildə bir dəfə Misirə gəlir. Onun əsasən qızılı rəngli tükləri bəzən qırmızıya çalır. Misirdə günəş allahı Ra şərəfinə tikilmiş məbədə gələn Qaqnus orda yandırır və o yenidən öz külünün içərisi öz külü içərisindən dirilib çıxır. Başqa bir rəvayətə görə, qocalan Qaqnus özü-özünü yandırandan sonra öz külü içərisindən cavanlaşmış tərzdə çıxır. Odur ki, bu quş daim cavanlaşma rəmzi hesab olunur.

Ədəbi-bədii dilimizdə Qaqnusun əlamətlərinin Səməndərə aid edilməsində “Səməndər” sözünün sırf lingvistik xüsusiyyətlərinin də mühüm rolu vardır. İnsan psixologiyasının xarakte-

rik cəhətlərindən biri də əslində bilmədiyi, təzə eşitdiyi sözlərdəki çoxhecalılığı müvafiq əşyanın iriliyi, böyüklüyü rəmzi kimi qəbul etməsidir (K.Çukovskinin məşhur tarakanından qorxan heyvanlar əslində bu cücünün özündən deyil, onun adından – “tarakan” sözündən dəhşətə gəlirlər). “Səməndər” sözünün də səslənməsində, səs tərkibində müəyyən əzəmət, gurultu təsiri hiss edilməyə bilməz. Halbuki bu kimi psixoloji hallar bizi əslində səhv yola salır. Dilçilikdə belə bir müddəa irəli sürülmüşdür ki, xırda canlıların böcək və həşəratların adları daha çox səslərdən təşkil olunur və adətən çoxhecalı olur. İri heyvan adları isə əksinə. Məsələn, müqayisə et: ot, it, fil, dəvə, ayı, aslan, ilan və qarışqa, çəyirtkə, kərtənkələ, hörümçək, qurbağa, pıspısa və s.

SƏNƏ-MƏNƏ NƏ ŞƏRİƏT

İfadə C.Cabbarlının “Sevil” pyesinin qəhrəmanlarından biri Əbdüləli bəyin nitqindəndir. Sonralar həmin sözlər atalar sözü kimi işlənməyə başlamışdır.

Yazıçı S.Qədirzadə “Mollanın hədiyyəsi” hekayəsində yazır: “– Ey..Rəhmətliyin oğlu. İçkini şəriət haram buyurub nandan adamlar üçün, – deyə molla özünü sındırmadı, – *Sənə, mənə nə şəriət?*”

SƏNƏT SƏNƏT ÜÇÜNDÜR

Daha çox sənətsüənəsləşmədə işlənən bu ifadə bir formul kimi ədəbi-bədii dilimizdə yayılmışdır.

Həmin ifadə bir şüar kimi XIX əsrdə Fransada meydana çıxmış, sonralar başqa dillərə daxil olmuşdur. İlk dəfə idealist filosof Viktor Kuzen (1792-1867) tərəfindən işlənən bu şüar yarandığı gündən bu günə qədər çox qızğın mübahisələrə, müzakirələrə səbəb olmuşdur. Sənətdə dekadentizm şüarı olan bu ifadəni müdafiə edənlər də çox olmuşdur. Marksist sənətsüənəsləşmə

həmin şüarı qətiyyətlə rədd edir. V.İ.Lenin “Sənət həyat üçündür” tezisini irəli atmışdır.

C.Cabbarlı “Mirzə Fətəli Axundov haqqında” məqaləsində yazmışdır: “Mirzə Fətəli...ədəbiyyatı öz duyğularının, öz məfkurələrinin bir tərcümanı kimi tanıyır və beləliklə, köhnədən qalmış “sənət sənət üçündür”, “onu ancaq bir neçə ariflər və bilicilər anlarlar” gedişindən ayıraraq “*sənət həyat üçündür*” prinsipini irəli sürdü”.

Bu ifadənin təsiri ilə eyni formalı başqa ifadələr də dilimizdə işlənməyə başlamışdır.

Sənətşünas M.Məmmədzadə yazır: “*Sənət sənət üçün*” ola bilmədiyi kimi, mədəniyyət mədəniyyət üçün, elm də elm üçün ola bilməz...”. “Gülüş gülüş üçün”darm fənninin ...əsaslarına ziddir”.

“Azərbaycan” jurnalında bir məqalədə (1980, №4, səh.154) deyilir: “*Sənət naminə sənət* olduğu kimi, texnika naminə texnika da mövcuddur”.

SƏNİ MƏN YARATMIŞAM, MƏN DƏ MƏHV EDƏCƏYƏM

İfadə N.V.Qoqolun məşhur “Taras Bulba” əsərindən (tərcüməsi S.Rəhman) yayılmışdır. Taras vətən xaini hesab etdiyi oğlu Andriyi öldürərkən bu sözləri deyir.

Yazıçı İ.Hüseynov “Yeni zaman, yeni qəhrəman” məqaləsində deyir: “...Yaxud böyük Qoqolun Taras Bulbası. Bu “adi”, savadsız kazak öz mənəvi zənginliyini, xarakterinin bütövlüyü ilə bu gün də bizi heyran qoymurmu? “*Səni mən yaratmışam, mən də məhv edəcəyəm*” sözləri xalq arasında aforizm kimi yayılaraq, bu son dərəcə canlı və güclü adamın milyonların şüurunda hələ də yaşadığına dəlalət edir”.

İ.Əfəndiyevin “Mənim günahım” pyesində belə bir dialoq vardır:

Sahib. Əziz dostlar. Sizin hər birinizin mənim boynumda haqqı var. Məni siz yaratmışınız.

Xansu. “*Səni mən yaratmışam, mən də məhv edəcəyəm*”. Bu sözlər bilmirəm hansı əsərdən yadımda qalıb”.

***SƏN ŞAİR OLMAYA BİLƏRSƏN,
AMMA VƏTƏNDAŞ OLMAĞA BORCLUSAN***

Ədəbi dildə geniş yayılmış bu ifadə N.A.Nekrasovun (1821-1877) “*Şair və vətəndaş*” (1856) şeirindəndir.

Eyni gündə çıxmış “*Kommunist*” və “*Bakı*” qəzetlərində (20.V.71) “*Vətəndaş olmaq borcudur*” adlı eyni məqalə çap edilmişdir ki, bu məqalənin adı yuxarıdakı ifadənin ikinci hissəsi ilə əlaqədardır.

S.Vurğun “*İnsan qəlbinin tərənnümçüsü*”(1948) məqaləsində yazmışdı: “*Məşhur rus şairi Nekrasov demişdir ki, şair olmaya bilərsən, lakin vətəndaş olmağa məcbursan.*

Üzeyir ona görə böyük sənətkar oldu ki, o böyük bir vətəndaş, həm də Sovet vətəndaşı idi”.

Yazıcıların Bakıda keçirilən Ümumittifaq yaradıcılıq konfransında (27 oktyabr 1980-cı il) çıxış edərkən İ.H.Qasımov demişdir:”...Cəmiyyətdə yazıçının rolunun artdığını nəzərə alaraq biz hamımızın sevimlisi olan bir klassikin çoxdan dediyi “*Şair olmaya bilərsən, amma vətəndaş olmaq borcudur!*” sözlərini görülmüş işin pafosu, dinamikliyi və demokratikliyi əsasında başqa cür ifadə edirik:”*Əgər şairsənsə, hökmən vətəndaş da olmalısan*”.

SSRİ xalq artisti Zeynəb Xanlarova çıxışlarının birində demişdir:”*Gərək biləsən nə üçün çalışırsan, nəyin naminə tərkürsən... Böyük rus ədibi Nekrasovun vaxtı ilə yazdığı “Şair olmaya bilərsən, lakin vətəndaş olmaq borcudur!” sözlərini mən özümə aid edərək həmişə belə düşünürəm:”Müğənni olmaya bilərsən, lakin vətəndaş olmaq borcudur”.*

SƏN YANMASAN, MƏN YANMASAM

Müəyyən ictimai mənafe xatirinə hamını fəaliyyət göstərməyə çağırış kimi səslənən bu ifadə Nazim Hikmətin məşhur “Kərəm kimi” şeirindən yayılaraq dillər əzbəri olmuşdur. Şeirdə deyilir:

*Mən yanmasam,
Sən yanmasan,
Biz yanmasaq.
Necə çıxar qaranlıqlar aydınlığa...*

Ə.Əylisli və M.Dadaşovun bir məqaləsində yarımbaşlıqlardan biri belə adlandırılmışdır: “*Sən yanmasan, mən yanmasam...*”

N.Xəzrinin üç pərdəli dram əsəri “Sən yanmasan” adlanır.

SFİNKs TAPMACASI

Məcəzi mənada: həlli çox çətin olan, çox böyük fərasət, zəka və hazırcavablıq tələb edən müəmmalı məsələ.

Qədim yunan əsatirlərinə görə, qadın kimi döşü və sifəti, aslan kimi bədəni, quş kimi qanadı olan Sfinks adamlara çətin tapmacalar deyərdi. Tapmadıqda onları məhv edərdi. Bir dəfə şah Edipə də belə bir sual verir: “O kimdir ki, səhər dördəyaqlı, günorta ikiayaqlı, axşam üçayaqlı gəzir?” Edip cavab verir: “Bu insandır, uşaqlıqda (səhər) dördəyaqlı gəzir (iməkləyir), böyüdükcə (günorta) ikiayaqlı, qocalanda isə (axşam) əsa ilə – deməli üçayaqlı gəzir”.

SİAM ƏKİZLƏRİ

İfadə məqsəd və arzuları eyni olan, eyni cür hərəkət edən ayrılmaz dostlar haqqında işlənir.

İfadənin yaranmasının maraqlı tarixi vardır. 1811-ci ildə Tailandın (o zaman bu ölkə Siam adlanırdı) Maklonq şəhərində iki (əkiz) oğlan uşağı doğuldu. Çanq (Çan) və Enq (İn) adlanan Buker qardaşları bir-birinə bitişik halda anadan olmuşdular. Təbabətin göstərdiyinə görə belə hallar olur və adətən belə bitişik əkizlər çox yaşamırlar. Siam əkizləri uzun müddət yaşadılar, birgə həyat sürdülər. İlk zamanlarda əkizlər yalnız üz-üzə uzana birlidilər. Lakin böyüdükcə onları birləşdirən dərinini dartıb uzatmaqla yan-yana (çiyin-çiyinə) gəzmək, hətta yüyürmək qabiliyyəti kəsb etmişdilər. Çox hərəkət etməyi sevən bu əkizlər üzməyi də xoşlayırdılar. Onlar çoxlu mütalibə edib yaxşı təhsil almışdılar.

Qardaşların dünya ilə əlaqələri pis deyildi. Bir-birindən fərqli şəkildə düşünür, hərəsi müxtəlif vaxtda oxuyur, işləyir və yatırdı.

Anaları onları bir sirk artistinə satmışdı. On səkkiz yaşda ikən əkizlər o vaxtlar çox məşhur olan Barnu sirkinə daxil olurlar. Amerikanın və Avropanın bir çox ölkələrini gəzirilər.

Müəyyən qədər var-dövlət yığandan sonra onlar Şimali Karolinada məskən salırlar. Burada iki bacıya evlənilər ki, onlardan iyirmi sağlam və iki kar-lal uşaqları olur.

Amerikada gedən vətəndaş müharibəsi əkizləri müflisləşdirir və Çanq dərddən içməyə başlayır. Odur ki, 1869-cu ildə onu iflic vurur, bədəninin sağ tərəfini tərpedə bilmir. Lakin qardaşlar 5 il daha yaşadılar. Yalnız 63 yaşda qardaşlardan Çanq sətəlcəmdən vəfat etdi və bu zaman digər qardaşa – Enqə təklif elədilər ki, onu ölmüş qardaşından ayırmaq üçün zəruri olan cərrahiyyə əməliyyatına icazə versin. Lakin Enq buna razı olmadı və öz bitişik qardaşının vəfatından iki saat sonra o da öldü. Bu

hadisə ilə əlaqədar “Siam əkizləri” ifadəsi yuxarıdakı mənada dünyanın bir çox dillərinə yayılmışdır.

Əkizlərin belə bitişik doğulması birinci və ya sonuncu hadisə deyildi; əvvəllər də, sonralar da “Siam əkizləri” olmuşdur. Hələ XVII əsrdən belə əkizləri bir-birindən ayırmaq cəhdləri olmuşdur. Təbabətin inkişafı sayəsində müasir dövrdə bu iş müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir.

1954-cü ildə bir fransız ailəsində də “Siam əkizləri” – bir-birinə bitişik iki qız doğulur. Həkimlər müvəffəqiyyətlə cərrahiyyə əməliyyatı aparıb onları bir – birindən ayıra bilmişlər.

M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanında deyilir: “Qarşılarında... uzun bir həyat yolu vardı. Səkinə ilə Rüstəm kişi isə bu yolu keçib qurtarmışdılar. Onlar bir gövdənin üstündə iki baş və iki ürəyi olan Siam əkizlərinə oxşayırdılar: biri ölərsə, mütləq o birisinin də ürəyi dayanacaqdı”.

Ə.Babayevanın “Hardasan dost, hardasan?” romanında vəfat etmiş qocaman jurnalist Saleh Yetiyin portreti ilə onun basdırıldığı təpəciyi xatırladan Elxanın düşüncələri belə verilir: “...Bu vaxta kimi Siam əkizləri kimi bir-birinə bənd edilmiş həyat yolu gözlənilmədən aralanıb şaxələnmişdi. İndi təpəciyin öz həyatı vardı. Qırmızı-qara lentli portretin öz həyatı”.

Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında deyilir: “...yuxulara əvvəllər də inanırdım, indi də inanıram, – hərçənd etiraf etməliyəm, əvvəllər daha çox inanırdım – çünki əvvəllər ümidlərim də çoxdu. Ümidlə yuxu isə *Siam əkizləridir* – biri öləndə o biri də yaşamır”.

SİMSİM, QAPINI AÇ

Bir şeyi əldə etmək, bəxti gətirmək, müəyyən maneəni dəf etmək üçün yardım edən bir ifadə kimi zarafatla işlənir.

Ifadə məşhur “Əlibaba və qırx quldur” nağılından yayılmışdır. Yoxsul Əlibaba meşəyə oduna gedəndə uzaqdan quldurları görüb gizlənir. Quldurlar bir dağa yaxınlaşıb “Simsim, qapı-

nı aç!– dedikdə dağda görünməyən bir qapı açılır və onlaq qarət etdikləri şeyləri buraya töküblər gedirlər. Bu sözü öyrənən Əlibaba gəlib quldurların xəzinəsindən eşşəyinə yükləyib aparır. Bunu öyrənən Qasım adlı birisi də bura gəlir, “Simsim, qapını aç!” dedikdə qapı açılır və mağaraya girir. Lakin bayıra çıxmaq lazım gələndə məlum olur ki, xəzinəni görmüş Qasım bu sözləri yadımdan çıxarmışdır. O xatırlayır ki, nə isə bir bitkinin adını (simsim – ərəbcə “küncüt” deməkdir) söyləmək lazımdır. Odur ki, bitki adlarını sayır:”Noxud, qapını aç!”, “Buğda, qapını aç!”, “Arpa, qapını aç!”...Lakin qapı açılmır, o, mağarada qalır və quldurların əlinə keçir. Bu ifadəni bəzi müəlliflər səhv işlədirlər.

R.Rza “Luvr” şeirində yazır:

Qapının tunc dəstəsindən yapış
çək özünə sarı!
Açılacaq Sezam kimi!

Ə.Kərimin “Göylər adamının hekayəti” əsərində göylərə qalxmış adama müraciətlə göy deyir:

– Geri!
Yerə! Aşağıya!
Açılmaram Sezam kimi.
Gözün düşüb yoxsa sən
Ulduzlara,
Günə,
Aya?

Hər iki misalda rus dilinə məxsus «Сезам, отворись» (“Simsim, qapını aç” deməkdir) ifadəsi səhv tərcümə edilərək işlədilmişdir.

H.Seyidbəylinin “Tərsanə” romanında deyilir:”Buraxılış vərəqəsini alıb şüşəbəndə keçəndə qarşısındakı qapı birdəncə öz-özünə açıldı. Lap nağıllardakı kimi. Sanki kimsə pıçıldadı:”*Simsim, açıl!*” Lalə elə bil doğrudan da nağıl aləminə düşdü.

Əslində burada zavodun həyatında o dərəcədə əsrarəngiz bir şey yox idi”.

SİMÜRĞ QUŞU

Bəzən obrazlı şəkildə “quşların şahı” da deyilir.

Şərq xalqlarının folklorunda dara düşmüş insanların və heyvanların köməyinə çatan çox güclü və əfsanəvi bir quşdur. Qədim əsatirlərə görə Elbrus dağında yaşayır. Bəzi mənbələrdə bu nəhəng və əfsanəvi quşa Ənqa (və ya Ünqa) deyilir. Nisbətən sonrakı mənbələrdə Simürğ (və ya Ənqa/Ünqa) quşunun məskəni Qaf (və ya Elbrus) dağı hesab olunmuşdur.

Simürğün adına zərdüştlərin müqəddəs kitabı “Avesta”da bir qədər başqa şəkildə (Saenomerevo – təxminən “qartal” mənasında) təsadüf edilir. Başqa ehtimala görə “Avesta”da Senmurv tərzində oxunan bu söz “müqəddəs quş” mənasındadır. Sasanilər dövründə və uzun müddət ondan sonra senmurv sözü “it-quş” mənasında işlənirdi. Burada qədim kosmoqonik təsəvvürlərin qüvvətli təsiri hiss olunur. Buna görədir ki, həmin quş bütün canlı aləmin ümumi rəmzi (it üzlü, quş qanadlı, balıq quyruqlu) hesab edilirdi. Bəzən də üzü insan üzü, tükləri rəngbərəng, boynu çox uzun, özündə hər heyvandan bir əlamət olan böyük bir quş kimi təsəvvür edilirdi. Sasanilər dövründə şahlıq emblemi idi. Bu quşun şəklinə Sasanilər dövrünün müxtəlif abidələrində təsadüf edilir ki, bunların ən qədimi eramızın III əsrinə aiddir. Qədim İran əfsanələrində Rüstəmin və onun atası Zalın hamisi hesab edilir.

Mahmud Kaşqari göstərir ki, əcəmlərdə Simürğ adlandırılan quşa ərəblər Ənqa, türklər Toğrul deyirlər. Toğrul isə bir yabanı quş imiş ki, hər dəfə min qaz öldürüb birini yeyərmiş (maraqlıdır ki, Əttar özünün “Məntiqüt-teyr” əsərində bu isimdən bir söz oyunu düzəldərək “Simurq” sözünü “Si-mürq” –yəni “otuz quş” kimi mənalandırmışdır).

SİNO(V) GETMƏK

Məcəzi mənada çox istəmək. arzusunda olmaq, əldə etməyə cən atmaq deməkdir.

Sino(v) – qədimdə oynanılan bir oyun adıdır. Bu oyunun iştirakçıları cərgə ilə süfrənin içində üzüquyulu uzanıb, ayaqlarını divara dayayırdılar. Əlləri üstə qalxıb-enməli idilər ki, bu zaman sinə yerə dəyməməli idi. Hər kəs müəyyən rəqəmi yerinə yetirsə onun bədəni sağlam hesab olunur və o, oyunu aparmış (udmuş) hesab olunurdu.

Vaqif Musanın “Qonşular” povestində deyilir:”Hətta bəziləri deyirdilər:”Görünür bu uşağın sahibi yoxdur. Əgər olsaydı, indi “Neftçi” də oynayırdı. Məşqçilər belə oyunçu üçün sinov gedərlər”.

S.Rəhmanın “Xoşbəxtlər” komediyasında Mirzə Qərənfil Bərbərzadəyə deyir:”Təqsir səndədir. Qızlar var ki, *sənin üçün sinov gedirlər*. Sən onları gözü yaşlı qoyub dağa-daşa əl atırsan”.

M.İbrahimovun “Həyat” pyesində Tofiq deyir:” Heç səsinə də çıxarmadı. Demə ki, zalım qızının lap canından imiş...Demə o da *mənim üçün sino gedirmiş*”.

Ə.Vəliyevin “İşığa doğru” xatirə-povestində Məsudə deyir:”Ağzından çıxmasın, Bayram Qəmərdən yana sinov gedir”.

S.Dağlının “Bahar oğlu” romanında deyilir:” Cəfər sinədən qopan gülüşü ilə qəhqəhə çəkdi:-...Bekarçılıqdan evdə bağrım çatlayır, *iş üçün sino gedirəm ki*”.

B.Vahabzadənin “İkinci səs” pyesində Mələhət Arzuya deyir:”Fikrət ki, *səndən ötrü sinov gedir*. Özünüz də bir yerdə - işləyirsiniz, hər xasiyyətinə bələdsən”.

SOYUQ MÜHARİBƏ

Bu ifadə ikinci dünya müharibəsi qurtaran kimi Amerikanın məşhur ictimai xadimlərindən biri tərəfindən söylənilmiş və bütün dünyaya yayılmışdır. Bu şəxs qırxıncı illərin sonunda Vaşinqton siyasətində çox görkəmli rol oynamış Bernard Baruxdur. O həmin dövrdə Amerikanın prezidenti olan Harri Trumenin yaxın silahdaşlarından biri idi. Bu ifadənin əsil müəllifi isə Amerika publisisti U.Lippman hesab olunur.

Bernard Barux 1949-cu ilin 17 aprelində “soyuq müharibə” ifadəsini işlətmış və bu ifadə ilə yalnız Sovet İttifaqı və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında yox, həm də ümumiyyətlə müxtəlif ictimai sistemli dövlətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri nəzərdə tutmuşdu.

Çoxları belə hesab edirlər cənab Barux o zamanlar dinc yanaşı yaşamaq imkanını rədd edən “inkarlıq fəlsəfəsi”ni əsaslandıran bir şəxs idi.

Əlbəttə, bu “inkarlıq fəlsəfəsi” meydana gələn kimi öz əsassızlığını nümayiş etdirmişdi. Çünki elə Franklin Ruzvelt vaxtında məlum oldu ki, Sovet-Amerika əməkdaşlığı nəinki müharibə vaxtında, habelə sülh şəraitində mümkündür və müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirilə bilər.

SÖZLƏR, SÖZLƏR, SÖZLƏR...

İfadə edilən məfhumlarla sözlər arasında, habelə xarici aləmin əşya və hadisələri ilə sözlər arasında əlaqənin qırılmasına etiraz kimi işlənir.

Bu ifadə bir çox dillərə V.Şekspirin “Hamlet” əsərindən yayılmışdır. Burada belə bir dialoq vardır:

“Poloni. Nə oxuyursunuz, prins?”

Hamlet. *Sözlər, sözlər, sözlər...*”

Anarın “Gecə yarısında hadisə” sənədli povestində deyilir: “Görünür bu tipli adamların başqa bir qiymət cədvəli var. Və həmin qiymət cədvəlində bütün normal adamlar üçün fəna olan bir şey, heç də fəna deyil. Hamıya şər kimi görünən bir şey, heç də şər deyil. Viedan, mərhəmət, insaniyyət? Sözlər, sözlər, sözlər...Yaxşı bəs pul, dövlət, bunlardamı ancaq sözlərdir? Yox, bu başqa məsələ”.

Bəzən də bu ifadədən sözün qüdrətini, ictimai həyatda səfərbəredici rolunu bildirmək üçün istifadə edilir. R.Rzanın “Xatirələr düzümü” poemasında deyilir:

...Yeni sevinclərə açılan səhər
Qaynar həyata çağıran
sözlər,
sözlər,
sözlər.
Coşqun həvəs,
böyük ümid,
qanadlı arzu...
Maraqlı, dolğun həyat.
Gəncliyimiz belə keçdi
qardaş!

V.İ.Lenin “Müharibə və müvəqqəti hökumət” məqaləsində (13 aprel 1917-ci il) yazmışdır: “Milyukov Almaniyada şovinizmi qızıqdırmaqda alman imperialistlərinə kömək edir. *Milyukov II Vilhelmə soyğunçuluq müharibəsini “axırədək” aparmaqda yardım göstərir...*

Sadə dillə desək, bunun mənası odur ki: ilhəqlardan əl çəkmək ancaq dəbdədbəli ibarədir,”ümumi prinsiplərdir”, söz, söz və yalnız sözdür. “Bizim” müttəfiqlər də belə sözlərdən istənilən qədər demişlər. “Sülhün” əsas şərtləri isə tamamilə başqa bir şeydir”(Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz birinci cild, səh.226).

V.İ.Lenin “Üsyan üçün mübariz saziş bağlamaq haqqında” məqaləsində (1905) yazmışdır:”Sözdə deyil, işdə “mübariz

birlik” yaratmaq üçün bizim hansı məsələlərdə və məhz nə dərəcədə əlbir ola biləcəyimizi açıq, aydın bilməyimiz, həm də təcrübə əsasında bilməyimiz lazımdır. Bunsuz, mübariz birlik haqqında danışıqlar sözlər, sözlər və sözlərdir... (Полное собрание сочинений. Девятый том, стр.274).

SRAĞA GÜN // İSRAĞA GÜN

Şifahi nitqdə habelə “srağagün”, “əsrağagün”, “srongün”, “üsröngün” variantları da işlənir.

Bu birləşmənin birinci komponenti tarixi mənbələrdə “isrə //əsrə” şəklində olmuş və qədimdə “aşağı, alt, qarşı” mənalarında işlənmişdir. Adətən vaxt, zaman bildirən sözlər yer, məkan bildirən sözlər əsasında və onlardan düzəlmiş olur. Bu əsrə//isrə sözü də tədricən əvvəl (və ya sonra) mənası kəsb etmişdir. Danışqı dilində keçən günlər belə sadalanır: dünən, srağagün, altdakı gün, üstdəki gün...Bu sonuncu misallar məkani sözlərin zaman anlayışını ifadə üçün işləndiyini əks etdirir. Habelə, məlum olur ki, “əsra//isrə (“sra”) sözü qədim (məkanilik) mənasından, yəni alt mənasından uzaqlaşdığı üçün ondan sonra “altdakı gün” ifadəsi işlədilə bilər.

VII əsrin sonu, VIII əsrin əvvəllərinə aid olan Mogilyan xanın abidəsində deyilir:” (Asra) kağan kutı taplamadı”(aşağıda xaqanın səadətinə dözmədi).

Sırağa // isırağa sözündəki -ğa şəkilçisi qədim morfoloji ünsür kimi dilimizdə mühafizə olunur.

STƏKANDA TUFAN

Mənasız yerə, çox kiçik və əhəmiyyətsiz olan bir iş, hadisə və əşya ilə əlaqədar böyük həyəcan mənasında işlənən bu ifadənin çox qədim variantları olsa da, müasir dövrdə daha geniş yayılmışdır.

O.Balzakin göstərdiyinə görə bu ifadənin məşhurlaşmasında görkəmli fransız mütəfəkkiri Monteskyönün mühüm rolu olmuşdur. O, San Marino Cırtından respublikasındakı siyasi hərəmərcliyi, nizamsızlığı səciyyələndirmək üçün həmin ifadəni işlətmışdi.

Lui Dütans (1730-1832) göstərirdi ki, rus imperatoru Pavel Fransa burjua inqilabının təsiri ilə Cenevrədə baş verən iğtişəşləri “stəkanda tufan” adlandırmışdı. Bəzi mənbələrdə bu ifadənin mənşəcə daha qədim olduğu göstərilir. Hələ Siseron dövründə Romada buna yaxın ifadə (“təknədə tufan qaldırmaq”) məşhur olmuşdur.

Anarın “Gürcü familiyası” hekayəsində deyilir: “İçən kimi başlayıram çərənləməyə, dərin qırılratmağa. Necə deyərlər, stəkanda tufan. Amma su stəkanında yox, araq stəkanında!”.

Jurnalist T.Həsənovun “Hərbə-zərbə” felyetonunda vicdanı Əbil adlı birisinə belə deyir: “Mən sızıldaya-sızıldaya neçə dəfə sənın nalayiq hərəkətlərini daxilən cilovlamağa çalışdım. Ancaq pambıqla tıxanan qulağın məsləhət eşitmədi. Dedin bu hələ hərbesidir, zərbəsi daldadır. Başladın bir stəkan suda tufan qoparmağa, nohura qələm sancmağa, duru bulağın gözünə lil tökməyə”.

V.İ.Leninin partiyanın bütün üzvlərinə və Rusiyanın bütün zəhmətkeş siniflərinə müraciətlə yazdığı “Rusiya sosial-demokrat fəhlə (bolşeviklər) partiyası Mərkəzi Komitəsindən” adlı məqaləsində (20 noyabr, 1917-ci il) deyilir: “Petroqrada üsyanını Kamenev və Zinovyevin pozmaq cəhdləri münasibətilə bəzilərinin qaldırmaq istədikləri “fırtına” bir stəkan suyun fırtınası kimi oldu və dəmir yol qatarı öz yolundakı talaşaları necə kənara

tullayıb keçərsə, Piterdə və Moskvada, cəbhədə, səngərlərdə və kəndlərdə kütlələrin böyük ruh yüksəkliyi, milyonlarla fəhlə, əsgər və kəndlilərin böyük qəhrəmanlığı da fərariləri eləcə asanlıqla bir kənara tulladı (Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz beşinci cild, səh.80).

“Kommunist” qəzetində (11.III. 1980) bir məqalədə deyilir: “Məlumdur ki, empiriokritiklərlə Lenin çarpışması həтта görkəmli bolşeviklər arasında da “bəzilərinə əvvəlcə *“bir stəkan suda fırtına”* kimi görünmüşdü”.

Əfqanın “Katib” romanında tibb professoru deyir: “...İndiki şairləri oxuya bilmirəm. Ləzzət eləmir. Birtəhər olublar e...Nə şair kimi şairdirlər, nə də filosof kimi filosof...*Bir stəkan suda fırtına* yaratmaq istəyirlər”.

SUYU ÇƏKMƏK

Başqa sözlə: (kimə isə) oxşamaq, (kimi isə) xatırlamaq.

İfadənin birinci komponenti “su” yox, əslində “soy” sözündən ibarətdir: soyu çəkmək. Arxaik “soy” sözü nəsil deməkdir. “Soyu çəkmək” həmin nəsildən kimə isə oxşamaq, kimi isə xatırlatmaq.

Müasir təbiətşünaslıq bioloji varlıq olan insanın hər hansı bir əlamətinə görə nəslə xüsusiyyətlərə malik olduğunu təsdiq edir. Bu fikir M.Aslanın “Ərzrümün gədiyinə varanda...” əsərində obrazlı tərzdə belə ifadə olunmuşdur: “Tarix boyu ölümləri dirilər yaşadıb, diriləri də ölümlər. İnsanın hər hüceyrəsi ölü babalarının əbədi yaşatmaq ehtirasının əlamətidir. Hər toxumamız 7 arxadan bəri gəlib-getmişlərin bugünkü canlı yaşantısıdır”.

“Düzdür, bir qədər bir suyu ona çəkir, amma hər halda o deyil”(“Ulduz” jurnalı).

Eyni mənada “bir suyu...oxşamaq” ifadəsi işlədilir. Seyran Səxavətin “Ağrı” povestində deyilir: “Nabatın qoca nənəsinin

yüz on yaşı vardır. Cavanlığında bu arvad çox gözəl idi. Nabatın da bir suyu ona oxşayırdı”.

SÜD GÖLÜ

İfadə bolluq, firavanlıq, rahatlıq rəmzi kimi işlənir. Bu sözlər qədim əsatiri görüşlərin dildə qalığıdır. Qədim türk əsətlərinə görə yeddi qat göydə ən böyük məbud olan gün (ana), altı qat göydə isə (ata) yerləşir. Ən gözəl və maraqlı yer üçüncü qat sayılır. Burada Bayülkənin iki oğlu oturur. Burada həm allahlar yaşayır, həm də insanların cənnəti Ağ ölkə yerləşir. Bütün həyatın qaynağı olan Sūd gölü də bu üçüncü qat göydədir. Hər hansı bir uşaq dünyaya gəldikdə gözəllik, məhəbbət və doğum ilahəsi Ayzit bu sūd gölündən bir damla sūd alıb həmin uşağın ağzına qoyur. Bu bir damla sūd uşağa ruh, həyat vermiş olur. Ona görə də doğum ilahəsinə bəzən “südoğlu” da deyilir.

Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərində təsvir edilir ki, Gövhərtacın anası öz qızının ərə getməyə etiraz etməsi barəsində düşünərkən ürəyində deyirdi:” – Qızıdır, bir-iki gün ağlar, sakit olar. Və sonra da *süd gölündə* üzəndə dünya yadından çıxar”.

“Süd gölü” ifadəsi həm də aydınlığı səciyyələndirmək üçün işlədilir:”Ay axşamdan doğduğu üçün çöllər *süd gölündə* üzür, hər şey aydın görünürdü”(Ə.Vəliyev.”Budağın xatirələri”, səh.128).

Jurnalist Əli İldırımoglu “Yun Hacı” felyetonunda yazır:”Oxucular birdən elə başa düşərlər ki, Hacıni dərin dəryalara qərq edən var. Xeyr. O hələ sūd gölündə üzür. Araz aşığındandır, Kür də topuğundan”.

Ə.Vəliyevin “Dörd nəfər” hekayəsində Kəsəkli deyir:” Birinci müavin işlək, bacarıqlı, gözdən tük qapan olsa, plan dinməz-söyləməz dolar, idarə başçısı *süd gölündə üzər*”.

M.İbrahimovun “Fırtına quşu” povestində məşhur inqilabçı Xosrov Ruzbehin düşüncələri belə verilir: “Niyə zəhmət

çəkənlər və istedad sahibləri ehtiyac içindədir, tənbəllər və qabiliyyətsizlər isə *süd gölündə üzürlər...*Niyə?!”

SÜKUT RAZILIQ ƏLAMƏTİDİR

Dünyanın bir çox dillərinə yayılmış həmin ifadənin müəllifi e.ə. V əsrdə yaşamış yunan filosofu Sofokl hesab olunur.

Mehdi Hüseynin “Qara daşlar” romanında deyilir:

“Mollayev təyyarə hazırlamalarını tapşırıb zəngi basdı. Şəmkirliyə yanına çağırırdı. Sonra telefonun dəstəyini çırpdı: – Mən özümü nə qədər fərsiz admlarla əhatə eləmişəm! – dedi.

Şəmkirli bu sözləri öz ünvanına götürdü. Dinmədi. *Sükut razılıq əlaməti idi*”.

Ədəbi-bədii dilimizdə bu ifadənin bir varvarizm kimi fars dili variantı da işlək olmuşdur.

C.Cabbarlının “İrza xana” müraciətlə yazdığı “Məqsəd nədir?” felyetonunda deyilir:

”...Hər şeyin var bundamı hər işdə var bir intihə;

İstəyirsən söyləyək”*Mocib sükutəş bər rza*”.

Yoxsa bu “ dinməz” durulmaqdan görüm məqsəd nədir?

Ü.Hacıbəyovun “Ər və arvad” operettasında Kərbəlayı Qubad deyir:”Aha! Fars deyər ki; “*Sükut əlaməti rizast*”. Görünür ki, razısan”.

SÜLEYMANA QALMAYAN DÜNYA

Etibarsız dünya, vəfasız dünya mənasında işlədilir.

Süleyman haqqında ilk tarixi məlumata Bibliyada təsadüf olunur. Məlumdur ki, Bibliya personajlarının bir çoxu uydurmadır. Bunlardan fərqli olaraq Davud oğlu Süleyman tarixi bir şəxsiyyət olmuşdur. O, e.ə. X əsrdə İsraildə hökmdarlıq etmişdir. Onun adı ilə əlaqədar külli miqdarda əfsanə və rəvayətlər mövcuddur.

İfadənin mənşəyi haqqında da belə bir rəvayət vardır. Süleyman məğribdə Əndəlus düzlərində susuz və otsuz bir yerdə tuncdan uca bir qala tikməyi cınlərə və divlərə əmr etmişdi. Bura insan ayağı dəyə bilməzdi. Süleymanın çox zəngin xəzinələrini və kitablarını orada gizlətdilər. Uzun qərinələr keçəndən sonra Musa ibn Nəsir bu qalanı görmək istəyir. O, qırx gün, qırx gecə yol gedib bu qalaya çatsa da, içəriyə daxil olmaq üçün heç bir yol tapa bilmədi. Qalanın ətrafını xeyli dolandı, nəhayət. hasar divarına həkk olunmuş aşağıdakı sözləri gördü: "Qüvvətinə və ömür uzunluğuna əmin olan kişi, biləsiz ki, dünyada kimsə baqi qalmazmış. Əgər mal, ləşgər çoxluğu ilə və ya elm qüvvəti ilə dünyada kimsə əbədi qala idi, Süleyman ibn Davud hərgiz ölməyə idi. Biləsiz ki, mən Davud oğlu Süleymanam. Bu qalanı yaptırdım ki, bura gəlib biləsiz ki, *dünya mülkü kimsəyə qalmamış*". Bu son cümlədən də yuxarıdakı ifadənin əmələ gəldiyi ehtimal olunur. "Mülki-Süleyman", "Süleyman dünyası", "Dünya Süleyman mülküdür" ifadələri də bununla əlaqədardır.

Süleyman adı Bibliyada "Solomon" tərzindədir ki, bu da qədim yəhudi dinindəki "şalom" (ərəbcə "salam") sözündəndir.

M.Füzuli yazırdı:

Dəhr içində bir yığıq divar görsən eylə bil
Bir Süleyman mülküdür kim, çərx viran eyləmiş.

SÜMSÜYÜNÜ SALLAMAQ

Məcəzi mənada: küsmək, incimək, narazılığını bildirmək, pərt olmaq.

Alliterasiya prinsipi üzrə düzələn bu ifadənin birinci komponentinin daxili forması müasir dildə aydın olmadığından ifadə müxtəlif variantlarda *da* (*sımsırığını sallamaq // mısmırığının sallamaq*) işlədilir.

Sümsü// səmsə// samsa sözü qədim türk dillərində burun mənasına gəlir və müasir dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir. Çuvaş dilində *sumsa* burun deməkdir. Odur ki, sümsüyünü sallamaq elə burnunu sallamaq deməkdir, başqa sözlə, qaşqabağını tökmək, qanı qara olmaq deməkdir. Sümsünmək sözü də bura dandır.

S.Rəhmanın “Tənqid və həyat” pyesində tənqiddən incimış tənqidçiyə müəllim deyir:– Hə, *sımsırığını sallama!* Çörəkçi bişirdiyi çörəyin dadını bilməlidir”.

Ə.Vəliyevin “Çöpçü” hekayəsində deyilir: “Mən bikeflədim. *Mısmırığımı sallayıb yazıq görkəm aldım*”.

C.Əlibəyovun “Həyatın özü” romanında personajlardan biri ata-anası haqqında deyir: “Kirovabada getdiyimi bilirlər. Bunun üstündə *mısmırıklarını sallayıblar*”.

Müasir dilimizdə “*burun sallamaq*”, “*burnunu yerə sallamaq*” da işlənir.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında deyilir: “Rəis hələ də yerində ayağını qaldırıb-qoyan Ziyadxana acıqlandı: – *Burnunu niyə sallamısan*, tez qayıdacağıq...Gəlib xorhaxor yatarsan”.

Ümumiyyətlə, bu ifadənin əsasında burun yox, məhz dodaq durur. *Dodağını sallamaq* jesti isə doğrudan da peşmançılıq, təəssüf, pərtlik ifadəsi məqamında özünü göstərir. “*Burun sallamaq*” (habelə “qaş-qabaq sallamaq”) isə səciyyəvi evfemistik ifadədir.

S.Vurğunun “Qurban bayramı” şeirində deyilir:

O gün qonşumuzun oğlu başına
Qoymuşdu bir qara buxara papaq.
Qüruru sığmazdı uşaq yaşına,
Yanımdan keçərdi tərs-tərs baxaraq,
Mənsə *sallamışdım yerə burnumu*
Baxıb köynəyimin yamalığına.

Ş

ŞADLIĞINA ŞƏNLİK ELƏMƏK

Dilimizdə bu ifadənin müxtəlif variantları yaşamaqdadır: şadlığına şitlik eləmək //şənliyindən şitlik eləmək // şadlığından şənlik eləmək // şadlığına şinnik atmaq // şadlığına şıllaq atmaq.

Bu tərkiblərdə əsas sözlər şadlıq – şənlik – şitlik sözləridir. Ş səsinin alliterasiyası üzrə düzələn həmin ifadədə eyni səslə başlanan (və semantikaca yaxın olan) sözlərin bir-birinin yerində işlənməsi təbiidir. Lakin burada əsas sözlər şadlıq və şənlik olmalıdır: şadlıqdan şənlik – şadlıq şənliyi.

Əslən Çin sözü olan şad qədim türk abidələrində dərəcə, rütbə (xaqandan aşağı bir rütbə) mənasında işlənmişdir. Məsələn, məşhur Kül tiqinin şərəfinə yazılmış böyük abidədə belə cümlələr var (tərcüməsi): “...Orada (onlara) yabqu, şad rütbələrini vermiş”. “Əmim xan olduqda, (mən) özüm tarduş xalqı üzərində şad idim”, “Kiçik qardaşım Kül tiqin ilə, iki şad ilə birlikdə (bunu) çətinliklə əldə etdim” və s.

Həmin şad(lıq) rütbəsi almış adamların sevinib şənlənməsi və bununla əlaqədar həm də “şitlik eləməsi” (“şadlıqdan şitlik”) təbiidir.

Odur ki, məşhur tarixi abidəmizdə “Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyladı, söy söylədi. Qazi ərənlər başına nə gəldiyini söylədi” – cümlələrindən məlum olur ki, elin şən günlərində şadlıq havası çalınarmış. Dilimizdə şadlıq eləmək, şadlıq gətirmək, şadlıqla və s. ifadələri də diqqəti cəlb edir.

Diqqəti bir cəhət də cəlb edir ki. bu sözün derivatları da (şad-şadyan, şadyanalıq) əslində vəzifə, rütbə, dərəcə bildirən sözlərə müvafiq şəkildə formalaşmışdır. Belə ki, yana // yanə// anə şəkilçisi əsasən rütbə, dərəcə bildirən sözlərə qoşula bilər: ağayana, şahana, alimənə, şairənə, dərvişənə...

Beləliklə, “*şahzadə*” və ya baş hərbi rütbə mənasına gələn “*şad*” sözü türk dillərində işlənən ən qədim sözlərdəndir və onun ərəbcə olduğunu söyləyənlər səhv edirlər.

Bu tərkibdəki *şad* (II *şat*) sözü xüsusi isim kimi də alına bilər. İş burasındadır ki, *Şat Xəzər* hökmdarlarından biri hesab olunur. Cəbə xaqanın oğlu olan *Şatın* orduları bir müddət Qafqaza soxulub, geniş əraziləri zəbt etmişdilər. XIII əsr tarixçisi Kirakos Gəncəlinin “*Ermənistan tarixi*” əsərində göstərilir ki, aşağıdakı şəhərlər həmin *Şatın* şərafinə salınmışdı: *Şatar*, *Şamxor*, *Şəki*, *Şirvan*, *Şamaxı*, *Şabron* (*Şaporan*). (Səhv fikirdir. Heç bir elmi-tarixi əsası yoxdur).

Lakin hər halda *şənlik*, *şitlik* əhval-ruhiyyəsi *şad*(lıq) rütbəsinə nail olmaqla əlaqədardır.

Ə.Əbüllhəsənin “*Sədaqət*” romanında deyilir: “*Sarxan isə şadlığına şitlik edir, üzdə inayət canı-dildən dost olduğuna and içir...*”; “*Naz eləmə, kişi, şadlığına şitlik eləmə!*” Bundan ötəri o qədər içini çəkənlər var ki”.

Anarın “*Ağ liman*” povestində deyilir: “*Sonra bir gün Mədinə deyib ki, hamiləyəm. Kişinin az qalıb ürəyi getsin. Başlayıb şadlığına şitlik eləməyə*”.

C.Əlibəyovun “*Mənim analı dünyam*” romanında Gülgəz arvad deyir: “*Kimin övladı qayıdıbsa başına xına qoysun. Mənim madar balam əlimdən gedəndən sonra hansı şənliyimə şitlik eləyəcəm*”.

S.Rəhimovun “*Ana abidəsi*” romanında deyilir: “*Sən şadlığından şənlikmi eləyirsən, arvad? – deyə mətbəxə girən Anaxanımın öxündən çıxıb biryolluq aqlını itirdiyindən qorxan Fərhad bağırdı*”.

S.Dağlının “*Bahar oğlu*” romanında deyilir: “*Müdirin otağında oturmuş həmin qoca həriflərdən biri şadlığından şitlik edərək atmacalamaq istədi*”.

ŞAH ABBAS CƏNNƏT MƏKAN

Xalq nağıllarında bir formul kimi çox işlənən bu ifadə Səfəvilər sülaləsinə mənsub olan və İranda şahlıq edən (1587-1629) Abbas Səfəvi ilə əlaqədardır.

İfadə XIX əsrdə meydana gəlmişdir. Bu zaman İran siyasi-iqtisadi və ictimai cəhətdən ən geridə qalan ölkələrdən birinə çevrilmişdi. Odur ki, keçmişi idealizə etmək, keçmişlə fəxr etmək az qala yeganə təsəlli vasitəsi idi. Belə idealizə olunmalı hökmdar da yalnız şah Abbas ola bilərdi. Onun dövründə İran çox qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdi. O, yolların abadlığına, ticarətin genişlənməsinə xüsusi diqqət yetirir, hərbi islahatlar aparırdı. Onun dövründə ölkənin mərkəzi İsfahan şəhəri ən böyük şəhərlərdən biri hesab edilirdi.

Əlbəttə, şah Abbas həqiqi mənada əsil “cənnətməkan” deyildi. O, bir çox ölkələri qarət etmiş, bir sıra xalqlara amansız zulmlər etmişdir. Məsələn, Qafqaz yürüşlərində o, çox qəddarlıq göstərmişdi.

ŞAHBUDAĞIN BARI VAR....

Bu qəribə ifadə nisbətən daha böyük dil vahidinin aşağıdakı atalar sözünün tərkibində özünü göstərir.

“Alması yox, heyvası yox, narı yox, qoy desinlər, Şahbudağın barı var”.

“Atalar sözü” (1949) kitabında bu ifadənin müxtəlif variantları verilmişdir: “Şahbudağın bağı var, heyvası yox, narı yox”, “Heyvası yox, narı yox, görən deyər – Şahbudağın bağı var”, “İstəmirəm heyvasını, narını, qoy desinlər Şahbudağın bağı var”. Bu tərkiblərdə müştərək cəhət “Şahbudağın bağı var” ifadəsidir. Burada xüsusi şəxs adı kimi təsəvvür edilən Şahbudaq böyük hərflə də yazılır.

Güman etmək olar ki, həmin vahid “Şahbudaq” yox, “şah budaq”dır. “Şah” özü bir sıra tərkiblərdə (şah əsər, şah beyt, şah yol....) olduğu kimi, burada da fərqlənən, seçilən, ən yaxşı mənasında işlənmişdir. Məsələn, aşağıdakı misallarda:

M.Rahimin “Bülbül” şeirində deyilir:

Yenə qonub *şah budağa*
Nə sızlarsan elə bülbül?
Vəfasızdır yarın sənini....

Fikrət Sadıqın “Bacı-qardaş” nağlında deyilir:

Üç lay birdən uça evdən nə qalar?
Üç *şah budaq* birdən sinsa, çinar da solar.

Lakin aşağıdakı misaldan da aydın olur ki, burada ümumi addan yox, xüsusi addan söhbət gedir.

A.Şaiqın “Mənim həyatım” yazısında deyilir ki, “Sözün qıssası, ana dili əhəmiyyətiz, dəyərsiz, qiymətsiz və lüzumsuz bir şey kimi sürünməkdə davam edirdi.

Xalqımızın “Şahbudağın bağı var, heyvası yox, narı yox” məsələsinə rəğmən ana dili adı var, özü yox kimi idi. Çar mütləqiyyətinin siyasəti bunu tələb edirdi”.

Son tədqiqatlardan məlumdur ki, buradakı ad Şahbudaq və ya Şahpolad deyil, bəlkə də Pırbudaq olmalıdır.

Ədəbiyyatşünas-yazıçı K.Məmməov yazır:”XV əsr Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutan şair Cahanşah Həqiqinin oğlu Pırbudaq da şair olmuşdur. Pırbudağın bu gün də zərbi-məsəl kimi işlədilən bir beytinin maraqlı tarixi vardır. Pırbudaq sulu bir dağın döşündə bağ salmaq istəyir. Lakin ona deyirlər ki, bu yerdə su yoxdur, burada ağac bitib meyvə gətirməz. Pırbudaq isə cavabında deyir:

İstəmirəm heyvasını, narını,
Qoy desinlər Pırbudğun bağı var”.

ŞAH TƏNBƏLİ

Başqa sözlə : çox tənbəl, əsil tənbəl.

İfadə xalq arasında məşhur olan bir lətifədən yayılmışdır. Guya şah ölkədəki bütün tənbəlləri öz hesabına bəslər, saxlardı. Bunlara çoxlu məsarif gedirdi ki, bundan vəzirlər narazı idilər. Bir gün tənbəlləri qovmaq üçün onların yaşadığı binaya od vururlar. İki tənbəldən başqa hamı qaçır. Qalanlardan biri “Ah, yandım. Yandım!” – deyə inlədikdə ikincisi ona “De ki, yoldaşım da yandı, mənim də yerimə yandım de” – deyir. Odur ki, bunlar əsil tənbəl kimi şahın yanında qalırlar.

Ə.Haqqverdiyev “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ndə yazır: “...Bir nəfərdən xəbər aldım ki, bura nədir?
Dedi:

– Bura da *Şah tənbəlxanasıdır*...Hər tənbəlxananın bir nağıl deyni vardır”.

Bu ifadə keçmişdə saray ətrafına toplanmış məmurlara, müftəxorlara, ictimai-faydalı əməklə məşğul olmayan tüfeylilərə xalqın münasibətini əks etdirir

Ə.Haqqverdiyevin “Kimdir müqəssir” vodevilində Bahar öz ərinə deyir: “Gör mən necə yaxşı arvadam ki, sən kimi *şah tənbəlinə* çarıq alıram, amma sən heç mənim qədrimi bilmirsən”.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında deyilir: “Ömrümdə tənbəllik eləməmişdim. Tənbəl adamlardan da xoşum gəlmirdi. Mirzə Alish deyəndə ki, “əgər gec gəlsən, adın qalacaq *şah tənbəli*”, necə deyərlər, özümü vurdum oda-közə, tez gedib, tez də qayıtdım”.

İfadə bəzən müəyyən ərazi ilə əlaqələndirilərək “*Bağdad tənbəli*”, “*İsfahan tənbəli*”, “*Ərdəbil tənbəli*” şəkillərində işlədilir. “Azərbaycan gəncləri” qəzetində (18/III.76) bir məqalədə

deyilir:”Seminar vaxtı müəllim qızlardan birini dərs danışmağa çağırır. Qız da, necə deyərlər, “*Bağdad tənbəliyimiş*. Nə hazırlığı, nə konspekti, amma əməldə pərgarmış”.

S.Ə.Şirvaninin Həsən bəy Məlikova yazdığı “Qafqaz müsəlmanlarına xitab” şeirində deyilir:

Bağlanıbdır rəhi-məişətimiz.
Gərçi var kəsibə istitaətimiz.
Olmuşuq misli-*tənbəli-Bağdad*,
Edirik cümlə bəxt əlindən dad...

A.Şaiqin “Bir saat xəlifəlik” pyesində Bəhlul deyir: “Ya əxi, bu cavan – *Bağdad tənbəllərinin* padşahıdır. Onu bu fəlakətə tənbəllik düçar eləyib”.

N.B.Vəzirovun “Həyat” qəzetindəki (1906) bir yazısında deyilir:” Bircə mənə de görüm, Kərbəlayı, üç qardaşın biri çalışqan ola, ikisi *tənbəli-Ərdəbili*, aya, de görək o külfət sahibi güzəran edə bilər?”

ŞAXSEY-VAXSEY

Şiə müsəlmanlarının dini matəm mərasimi olub, aşura sözünün sinonimi kimi işlədilir.

Bu mərasim Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseynin öldürülməsi ilə əlaqədar olaraq, məhərrəm ayının 10-da icra olunur. Əslində Hüseyn 10 oktyabr 680-cı ildə hakimiyyət uğrunda aparılan siyasi mübarizədə həlak olmuşdu. Lakin Yezid onun bütün tərəfdarlarını məhv edə bilməmişdi. Onlar gizlin fəaliyyət göstərir və Hüseynin müqəddəsliyi haqqında müxtəlif rəvayətləri geniş şəkildə yayırdılar. Hüseynin faciəli ölümündən bəhs edəndə deyilən “Şah Hüseyn, vah Hüseyn!” nidaları sonralar həmin mərasimin (şaxsey-vaxsey) adı olmuşdur.

XVI əsrdə şialik bir dövlət dini şəkli aldıqda Hüseynin ölümü matəm bayramı elan edilmiş və bu bayram müəyyən mərasim kimi icra edilməyə başlamışdır. Bu mərasimin bəzi cəhətləri, xüsusilə başyarma və qantökmə adətləri insanların təbiətə ibtidai baxışları ilə əlaqədar olaraq çox-çox qədimlərdə bir sıra xalqlarda mövcud olmuşdur. Qədim insanlar inanırdılar ki, özünə əziyyət verməklə təbiət qüvvələrinə təsir etmək mümkündür. İslam ruhaniləri bu fanatizmin yayılmasına çalışırdılar.

Zəhmətkeşlərin xahişini nəzərə alaraq Sovet hökuməti 1929-cu ildə bu mərasimin qadağan olunmasını qərara almışdır.

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda deyilir: “Bundan əlavə, biçarə xalq bir mərtəbədə nadandır ki, bu növ bəlalərin vücudunu hərgiz dərk etməyib küçələrdə başına və döşünə döyə-döyə gəzir, *şaxsey-vaxsey* naləsin ərsə bülənd edir”.

C.Məmmədquluzadə “Hələ dəm alır” felyetonunda yazır: “Bu heyndə qonşuluqda bir böyük həngamə qulağıma çatdı. Bir neçə balaca uşaq səs-səsə verib çıxırırdılar: *şaxsey, vaxsey!* Və sonra da bir neçə kişi səsi bunlara qüvvət verib başladılar çıxırmağa: *şaxsey, vaxsey!*..”

C.Bərgüşad “Bozatin belində” romanında Məmməd bəyi təsvir edərkən yazır ki, onun “əmgəyində görünən dərin çapıq yerləri *şaxsey-vaxsey* günlərindən nişanə qalmışdı”.

Ə.Bayramovun “Qərribə psixi hadisələr” kitabında deyilir: “Xüsusi ritmlə səslənən “*şah-Hüseyn*”, “*vah-Hüseyn*” sözləri daha güclü zərbələrlə müşaiyət olunur... Belə bir şəraitdə xəncər yarası “duyulmaz” olur. Çünki insanın zehni, hissi ixtiyarı artıq onun əlindən alınmışdır. O, müəyyən ritmlə hərəkət edən, həm özünə zərbə vuran, həm də “*şah-Hüseyn*”, “*vah-Hüseyn*” deyn bir avtomata çevrilir”.

Azərbaycan dilində “vah və ya “va” sözü, nidası yoxdur. Olsun ki, “şah” sözünə qafiyə xatirinə düzəldilmişdir.

F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” romanında deyilir: “Adamlar dərvişlərin dilindən eşitdikləri bu şeiri dinlədikdən

sonra təzədən “şaxsey-vaxsey”, “ya Hüseyn, va Hüseyn” – deyə qışqırır, əllərini dizlərinə və başlarına vururdular”.

ŞAIRƏM, ƏSRİMİN AYİNƏSİYƏM

İfadə M.Ə.Sabirin aşağıdakı taziyanəsindən (1910) yayılmışdır.

*Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,
Məndə hər kəs görür öz qaş-gözünü:
Necə ki, dün birisi baxdı mənə –
Gördü ayinədə ancaq özünü.*

Bu ifadə sonralar müxtəlif şəkildə işlənmişdir. 1921-ci ildə 18 noyabrda Bakıda “Azad Türk Tənqid Təbliğ Teatrı” (“Satır – Agit”) təşkil edilmişdi. Burada artist heyəti məşhur “Satır – Ait” nəğməsinə (müəllifi Ə.Vahid) oxumala tamaşa zalından səhnəyə çıxırdı.

*Satır – Agit ayinədir, açmağa xalqın gözünü,
Görəcək baxsa bu ayinədə hər kəs özünü.*

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikir Sabirdən qabaq da müxtəlif şəkillərdə işlədilmişdir.

Firidun bəy Köçərli 1904-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetində (18 dekabr, №252) dərc etdirdiyi bir məqaləsində “...*Həqiqi şair öz zamanəsinin ayinəsidir*” – deyə yazırdı.

Bundan əvvəl isə Həsənbəy Zərdabi “Əkinçi” qəzetində (14 aprel 1876-cı il) yazmışdı: “...Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını *ayna kimi* xalqa göstərsin”.

Ümumiyyətlə, “ədəbiyyatı – həyatın güzgüsü” adlandırılan V.Q.Belinski olmuşdur.

***ŞAİRLƏR ANADAN ŞAİR DOĞULUR,
NATIQLƏR İSƏ SONRADAN YETİŞİRLƏR***

Başqa sözlə: şairlik istedadı anadangəlmə bir vergidir, natiqlik isə sonradan, zəhmət sayəsində qazanılır.

Qədim yunan və latın dillərində bir məsəl kimi yayılmış olan bu ifadənin müəllifi Siseron olmuşdur. Qratsi adlı birisi yunan şairi Arxiyin Roma vətəndaşı olduğunu inkar etdikdə, Siseron şairi müdafiə məqsədilə nitq söyləmiş və yuxarıdakı ifadəni həmin nitqində işlətmişdi. Bu hadisə bizim eradan əvvəl 61-ci ildə olmuşdur.

ŞARLATAN

Fırıldaqcı, kələkbaz, cüvəllağı, başqalarının inamından sui-istifadə edən hiyləgər adamlara deyilir.

Vaxtilə Parisdə Latan adlı bir həkim yaşayırdı. Parislilərin sevimlisi olan Latan öz biratlı kiçik arabasına dərman yığıb şəhərin küçələrini gəzərdi və əhalini dərmanla təmin edərdi. Xalq onu sevirdi, hətta onu hüsn-rəğbətlə Voilalechar (de) atan deyər çağırırdı ki, bu ifadə get-gedə yığcamlaşıb charlatan şəkli almışdı.

Latanın bu nüfuzunu, hörmətini görən müxtəlif hoqqabazlar, fırlıdaqcılar onu təqlid etməyə başladılar. Doktor Latanın arabası kimi arabalara dərmanlar yığıb, guya bütün xəstəliklərə əlac edəcəkləri vədi ilə Parisin küçələrində dolanmağa başladılar. Xalq bu fırlıdaqcıların kələyini görüb, onları istehza ilə şarlatan (charlatans) adlandırmağa başladı ki, yuxarıdakı mənfi mənə da buradan törəmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilində bu söz ilk dəfə XIX əsrdə M.F.Axundov tərəfindən işlədilmişdir: "Bir para qoyun donunda olan qurdlar və şarlatanlar...milləti....ədnatərin payəsində saxla-

yıblar”.”...*Şarlatan* üləmanın qorxusundan və avamın vahiməsindən ağzını açıb deyə bilirsənmi...”(“Kəmalüddövlə məktubları”). M.F.Axundov göstərirdi ki, “*şarlatan* – ibarətdir ziyankar və avamfirib və münafiq adamdan”.

Ü.Hacıbəyovun əsərində Məşədi İbad deyir:”A kişi, bir-cə mən bilmədim ki, camaat mənim harama qoca deyir. Vallah, görünür ki, xalqın gözü pis görür. Budur ayna, bu da mən. (Aynaya baxır). Allaha şükür, dişlərim hamısı öz yerində cabəca, saqqalım da qapqara şəvə kimi (Diqqətlə baxır). Deyəsən, burada bir dənə ağ tük vardır. Gərək dartam çıxsın (dartır). A zəhrimar! Görünür ki, heyvan balası dəllək hənanı pis yaxıbdır (Çıxarır). Puf! Rədd ol, *şarlatan*!”.

ŞAR SALDI

Dilimizdə bu sözün çox müxtəlif sinonimləri və variantları vardır: şarsaldı // şartökdü// şartulladı // şaratma – findıqsaldı – qozatdı və s. Bakıda şarsaldı, Naxçıvanda daşsaldı, Muğan-da və Qubada qozatdı işlənir.

Hazırda arxaik olan bu söz inqilabdan əvvəl çox işlənirdi. O zamanlar zadəgan nümayəndələri seçkisi indiki seçki sitaemindən kəskin şəkildə fərqlənirdi, indiki seçkilər kimi bülletenlə yox, xüsusi şarlar vasitəsilə aparılırdı. Bu şarlar ağ və qara rəngdə olurdu. Ağ şarlar şəxsən lehinə, qara şarlar isə əleyhinə hesab olunurdu. Bu tarixi hadisənin izləri bədii ədəbiyyatda qalmaqdadır.

C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində Salamov deyir: “Elədir, elədir, canım, biz müsəlmanda qırıyət yoxdur. O dumda *şar saldı*da mən əgər bərkini tutsaydım, o Ağamov heç duma keçə bilməzdi”.

Başqa bir yerdə yenə Salamov deyir:” ...Eh, Ağamyanın mən *şarlarını* yeşiyiynən oğurlatdırmasam, hələ o şarlara mənim hərçibətərim girov olsun”.

C.Məmmədquluzadənin “Məzhəb azadlığı” felyetonunda deyilir:”Bakılı rəislərimiz dumada *şarları* oğurlayıb, əvəz edəndən sonra gedib qol yazıb, hökumətə iqrar edirlər ki, təqsir müsəlmandadır”.

S.S.Axundovun “Dibdat bəy” pyesində Rüstəm bəy deyir:”Özünüz bilirsiniz ki, bizim adamların əksəri seçki işinə belə deyillər. Bundan istifadə edərək xam adamları belə aldatmışam: – Əmi, heç seçki görmüsən? – Xeyr, oğlum, görməmişəm. Al bu yumru şeyi özün sal. – Xeyr, əmi, onu eləmək olmaz; ancaq sənə kömək edərəm, – onun əlindən tutub qutunun pərdəsini qaldıraraq, – bax, əmi, *şarı* belə *salarlar*, – deyər kişinin əli ilə ağ şar saldırmışam. Bax, imanımı belə satmışam. Bu üsul ilə nə qədər şar salmışam, özüm də hesabını itirmişəm”.

Müasir dilimizdə işlənən “yüksək ball”, ”ball toplamaq” ifadələrindəki “bal(l)” sözü əslində qədim firəng dilinə məxsus olub, mənası “şar” deməkdir. Seçki qutusuna salınan ağ və qara rəngli şarlar şəxsən qazandığı, topladığı səsin (balın) qədərini bildirirdi. Tədricən bu bal(l) sözü həmin mənə əsasında genişlənərək, ümumiyyətlə, qiymət, dəyər anlayışı, ölçü vahidi mənasını kəsb etmişdir.

ŞERLOK HOLMS

Bu xüsusi ad ümumiləşərək mahir xəfiyyə, hər cür cinayəti açan bilən ədliyyə işçisi, qabil hüquqşünqas mənası kəsb etmişdir. Bəzən isə əsassız yerə bir şeydən şübhələnib detektiv macərə axtaran adamları istehza ilə Şerlok Holms adlandırırlar.

Şerlok Holms məşhur ingilis yazıçısı Artur Konan Doylun detektiv əsərlərinin qəhrəmanıdır. Müəllifin müxtəlif əsərlərində iştirak edən savadlı, hər şeydən baş çıxaran, çətin düşünləri açan xəfiyyə Şerlok Holmsun adı, onun ən adi və əhəmiyyətsiz görünən faktları məntiqi təhlil yolu ilə arayıb, dolaşıq cinayət işlərini çox ustalıqla açmaq qabiliyyəti ilə əlaqədar yayılıb məşhurlaşmışdır.

Ç.Hüseynovun “İngiltərə dəftəri” yazısında deyilir: “Biz Trafalqar meydanının yaxınlığında yerləşən “Şerlok Holms” restoranına girdik, ayaq üstə pivə içdik, divarlardan asılmış Şerlok Holmsun “şəkilləri”nə baxdıq, sonra dar pilləkəmlə ikinci mərtəbəyə qalxıb, qapının şüşə bölməsindən məşhur xəfiyyənin “yaşadığı” otağa baxdıq, sanki Holms elə bu dəqiqə evdən çıxmışdı...İngilislərin “biznes” xətrinə olsa da, öz məşhur qəhrəmanlarına, hətta ədəbi personajlara olan diqqət və hörməti mənə xoş idi”.

H.Seyidbəylinin “Cəbhədən-cəbhəyə” povestində bir cinayətin izini axtaran milis müvəkkili Teymur haqqında satıcı qız deyir: “Eşitmişəm ki, *Şerlok Holms* bizə qonaq gəlib”.

Ə.Babayevanın “Hardasan, dost, hardasan?” romanında iki jurnalist dost haqqında bəhs edilərkən deyilir: “Ziya bufetçi qızla dostu arasında gedən söhbəti eşitmişdi. Lökdodaq kölnərin gətirdiyi ikinci narzan şüşəsini bakallara süzərək pıçıldadı:

– Sən lap *Şerlok Holms* imişsən ki, heç xəbərimiz yoxmuş?!
– Qız baxır, çörəyini ye.

Ziya səsini bir az ad alçaltdı. Dodaqaltı mızıldadı:

– Bütün bunları başa düşdüm, ancaq xala məsələsi aydın olmadı. Yoxsa sənə vəhy gəlib? Ya bəlkə fəlcisən?”

ŞƏKİ-ŞİRVAN, BAKI-ŞƏKİ

Dilimizdə ümumiləşmiş tərzdə yer adlarını ifadə etmək üçün həmin tərkiblərdən istifadə olunur. Bu sözlərin bir tərkibdə işlənməsi predmetin (denotatın) və ya məfhumların təbiəti ilə bağlı olmayıb, sözlərin sırf xarici əlamətləri – səs tərkibi, ahəngdarlığı əsasında mümkün olmuşdur. Birinci birləşmə alliterasiya, ikincisi isə qafiyə əsasında meydana gəlmişdir.

“Yeni Şirvan” məqaləsində Y.V.Çəmənzməminlinin gətirdiyi bayatılardan biri belə başlayır:

Şəki-Şirvan dağ üstə,
Bülbül ötmür bağ üstə...

Başqa bir bayatı:

Əziziyəm Qarabağ
Şəki, Şirvan, Qarabağ
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Başqa misallar:

“Tahir-Zöhrə” dastanında bir qoşmada deyilir:

...Yaxşı olar *Şəki, Şirvan* gözəli,
Ya *Şəkiyə*, ya *Şirvana* gedərsən!

Mücrim Kərim Vardaninin bir qoşmasında deyilir:

Laf eləmə, bu meydanda zor gərək
Şəki, Şirvan, Qabıstanı görmüşəm.

Başqa misallar:

Ələsgər gəlibdi əcəb yığnağa
Şəki, Şirvan bir telinə sadağa.
(Aşıq Ələsgər, “Kimi”)

Şəki, Şirvan, Şamaxı
Olsun boyuna sadağa
(Aşıq Ələsgər, “Şapəri”)

Şəkida, Şirvanda vurur tək səbir
(M.Ə.Sabir, "Tək səbir").

Der imiş "bu sözümlü molla filankəs bilməz",
Özünə çıxır imiş Gəncə, *Şəki Şirvani*...
(Abdulla Cadarlı, "Həcvi-məlik")

Bizim elli olsun fəqət
Ya *Şəkidan*, ya *Şirvandan*
(Ə.Kürçaylı, "Həsərət")

Maraqlıdır ki, "Şəki-Şirvan" daha çox şeirdə, "Bakı-Şəki" daha çox nəsrə işlədilir.

Əli Nəzmi "Böyük zülmür" felyetonunda (1927) yazmışdır: "...Bütün Azərbaycanda da belədir. "*Bakıda belə, Şəkida belə, Şirvanda da belədir*".

"Onda *Bakıda istəsən Bakıda, Şəkida istəsən Şəkida*, harda istəsən orda da kefini sürəcəksən" (Ə.Əbülhəsən."Tamaşa qarının nəvələri").

"Mən niyə oxumaqdan qalırım? Mən onlardan əskiyəm? Nə olsun ki, kasıbıq. Filankəslərin də övladları kasıb deyilmi? Bəs niyə səsləri *Bakıdan-Şəkidan* gəlir?" (Q.Xəlilov."Atam və mən").

Bəzən də bu tərkibin komponentlərinin sırası dəyişdirilir:

Şəkida hal-əhval tutduğun insan,
Bakıda görəndə tanımaz səni.
(M.Şükür, "Araz dərdi")

Hər iki tərkib üçün müştərək komponent ("Şəki") olduğundan bunların birləşib bir ifadə əmələ gətirməsi o qədər də müşkül deyildir. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində (11.XII-76) belə bir bayatı verilmişdir:

Bakım ağlar,
Şirvanım, Şəkim ağlar
Sən öldün, mən ağladım,
Mən ölsəm bə kim ağlar?

S.Rəhimovun "Şamo" romanında deyilir: "Əsgərlər: *bakılılar, şəkiliilər, şirvanlıılar* belə, Alo əmini sevir, qocanı özlərinki bilirdilər".

Ə.Cəfərzadənin "Bakı – 1501" romanında deyilir: "Daimi çərçi, xırdavatçı, "məməmə satan" qonağı olan qəbilələr qohum və yaxınlarından sifariş götürər, gedib-gələn olanda "*bəkili qonağına*", "*şəkili qonağına*" ismarış göndərər, istənilən maldan götürməsinə tapşırırdı".

Dəmirçi Abbasın "Gəzmişəm" şeirində deyilir:

Şamaxı, Şəki, Şirvanı
Gəncə, Qazax, Naxçıvanı
Qərbə doğru Gürcüstanı
Aranlı, dağlı gəzmişəm.

M.V.Vidadinin "Müsibətnamə"sində "Hakimi-Şirvan, Şəki, yəni Hüseyn xanə bax" – misrası vardır.

Şəhriyar "Məmməd Rahimə cavab" şeirində yazmışdır:

O taydadır Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Məşkin, Əhər, Qaradağ...

S.Vurğunun "Sərgüzəşt" şeirində deyilir:

Axarmış su kimi südü, ayranı
Şəkinin, Şirvanın, Gəncəbasarın.

ŞƏNGÜLÜM, ŞÜNGÜLÜM, MƏNGÜLÜM

Adətən ata-anası işə gedərkən qapısı bağlı evdə qalan körpə uşaqlar haqqında və ya onlara müraciətlə bu ifadəni bir obraz kimi işlədirlər.

Həmin ad da məşhur uşaq nağılından yayılmışdır. Nağılda deyilir ki, "saqqallı keçinin" Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm adlı üç balası olur. Keçi öz balalarını evdə qoyub, onlara ot, süd gətirmək üçün hər gün çölə gedir. Bir gün qurd gəlib onları aldadır, qapını açdırır, balaların ikisini yeyir, Məngülümü tapa bilmir. Məngülüm bu işləri anası keçiyə xəbər verir. Nəhayət, keçi balalarının intiqamını alır, qurdu öldürür. Uşaqların çox sevdییi bu nağıldan aşağıdakı parça xüsusilə geniş yayılmışdır.

*Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm,
Açınız qapını mən gəlim.
Ağzımda su gətirmişəm,
Döşümdə süd gətirmişəm,
Buynuzumda ot gətirmişəm.*

Keçinin qurda qalib gəlməsi mövzusunda nağıllar bir çox türk xalqlarının folklorunda (məsələn, özbəklərdə "Qurd və keçi" nağılı) vardır. Bu mövzuda M.Müşviq uşaqlar üçün "Şəngül, Şüngül, Məngül" poemasını yazmışdır. Bu üç xüsusi addan iki sonrakının əslində bir semantik əhəmiyyəti yoxdur. Bu iki söz yalnız çoxluq, qeyri-müəyyənlik mənası və ritmik funksiya daşıyır. Burada əsas məsələ "Şəngül" sözü ilə bağlıdır. Dilimizdə bu "Şəngül" sözü bir zoonim kimi başqa canlıları da bildirmək üçün işlədilir. Məsələn, S.S.Axundov yazırdı: "Şəngül şən, diri-baş tula idi".

Bununla belə "Şəngül" adı, əsasən həmin nağılla əlaqədar xüsusiləşmişdir. Şəhriyar "Heydərbabaya salam" əsərində yazmışdır:

Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin *şəngülüsün* yeyəndə,
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sora solaydım.

Şəngül qədimdən bəri Şərqdə çox məşhur olan Dionisi kultu ilə əlaqədar obraz adıdır. Azərbaycanda baharın rəmzi olan keçiyə, onun xeyirxahlıq, bolluq rəmzi olmasına həsr edilmiş bir sıra tamaşalar oynanırdı. Bu tamaşalarda keçİ, adətən, qışı təmsil edən qurda həmişə qalib gəlirdi. “Mart, gözüən barmağım, yaza çıxdı oğlağım” məsəli də bununla əlaqədar yayılmışdır. Şərqdə Dionisi kultu ilə əlaqədar olan “şəngül” sözü əvvəllər kefli, keflənmiş sərxoş mənalarında işlənmişdir. Bu mənə Həsənoğlunun aşağıdakı beytində mühafizə edilmişdir:

Mən ölsəm, sən *büti-şəngil*! Sürahi, eyləmə qül-qül
Nə qül-qül, qül-qülü badə, nə badə, badeyi-əhmər.

Habelə “Dastani Əhməd Harami” də deyilir:

Bəğayət xub idi ol *şahi-şəngül*
Yüzü gül, sözü bülbül, saçı sünbül...
Dedi: mərcan, lala, ey şuxi-şəngül,
Ki, sənsən cənnətin bağında bir gül.

Sonralar “şəngül” sözü “şən, zarafatcıl, oynaq” mənalarını kəsb etmişdir.

Göstərilən “şahi-şəngül”, “şuxi-şəngül”, “büti-şəngül” ifadələri belə bir ehtimal etməyə əsas verir ki, bu Şəngül vaxtilə Hindistanda qaraçıların hökmdarı (“şahi”) olmuş məşhur tarixi şəxslə əlaqədardır.

Mirzə Əbdürrəhim Talibovun “Kitab yüklü eşşək” əsərində deyilir: “Firdovsi təqribən min beş yüz il bundan əvvəl İranda pad-

şahlıq edən Bəhram-Gurun şərh-halında, bu padşahın “luli”ləri (qaraçıları – M.A.) Hindistandan tələb etməsi barədə deyir:

Yazıb sonra alimlərə namələr,
Xələt verdi dərvişlərə sərbəsər...
Bir elçi hədiyyəylə saldı yola
Onu *Şəngilin* yanına göndərir,

Yazır:

”Padşaha kömək eylə bir...
Verərkən elə məktubu *Şəngilə*
Başı göylərə yüksəlir fəxr ilə.
O saatda *Şəngil* seçib bərbəbir,
O luliləri şah üçün göndərir.

Tədricən “şəngül” sözü ümumiləşərək ümumən qaraçıları və bundan sonra hər hansı yüngül əxlaqlı qadınları bildirmək üçün işlədilir. Azərbaycan dilində “İş-gücümüz bucaqda, şəngülümüz qucaqda” atalar sözü işləkdir. Bir sıra dialektlərdə hər cür yüngül adama “şəngülüm” deyirlər (“Şəngül” və “yüngül”, habelə “dəngil-düngül” sözlərinin səs tərkibi tədqiqatçıları üçün maraqlıdır.

Bu, Şəngül haqqında. Digər iki söz haqqında isə belə demək olar:

1) “Şəngül”lə yanaşı işlənən “Şüngül” sözünün real əsası (eksponenti) yoxdur. Dilimizdə qoşa sözlərin düzəldilməsindəki qaydaya görə, əvvəlki komponentdə olan damaq saitləri əlavə (uydurma) komponentdə dodaq saitləri ilə əvəz olunur: kağız-kuğuz, dəngil-düngül, şəngil-şüngül...

2) İfadənin komponenti (“Məngül”) bir neçə cəhətdən izah oluna bilər: a) adətən, iki həmcins üzv ya müqayisə, ya da qarşılaşdırma məqamında işlənir, üç və ya daha çox həmcins üzvün işlədilməsi isə sadalama məqsədi güdür; b) dilimizdə təkrarın son komponentində ilk səsin “m” ilə əvəzlənməsi bir qanundur: qəzet-məzet, doktor-moktor, şəngül-məhgül...

Bu ikiliyin (və ya üçlüyün) sərf folklorşünaslıq baxımından da izahı mümkündür. Azad Nəbiyev yazır ki, Azərbaycan-özbək folklorunda müştərək üsullardan biri də “slavyan, fin, Çin, skandinav xalqlarının folklorunda müşahidə olunan qoşalaşdırma üsuludur. Rus folklorunda geniş rast gəldiyimiz bu üslub iki-ləşdirmə, üçləşdirmə, yaxud cütləşdirmə şəklindədir. Qoşalaşdırma üsulu ilə bir obraz şəklində ikincisi yaranır, birincisinin əsas forma və xüsusiyyətləri ikincisinin üzərinə köçürülür. İkinci obrazda formal əlamət əsas götürülür, o, real zəminə əsaslanır”.

B.Vahabzadənin “Muğam” poemasında deyilir:

Canavarın aldatdığı
Şəngülümün, Şüngülümün
 Qanı düşüb bəlkə tarın kök siminə?
 Muğamdakı hıçqırıqlar
 Üsyan edir bəlkə divin tilsiminə?

ŞƏRİƏT AVAM ADAMLAR ÜÇÜNDÜR

İfadə C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Əbdüləli bəyin dilindən yayılmışdır. Əsərdə belə bir dialoq var:

“(Dilbər:)...Siz özünüz xalqı müsəlmanlığa çağırırsınız. Bəs şəriətdə özgə arvadlara baxmaq olarmı?

(Əbdüləli bəy:) Doğrudur, *şəriət ancaq avam adamlar üçündür*, zövq əhlinə, ariflərə nə şəriət. Bir də, Dilbər xanım, sə-nə, mənə nə şəriət?”

A.Şaiq öz xatirələrində yazmışdır: “Xorasan müqəddəsləri də “*şəriət avamlar üçündür*” fikrində idilər. Bir yandan xalqa vəzlər oxuyur, əmmamə və qurşaqları ilə fəxr edir, yanlarında Quran gəzdirir, o biri tərəfdən də şərabın küpünə girirdilər”.

M.Süleymanovun “Zirvələrdə” romanında Qəni deyir: “– Çox sağ ol, əmidostu, içmişəm. Tək çaydan nə olar? Ləzzətli ti-

kələri, şorqoğalı, şəkərçörəyini Yusifə verirsən, çayı mənə. Özün də iddia edirsən ki, *şəriət avamlar üçün deyil*".

H.Gözelovun "Xırda-xuruş məsələ" felyetonunda deyilir:"Deyirdim: – Qonşu, kefin istəməklə iş bitmir. Axı qanun var, qayda var. Yol hərəkəti qaydalarını pozmaq olmaz.

Qonşum belə cavab verirdi:– *Şəriət avamlar üçündür*".

Ə.Hacızadənin "Əfsanəsiz illər" romanında Nəcməddin deyir:"Eh, ay Şəfi. Sən də lap avam adamlar kimi danışırısan. Nə adət, nə qayda?...Rəhmətlik atam deyərdi ki, *şəriət avamlar üçündür*".

T

TALE ULDUZU

Qədimdə və orta əsrlərdə Şərqdə (sonralar isə Qərbi Avropada da) saxta nücum elmi mövcud olmuşdur. Bu elmin xadimləri olan münəccimlər səma cisimlərinin (planet və ulduzların) vəziyyətinə əsasən fal açır və insan taleyini əvvəlcədən xəbər verirdilər. "Hər kəsin göydə bir ulduzu var" – deyən münəccimlər insan doğulandan səma cisimlərinin vəziyyətini göstərən cədvəllər tuturdular. Bu cədvəllər vasitəsi ilə adamların və bir sıra hadisələrin gələcəyini guya müəyyən edə bilirdilər.

Yuxarıdakı ifadə, habelə "ulduzu sönmək", "ulduzu parlammaq", "ulduzu barışmaq", "uğurlu ulduz altında doğulmaq" və s. kimi ifadələr bununla əlaqədar yaranmışdır. İnsan taleyini qabaqcadan xəbər vermək üçün münəccimlər ulduzların hərəkətini diqqətlə öyrənməli idilər. Hətta bir sıra məşhur alimlər də (məsələn, XVI əsrdə Kepler, Tixo Brake və s.) bu "elmlə" məşğul olmuşlar.

H.Cavidin "Xəyyam" pyesində Sevda səhvən Xəyyam hesab etdiyi Sabbaha deyir:

Lütf edin, imkan varsa
Baxınız *taleyimin yildızına*,
Açınız həp gələcək ömrü mana.

Yenə həmin pyesdə Xacə Nizam öz tələbə yoldaşları
Xəyyam və Sabbaha deyir:

Hər kimin *yıldızı parlarsa yarın*
Arxa olsun da gərək bir-birinə.

H.Cavidin “Səyavuş” pyesində Səyavuşla Firəngizin nişanlanması ilə əlaqədar Piran deyir:

İştə, ruhlardakı duman sovuşdu,
İki ulduz bir-birinə qovuşdu.

H.Cavidin “Maral” pyesində Cəlil bəy eşidəndə ki, atası onu tanıyıb bilmədiyi zəngin bir qıza evləndirmək istəyir, “yarımqəhqəhə ilə” deyir: “Amma da nə gözəl fürsət, nə xoş xəbər...

Demək ki, *taleyimizin ulduzu* doğmağa başlamış da xəbərimiz yox”.

H.Zərdabidən bəhs edərkən Z.Göyüşov yazır: “Zərdabi təbiətdəki qanunauyğunluqlardan bəhs edərək, heç bir qanunauyğunluğa əsaslanmayan yalançı elm olan astrologiyanın kəskin tənqidini vermişdir. O deyirdi ki, “göy cisimlərinin yer üzərində ayrı-ayrı adamların taleyinə heç bir dəxli yoxdur, guya “hər kəsin göydə bir ulduzu var” – deyən münəccimlərin iddiası heç bir əsası olmayan boş bir cəfəngiyyatdır”. Deməli, yuxarıdakı ifadə əslində insanların elməqədərki təsəvvürlərinin dildə qalığıdır.

C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında Nəbi ilə Həcərin sevişmə epizodunda deyilir: “ – Əzizim, o Ülkəri görürsən? – Görürəm. – Mənim *bəxt ulduzum* da onların arasındadır. Tap görüm hansıdır?

Qızın səsi şalələləndi: – Tapdım, tapdım! Odur ey, o mənə göz vuran ulduz səninki olacaq. Qardaşımın canı haqqı. O, yəqin, sə-

ninkidir. Gör necə işıqlıdır! – Lap Zöhrə ulduzu təki, eləmi?.. – Səndən yaxşı münəccim olar, Həcər. Mənim ulduzumu yamanca tanıdın. Anam mənə dönə-dönə tapşırıb ki, oğul, harda olsan, öz *bəxt ulduzunu* itirmə. Bacın Səkinənin ulduzunu da yadında saxla. Bax, görürsən, o mənim ulduzumun yanındakı Səkinənininkidir”.

Y.Kərimovun “Bakı” qəzetində nəşr olunmuş bir məqaləsində deyilir: “Mütəllim lap körpəlikdən eşitmişdi ki, hər kəsin göydə bir ulduzu var. O da göydə öz *bəxt ulduzunu* axtarırdı, tapıb bilməyib mütəəssir olardı”.

Əli Tudə “Tale ülkərim” şeirində yazmışdır:

Hərənin göy üzündə
Bir *tale ülkəri* var.
Axı, qışın baharı,
Gecənin səhəri var.

Kamil Vəliyevin M.F.Axundova həsr olunmuş essesi “*Tale ulduzu*” adlanır.

TANTAL, TANTAL ƏZABI

İstəyinə, arzusuna çatıb bilməmək üzündən çəkilən əzab. Qədim yunan əsəirlərinə görə, əvvəllər allahlara sevimlisi olan Frikiya hökmdarı Tantal öz cinayətləri üstündə və allahlara təhqir etdiyi üçün onlar tərəfindən əbədi cəzaya, əziyyətə məhkum edilmişdi. Tantal cəhənnəmə göndərilmişdi və orada boğaza qədər suyun içində dayanmalı, başı üzərində müxtəlif meyvələrin yetişib sallanmasına baxmalı olmuşdu. Tantal öz aclığını və susuzluğunu rəf edə bilmir. Ona görə ki, ağzını suya uzatdıqda su ondan kənara çəkilir, əlini meyvəyə uzatdıqda meyvə yüksəyə qalxır və əli çatmır. İfadə bu əsəirlə əlaqədar məcaziləşmişdir.

Xəlil Rzanın “Birincilər” şeirində deyilir:

Tantallar yada düşdü...nəhəng imarətləri
Öz çiyində saxlayan ərlərin heykəlləri...
Tantallar tək-tək olur, ancaq bizimkilər çox...
Tantallar sakit durur öz yerində ömürlük...

Bizim dövrümüzdə kimyaçılar çox böyük əziyyət nəticəsində yeni bir metal kəşf edib. Onun xüsusiyyətlərini öyrənəndən sonra ona "*tantal*" adı vermişlər. Kimyaçıların fikrincə, həmin metalın kəşfində çəkilən əziyyət tantalın əziyyətinə bərabərdir. Odur ki, metala həmin adı vermişlər.

TARIXİN TƏKƏRİNİ GERİ DÖNDƏRMƏK

İfadə K.Marks və F.Engelsin "Kommunist partiyasının manifesti" əsərindən yayılmışdır.

Proletariatın dahi rəhbərləri xırda burjuazıyanı səciyyə-ləndirərkən onların konservatizmini, mürtəcə mahiyyətini belə göstərirlər ki, xırda burjua "tarixin təkərini geri döndərməyə" çalışır.

S.Vurğunun "26-lar" poemasında bu ifadə müxtəlif variantlarda işlədilir:

Siz, ey Avropanın cahangirləri!
Tarixin məhvəri dönəndən bəri
Quldur paltarına büründünüz siz...
Dünyanın təkəri gerimi döndü?
Yoxsa üfüqlərdə günəşmi söndü?

V.İ.Lenin "Fridrix Engels" məqaləsində (1896) yazmışdır: "Nəhayət, o zamankı sosialistlərin az qala hamısı və ümumiyyətlə fəhlə sinfinin dostları proletariatu ancaq belə hesab edirdilər, sənaye artıqca da bu bəlanın da artdığına onlar dəhşətlə baxırdılar. Buna görə də onların hamısı düşünürdü ki, bir

çarə tapıb sənayenin və proletariatın inkişafını dayandırslar. “tarixin çarxını” dayandırslar”(Əsərlərinin tam külliyyatı. İkinci cild, səh.6).

TARİX TƏKRAR OLUNUR

Dilimizdə çox geniş işlənən bu ifadə K.Marksın əsərlərindən yayılmışdır.

K.Marks “Lui Bonapartın on səkkiz brümeri” əsərini belə başlayır:”Hegel harada isə qeyd edir ki, dünya miqyasındakı bütün böyük tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər, necə deyərlər, iki dəfə meydana çıxır. O bunu əlavə etməyi unutmuşdur ki, birinci dəfə faciə şəklində, ikinci dəfə isə məzhəkə şəklində”(K.Marks, F.Engels, Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı. 1953, səh.227)

Hegel haqqında bioqrafik əsər yazan Arseni Qulıqa Hegelin həmin ifadəni işlətməsini belə izah edir:”Hegel Roma respublikasının çiçəklənmə və tənəzzül tarixini izləyir. Respublikanın məhvi təsadüfi deyildi, onu Sezar məhv etməmişdi, onun məhvi zəruri idi. Roma prinsipi yalnız zorakılığa və hərbi hakimiyyətə əsaslanırdı, respublikanın dövrü keçmişdi. Sezar bunu başa düşmüşdü və faktik olaraq respublikanın yalnız kölgəsini məhv etmişdi. Brut və Kassiy isə Sezarı “əcayib səhv” təsiri altında öldürdülər, onlar güman edirdilər ki, Sezarın hakimiyyəti ələ alması təsadüf nəticəsidir, bu adamı aradan götürsələr respublika öz-özünə bərpa olunacaqdır. Lakin tezliklə məlum oldu ki, Romanı yalnız bir şəxs idarə edə bilər və yalnız bu zaman romalılar monarxiya prinsipinə iman gətirdilər. Hegel qeyd edir ki, hər hansı tarixi çevriliş insanlar tərəfindən o zaman bəyənilir ki, o, *təkrar olunsun*. Əvvəlcə təsadüfi görünən hər şey təkrar olunduqdan sonra həqiqətə çevrilir”.

Qədim yunan filosofu Pifaqorun (e.ə.VI əsr) fikrinə,”ruh ölməzdir. Dünyada baş verən hadisələr müəyyən fasilədən sonra yenidən *təkrar olunur*. Ümumiyyətlə, təzə heç nə baş vermir”.

M.S.Ordubadinin “Gizli Bakı” romanında belə bir dialog vardır:”– Keçmiş həyatı xatırlatmaq *tarixin təkrar edilməsi* deməkdir. İnsan həmişə keçmişi xatırlayır. Onu sevir, bu nə üçündür? Orada insanın hər şeydən qiymətli olan uşaqlığı və gəncliyi qalmışdır.

Bu söz Jenyanın xoşuna gəldi: əlini qaldırıb onun saçlarını sığalladı: – Əziz yoldaş, gəl *tarixi təkrar etdirməkdənsə*, bir gələcək qurmağa çalışaq”.

C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” pyesində belə bir səhnə vardır:

”Firəngiz. – Oqtay, mən səni sevirəm, çıxıb hamısını da nışarıq.

Oqtay: –Yalan deyirsən, yalan! Artıq məni aldada bilməzsən. başqa bir rəngə boyanıb tarixi təkrar etdirə bilməzsən...Yenə yalan, yenə hər şey süni”.

H.Mehdi “Qara daşlar” romanında yazmışdır:”Mollayev otuz yeddinci ilin hadisələrini yenidən təkrar eləmək fikrinə düşmüşdü. Ancaq o, *tarixin hər zaman eyni şəkildə sadəcə təkrardan ibarət olduğunu* düşünərkən yanılmışdı”.

M.Mehdi “Gəlir kommunizm” məqaləsində bu ifadəni bir neçə dəfə (“Azərbaycan” jurnalı, №1, 1962) işlətmışdir:”Bunu düşünərkən öz-özümə deyirdim:”*Tarix təkrar olunur*”...*Tarix təkrar olunursa*, burada eyniyyət axtarmaq lazım deyil....
....*Tarix təkrar olunsa da*, tamam başqa, yüksək keyfiyyətdə təkrar olunur”.

İ.Qasimov “İtaliya mozaikası” adlı yazısında göstərir:”...Alpiy yolunda sallanan Mussolinini görənlər başa düşürdülər ki, *tarix təkrar olunmur*”.

Sovet gəmilərinin Kubada olması münasibəti ilə ABŞ-da qaldırılmış hay-küylə əlaqədar Havanada xarici jurnalistlər üçün təşkil edilən mətbuat konfransında çıxış edərkən Fidel Kastro demişdir:”...Necə deyərlər, *tarix bi dəfə faciə şəklində, ikinci dəfə komediya şəklində təkrar olunur*”(“İzvestiya” qəzeti. 2.X.1979).

“Altı il Dəclə-Fərat sahilində” kitabında Q.Paşayev yazmışdır:”Deyirlər *tarix təkrar olunmur* – bilmirəm. Birinci dəfə də İraqa dekabrın 2-də gəlmişdim, üçüncü dəfə də düz on il sonra – 2 dekabr 1982-ci ildə gəldim”.

TEATR ASILQANDAN BAŞLANIR

Çoxları belə güman edir ki, bu ifadənin müəllifi K.S.Stanislavskidir. Lakin onun əsərlərində heç bir yerdə bu sözlər yoxdur (buna yaxın fikir söylənsə də). Odur ki, bəzilərinin fikrincə, bu sözlər V.İ.Nemiroviç-Dançenkonun dilindən yayılmışdır. Lakin bu fikir də dəqiq deyildir.

TƏQLİDÇİ QULLAR SÜRÜSÜ

İfadə Horatsinin (e.ə. 65-8) “Məktublar” əsərindən dünyanın bir sıra mədəni dillərinə yayılmışdır.

K.Məmmədov göstərir ki, Y.V.Çəmənzəminli yaşadığı dövrlə, müasir zamanla nəfəs alırdı. Hələ 1914-cü ildə yazdığı “Qulluq və əsirlik” məqaləsinə o, şair Horatsinin məşhur “*Ey qul sürüsü, təqlidçilər*” – kəlamını epiqraf seçmişdi və epiqraf-dan sonra yazmışdı:”İlk artistimiz Hüseyn Ərəblinskiyə ithaf edirəm. Müəllif”.

TƏRBIYƏT NAƏHLİRA ÇÜN GİRDƏKAN BƏR GÜMBƏDƏST

Başqa sözlə: nacinə tərbiyə verməyin mənası yoxdur, beləsi tərbiyələne bilməz.

İfadə Sədinin “Gülüstan” əsərindən yayılmışdır:

Yaxşıdan ibrət götürməz, zati bəd, nacin olan,
Necə ki, günbəz başında qoz dayanmaz heç zaman.
(Tərcümə edəni – *Məmmədağa Soltan*).

Yuxarıdakı ifadə S.Dağlının “Bahar oğlu” romanında qismən dəyişikliklə işlənmişdir: Mərifət-naəhlira çün girdəkan bərgümbəzəst.

(Atalar sözü kimi işlənən “Minarə başında qoz dayanmaz” ifadəsi isə hələ Firdovsinin “Şahnamə”sində işlədilmişdi.

M.Ə.Sabirin bir satirası belə başlanır:

*Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!
Söz qanmıyana zor ilə qandırmaq olurmu?!*

TIQ-TIQ XANIM

Adətən ayaqlarını sürüyərək gəzən və bu zaman tıqqıltı salan arıq, çəlimsiz qızları səciyyələndirmək üçün işlədilir.

Daha çox şifahi danışiq dilində geniş miqyasda istifadə olunan bu ifadə A.Şaiqin məşhur “Tıq-tıq xanım” adlı mənzum hekayəsindən və əsərin qəhrəmanınının adından yayılmışdır. Əsər belə başlayır:

Gəlin sizə, uşaqlar,
söyləyim bir hekayət;
Dozanqurdu edidi
yalqızlıqdan şikayət.
Soğan qabıqlarından
bir çadra tikdi şıq-şıq.
Fındıq qabıqlarından
çarıq geyindi tıq-tıq.

Bu dozanqurdu özünü hər kəsə “Tıq-tıq xanım” adı ilə təqdim edir ki, ifadə bununla əlaqədar mənada ümumiləşmişdir.

Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında deyilir:

”Zeynəb, Seyfulla əminin anadan yetim qalmış təkçə qızı, çit paltarda, qolları açıq, əlində “troffey” sumka, *Tıq-tıq xanım kimi*,

şappaşap-şappaşap pilləkənləri enəcək, heç kəsə məhəl qoymadan, ayaq saxlamadan həyətin darvazasına sarı yönələcək: guya heç kəsi tanımır”.

Ə.Hacıadənin “Vəfalım mənim” romanında deyilir:” Çöp kimi nazik, yaraşıqsız ayaqlarına geydiyi dikdaban çəkmələrini döşəmədə, pilləkənlərdə taqqıldada-taqqıldada gəzən sarışına bəzən “*Tıq-tıq xanım*” da deyirdilər”.

TİMSAH(İN) GÖZ YAŞI

Başqa sözlə, ikiüzlülüklə, hiyləgərcəsinə axıdılan göz yaşı, yalançı təəssüf.

Qədim insanlar timsahı sirli, əsrarəngiz heyvan hesab edirdilər, onun haqqında dəhşətli rəvayətlər danışır, ona qurban kəsirdilər. Qədim yunan alimlərindən Elian heyvanlar haqqında yazdığı bir əsərində göstərirdi ki, timsah həddindən artıq hiyləgər və bıc heyvandır. O yazırdı ki, timsah ağzına su doldurub insanların və heyvanların keçdikləri yolu sürüşkən edir ki, onlar yıxılsın və onları ovlamaq asan olsun.

İfadənin yaranması bir çox xalqlardakı belə bir qədim əqidə ilə əlaqədardır ki, timsah öz ovunu görərkən onun halına acıdığı üçün guya gözlərindən yaş axıdır və bu yaş ovunu yediyi bütün müddət ərzində onun gözlərindən tökülür.

Bu yaxınlarda şved alimləri Raqnarfanqe və Knut Şmidt-Nilson timsahın həqiqətən göz yaşı töküb-tökmədiyini müəyyənləşdirmək qərarına gəldilər. Onlar aydınlaşdırdılar ki, timsah həqiqətən göz yaşı axıdır. Lakin bu göz yaşı onların başqalarına olan acıma, mərhəmət hissi deyil, bəlkə duzdur.

Sürünənlərin böyrəkləri o qədər kamil funksiyalı deyildir. Odur ki, bədəndə olan artıq duzları kənar etmək üçün onların bədənində xüsusi vəzilər vardır ki, bu vəzilər böyrəklərə kömək edirlər. Timsahın bədənindəki duz məhlullarını kənar edən vəzi-

lər onun gözlərinin ətrafında yerləşir. Bu vəzilər sürətlə fəaliyyət göstərdikdə adama uzaqdan elə gəlir ki, timsah ağlayır.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, belə vəzilər dəniz kərtənkələsində də vardır.

R.Rza “Qoca timsah” şeirində yazır:

Qoca timsah,
Qoca timsah,
Udur xırda balıqları
Udduqca da
Gözlərindən
Bol yaş axır,
Humanistdir timsah axı.

Ə.Kürçaylının “Afət” poemasında deyilir:

Mənim nə günahım, rəhm edin barı
Axıtdı gözündən timsah yaşları.

Elçinin “Sənət və istedad” məqaləsində deyilir: “Hərgah bütün arzu və istəyi ilə, bütün ürəyi ilə xalqa bağlı olan sənətkar “Ah, vətənim! Ah, vətənim! Ah, ənənəm! Qeyrət! Millət!” – deyər *timsah göz yaşları* ilə fəryad edən və ortaya heç bir dəyərli şey çıxarmayan yalançı xəlqilik girdabına batmırsa, bu – həmin sənətkarın öz sənəti ilə xalqa yaxınlaşması deməkdir”.

V.İ.Lenin “L.N.Tolstoy” məqaləsində (1910) yazmışdır: “Hökumət qəzetlərində Tolstoya verilən qiymətə baxın. Onlar “böyük yazıçıya” hörmət etdiklərinə və bununla birlikdə “müqəddəs sinodu müdafiə etdiklərinə əmin edərək *timsah göz yaşları axıdırlar*” (Полное собрание сочинений. 20-й том, стр.22).

V.İ.Lenin 1918-ci il aprelin 7-də Alekseyevski manejinəki mitinqdə nitqində demişdir: “Sovet hakimiyyətini yıxmağa cəhd edən menşeviklər bu cəhətdən onların tərəfindədirlər, burjuaziyanın tərəfindədirlər, bununla da onlar bizə xəyanət edirlər. Biz güllə-

ləmə tədbirləri gördükdə, onlar dönüb tolstoyçu olurlar və bizim amansızlığımız haqqında çığır-bağır *salarəq timsah göz yaşları axıdirlar* “(Полное собрание сочинений, 36-й том, стр. 214).

TORPAĞINI TORBA İLƏ DAŞIMAQ

İfadənin digər variantı “torpağını at torbasında daşımaq” (məsələn, Y.V.Çəmənəminlinin əsərlərində) şəklindədir. Hər iki variantda “t” səsinin alliterasiyası diqqəti cəlb edir. Lakin bu ifadə sırf obrazlı – poetik ifadə olmayıb, tarixi həqiqətlə də səs-ləşir. Torpağın torbada daşınması halları tarixdə az olmamışdır.

Anarın “Dədə Qorqud” kino-dastanında qoca tacir deyir: “Biz tacirlərin ömrü qürbət ellərdə keçir, *torpağımızı torba ilə daşıyıraq* ki, işdi birdən yad yerdə düşüb ölsək, qəbrimizin üstünə öz torpağımızdan bir ovuc atılsın”.

C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində Salamov Ağam-yana deyir: “Çıx bu saat bayıra, bayırda ayırd edək. Bura sizin üçün İstanbul deyil, *torpağınızı torba ilə daşıtdıraram*. Arvad-uşağuvuzu da qıraram, köpəy oğlu”.

C.Əlibəyovun “Dözümlü məhəbbət” romanında deyilir: “Torpağı yadırgamaq olmaz. Əcnəbi ölkələrdə olan qaçqınlara həsrət çıxartmalarını azmı eşitmişəm. Birisi mənə yalvarmışdı ki, qocalmışam, gələ bilməyəcəyəm. Buralara yolu düşən olsa, bir ovuc torpaq göndərin mənə, dəfn eləyərkən qəbrimə səpsinlər. Öz torpağında uyuyam. Öz torpağıma qatışım”.

İkinci dünya müharibəsi zamanı Hitlerin şəxsi göstərişi üzrə Ruziyanın qaratorpaq zonasından Almaniya aramsız olaraq torpaq daşınıb aparılırdı. Bu, tarixdə görünməmiş vəhşilik idi (“Komsomolskaya pravda”, 21/VII-1978).

M.İsmayılovun “Ağ yapıncı” romanında deyilir: “Hər gələn yaği az qalır *torpağımızı, daşımızı çuvala yığb aparsın*”.

Torpağın torbada daşınıb aparılması adəti qədim Şumerdə, Babilistanda və Assuriyada geniş yayılmışdır. Məğlub olan ölkədən qənimətlərin aparılması nəinki iqtisadi və siyasi-ictimai

əhəmiyyətli hadisə hesab olunurdu, həm də sırf mənəvi-rəmzi mənası, dəyəri olan hərəkət sayılırdı. Məğlub ölkədən allahları (onların heykəllərini) aparmaqla öz allahlarının sayını çoxaldır. Düşmənləri allahsız və deməli, köməksiz qoyurdular. Məğlub ölkədən torpaq daşıyıb aparmaqla guya düşmənin torpağını, ərazisini kiçildir, zəiflədir və beləliklə, onu tam məhv etmiş olurdular.

Tarixdən məlumdur ki, e.ə. 689-cu ildə Assuriya qoşunu bir həmlə ilə Babil şəhərini fəth etmiş, əhalini qırmış, sarayları və məbədləri dağıtmış, şəhərə divan tutmuşdu. Bunlarla kifayətlənməyən assuriyalılar tonlarla Babil torpağını gəmilərə yükləyib Bəhreyn adasına aparmışlar və orada həmin torpağı küləyə vermişdilər, beləliklə öz əbədi rəqiblərini mənəvi cəhətdən də tamamilə məhv etdiklərini nümayiş etdirmək istəmişdilər.

Real tarixi əsası olduğundandır ki, bu ifadə Azərbaycan nağıllarında ən çox işlənən ifadələrdəndir.”Firəng padşahı onu öldürüb *torpağını at torbasında daşıtdı*. Tama vilayətini yernənyeksan elədi”(“Qızıl qoç”).”Onun *torpağını at torbasında daşıyıb dəryaya tökərəm*” (“İsgəndər Zülqərneyn”). “Hansı padşahı deyirsən onun *torpağını at torbasında daşıتماğa* gücüm çatar” (“Padşah və dəmirçi”).

TORPAQDAN YARANAN TORPAĞA DÖNÜR

İfadə xristianların peyğəmbəri İsanın dilindən bir sıra dilərə yayılmışdır. Tövratda isə deyilir:”Hər şey *torpaqdan yaranmış* və hər şey *torpağa dönəcəkdir*”. İncilə görə “Allah yer üzündə birinci insan olan Adəmi bir parça *gildən yaratmışdır*”.

Guya dünyada ilk insan olan Adəmin torpaqdan yaranması haqqındakı əfsanədən müsəlman dinində də istifadə olunmuşdur. Allah fəriştələri nurdan (öz nurundan), can, (cin, iblis) tayfasını nardan (atəşdən, oddan), insanı isə torpaqdan xəlf etmişdir. Dinlər tarixində ilk insan hesab edilən “Adəm” adının

hərfi mənası qədim ibrani dilində “yerin ədəmindən (torpağın üst qatı) yaranmış” deməkdir”.

Mirəli Seyidov 1611-1614-cü illərə aid olan bir erməni əlyazmasında Nəsiminin şeirlərindən misallar çəkir. Burada deyilir:

Ey Nəsimi, qayırmagil
Çünki doğdun ölmək için.
Çün torpaqdan doğdu tənin
Gənə torpaq olasudur.

“Qoşa qanad” kitabının müəllifi Xudu Məmmədov yazır: “Qədim müəlliflərdən biri deyir: *“Biz torpaq olub getdik, sən də diri torpaqsan”*. Min illərlə insan canlının “torpaqdan əmələ gəlib” torpağa çevrildiyinin şahidi olmuşdur. fikrincə canlı torpaqla cansız torpağın fərqi birincidəki “can” və ya “ruh”dur”.

Azəroğlunun “Çinardan bir yarpaq qopdu” şeiri belə başlayır:

Sapsarı, zəfəran rənginə çalan,
Bir çinar yarpağı qopdu budaqdan.
Titrəyə-titrəyə endi torpağa
Torpaqdan yaranan döndü torpağa...

TOYUQ BİR BUDLUDUR Kİ, BİR BUDLUDUR

Tərs, inadkar, dediyindən tərsliklə dönməyən adamlar haqqında söhbət gedərkən işlədilir.

İfade Molla Nəsrəddinlə əlaqədar düzəldilmiş müxtəlif lətifələrdən yayılmışdır. Bu lətifələrdən birində deyilir ki, Molla Teymurləng üçün bişirilən qazın (toyuğun) bir budunu yeyir və hökmdara “Qaz (toyuq) bir qıçlı olar” – deyir. Teymurun qəzəbləndiyini gördükdə pəncərədən baxıb bir qıç üstə dayanmış bir dəstə qazı (toyuğu) ona göstərən Molla deyir: “Bax o qazlara (toyuqlara), gör hamısı bir qıçıdı, ya yox?” Teymur qaz (toyuq)

topasına ox atır, qazlar (toyuqlar) qaçmağa başlayır. Bu zaman Molla:”O oxu sənə atsalar dördqıçlı olarsan!”– deyir.

Bu lətifənin Bokkaçionun “Dekameron”undan yayıldığı güman olunur. Bokkaçio göstərir ki, Kurrado adlı məşhur bir şəxs bişirmək üçün aşpazı Gikiboioya durna göndərir. Durnanın bir budunu aşpaz sevgilisinə verir. Axşam qonaqlıqda Kurrado budun nə olduğunu soruşur. Aşpaz deyir ki, durna bir budlu olar. Əsəbiləşən Kurrado aşpazı inandırmaq üçün çay kənarına aparır ki, durnanın iki qıçı olduğunu sübut etsin. Təsədüfən buradakı on iki durna bir qıç üstə dayanmışdı. Kurrado “Oho-ho” – deyə qışqırır və durnalar qaçmağa başlayır. Onda aşpaz deyir: “Əgər axşam da belə qışqırsaydın, yediyin durna da o biri ayağını saldı”.

Y.V.Çəmənəzəminlinin “Qan içində” romanında nökrə danışır:”Darğa soruşdu ki, “a gədə, bu kişinin qatığını sən içdin?” Dedi:”Yox”. Dedi:”Düzünü de, axı kişi yalan deməz, kasası da boşdur. Qatığı yerə tökülməyib, yer udmayıb, göyə uçmayıb”. Dedi: “toyuq bir ayaqlı idi ki, bir ayaqlı idi”.

Ə.Mustafayevin “İsti külək” povestində deyilir:”Sədr daşı ətəyindən tökməyibmiş, dediyini deyib, sözünün üstündə durubmuş ki, qazın bir ayağı var, vəssəlam. Qazın ayağının cüt olduğunu sübut eləyincə Törə dəridən-qabıqdan çıxıbmiş”.

TROYA ATI

Məcəzi mənada xain niyyət, ikiüzlülük, xəyanət vasitəsi deməkdir.

Məşhur Troya müharibəsi haqqında əfsanələrdən yayılmışdır. Əfsanəyə görə Troyanı ala bilməyən danaylar ağacdən nəhəng bir at düzəldib, içərisinə bir dəstə əsgər oturtmuşdular. Qoşun həmin atı çöldə qoyub çıxıb getmişdi. Məsələdən xəbərdar olmayan troyalılar darvazanı açıb atı şəhərə gətirirlər. Gecə gizlənmiş əsgərlər çıxıb şəhər darvazalarını açmaqla danaylarınTroyaya daxil olmasına imkan yaratmışdılar.

“Kommunist” qəzetində (10.II.73) Afrikaya soxulmaqda İsrailə ABŞ-nın köməyindən bəhs edən bir məqalədə deyilir: “Birləşmiş Ştatlar Təl-Əvivdən “*Troya atı*” kimi istifadə etmiş, İsrail firmaları və şirkətlərinin pərdəsi arxasında qitədə öz təsirini gücləndirmişdir”.

TÜKDƏN ASILI OLMAQ

Başqa sözlə, çox çətin, təhlükəli vəziyyətdə olmaq.

Tədqiqatçılar bu ifadənin məşhur Domokl qılıncı rəvayəti ilə bağlı olduğunu göstərilər. Bir qonaqlıqda hökmdar Dionisi öz taxtına onun paxıllığını çəkən Domokl adlı bir nəfəri əyləşdirir. Qonaqlığın şirin yerində Domokl başını yuxarı qaldırır görür ki, onun başı üzərində at tükünə bağlanmış bir qılıncın ucu yerə sallanmışdır. Onda başa düşür ki, hökmdarın xoşbəxt görünən həyatı, adətən, təhlükələrlə dolu olur.

Həmin ifadə dünyanın bir çox dillərinə yayılmışdır. M.İsmayılovun “Ağ yapıncı” romanında deyilir: “Nadir şahı yaxşı tanıyan Həsənəli xan onun çağırdığı adamın taleyinin *tükdən asılı olduğunu* bilirdi”.

U

UCUBUNUQ // UCUBULUQ // UCUBINIQ

Məcəzi mənada: çox hündür, ən ucaboylu (adam).

Şifahi xalq danışığı dilində daha çox “Ucubunuq” kimi tələffüz edilən bu söz S.Rəhimovun “Şamo” romanında “Ucubuluq” şəklində işlədilmişdir. Burada “ucubuluq Kamran” haqqında geniş bəhs olunur. “Ucubuluq Kamran demisini sümürdü”, “Şamo ucubuluq qocanı süzdü”, “Ucubuluq Kamran kişi qar tutmuş şiş papaqlı başını buladı” və s.

Əslində isə əfsanəvi bir surətin adı olan *Övc-ibn Unuq* (ən yüksək olan, böyük) ifadəsi tələffüzdə təhrif edilərək yuxarıdakı şəkllə düşmüşdür. Qədim bir Şərq əfsanəsinə görə Ucubunuq həddindən artıq nəhəng olub, Ad qövmündən idi. Adəmin oğlanlarından hesab edilən Ucubunuğun başı guya buludlardan yuxarı çıxırdı. O, əli ilə dəniz dibindən balığı götürüb, yuxarıya – günəşə tutaraq bişirir və yeyirdi. Guya Nuhun tufanında dünyanı basmış su onun yalnız dizinə qədər çıxmışdı. Ömrü çox uzun olub, guya 6009 bəzi mənbələrə görə isə 45000 il yaşamışdır. Musa peyğəmbər onunla davaya gedəndə Ucubunuq dağ boyda bir daşı yerindən qaldırıb, başı üzərinə tutmuşdu ki, Musanın qoşunu üstünə salsın. Guya allahın əmri ilə bir quş o daşı dəlmiş və daş Ucubunuğun boğazına keçmişdir. Bundan da ölmüşdür. Sonralar guya onun ayaq sümüyündən birini Bağdada aparıb Fərat çayı üzərində körpü etmişlər. Rəvayətə görə bu körpü Ənuşirəvan dövrünə qədər qalmış imiş.

Qədimdə çox nəhəng adamların olduğu haqqında rəvayətlərə müxtəlif xalqlarda rast gəlmək olar. Tarixçi A.Qorbovcki «Загадки древней истории» əsərində (1966) göstərir ki, qədim Babil rəvayətinə görə, kahinlər öz biliklərini, xüsusən dünyanın quruluşu haqqında biliklərini nəhəng adamlardan almışlar.

Klassik ədəbi-bədii dilimizdə bu söz daha çox əslinə müvafiq şəkildə işlədilir.

C.Məmmədquluzadə “Müəllimlər” felyetonunda (1908) “Məktəbdə *Övc-ibn – Üvnqün* tərifini keçən müəllimlər”dən bəhs edir.

Firidunbəy Köçərlinin göstərdiyinə görə qazaxlı şair Kazım ağa Salikin bir müxəmməsində deyilir:

...Etdilər gərdənkəşanlıq misli *Övc-ibni-Unuq*
Padşahlıq iddia etdi dəxi hər bi gədə.

Ü.Hacıbəyovun “Sədini tənqid” felyetonunda deyilir:”O ki, qaldı küçədə, bazarda dalaşmaq istəsən, qabağında polad qol-

lu pəhlivan olmasın, lap Musa peyğəmbərlə dalaşan “*Ucubunuq*” olsun, piştonu çıxarıb elə bir patron çaxarsan ki, beyni bur-nundan gələr”.

M.Dilbazinin “uşaqlar üçün” yazdığı “Xanımbacının na-ğıllarından” əsərində “Ucu Bunuğ”dan bəhs olunur. Xanımbacı deyir: “Biri varmış, biri yoxmuş...*Ucu Bunuğ* adlı bir adam var-mış. Boyu o qədər uzun imiş ki, dənizin ortasında durub, adam-ları bu taydan o taya keçirərmiş. O acanda əyilib balıq tutarmış. Bu balıqları qaldırıb günəşdə bişirib yeyərmiş. Onun qıçından Araza körpü düşüb. Hər il bu körpünü zeytun yağı ilə yağlayırlar. O körpünün ağırlığını dünyada heç bir şey götürə bilməz”.

“Azərbaycan gəncləri” qəzetində (23.XI.72) bir yazıda deyilir ki, Afrikanın şərqində “dünyanın ən ucaboy adamları”, “əsil Styopa dayılar – boyu 2,3 metrə çatan ucubınıqlar görmək olar”.

M.Ə.Möcüzün “Axır çərşənbə duası” felyetonunda deyir: “İlahi, and verirux *ucubunuğun* qəddinə...bu övrətin cəddinə cənnəti ədəndə yer kəramət elə”.

ULDUZU BARIŞMAQ

Başqa sözlə: səmimi yaşamaq (ailə həyatı qurmaq), bir-birini başa düşmək, bir-birini ürəkdən sevmək.

Orta əsrlərdə xüsusilə geniş yayılmış yalançı nücum el-minə görə yerdəki bütün varlıqların və o cümlədən də insanların həyatı, mənəviyyatı, istək və arzuları göydəki ulduzlardan və bu ulduzların “davranışından” asılıdır. Odur ki, bu “elm” ulduzların vəziyyətinə əsasən insanların taleyini əvvəlcədən müəyyənləşdi-rə bilirdi. Məsələn, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povest-i bu inam əsasında qurulmuşdur. Povestdə göstərilir ki, münəccim – Mərrixlə Əqrəb (bürcü) ulduzunun toqquşacağını və bu-nun nəticəsində İran şahına xətər yetişəcəyini xəbər verir. İran şahı ulduzları aldatmaq üçün səltənətdən əl çəkir. Irana Yusif

Sərrac şah təyin olunur və nəhayət, ulduzların toqquşduğu gün öldürülür. Beləliklə, ulduzlar aldanmış olur.

A.Şaiq həmin hekayə əsasında beş pərdəli “Aldanmış ulduzlar” dramını yazmışdır.

Hər kəsin göydə bir ulduzu varmış. Bu ulduzların rəftarı yerdəki müvafiq adamların rəftarını təyin edirmiş. Həmin inamın izləri dildə mühafizə olunub qalır.

İ.Əfəndiyevin “Bahar suları”nda Turac deyir:“(Şəfəqlə Uğurun) aralarına bir məğlətə salmamışam ki, *ulduzları bir də barışsın*”.

M.İbrahimovun “Məhəbbət” pyesində Fatmansa öz gəlini haqqında deyir:“Nə olacaq, ay kişi, elə gəlin gələn gecədən belədir də. *Ulduzu barışmayanın* salamı da savaşıdı”.

Rizvan Cəbiyevin “Gəlin məhəbbətdən danışaq” yazısında deyilir:“Köhnə fikirli valideyinlərlə müasir gənclərin *ulduzu heç vaxt barışmaz*”.

Ü

ÜÇ ÇƏRƏK SÜRÜŞDÜRMƏK

Azərbaycan kapitalist ticarətini səciyyələndirən bu ifadə Q.Zakirin bir satirik şeiri ilə əlaqədar yayılmışdır.

Səhra mərdumunu şəhr əhli görcək,
Yalvarıb, yapışıb oturdur çömlək.
Beş arşında *sürüşdürür üç çərək*,
Tacirə seyr eylə, sövdayə bir bax.

M.Müşfiq “Üçdən birə” şeirində yazır:

Unutmadım çöllərin
qarşısında diz çökən

“Oğlum ölsün” – deyərək
yalandan min dil tökən
Hər arşına *üç çərək*
sürüşdürən taciri.

A.Şaiqin “Xatirələrım” əsərində deyilir: “Fərəcın bəzzaz dükanı var idi. Ondan parça alanlar həmişə şikayət edib deyirdilər: “Ölçəndə parçanı çəkə-çəkə, arşını qaçıra-qaçıra satır, *beş arşında yarım arşın əskik verir*”.

Bir gün qonşusu Səfi dayının arvadı Naringül əlindəki parçanı Qəmərə göstərüb narazı halda dedi:

–Ay Qəmər, buna bax, Fərəc əmidən beş arşın lastik almışam, *üç çərək əskik gəlir*”.

Aşıq Alının (1801-1911) “Bax” şeirində deyilir:

Əllaf ilə baqqal nə işlər görür?..
Haqqını düz alıb yarımçıq veri.
Bir arşında yarım çərək qol vurur,
Sən onların fənd-feillərinə bax.

Ə.Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənim...” romanında oxuyuruq: “Müəllim deyirdi: – Əgər sən tacirsənsə, işə allah adı ilə iqdam edirsənsə, gərək xam bir tərəkəməni beş arşında *üç çərək sürüşdürüb* aldatmayasan”.

ÜSLUB – İNSANIN ÖZÜDÜR

Başqa sözlə: üslub insanın təbii xüsusiyyətlərini əks etdirir.

İfadəni məşhur təbiətşünas Büffon (1707-1788) Fransa Elmlər Akademiyasına üzv seçiləndə (1753-cü il avqust) söylədiyi nitqində işlətməmişdir. Büffon sübut eləməyə çalışmışdır ki, insanı başqalarından fərqləndirən yeganə və başlıca faktor – onun üslubudur.

Abdulla Şaiq 1946-cı ildə Məmməd Arif Dadaşzadəyə bir məktubunda yazırdı: “*Üslub, ifadə hər şəxsin özüdür*” – deyirlər. Bu nəzəriyyənin nə qədər doğru və həqiqi olduğuna Sizin bu məktubunuzdan sonra daha dərindən inanmağa başladım”.

Bu ifadə ədəbi dilimizdə vaxtilə bir qədər başqa şəkildə işlədilmişdir. H.Cavid və A.Şaiqin “*Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*” kitabında (Bakı, 1919) deyilir: “Bir mövzunu iki kişi qələmə alaçaq olsa, meydana qoyacaqları əsərlər bir-birinə bənzəməz. İştə bu ixtilaf üslub və ifadələrin başqa olmasından irəli gəlir. Fransız üdəbasından Büfund “*Üslub – bəyan eyni ilə insandır*” – demiş.

ÜZÜNƏ BAXMAQLA DOYMAQ

İfadə məşhur “Yusif və Züleyxa” dastanının qəhrəmanı Yusiflə əlaqədar meydana gəlmiş və yayılmışdır. Çox gözəl olan Yusif Misirdə vali olanda yeddi il qəhətlik olmuşdu. Bu müddətdə Yusif həmişə xalqa buğda paylamışdı. Yeddinci il buğda tükənmiş, yeni məhsulun yetişməsinə isə qırx gün qalmışdı. Ac camaat Yusifin yanına gəlir. Guya Yusif çölə çıxıb bir uca yerdə durur, üzündən niqabı qaldıraraq camaata – üzümə baxın, – deyir. Guya xalq onun üzünü görüb, “əhsən” – dedi və qarınları qırx gün müddətinə doydu. Həmin müddətdə Yusifi görən ac-lığı yadından çıxarmış.

Kökü həmin hadisə ilə əlaqədar olan ifadə müasir dili-mizdə mənaca daha da şiddətləndirilərək “üzünə baxmaqla doymaqla olmur” şəkli almışdır.

ÜZÜNƏ ƏLƏK TUTMAQ

Ifadə “utanmamaq” anlayışını bildirmək üçün işlədilir: “utanırsan, üzünə ələk tut”.

Qədimlərdə gözəl kişilər niqabla gəzirdilər və niqab, adətən, ələk formasında olurdu. Odur ki, sadə xalq dilində niqab örtmək elə üzə ələk tutmaq şəklində ifadə edilməyə başlamışdır.

“Dədə Qorqud” dastanlarında “Qanturalı boyu”ndan məlum olur ki, məhz gözəl olduğu üçün Qanturalı niqabda gəzir. “Qanturalı camal və kamal yiyəsi yigit idi. Oğuzda dörd yigit niqabla gəzirdi. Biri Qanturalı, biri Qara Çökür və oğlu Qırqqunuq və boz ayğırılı Beyrək. Qanturalı niqabın sərpdi. Qız köşkdən baxırdı, daraqlığı boşaldı, kədisi mavladı, öysəl olmuş dana kimi ağzının suyu axdı”.

Başqa bir boyda Bamsı Beyrəyin üzünü niqablı gəzməsindən bəhs edilir: “Qızlar aydır: –Vallah, sultanım, bu yigit üzünü niqablı yaxşı yigiddir Bəy oğlu bəy imiş – dedilər.

Banıçıxək aydır: – “Hey, hey dayələr! Babam mənə səni üzünü niqablı Beyrəyə vermişəm deyərdi. Olmaya kim, bu ola”.

Göyçək kişilərin qədim zamanlarda niqab örtməsi müəyyən əfsun xarakteri daşıyır. Gözdəymədən qorunmaq məqsədi güdürdü. Bir sıra faktlardan məlum olur ki, məhz gözəl kişilər, gənclər niqabla gəzərdilər. Məsələn, Şərqdə gözəllik rəmzi hesab olunan Yusif üzünü xalqdan gizlədərmiş. Yalnız bir dəfə üzünü göstərməklə camaata aqlığı unutdurmuşdu (“Üzünə baxmaqla doymaqla” ifadəsi bununla əlaqələndirilməlidir).

Niqab örtmək şamanizmlə bağlı deyildir. Türk xalqlarının folkloru üçün niqabla gəzmək səciyyəvi deyildir.

Sonralar isə utanmamaq, xəcalət çəkməmək anlayışlarını bildirmək üçün *üzünə ələk tutmaq* ifadəsi yaranmış oldu.

Vaqif Nəsibin “Kənd tülüngüsü” hekayəsində Abdulla kişi Musaya deyir: “Gedək camaatla əl tut, tanış ol, ağız-ağıza ver, danış. Di bəri gəl, utanırsansa, Səkinə bacın *ələk versin üzünə tut*”.

V

VARFOLOMEY GECƏSİ

Məcəzi mənada: kütləvi qırğın gecəsi, düşmənlərin qəflətən yaxalanıb məhv edilmə gecəsi.

Əslində 1572-ci ilin avqustun 24-nə keçən gecə (Müqəddəs Varfolomey bayramı gecəsi) Parisdə hugenotların katoliklər tərəfindən kütləvi şəkildə qırılması ilə əlaqədar bu ifadə ümumiləşib məşhurlaşmışdır. Bu qırğını IX Karın anası Yekaterina Mediçi və katoliklərin rəhbərləri təşkil etmişdilər. Varfolomey gecəsində üç mindən çox hugenot öldürülmüşdü. Parisin ardınca Fransanın digər şəhərlərində də hugenotları qırmağa başlamışdılar. Üç gün ərzində bütün Fransada otuz min adam qırılmışdı.

Elçinin “Yaxın, uzaq Türkiyə” yazısında deyilir: “Müasir dünyada...M.L.Kinq, R.Kennedi kimi siyasi-ictimai xadimlərin, İspaniya generallarının, Qərbi Almaniya qulluqçularının necə qətlə yetirilməsini, terrorçuların hətta atom bombası əldə etmək cəhdlərini düşündükdə, tarixin Varfolomey gecələri, elə bil ki, adama əvvəlki tək müdhiş təsir etmir və bu, əlbəttə, pis bir öyrəncəklikdir”.

Y

YALANÇI PƏHLƏVAN

İfadə qədim kəndirbazlıq oyunu ilə əlaqədar formalaşaraq sabitləşmişdir. Bu oyunu təsvir edərkən Məmməd Arif yazmışdı: "Kəndlərdə və şəhərlərdə böyük meydanlarda dirəklər basdıraraq üzərindən kəndir çəkdikdən sonra, kəndirbaz əlində ləngər (balans), kəndirin üstündə gəzməyə başlayır. Kəndirbaz bədnəzərdən qorunmaq üçün qoluna və boynuna cürbəcür həmayillər və dualar asır, əlindəki ləngərlə müvazinətini saxlayaraq kəndirin üzərində gəzib, müxtəlif oyunlar çıxarır, atılıb düşür, rəqs edir, böyük bir qazanın üstündə oturaraq, kəndirin üzəri ilə sürüşür, ayaqlarına xəncər bağlayaraq oynayır və s. Kəndirbazın yanında "yalançı pəhləvan" və ya "keçəpapaq" deyilən bir köməkçisi olur (Bəzi şivələrdə buna sadəcə "keçi" də deyilir – M.A.). Onun vəzifəsi sirkərdəki kloun kimi camaatı əyləndirməkdir. O, kəndirbazı yamsılayır və camaatı güldürür".

R.Rzanın "Cəbəllütariq" şeirində deyilir:

Bir zamanlar bu Təriq boğazı
Meydan oxuyurdu cahana.
İndi bənzəri var daha çox
üst-başı yar-yaraqlı
yalançı pəhləvana.

İfadə məcaziləşərək hay-küychü, özündən deyən, basıb bağlayan adam mənası kəsb etmişdir. Ü.Hacıbəyovun "Uyma dünyaya..." felyetonunda deyilir: "Amma bir tərəfə baxsan, bizim içimizdə olan bəzi yalançı pəhləvanlara "uyma dünyaya, ey dili-qafil" – demək çox yerində olar. Bu *yalançı pəhləvanlar* yalançı pəhləvanlığı nədən ötrü eləyirlər? Bundan ötrü ki, ad-san qazansınlar. Amma bu binəvalar, doğrudan da ad-san qazanmağın yolunu heç bilmirlər".

YAMAN GÜN, YAXŞI GÜN

Qədimdən bəri dünya xalqlarının çoxu günləri yaxşı və yaman şəklində bir-birindən fərqləndirməkdədir. Aşıq Ələsgərin bir qoşmasında deyilir:

Yaxşı günün olurmuşsa yamanı,
Yaman günün yaxşı halı varıymış.

Ümumiyyətlə Ələsgər üslubunun bir xüsusiyyəti də çox zaman antonimlərin sinonimlərlə birlikdə və ya yanaşı işlədilməsidir. Lakin burada maraqlı cəhət belədir ki, yaxşı gündə yamanlıq, yaman gündə yaxşılıq da ola biləcəyi göstərilir. Günlər və onların hissələri haqqında bu inam geniş yayılmışdır.

Qədim Roma dilçisi Varron göstərirdi ki, bəzi günlər xeyirli, uğurlu, bəzi günlər xeyirsiz, uğursuz olmaqdan əlavə, “parçalanmış”, “hissələrinə bölünmüş” günlər də vardır. Belə günlərin bir hissəsi (səhər, günorta, axşam) uğurlu, digər hissəsi uğursuz ola bilər. Bu inamla əlaqədardır ki, adamlar bir-biri ilə görüşəndə günün hansı hissəsi olması ilə bağlı müvafiq vaxtın uğurluluğunu, xeyirliliyini arzu edirlər: *Sabahın(ız) xeyir (olsun)! Günortan(ız) xeyir (olsun)! Axşamın(ız) xeyir (olsun)! Bəzən də hissələrinə bölünmədən bütöv günün xeyirliliyi arzu olunur: Gün aydın! (hər) vaxtınız xeyir!*

İndinin özündə də bəzi xalqlar (bərbərlər və s.) səhər vaxtı ev heyvanlarının adını, ev müxəlləfatının adını (süpürgə, iynə, qazan və s.) çəkməzlər. Daha bir sıra xalqlar ölümlərin adını səhər-səhər çəkməzlər. Səhər və ya axşam vaxtı evdən od verməmək, habelə duz, lampa və s. verməmək adəti də bununla əlaqədardır.

Qədim Babilistanda və Assuriyada günlər yaxşı, avand, uğurlu və bəd, pis, nəhs, uğursuz olmaqla bir-birindən fərqləndi-

Bir gündə və ya ayda görülməsinə icazə verilən işləri başqa gün və ayda görmək qadağan edilirdi. Bu kimi göstərişlər adətən hökmdarlara aid edilsə də, onların çoxu adi adamlara da şamil edilirdi. O dövrdən qalma yazılardan məlum olur ki, ilin hər bir günü üçün xüsusi qeydlər aparılır, hansı gündə hansı işi görməyin zəruri olduğu göstərilirdi. Adətən böyük tikinti işlərinə, hərbi yürüşlərə uğurlu ayda, uğurlu gündə başlayırdılar (Bu haqda e.ə. II-I minillikdən çoxlu yazılar qalmaqdadır).

Ən maraqlısı müəyyən ayda və gündə Qədim Assuriyada bir şahın başqası ilə əvəz edilməsi hadisəsi idi. Günün və ya ayın tutulması şahın həyatı üçün təhlükəli hesab edilir, onun ölümünün səbəbi sayılırdı. Səyyarələrin vəziyyətindən asılı olaraq münəccimlər bu qorxulu müddətin nə qədər çəkəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirirdilər, adətən onun 100 günə qədər davam edə biləcəyini göstərirdilər. Bu müddət ərzində şahı şəhərdən çıxarıb kimsənin bilmədiyi bir yerdə gizlədir, onu “əkinçi” adlandırırdılar. Eyni zamanda sarayda kənar bir şəxsi hakimiyyətə gətirirdilər və o, hakimiyyətin bütün hüquqlarından qeyri-məhdud miqyasda istifadə edə bilirdi. Xatalı vaxt ötüb keçəndən sonra bu “əldəqayıрма şahı” öldürürdülər (axı, münəccimlərin fəaliyyətində bu “əldəqayıma şahı” öldürürdü (axı, münəccimlərin fəaliyyətində bu “əldəqayıma şahı” öldürürdü (axı, münəccimlərin fəaliyyətində bu “əldəqayıma şahı” öldürürdü) və əsl şah yenidən saraya gətirilib taxta çıxarılırdı.

Məşhur etnoqraf C.C.Frezer yazmışdır: "İran tarixində şahların belə təsadüflərdə başqası ilə əvəz olunması hadisələri çox olmuşdur. 1591-ci ildə münəccimlər Böyük Şah Abbası xəbərdar etmişdilər ki, onu böyük bir bəla gözləyir. Təhlükədən xilas olmaq üçün şah Yosef (Yusif) adlı bir kafirin (ehtimal ki, xristianın) xeyrinə taxt-tacından əl çəkmişdi... İran tarixçilərinə görə bu Yusif üç gün ərzində nəinki şah titulu almışdı, həm də hüduzsuz hakimiyyətə sahib olmuşdu. Həmin müddət bitməklə bu yalançı şahı edam etmişdilər və Şah Abbas yenidən taxta əyləşərək uzun müddət hakimiyyət sürmüşdü".

Məlum olduğu üzrə həmin tarixi fakt M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestinin kompozisiyasını təşkil edir.

Yaxşı gün və yaman gün ifadələri tədricən nitqdə ağ gün və qara gün ifadələri ilə çox mürəkkəb şəkildə qarşılaşdırılaraq biri digərinin yerində işlədilməyə başlamışdır. Halbuki bu ifadələrin ilkin formalaşması başqa-başqa üsul və vasitələrlə əlaqədardır. Yaxşı və yaman günlər daha çox əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Bir növ irəlini nəzərdə tutur. Ağ və qara günlər baş vermiş hadisələr, faktlar əsasında müəyyənləşdirilir və daha çox keçmişə aiddir.

C.Əlibəyovun “Qızıl at və torpaq” romanında deyilir: “Onlar, güzəranları təmin olunmuş olsa da, yemək-geyinmək dərd-səri çəkməsələr də, *yaxşı gün* barədə düşünmürdülər, günlərinin yaxşı keçdiklərini anlayıb həzz ala bilmirdilər”. “Qalalı *yaman gün* haqqında düşünəndə daha ağıllı-tədbirli görünürdü. Çünki *yaman gündə* insanların çoxu sınaqlara tab gətirə bilmir”. S.Rəhimovun “Saçlı” romanında deyilir: “Uzun illər ərzində böyük etibar qazanan Nemətullayev olduqca şən və məsud bir həyat sürər, öz “*qara günü*” üçün də ağıllı-başlı ehtiyat görərdi”.

Bu sonucu nümunədə “qara gün” yox, “*yaman gün*” ifadəsi daha çox yerinə düşmüş olardı.

YAŞIL KÜÇƏ

Bu qərribə ifadə dilimizə rus dilinin «Зеленая улица» birləşməsindən kalka edilmişdir. Dilimizdə həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir. Həqiqi mənada “açıq, keçilməsi, gedilməsi mümkün olan yol” demək olan bu ifadə məcazi mənada “ixtiyar, icazə, şərait” deməkdir.

Təhkimçilik Rusiyasında əsgərlərə cismani cəza belə verilirdi ki, “günahkar”ı tufəngə bağlayıb qarşı-qarşıya sıraya düzülmiş əsgərlərin qarşısından keçirirdilər ki, onlar bu günahkarı yaşıl çubuqlarla (“yaşıl küçə” ifadəsi bununla bağlıdır) və ya

ağac-la döysünlər. Çox zaman dustaq “yaşıl küçə”nin sonuna gəlib çatana qədər canını təslim edirdi. Belə cəzalandırma üsulu xüsusilə I Nikolayın hakimiyyəti zamanı (1825-1855) geniş miqyas almışdı.

V.İ.Lenin “183 tələbənin əsgərliyə verilməsi” əsərində (1901) yazmışdır: “Üç nəsil bundan əvvəl, Nikolay zamanlarında əsgərliyə vermək rus təhkimçilik cəmiyyətinin bütün quruluşuna tamamilə uyğun olan təbii bir cəza idi. Zadəganların sərbəstliyini ləğv edərək, zadəgan balalarını əsgərliyə verirdilər ki, zabit rütbəsi alana qədər xidmət etməyə məcbur etsinlər. Kəndlini əsgərliyə verirkən bu onun üçün uzun illər davam edən katorqa idi və orada onu vəhşi “yaşıl küçə” işgəncələri gözləyirdi və s.”(Əsərlərinin tam külliyyatı. Dördüncü cild, səh.426).

Göründüyü kimi, “yaşıl küçə” ifadəsi əslində heç də “ixtiyar, icazə” mənasında işlənmir. İfadənin həmin mənada işlənməsi aşağıda göstərilən səbəblə əlaqədardır.

Müasir nəqliyyatın hərəkətini tənzimləməklə əlaqədar “yaşıl işıq”, “yaşıl fanar” ifadələri çox işlək olmuşdur. “Yaşıl işıq” dünyanın bütün ölkələrində yolun açıq olduğunu, getməyə və ya nəqliyyatı sürməyə icazə verildiyini bildirir. Yalnız Çində – bütün dünyadan təcrid olunmuş bu ölkədə həmin funksiyanı qırmızı işıq yerinə yetirir.

Dilimizdə “yaşıl işıq” (məna) və “yaşıl küçə” (forma) birləşmələrinin kontaminasiyası əsasında “ixtiyar, icazə” anlayışı bildiren yaşıl küçə ifadəsi formalaşmışdır.

Ağababa Bünyadzadə vokal sənətindən danışarkən demişdir ki, muğam operaları iştirakçıları “əksəriyyəti toylara gedir. Elə buna görə də teatrda bəzi ifaçılar barədə belə bir lətifə geniş yayılıb:”Toydan – operaya, operadan – toya”. Yəni toylarda “şöhrət” tapmış müğənniyə operada “yaşıl işıq”; yaxud operada ad-san qazanmış müğənniyə toylarda geniş meydan” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 5/II-72).

C.Əlibəyovun “Həyatın özü” romanında deyilir:”Bunlar hamısı mənim özümə aid idi. Yeni neft yataqlarına gedən yolda

qarşımda yaşıl fanar yandırılır. İdarəyə mühüm dövlət işi tapşırılıb. Onu da mənə etibar ediblər. Neçə nəfəri də mən öz arxamca aparmalıyam. Bu yol da məni doğulduğum yurddan, gözünü mənə dikmiş, ümidini mənə bağlamış qardaş və bacılarımdan ayırır, şəhərə gətirmiş; o yol təhsilə doğru gedir. Bu yolun önündə anam özü “yaşıl fanar” tutub...”

“Kommunist” qəzetində (19/V-76) bir məqalədə deyilir: “Elə adamlar da var ki, nəyinsə xatirinə birdən-birə onların qarşısında “*yaşıl küçə*” açılır”.

YEDDİ ARXA DÖNƏN

Bəzən də “Yeddi arxa dolanan” işlənir. Xalq dilində ən qədim, çox uzaq, ən ulu (nəsil) mənasında işlənən bu ifadə ümumiyyətlə nəsil, tayfa, əqrəbə anlayışını verir. Qohumluq ierarxiyasında yeddi arxa dönən şəxs ən uzaq qohumdur və adətən qohumların sırası belə göstərilir: *övlad-nəvə-nəticə-kötüicə-yadica-ötüicə-yeddi arxa dönən*.

Elçinin “Dünyada” Amur” üzür” yazısında deyilir: “*Yəqin ki, indi kötüicələri, yadcaları, yadcalarının uşaqları ulu nənələri-nə rəhmət oxuyurlar*”.

Lakin həmin sıra başqa şəkildə də qurula bilər. Hər *şəxsin* özü – *atası* – *babası* – *babasının atası* – *babasının babası* – *babasının babasının atası* – *babasının babasının babası*. Bəzən də *yeddinci arxa babasının babasının babasının babası* kimi göstərilir. Bu isə *ulu baba* və ya *Böyük baba* deməkdir. İfadə ən qədim qəbilə quruluşunun izlərini mühafizə edir. Hər qəbilə öz ulu, böyük babasını (və ya nənəsini) müqəddəsləşdirir, ona səcdə edir, onun adını sonrakı nəsillərə verirdi. Odur ki, hər müasir adın bir də ulu, böyük “ekizi” varmış. Xalq danışığı dilində bu böyük “ekiz” ad tez-tez xatırlanır. Məsələn: – Bu sözü *X (hər hansı ad)* deyir! – *Qəlat eləyir Böyük X ilə birlikdə*.

Yuxarıdakı ifadə “əcaib” görünməsin. A.Kondratovun “Sirdən biliyə doğru” kitabında deyilir: “*Babanın babasının babasının babasının babası – baxın, – səkkizinci nəsil budur*”. (Tərcümə edənı Firuz Haşimov).

Ramiz Rövşənin ssenarisi üzrə rejissor Tofiq Tağızadə “Babamızın babasının babası” adlı rəngli bədii film çəkmişdir.

Həmin məfhumu bu cür uzun, zəncirvari və dolaşıq söz birləşməsi ilə ifadə etməkdənsə, “yeddi arxa dönən” daha əlverişli və aydındır. Hər iki halda bu anlayış dilimizdə analitik yolla bildirilir. Rus dilində isə bu anlayış bir sözlə - “прапрапрапрадедки” ifadə edilir. (Вах: А.Кондратов. Звуки и знаки. М., 1966, с.111).

Həmid Əliyevin “Ölkələr, şəhərlər, insanlar...” kitabında deyilir: “*Cənubi-Şərqi Asiyanın bir sıra ölkələrində (Hindistanda, Okeaniyada, Yeni Qvineyada və s.) yaşayan bəzi kiçik xalqlarda əcdad kultu çox geniş yayılmışdır. Onların əqidəsincə hər bir adam ən azı yeddi nəsil əcdadını bilməlidir. Avropalıların öz əcdadlarını yaxşı bilməmələri onlarda təəccüb və məzəmmətə səbəb olur*”.

Ata-baba kultuna, böyüklərə, ağsaqqalara dərin hörmət bəsləyən türk xalqları içərisində yeddi arxa dönəni tanımaq çox zəruri hesab olunurdu, bunları tanımayanlar əsilsiz-nəsəbsiz və ümumiyyətlə yaramaz adam hesab olunur, hörmətdən, nüfuzdan, gözdən düşürdü. Yeddi arxa nəslini tanımayanı qədim qırğızlar “qul” hesab edirdilər. Onlar hətta ana xətti ilə yeddi arxa dönəni tanımayanı “qul” deyirdilər.

Aydın Səlimzadənin “Söyüdlər nə vaxt yorulur?” adlı etnoqrafik qeydlərində deyilir: “Lahıç qəsəbəsi sakini Seyfəl babanın 92 yaşı var. İndi də misi zindan üstə istədiyi şəkllə sala bilir. Yeddi arxa dönəninin adlarını əzbər bilir. Ulu babaları Məhəmmədrza, Seyidməmməd, Ağaməhəmməd, Seyid Əhməd, Rəhim, Ramazan da dəmirçiliklə məşğul olublar. Mən Seyfəl babanın niyə məhz yeddi arxasını xatırladığını soruşdum: – Bilmirəm,

– dedi, – ancaq yeddi arxasını saya bilməyənlərə bizlərdə qız verməzlər”(“Azərbaycan” jurnalı, 1981, № 9, s.134).

Həmin məqalənin əvvəlində “yeddi arxa dolananlardan xəbər verən sinədəftər qocalar” xatırlanır. Bununla əlaqədardır ki, qəriblik, kimsəsizlik, təcridən də təvazökarlıq məqsədi ilə bir sıra şəxs adlarına “qul” ləqəbi əlavə edilir. Məsələn, Azərbaycanda “Qul Mahmud” adlı xüsusi bir dastan vardır. Habelə məşhur “Abbas-Gülgəz” dastanında bir qoşmada deyilir:

Soruşun, Qul Abbas, halın necədi?
Gündüzlərim ay qaranlıq gecədi...

Aşıq Ələsgər bir sıra şeirlərində “qul Ələsgər” ifadəsi işlədir:

Kəsmə iltifatın qul Ələsgərdən...
Yazıq Ələsgərəm, bir kəminə qul...
Ələsgərəm, kəmtər qul olmuşam mən...
Bu söz çox incidir qul Ələsgəri...

Habelə özbək, türkmən, qazax və s. türk xalqları da yeddi arxa dönənini tanımağı hər bir yetkin şəxsin vətəndaşlıq əlaməti və qabiliyyəti hesab edirdilər. Yeddi arxa dönənini tanımaq qədim qəbilə adətləri ilə bağlı olub, körpəlikdən bu “arxa” qəbilənin uşaqlarına öyrədilirdi. Rəşidədin göstərir ki, buna görə də monqollarda öz əsil-nəsəbini, mənşəyini bilməyən tapılmaz. Alimin dediyinə görə, monqollarda çox-çox qədimlərdən əsil-nəsəbi unutmamaq adətinə əməl edilirmiş. Onlar “dinsiz” olduqlarından hər bir valideyn öz tayfası, nəsli, yeddi arxa dönəni haqqında övladına məlumat verməli olur. Rəşidədinə görə, “monqollar bu adəti həmişə saxlamışlar və indi də bu adətə hörmət edirlər”.

Yazının meydana gəlib geniş yayılması ilə əlaqədar şifahi nitq ənənəsinə çox güclü zərbə endirilmişdir. Müasir savadlı şəxs əsasən babasını və nənəsini tanıyrsa, min illər boyu savadsız adamlar öz əsli-nəsli haqda daha dərin və geniş biliyə malik

olurdu. Şəxs öz ailəsinin və qəbiləsinin keçmiş haqqında yazılı mənbələrdən məlumat ala bilmədikdə, bu məlumatı yalnız şifahi nitq vasitəsilə almış olurdu. Bununla əlaqədar əsil-nəsəbi yadda saxlamaq qabiliyyəti çox güclü olurdu.

Çox işlək olan bu ifadənin müxtəlif variantları və bu variantlarla əlaqədar variasiyaları meydana çıxmışdır.

N.B.Vəzirovun “Əkinçi” qəzetində (1976, №24) bir yazısında deyilir: “Firəngistanın Prudon adlı hükməsi deyib: Mən fəxr edirəm ki, mənim yeddi arxa ata-babam rəiyyət olub”.

Məşhur alman tədqiqatçısı Rotar Ştaynın verdiyi məlumata görə hər bir bədəvi ərəb öz mənşəyi ilə xüsusi fəxrlə öyünür. “Əsl” o adam hesab olunur ki, öz babalarının bütün nəsil sistemini bilmiş olsun. Əsl adam irq baxımından saf, təmiz, kamil, qabil adamdır. Hər kəs öz şəcərəsini bilməli, tayfanın, qəbilənin banisini tanımalıdır. Bu məlumatlar yalnız yaddaşlarda yaşayır, çox az hallarda yazıya köçürülür. Patriarxal cəmiyyətin səciyyəvi cəhəti belədir ki, qəbilə şəcərəsi yalnız kişi xətti ilə izlənilir. Ərəb şəcərəsində qadın adları tamamilə müstəsna hallarda xatırlanılır. Ailədə ilk oğlun üstünlüyü də bununla əlaqədardır. İlk oğula müəyyən üstünlüklər verilir. Böyüklərin vəzifəsi də, qəbilə rəhbərliyi də ilk oğula çatır.

Bununla belə demək lazımdır ki, “yeddi arxa dönən” ifadəsi məhz türkdilli xalqların həyat və məişəti ilə əlaqədardır.

A.Qəhrəmanovun “Lent yazısı” hekayəsində qoca baba deyir: “...Ən əvvəl kökünü, əcdadını unutma...Atam Zülfüqar, ona min rəhmət, yaxşı kişiydi. Həmişə o da öz atasını, babasını yad elərdi. Onun atası Kərbəlayı Məhəmməd olub, babası Murtuz, ulu babası yenə Zülfüqar. Bizə də Zülfüqarlılar deyirlər, siz də elə bilərsiniz atamın adıynan nəslə belə deyirlər. Bilin ki, ulu babanızın ulu babası da Zülfüqar olub. Neçə illər bundan qabaq yaşamış Zülfüqardan o yana mən də bilmirəm. Haradan bilim? Savadsız olublar, yazı-pozu bilməyiblər, bir yerə yazıb qoyayırlar...İndiki cavanlar bir az qərribə olublar, bütün millətlərin, əşi, millət nədir, külli aləmin keçmişini öyrənirlər, öz əcdadlarıyla-

maraqlanmırlar, soruşmurlar, ay baba, ay nənə, kökümüz hara bağlıdır, nəsimizdə qoçaq kim olub, oğru, qorxaq kim olub?”

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında deyilir: “Həsən bəy atamı da yanına...çağırmışdı. Ancaq birinci gecə söhbətləri bir növ ümumi olmuşdu. Atamın dediyindən belə çıxırdı ki, bəy ona çox sual verib. *Hətta yeddi arxa dönəndən bəri* hamını soruşub”.

İ.Hüseynovun “Dəqiqələr və illər” hekayəsində deyilir: “Mayılovun təkcə öz ailəsi yox, lap *yeddi arxadan dolananları* da ona məlumdur”.

C.Məmmədquluzadənin “Qərbdən məktub” felyetonunda deyilir: “Bu sözləri siz mənə deyəndə, yadımdadır, qurana and içib *yeddi silsilədən bəri* önlərinizə rəhmət oxuyurdunuz”.

Ə.Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” povestində Dərgah deyir: “Bizim övlad lap *yeddi arxadan bəri*, erkəyimiz-dişimiz qırx yaşından sonra ağla gəlirik”.

Seyran Səxavətin “Çayçı Rəşid” hekayəsində Rəşid deyir: “Məni qınayanın *yeddi arxa ölənini* lənət”.

Ə.Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” povestində deyilir: “Əşitdiyi sözlər İkramin *yeddi qatından keçirdisə* də, utandığından canını dişinə tutub susurdu”.

Əslində aşağıdakı ifadələr də “yeddi arxa dönən”lə bağlıdır. “Həmzə. *Həftadi püştümə* lənət yalan desəm” (C.Cabbarlı).

“Rastımıza çıxdıqca belə tiplərə gülməliyik. Həm də elə gülməliyik ki, bu qəhqəhəmiz onların, necə deyərlər, lap *həftadını yandırın*” (S.Abbasov).

“Yeddi arxa dönən” ifadəsi yalnız tarixi-diaxronik planda yox, həm də müasir sinxronik baxımdan “ən uzaq qohumlar” anlayışını bildirir. “Azərbaycan gəncləri” qəzetində (11/II-78) toyu olan bir bəyin dilindən deyilir: “Tarzən tarı kökləyib, xanəndənin üzünə baxdı, o da qavalı üzünə tutub başladı, nə başladı...oxuya-oxuya *yeddi arxa dönəni* toyxananın ortasında saldat kimi boy sırasına düzdü. Hərəsinə də qurama bir beyt deyib üzdən-gözdən saldı, xələt qopardı”.

B.Bayramovun “Cıdır düzü” romanında deyilir:”Köhnə Şuşalı idilər, yerlilər onların *yeddi arxa dönəninin* əlbəhəl üzə çıxarıb, ulu babalarından üzü bəri cəmi qançəkərini muncuq kimi ipə-sapa düzmüşdülər. Eləsi vardı əlləşirdi ki, ata-babadan, lap cədd-əbadan onları özünün hansı nəslinə yamayıb qohum eləsin”.

Həmin ifadə ilə əlaqədar “yeddi mərtəbə(li) söyüş” ifadəsi yaranmışdır. Elçinin “Dolça” povestində deyilir:” Nuhbala ürəyində bu kirayənişinləri lap *yeddimərtəbə* söyürdü”.

YEDDİ MİN YEDDİ YÜZ YETMİŞ YEDDİ

İfadə yazılı ədəbi dilimizə şifahi xalq ədəbiyyatının ən qiymətli abidələrindən olan “Koroğlu” dastanından daxil olmuşdur və ümumiyyətlə çoxluğu ifadə etmək üçün işlədilir.

M.H.Təhmasib yazırdı:”Çənlibəldə 777 dəli vardır. Bir sıra xalqlarda, eləcə də bizdə müqəddəs hesab edilən “7”-nin “3” dəfə təkrarından ibarət olan bu rəqəm çoxluq, sonsuzluq rəmzidir”.

“Koroğlu” dastanının “Durna teli” qolunda deyilir: “*Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi* dəli atdan düşüb hərə onun üstünə bir daş tulladı. O qədər daş yığıldı ki, yekə bir dağ oldu. Deyirlər ki, indi də o dağ qalır. Özü də atalar deyiblər ki, oradan keçəndə lənətləmə oxumaq böyük savabdır”.

Azad Nəbiyevin nəşr etdirdiyi “Qaçaq Nəbi” dastanında deyilir:”Deyirlər ki, bir gün Qaçaq Nəbi, Həcər başının dəliləri ilə yenə kəndləri gəzirmişlər. Bir də görürlər ki, qoburnatın qazalağı beş mühafizəçi ilə gəlir. Ta bayaq ha, dəlilər 777 aynalını tuşlayırlar qazalağa”.

“Azərbaycan gəncləri” qəzetində (I.VIII, 24)” Jurnalist...Jurnalist? Jurnalist!” müsabiqəsinin qalibi Şəfiqə Nağıyevanın “*Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi*” başlıqlı məqaləsi nəşr olunmuşdu.

İfadə bir sıra hallarda satirik məqsədlə işlədilir.

Ə.Haqqverdiyevin “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ndə deyilir: “Qafqazın şəhərlərindən ildə *yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi* qumarbaz Xorasana gedir, hətta Qarabağdan məşhur lotu Qulu da gedib məşədi olub gəlib, genə toylarda lotuluğunu eləyir”.

R.Rza “İclas bəlası” şeirində yazmışdır:

Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi nəfərlik
iclas
davam etdi
yetmiş yeddi sasat.

“Dünyanın səkkizinci möcüzəsi” felyetonunda (“Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, 28şXI.80) Sirus yazmışdır: “Bəşər övladı...Hər möcüzəni o yeddi möcüzəyə qatsaydı, indi milyonu ötmüşdü və bizim aşağıda danışacağımız möcüzə də olmuşdu, məsələn, bir milyon *yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi*”.

Eyni rəqəmin təkrarı ilə mübaliğəli ədədlər ifadə edilməsi üsulu bir sıra başqa dillərdə də geniş yayılmışdır. Məsələn, bir sıra xalqlar 77, 99 və s. kimi ədədləri mübaliğə vasitəsi kimi işlətməyi xoşlayırlar.

İslam əfsanələrinə görə Məhəmməd meraca gedəndə Allahla söhbət etmiş və bu söhbət zamanı Allah doxsan doqquz min söz işlətməmişdir.

M.Möhsünün “Təntənəli açılış” hekayəsində deyilir: “Direktor 99 mərtəbədə, 99 dəhlizdə, 99 bufetdə, 9 restoranda, 999 nömrəli bir nöqsan belə tapa bilmədi”.

Ü.Hacıbəyovun “Bir firənglə söhbətim” felyetonunda deyilir: “Bir firənglə tanış oldum... Firəng məndən soruşdu ki, bir də görüm, bu Qafqazda nə qədər müsəlman vardır? Dedim, altı dəfə doqquz yüz doxsan doqquz min doqquz yüz doxsan doqquz və bir də altı müsəlman! Dedi, bu zəhməti çəkmə, altı milyon desəydin ağzın yorulmazdı. Dedim, mən müsəlmanam, doq-

quz yüz doxsan doqquz min doqquz yüz doxsan doqquzun mənə
artıq təsiri olur, nəinki bir milyon”.

YEL BABA

Rəvayətə görə “Bakıda qış nə vaxt olur?”– sualına “Külək əsəndə” cavabını vermişlər. Azərbaycanda qış şaxtadan, qardan (bunlar bu yerlərdə çox güclü olmur) daha çox küləklə ələqələndirilir. Bunu dil faktları da sübut edir. Adətən, hər xalqın həyatında daha mühüm rol oynayan, əsas yer tutan varlıqların, hadisələrin müxtəlif sinonimik adları olur. Məsələn, Şimal Buzlu Okean sahillərində yaşayan şimal xalqlarının dillərində qarın yetmişə qədər adı var ki, bunlar müxtəlif qar növlərini ifadə edir. Həyat tərzı dəvə ilə sıx bağılı olan ərəblərin dilində dəvənin 5700-ə qədər adı olduğu məlumdur.

Dilimizdə küləyin // yelin müxtəlif növləri vardır: ağ yel, qara yel, xəzri, gilavar və s. Bəzi dialektlərdə fərqləndirilsə də, əslində yel və külək sözləri eyni kökdəndir. Bəzən işlənən “küləyi yel aparsın” ifadəsi söz oyunu, məzəlilik məqsədi izləyir. Bir çox türk dillərində “külək” sözü yoxdur, yalnız yel işlədilir.

Bəzi dialektlərdə, adətən, sürətlə iti yol gedən yaşlı kişiləri “yel baba” adlandırırlar. Bu ifadə ədəbi-bədii dilimizdə də işlədilir. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında “Göyçək Fatmanın nağılı” verilmişdir. Burada deyilir: “Bir gün Fatma yun daradığı yerdə külək onun əlcəyinin birini götürüb qalxızdı havaya. Fatma bunun dalınca yüyürüb dedi:

– Qanadına qurban, *yel baba*, əlcəyimi sal, baba”.

Azərbaycanın bir sıra dialektlərində xırmanda taxıl sovu-rarkən belə bir mahnı oxunardı:

Yel baba, a yel baba!
Rəhmin bizə sal baba.

Burada "baba" sözü qohumluq münasibəti bildirən söz kimi deyil, mövhumı mənada işlədilir. "Baba" sözü pir, müqəddəs, allah mənasına gəlir. "Yel baba" ifadəsi yel allahının adıdır. Trialet urumlarında külək allahı elə-beləcə – "Yelli baba" adlandırılır. Yelin allahla əlaqələndirilməsinə Quranda da təsadüf edilir. Burada deyilir ki, küləyi allah göndərir.

Yelin "baba" //"allah" hesab edilməsinin tarixi qədim yunanlara gedib çıxır. Onların fikrincə, bütün küləklərin mənşəyi tənha bir adada yaşayan külək allahı Eol ("yel" sözünə çox yaxın deyilmi?) ilə əlaqədardır. Eol dörd tərəfə əsən dörd oğlunu mağarada saxlayır və növbə ilə onları gəzməyə buraxır. Hansı oğlu gəzməyə çıxırsa, o cür də külək əsir.

E.ə. II əsrdə yunanlar məşhur "Yel qülləsi" adlı bir qüllə tikmişlər ki, o indi də qalmaqdadır. Səkkizbucaqlı bu qüllənin hər tərəfində müxtəlif istiqamətlərə əsən yellərin rəmzləri həkk olunmuşdur.

Sonralar Tövratda da dörd növ yel ilahəsindən bəhs olunurdu.

Qədim pifaqorçuların (məsələn, Pifaqorun tələbəsi Epi-xarmin) fikrincə, dünyanı dörd allah idarə edir (su, od, torpaq və yel) ki, onlardan biri də yel allahıdır.

Zərdüştiliyə görə, küləyin gücü Hörmüzdün gücü hesab edilir. Odur ki, mağlar qanlı qurban vasitəsi ilə küləyi rəhmə gətirməyə cəhd edərtilər.

"Yel baba" ifadəsi ilanının totem hesab edildiyi dövrlərin qalığından başqa bir şey deyildir.

Dilimizdə bəzən ümumi, bəzən də xüsusi mənada ulduz adı kimi işlənən ülkər// ürkər sözünün kökü ür – "əsən (yel)" məzmunu daşıyır.

"Yel baba" ifadəsi tapmacalarda da çox işlənir. Məsələn:

- 1. Bir kilimim var, minbir naxışı,
Yel baba süpürər payızı, qışığı (Yer).*
- 2. Ağacda var bağırısaq*

*Yel babanı çağırısaq,
Ağzın açıb ney çalar
Süleymanı çağırısaq (Kaman) və s.*

YEL DƏYİRMANLARI İLƏ DÖYÜŞMƏK

Başqa sözlə: mənasız mübarizə etmək, xəyali, əslində olmayan düşmənlərlə döyüşmək.

İfadə Migel de Servantes Saavedranın (1547-1616) “Don Kixot” (1605-1615) romanındandır (tərcümə edəni M.Arif). Əsərin qəhrəmanı Don Kixot yel dəyirmanlarını gördükdə onları özünə düşmən cəngavərlər bilib, onlarla vuruşmağa başlayır və möhkəm əzilir.

M.İbrahimovun “Kəndçi qızı” komediyasında belə bir dialoq vardır:

”Vahid. Sən ticarətdən şair kimi danışırısan. Az qala paxıllığımız tutur...Sanki burada xəlvətcə açılıb-örtülən qapılar yoxdur, sanki əliəyrlər çoxdan məhv olub gedib.

Rəşid. Niyə ki, elə idarəmizin müdiri Şəkərlinski, onun quyruğu Alışov. Mən *yel dəyirmanları ilə vuruşmuram ki*”.

S.Rəhimovun “Mehman” povestində Vahidov və Kamilov belə danışrlar:”... Don Kixot kimi *yel dəyirmanları ilə buy-nuzlaşmaq* olmaz”.

“...Siz niyə belə bir hörmətli adamı “*yel dəyirmanı*” *to-zanağına basırınsız?*”

İ.Əfəndiyevin”Unuda bilmirəm” pyesində belə bir dialoq vardır:

”Səadət xanım...Əgər ondan sənə ər olsa, mən adımı dəyişərəm. Onun kimi adamlar arvad istəyə bilməzlər. O, Don Kixot kimi yel dəyirmanları ilə vuruşur.

Nərmən. Böyük fikirlərlə yaşayan adamların taleyi həmişə belə olmuşdur. Onlar çox zaman biz üzüqara bəndələrə Don Kixot kimi görünüblər”.

V.İ.Lenin” Torpağın “özbaşına zəbt edilməsi” haqqında” məqaləsində (2 iyun 1917-ci il) yazmışdır: “Belə bir cəfəngiyyəti kimin, hansı partiyanın təklif etdiyini biz bilmirik. Əgər bunu S.Maslov nəzərdə tutmuşsa, onda S.Maslov *yel dəyirmanları ilə vuruşur*. Bu gülüncdür” (Əsərlərinin tam külliyyatı. Otuz ikinci cild, səh.147).

B.Vahabzadənin “Adam olmaq asandır...” pyesində Fəxrəddin deyir: “Sən qəhrəmanlığa çox səthi yanaşırsan, Xalidə. Unutma ki, hər qəhrəmanlığın anası məsləkdir. Məsləksiz qəhrəmanlıq Don Kixotun *yel dəyirmanları ilə güləşməsi* qədər gülüncdür. Əgər mən öz məsləkimə sadıq qalıb, Qulama cəza verirəmsə, bu, qorxaqlıq deyil”.

YEMƏK ÜÇÜN YAŞAMAQ DEYİL, YAŞAMAQ ÜÇÜN YEMƏK LAZIMDIR

Bu maraqlı kəlam ilk dəfə qədim dünyanın məşhur filosoflarından Sokratın (e.ə.496-399) əsərlərində işlədilmiş və başqa müəlliflərin yazılarında təkrarlanaraq yayılmışdır.

Sədinin “Gülüstan”ında (tərcümə edəni Məhəmməd Soltan) deyilir:

Yemək lazım yaşamaqçın, deməkçin,
Səncə həyat lazım ancaq yeməkçin?

“Azərbaycan” jurnalında (1971 №1) “Fransız yumorı” başlığı altında getmiş bir yazıda deyilir: “Molyerin “Xəsis” komediyasındakı surətlərdən biri deyir: – *Yaşamaq üçün yemək lazımdır, yemək üçün yaşamaq lazım deyil*.”

Fransanın Nis şəhərində olan restoranlardan birinin sahibi öz restoranının qarşısında belə bir yazı asır: “*Əgər siz yemək üçün yaşamaq istəmirsinizsə, onda məni yaşatmaq üçün yeyin*”.

YENƏ DANAQIRANDAN YÜZ BAĞ BİÇİRSƏN

Başqa sözlə: sənin dediklərin real deyil, verdiyin vədi yerinə yetirə bilməyəcəksən.

Adətən xalq danışığı dilində zarafatla və kinayəli şəkildə işlənən bu ifadə haqqında Əli Vəliyev “Aqıl babanın dedikləri” adlı hekayət-söhbətdə yazmışdır: “Yenə danaqırandan yüz bağ biçirsən”. Mənası odur ki, kasıb evin bir inəyi, iki danası var imiş. Qışda ələf çatışmadığından dananın biri acından ölür, birisi də çox arıq yazı çıxır. Evin oğlu atasından soruşur: “– Dədə, yazda lap qabaqca hansı ot bitir?” Atası cavab verir ki: “Danaqıran”. Oğul lovğa-lovğa danışır: “– Dədə, dana qırandan yüz bağ biçmək mənim boynuma!” Yaz gəlir. Otlar baş qaldırır. Ata ilə oğul kövşənə çıxırlar. Ata danaqıranı göstərəndə oğlunun fikri alt-üst olur. Seyrək bitmiş danaqıran çox nazik bitki idi. Bütün günü nəfəs dərmədən qopardan olsa bir çəngə olar. Oğlan atasına üz tutdu: “– Dədə, bütün otlardan qabaq bitməsinə baxmayaraq bu çox faydasız otdur. Atası başı ilə təsdiqləyib dedi: “Adından məlumdur”. Hə, qızım, danaqıran yaz girən kimi baş qaldırır. Qaramal da, davar da onu şirin yeyir, ancaq doymur. Hətta ağsaqqalların bir sözü vardır: “Danaqıran öküzün əngini heydən salan kimi qolum hərəkətdən düşüb”.

S.Rəhimovun “Ağbulaq dağlarında” romanında belə bir dialoq vardır: “Ərəstun : – Yaxşı, yol onda danaqıranı! Sarıbabalı başını bulayıb: – Yaxşı, onda *“danaqırandan yüz bağ”* – deyə tənbel oğulla tənbel atanın qışın şiddətli çağında, üzə gələn yazın ilk günlərindən başlayıb ot-ələf tədarükü barəsində olan söhbətə işarə etdi. – “Yazın burnu görünən” kimi danalarımız üçün danaqırandan yolub, yüz bağ bağlayıb gələn qış üçün çox-çox taya qaldırırıq, ata!” – deyə, oğul ataya baş tutmaz bir iş vəd etmişdi. Əflatunsa bu misalın təfərrüatına varmadan ...dedi”.

Q.Qəhrəmanovanın “Duzlu daşlar” hekayəsində belə bir dialoq vardır:” – Bax, qışdan sonra torpaqdan birinci çıxan gülə nə deyirsiniz?

– Novruzgülü.

– Hə. Amma biz *danaqıran* deyirik. Niyə? Çünki çoban o gülə allanır, elə bilir ki, daha yazdı, mal-heyvanı qaldırır yaylağa. Qəfildən çovğuna düşüb hamısı qırılır”.

YENİ DÜNYA

Amerika qitəsinin obrazlı və XVI əsərə qədər yeganə adı belə olmuşdur. Bu qitəyə “Amerika” adını ilk dəfə 1507-ci ildə alman coğrafiyaşünası Martin Valdzeze Müllər vermişdir. Qitəyə həmin ad məşhur italyan dənizçisi Ameriqo Vespuççinin şəərəfinə qoyulmuşdur. Ameriqo Vespuççi Kolumbun kəşf etdiyi bu yeni dünyaya dəfələrlə səfər etmiş, onun ətraflı təsvirini vermişdi.

İspan kralı V Ferdinand 1493-cü ildə Kolumba üzərində belə bir yazı olan gerb təqdim etmişdi:”Kastiliya və Leon üçün Yeni dünyanı Kolumb kəşf etmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, “Yeni Dünya” ifadəsi ilk dəfə burada qitə adı kimi işlənmiş və tədricən məşhurlaşmışdır.

Dilimizdə hələ XIX əsrdə (“Yengi Dünya” şəklində) bu ifadə işlənirdi.

S.Vurğunun “Zəncinin arzuları” poemasında deyilir:

Amerika – *Yeni Dünya* mənim köhnə vətənimdir,
Babamın ağ sümükləri çürümüşdür bu torpaqda.

“Yeni Dünya” ifadəsi formalaşib məşhurlaşandan sonra analogiya qanunu təsiri ilə “Köhnə Dünya” ifadəsi işlənməyə başlamışdır. Artıq XVIII əsr Amerika ədəbiyyatında Yeni Dünya (Amerika) Köhnə Dünyaya (Avropaya) qarşı qoyulurdu.

Edqar Po haqqında xatirələrində K.Paustovski yazmışdır: “O, tez şöhrət qazandı. Bu şöhrətin dalğası bütün Amerikanı бү-rüdü və *Köhnə Dünyaya* da gedib çatdı”.

V.İ.Leninin “İmperializm kapitalizmin yüksək mərhələsidir” (1917) kitabı belə başlayır:” Son 15-20 ildə, xüsusən İspaniya – Amerika müharibəsindən (1898) və ingilis-bur müharibəsindən (1899-1902) sonra köhnə və yeni dünyanın iqtisadi, həmçinin siyasi ədəbiyyatı yaşadığımız dövrə xarakteristika vermək üçün “imperializm” anlayışı üzərində getdikcə daha tez-tez dayanmaqdadır” (Əsərlərinin tam külliyyatı. İyirmi yeddinci cild, səh.342).

YERƏ GİRƏSƏN

Qarğış kimi işlənən bu ifadədə, habelə “boyunu yerə soxum” və s. qarğışlarda qədim zərdüştiliyn izləri mühafizə olunmaqdadır. Qədim Azərbaycan (habelə İran, Orta Asiya) atəspərəstlik dininin banisi Zərdüştün təlimində meyidi basdırmaq ən böyük cinayətlərdən biri hesab olunurdu. Meyidi torpağa basdırmaq, suya atmaq və ya yandırmaq qadağan idi. Ona görə ki, torpaq, su, od təmiz, müqəddəs, meyit isə natəmiz hesab edilirdi. Natəmiz meyit pak torpağa, suya və oda dəyməməli idi. Meyit əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerlərə qoyulur, quşların və itlərin ixtiyarına verilirdi. Quşlar onun ətinə diddikdən, müqəddəs yağışlar sümüyünü təmizlədikdən sonra ölünün sümüklərini üst-üstə yığar və daxmalarda saxlardılar. Meyitlərin saxlandığı yer (bir növ qəbiristan) qədimlərdə “damxa//daxma” adlanardı. Daxmada kişi, qadın və uşaq meyitləri başqa-başqa şöbələrdə yerləşdirilirdi.

Müqəddəs “Avesta”nın göstərişlərinə görə, adamın və ya itin öldüyü ərazi bir il toxunulmaz qalmalı idi. Bu müddətdə o sahəni əkmək olmaz, o ərazidən kanal çəkib su aparmaq olmaz. Bu göstərişi pozan kəs “su qarşısında, torpaq qarşısında,

bitki qarşısında” günahkar hesab edilir və 200 şallaqla cəzalandırılırdı. Ona görə ki, hər bir ölü şey torpağı murdarlayır.

Y.V.Çəmənşəminlinin “Qızlar bulağı” romanında deyilir: “Ay tutulan ili qışın son ayında anam öldü. Meyidini götürüb daxmaya apardılar. Daxmanın dörd tərəfi uca hasar idi. Cocuqları içəri buraxmazdılar. Atırvanların arasından sivişib içəri girdim və üst-üstə yığılmış sümüklərin (skeletlərin) arasında gizləndim. Divarların üzəri qartal və şahin kimi yırtıcı quşlarla dolu idi. Anamın meyidini gətirdilər və çılpaq olaraq bir daş səkinin üstünə qoyub çəkildilər. Ətrafdan yüzlərcə quşlar tökülüb meyidi didməyə başladılar”.

Atəşpərəstliyə görə, ölən şəxsin ruhu bədəndən ayrılır və göyə qalxır, orada isə çox ensiz olan Çinvate körpüsündən (sonralar müsəlman ruhaniləri həmin körpünün adını “Sirat körpüsü” şəklinə salmışdılar) keçməyə məcbur edilir. Meyit yerə basdırıldıqda isə adamın ruhu göyə qalxa bilmir. Odur ki, yerə basdırılmaq, “yerə girmək” bir növ təhqir hesab olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk xalqlarında da insan meyidini basdırmaq qəbahət hesab edilirdi. Adətən, meyiti yandırıb külünü basdırardılar. VI-VIII əsrlərdə türk xalqları bu adətə ciddi əməl edirdilər. Habelə, bir sıra digər xalqların əqidəsinə görə, guya cəhənnəm yerin altında yerləşir və günahkarlar burada amansız cəzaya məruz qalırlar. Guya yerə basdırılan (“girən”) şəxs mütləq cəhənnəmə getməli imiş.

Sonralar meyiti yandırmaq adəti qəbir üstündə tonqal qalamaq (daha sonralar sadəcə şam yandırmaq) adəti ilə əvəz olunmuşdur ki, bu adət hələ də tamamilə aradan qaldırılmamışdır. C.Bərgüşadin “Bozatın belində” romanında belə bir təsvir vardır: “Gecə...məzarın üstündə bir cüt tonqal şölələndi. Tonqalı məhrumun arvadı Zəhra yandırmışdı. Məzardan qalxan alov gecənin qatı qaranlığına işıq saçırdı”.

Müəllif bu hadisəni belə izah edir: “Təzə məzarın üstündə tonqal qalamaq Qubadlının bir sıra kəndlərində adətdir. Bunu

bəzi qocalar kaftarın qorxusundan yandırılmasını söyləyirlər, bəziləri isə atəşpərəstliklə izah edirlər”.

Nəsir Rzayev yazır: “Atəşpərəstlər torpağı pak hesab etdiklərindən ölümləri dəfn etməz, onları üstü açıq, yırtıcı quşların girə biləcəyi sükut qalalarına qoyardılar. III-IV əsrlərdə tikilmiş belə sükut qalalarından biri indi də Qax rayonunda durmaqdadır”.

A.Kondratovun “Sirdən biliyə doğru” kitabında deyilir: “Hindistan atəşpərəstlərində meyitlərin qoyulması üçün xüsusi ölüm qüllələri hələ indi də mövcuddur. Hətta Bombeyin bənəlxalq limanında belə bir qüllə var”.

YERİNDƏ OTURTMAQ

Məcəzi mənada cavabını vermək, qarşısını almaq deməkdir.

Müasir dilimizdə həm də “yerini göstərmək”, “yerini tanıtmmaq”, “hər kəsin öz yeri var” və s. kimi çox zaman məcəzi mənada işlənən bir çox ifadələr vardır ki, onlar köhnə qəbilə-feodal adətlərinin dildə qalmış izləridir.

Qədimlərdə nəinki dövlət vəzifələrində işləmək, hətta yığıncaq və məclislərdə oturmaq üçün yerlər əsil-nəsəbə görə müəyyənləşdirilirdi. Buradan da zənginliyinə və nəslinin qədimliyinə görə özündən aşağıda olanlara öz yerini güzəştə getmək istəməyənlərlə bu yerləri tutmaq istəyənlər arasında kəskin ixtilaf, mübarizələr olurdu. Hər kəsi yerində oturtmaq o qədər də asan məsələ deyildi.

Məlumdur ki, oğuz türkləri bu yerlilik (əsasən kinayə tərzində işlənən “Yersiz gəldi, yerli qaç” misalına diqqət edilsin) qaydalarına ciddi əməl edirdilər. Hər kəs özü üçün müəyyən edilmiş yerdə oturardı. Kimin harada oturmalı olması haqqında hüquqlar oğuzların əfsanəvi babası Oğuz xan tərəfindən verilmişdi. Oğuzların bu ənənəsi haqqında, qonaqlıqlarda müxtəlif

qəbilə nümayəndələrinin oturtmaq qaydaları haqqında XV əsrdən yazılı mənbələr qalmışdır. Burada kimin harada oturması, xanın sağında, solunda kimlərin oturması qaydalarından geniş bəhs olunur.

“Dədə Qorqud” dastanlarının birində deyilir ki, Bamsı-Beyrəyin atası Baybura “ipək xalçaları saldı, keçdi oturdu. Oğlunu sağ yanına aldı”. Başqa bir dastanda isə göstərilir ki, Əgrək adlı igid “bəyləri basıb Qazan önündə oturardı. Kimsəyə iltifat eləməzdi”. Bir gün ona deyirlər: “Bu oturan bəylər hər biri oturduğu yeri qılıncıyla, ətməyilə alıbdır. Məra, sən başını kəsdin? Qanını tökdün? Acını doyurdun? Yalınçıqını dunatdın?”

Qədim hunlarda (habelə çinlilərdə, monqollarda) xanın sağında və ya solunda oturmaq müəyyən nüfuz sahibi olmaqla bağlı idi. Adətən, sağ tərəfdə oturanların nüfuzu daha yüksək hesab olunurdu. “Dədə Qorqud”da sağda oturan sağ (say) bəylərdən, solda oturan sol bəylərdən bəhs olunur. Burada da sağda oturmaq daha hörmətli hesab olunur. Burada da sağda oturmaq daha hörmətli hesab olunur. Bayındır xanın sağında oğlu Uruz, habelə hörmət qazanmış Baybura oturur, Qazılıq Qoca oğlu Yeynək sol tərəfdə əyləşir. “Xas bəylər” isə xanın qarşısında oturarmış. Bunların mövqeyi daha yüksək hesab olunurdu.

Y.V.Çəmənzəminli “Qan içində” romanında yazmışdır: “İbrahim xan, Çingiz xanın nəvəsi Hulaku xan nəslindən olması ilə fəxr edərək, sarayında da Çingiz ənənələrini yaşatmağa çalışırdı. Bu ənənələrdən biri də sayğılı adamların xanın sol tərəfində oturmaları idi. Vəqifin də sol yanda əyləşdirilməsi onun sarayda qazanmış olduğu mövqeyi və hörməti göstərirdi”.

Təkrar edirik: bir çox xalqlar kimi, qədim azərbaycanlılar da məhz sağ tərəfdə oturmağı daha şərəfli hesab etmişlər. “Şahnamə”də göstərilir ki, İsfəndiyar qonaqlığa gəlmiş Rüstəmi özündən sol tərəfdə oturtmaq istədikdə Rüstəm qəzəblənir və bunu özü üçün həqarət sayır.

İranın Sasanilər dövründəki saray adətlərindən danışan V əsr erməni tarixçisi Favst Buzand göstərir ki, müxtəlif yığın-

caqlarda padşahın sağ tərəfində oturmaq çox böyük şərəf hesab olunurdu. Lakin zadəganların hər biri üçün əvvəlcədən xüsusi yer müəyyən edilirdi, oraya qiymətli taxt qoyulurdu. Bu yerlər irsi səlahiyyət hesab olunurdu.

YERİ(N) SƏLYANDIR

Daha çox danışığ dilində və əsasən ikinci şəxsə müraciətə “Yerin Səlyandır” və ya “Yat, yerin Səlyandır” şəkillərində işlənir.

Kinayə, istehza çalarlığına malik olan bu ifadə “daha dərd-sərdən azad olmusan, dünya qayğısı çəkməyəcəksən, bəlkə sənin dərđini çəkəcklər” mənasında işlədilir.

İnqilabdan əvvəl Səlyanda mövcud olan həbsxanaya o ətrafdan tutulan dustaqları salırdılar və dustaqlar müəyyən müddət burada məhkəməsiz-filansız yatırdılar. İfadənin kinayəli məcazi mənası da bu keçmiş həyat tərzilə əlaqədar meydana çıxmışdır.

Ə.Cəfərzadənin “Vətənə qayıt” romanında Səlyana sürgün edilmiş Nişat Şirvaninin (Nəcəfin) düşüncələri belə təsvir edilir: “İndi ananın... bu sözləri Nəcəfin qəlbini yandırır:”Yazıq ana, tale səni qardaşsız, ərsiz qoymuşdu, bir oğul gümanlı eləmişdi, oğulsuz da qoydu. Zamanın lənətinə gəlsin; gözü-könlü sənün üçün titrəyə-titrəyə qalıb – *yeri Səlyandı*”.

Əsgər Heybətın “Qız soragında” hekayəsində deyilir: “Dilavər ana nə qədər cəhd edirdisə yaşa dolmuş yeganə oğlu Nazimi evləndirə bilmirdi. Nazimin subay qalmasına səbəb laqeydliyi və meşşan həyat keçirməsi idi... Dilavər deyir: – Müsibətdəyəm, atası da bu yandan darıxdırır məni. Deyir ki, çox canfəşanlıq eləmə, Nazimin *yeri Səlyandır*. Tezliklə evlənənə oxşamır. Ona pul verirsən, üst-baş alırsan. Mayasını çoxdan korlamısan, dönüb olur eqoist”.

YEYİB HALVANI, MİNİB EŞŞƏYİ

Başqa sözlə: abırdan, həyadan uzaqlaşib, dünyada heç nəyi vecinə almır.

Şərqdə çox qədim və çox geniş yayılmış bir adətə görə cinayətkar bir şəxsi beş gün yedirdib bəslər, bu beşgünlük müddət keçəndən sonra onu eşşəyə (özü də tərsinə) mindirib küçələri gəzdirdilər ki, hamı onu lağa qoysun, təhqir etsin, üzünə tüpürsün, əziyyət versin. Yalnız kifayət qədər gülüş və təhqir obyektı olandan sonra canını edam edərdilər.

Bu əziyyətləri verməzdən qabaq isə caniyə tam sərbəstlik verilir, istədiyi yeməyi və istədiyi qədər yeməyə imkan yaradırdı. Ən çox halva yeyən (bu da Şərq üçün səciyyəvidir) cani eşşəyə mindirələndən sonra artıq dünyanı vecinə almır, ən ağır təhqirlərə belə əhəmiyyət vermirdi ki, ifadə bununla əlaqədar formalaşmışdır.

Ə.Cəfərzadənin “Yad et məni” romanında deyilir: “Bir gün divarlara bir kağız yapışdırdılar ki, bəs filan mollanın evində – anbarında küp-küp şərab var, özü də şərab istemal eləyir. Adamlar gedib evini axtarırlar, doğru çıxır. Mollanın saqqalını yolub, *eşşəyin üstünə tərsinə mindirir*, şəhər-bazarı dolandırılar”.

Elçinin “Mahmud və Məryəm” romanında deyilir: “Bayandur xan həmin qətl gecəsinin səhəri Gəncə taxtına çıxarkən...ilk tədbiri bu oldu ki, Mirzə Salmanın saqqalını dibindən qırıxdırdı...*axsaq bir eşşəyin belində tərsinə oturub* ayaqlarını heyvanın sağrısına sərıtdi, başına bir kasa qatıq töküb Gəncədən qovdu”.

Ə.Səfərli “Sindbadnamə”dən danışarkən yazır: “Cariyə ölümü gözünün altına alır və üst-başını cırparaq şahın yanına gedib şahzadəyə şər atır. Şah oğlunu öldürmək istəyir. Yeddi vəzir onu bu işdən çəkəndirməyə çalışır... Bir müddətdən sonra həqi-

qət məlum olur. Cariyə cəzasını alır. Onun saçlarını *kəsdirib tərsinə eşşəyə mindirirlər* ki, hamı bundan ibrət alsın”.

S.Rəhmanın “Aşnalar” pyesində belə bir dialoq vardır:”Qənbər. Arabalar qapıdadır. Səməndərini tapıb çıxardaqlar. Gecikmək olmaz.

Hüseyn. Mən öz işimi görmüşəm. *Yemişəm halvani, minmişəm eşşəyi*. Rəhilə xanımı da mən alandan sonra sən arabaları çoxalt”.

C.Cabbarlının “Almas” pyesində belə bir dialoq vardır:”Şərif. Daha sən vurmadin, mən yıxılmadım, bəs bu uşaq haradan gəldi? Nişanlısı da, allaha şükür, ayağını buralara basmayıb...hə, de də! danışmırsan?

Fatmansa. Daha nə danışsın? *Yeyib halvani, minib eşşəyi*”.

YƏCUC VƏ MƏCUC

Klassik ədəbiyyatda və folklorda anlaşılmaz dildə danışan dəhşətli, qorxunc, amansız xalq, adamlar mənasında işlənir. Mənbələrdə bunlar gah iki qardaş, gah iki xalq hesab olunur. Məskənləri Asiyanın şimal və Çin sərhəddi (başqa rəvayətlərdə Qafqazın şimalı) olduğu göstərilir.

Məşhur ərəb tarixçisi Əbu Cəfər Məhəmmədi Təbəri (838-923) yazmışdır:”Boyları qəti qısa surətdə həqir olurlar. Amma qulaqları fil qulağı kimi olur. Onlar qayətdə çox qovduqları yerin ocağını və otunu və daşdan və torpaqdan qeyrisini yeyirlər, qurudurlar. Nə yerə ki, ayaq basarlar yaxarlar, xarab edirlər. Onlar məşriq tərəfində olurlar, haman kim gün doğacaq məhəl onlar yer altına girərlər, gizlənərlər. Onların bəri yanında bir uca dağ vardır ki, qayətdə uca dağdır. Oylə kim ondan keçmək mümkün deyildir. Ol dağ ətrafında ellər və şəhərlər çoxdur. Əgər Yəcuc və Məcuc keçə bilərlərdi, irişdikləri yerin ağacını, otunu və adəmini belə yeyərlər idi və ol dağın bir yerindən yolduğu var idi. Gah-gah ondan çıxarlardı, ol tərəfi yaxarlar idi,

xarab edərlərdi. İsgəndər Zülqərneyn oraya varcaq ol qəvi İsgəndərə gəldilər, yalvardılar, bizə çarə elə, yəcuc-məcuc əlindən qurtar, hər nə ki, xərc olursa biz görəlim dedilər. İsgəndər onlardan dəmir və tunc istədi. Gətirdilər, hazır etdilər. Ol tunc və dəmiri əritdi və bir möhkəm sədd yapdırdı. Ol zamandan bəri ol xalq onların şərrindən xilas oldular”(XIX əsr tərcüməsi).

“Şahnamə”də yəcuc-məcucların hücumlarından ətraflı bəhs olunur. Onların qulaqları o qədər böyük imiş ki, yatanda qulaqlarının birinin üstünə döşək kimi uzanır. Digər qulaqlarını da yorğan kimi üstlərinə örtərlərmiş.

Nizami Gəncəvinin “İqbalnamə”sində təsvir olunur ki, İsgəndər Çin ölkəsindən çıxıb Şimala gedir və “Yəcuclar məskəni”nə yetişir.

Bu yəcuclar
İnsana bənzərlər, divdirlər əslən!
Şirtək almaz caynaq, sərt, dəmir ürək.
Hamısı xaindir yırtıcı qurd tək.
Təpədən dırnağa tükləri biz-biz,
Yoxdur üzlərində burundan bir iz.
Boyları bir qarış, yeməkləri çox,
İstidən-soyuqdan qorxuları yox...
İsgəndər bildi ki, zordur yəcuclar,
Yəqin hər birində bir fil gücü var.
Bir sədd ucaltdı ki, orda poladdan,
Olmaz həsrə qədər onu dağıdan.
Ona uca bəxti köməklik etdi,
Tikilib qurtardı İsgəndər səddi.

Bəzi tarixçilərin tədqiqatına görə, b.e. 310-cu ilindən başlayaraq Çinin hüduqlarından bir tayfa baş qaldırır qərbə doğru şiddətli bir axınla gəlmişdi ki, bu xalq tarixdə seo-səp, so-so, soəp-soəp, so-soəp və s. şəkillərdə adlanmış, nəhayət, ərəbcə yəcuc və məcuc şəklini almışdır.

Quranda *yəcuc* və *məcuc* şəklində xatırlanan bu xalqın adı Bibliyada Qoq və Maqoq şəklindədir.

C.Məmmədquluzadə “Şəhərə doğru” felyetonunda Bakı reklamlarının anlaşılmaz mürəkkəb ixtisar sözlərlə doldurulmasını nəzərdə tutaraq yazırdı: “Hər bir Azərbaycan kəndlisi ki, yolu Bakıya düşdü və şəhərin mərkəzinin küçələrinin lövhələrini gördü, elə biləcək ki, onu *yəcuc-məcuc* vilayətinə gətiriblər”.

YƏDİ-BEYZA

İfadə ərəbcə olub, dilimizdə “ağ (parlaq) əl” mənasındadır.

Daha çox klassik ədəbiyyatda işlənən bu tərkib məcazi mənada “qabiliyyət, bacarıq” məfhumunu bildirir və ya xariqə yaradan əl, hakimiyyət, hökmranlıq rəmzi kimi işlədilir.

Bu sözlərin sabit bir tərkib kimi işlənməsi qədim yəhudi peyğəmbəri Musanın guya möcüzə göstərən ağ əli ilə əlaqədardır. Incilə görə allah öz böyüklüyünü bildirmək üçün Musaya əmr edir ki, əlini öz qoynuna qoysun. Musa əlini qoynundan çəkərək əli ağarır.

Qurandakı izahat isə bir qədər başqadır. Qurana görə guya fironu qorxutmaq üçün Musa (onun dərisi qarabuğdayı, əsmər imiş) əlini qoynuna qoyur, əlini çəkəndə isə rənginin ağappaq olduğunu görürlər ki, bu da qeyri-adi bir hadisə, möcüzə kimi qiymətləndirilir.

Əslində dərisinin rəngi qara olan Musanın (H.Cavidin “Şeyda” pyesində “qara Musa” obrazı vardır) əlinin işıq verməsində bir möcüzə yoxdur. Ümumiyyətlə, bəzi adamların dərisinin işıq saçması faktları tarixdə çoxdur. Və din xadimlərinin yalnız müqəddəsləri halə içərisində təsvir və rəsm etmələri əslində dini təbliğat məqsədi daşıyır. İtaliyalı bir qadının işıq saçdığını 1669-cu ildə həkim Bartolin ətraflı təsvir etmişdir. 1808-ci ildə həkim Hermştedt həmin hadisəni bir kəndli üzərində müşahidə etdiyini etiraf etmişdir. XX əsrin 30-cu illərində İtaliyada dərisi

ışığı saçan bir qadın haqqında məşhur həkim Protti məlumat verir. İngilis alimi C.Pristoli tərləmiş bir şəxsin tərinin ışıq saçdığından bəhs edir.

1923-cü ildə sovet biologu alimi A.Q.Qurviç müəyyən etmişdir ki, mikrobdan tutmuş insana qədər bütün orqanizmlər öz həyat fəaliyyəti prosesində adi gözlə görünməyən zəif ultrabənövşəyi şüalar buraxırlar. Bunlar “mitogenetik şüalar” adlanırlar. İnsan qanı bu şüaların mənbəyi hesab olunur. Şüa buraxmaq qabiliyyəti orqanizmin vəziyyəti ilə əlaqədardır: insan yorğun olduqda və ya qocaldıqda həmin qabiliyyət zəifləyir. Əsəb sistemi isə çox həssas olan şəxslərin dərisinin ışıq salması tamamilə təbii haldır və burada qeyri-adi, ilahi bir səbəb axtarmaq səhvdir.

Ə.Haqqverdiyev yazırdı: “*Mirzə Cəlil dost qazanmaqda, ziyalıları işə cəkməkdə məharət yetirmişdi. Yazmaq istedadı olanlara və mövzu qarşısında məəttəl qalanlara mövzu verməkdə yedi-beyzası var idi*”.

Yazıçı S.Rəhman televiziya (11 noyabr, 1968-ci il) görkəmli səhnə xadimi İsmayıl Hidayətzadə haqqında danışarkən dedi: “İsmayılın gənclərlə işləməkdə *yedi-beyzası* var idi”.

Bəzən həmin tərkibdə ərəbcə “əl” mənası verən “yəd” sözü əvəzinə, farsca “dəst” (“dəsti-beyza”) işlənir. M.P.Vaqif yazmışdır:

Qarabağ içrə bir şair Kəlimullah Musadır.
Cavanşir içrə bir mövzun bayatı *dəsti-beyzadır*.

S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında Nəsrullah bəy deyir: “Qumar gözəl şeydir. Pul qazanmağın min bir üsulu var. Üç yüz otuz üçüncü qumardır. Fəqət gərək *yədi-beyzan* olsun”.

Əli Nəzminin bir şeirində deyilir:

Lovğalanıb öymürəm mən hələ mollamızı,
Hiylə və təzvirdə lap *yedi-beyzası* var.

YİYƏSİ ÖLMÜŞ

Daha çox dialektlərdə, heyvanlara acıqlananda bu ifadə işlənir, heyvanın yiyəsinin ünvanına söyüş söyülür.

Tarixən çox qədim olan “yiyə” sözü bir sıra sabit tərkiblərdə çıxış edir.

Müxtəlif türk dillərində müxtəlif şəkillərdə çıxış edən (eye, eyye, əyə, e; eqe, ege, enə, inə, iyə, iye, iya, yeye, iygə, ikə, idi, ide, ədi, is, izi, isi, issi, ez; ezə və s.) bu yiyə sözünün tarixi çox qədim olub ağa, sahib, hökmdar, təbiət hadisələrinə təsir göstərən ruh, mənfi – şər qüvvə, Allah mənasında özünü göstərir.

Dilimizdə bu məna eymən // eymənmək feilində özünü göstərir.

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda deyilir:

Haşa ki, bu bargahi-ali
Bir dəm ayasından ola xali.

C.Cabbarlının “Dramın əsasları” məqaləsində deyilir: “Əvvəllər insanlar böylə fikirdə idilər ki, hər şeyin – evin, dəyirmanın, tarlanın özünün xüsusi bir ruhu, bir pərisi, bir tanrısı vardır. Bu ruhlara, bu allahlara müraciət etmədən heç bir işi başlamırlardı”.

Bir sıra qədim xalqların təsəvvürünə görə dünyada müxtəlif ruhlar – “yiyələr” vardır. Meşənin öz yiyəsi, gölün öz yiyəsi, dağın başqa bir yiyəsi və s. vardır. Dənizin də yiyəsi var, çayın da, səhranın da və habelə, tədqiqatçıların fikrincə bu “yiyə”lərə inam slavyan, türk və s. xalqlarda ən qədim epos və rəvayətlərdə öz əksini tapmışdır. Nağıl və rəvayətlərdə qəhrəmanlar səhranın, meşənin, dənizin və s. yiyələri ilə qarşılaşır, onlar isə qəhrəmanlara ya (adətən daha çox) yaxşılıq edir, ya da pislik. Qədim təsəvvürlərə görə bu yiyələri acıqlandırmaq, saymamaq olmaz, ək-

sinə çalışıb onları şirin dillə və ya hər hansı yolla rəhmə gətirmək, ələ almaq lazımdır. Qoca kişi və ya qadın (bəzən də cavan qız) şəklində olan yiyələr haqqında nağıllarımızda çoxlu məlumatlar vardır (“Yetim Fatma”). Yolların yiyəsi hesab edilən Xızr obrazı bir çox Şərq ölkələrində məşhurdur. Tədqiqatçıların fikrincə. Alı kişi Çənlibelin – dağın yiyəsidir. Adətən dağın yiyəsi qoca kişi, meşənin yiyəsi qoca qadın, çayın yiyəsi gənc qız (pəri, su pərisi) şəklində və s. təsəvvür olunur. Çöllərin, səhraların, xarabalıqların yiyəsi quleybanı yolçuları azdırıb məhv edir.

Dəyirmanların, hamamların yiyəsi cinlər, pərilərdir. Evlərin yiyəsi adətən ilan qılığında özünü göstərdiyi üçün evdən çıxan ilanı öldürməzlər. Ümumiyyətlə, yiyə cin deyildir. Latın sözündən olan “cin” sözü insan və heyvanları qoruyan ruh, ilahi varlıq deməkdir. Yiyə isə evin, yerin, xəzinələrin və s. sahibidir.

Qədim şumerlər inanırdılar ki, hər bir ağacın (və ümumiyyətlə meşənin) yiyəsi var və o, ağacı kəsən adamı öldürmüşə ondan əl çəkməz. Bir sıra Sibir xalqlarında (yukagirlər, tuvinlər və s.) belə bir adət vardır ki, ova çıxmaздan qabaq o yerin yiyəsinə xüsusi pay ayırır, çöldə tir üstündə dələ, dovşan, tülkü dərisi qoyub gedirlər.

Yiyəyə inam Nivx xalqı içərisində daha geniş yayılmışdır. Onların əqidəsinə, hər bir təbiət hadisəsinin, hər bir təbii qüvvənin, hər heyvan növünün ayrıca yiyəsi var ki, buna “ızı” deyilir. Bu yiyə – ızı allahdır. Izi adama oxşayır, onu görmək, onunla ünsiyyətdə olmaq mümkündür. Əsasən insana oxşayan yiyə heyvan şəkli də ala bilir. Yiyə də ailəlidir, o da ölə bilər. Bəzi yiyələr onlara sitayş edənlərə kömək edir, bəziləri də pislik edir. Nivxlərin də fikrincə, dənizin yiyəsi ağsaqqal qocadır, su altında evi var. Meşələrin yiyəsi qarılardır və s.

“*Malın – heyvanın yiyəsi olmaz*” – atalar sözüdür. Çünki mal adamlara məxsusdur. Elə bu əqidəyə görədir ki, hər hansı heyvana acıqlananda onun yiyəsini söyürlər. Qaraçay dilində belə bir atalar sözü vardır: “Mal tenrisi adamdı” (“Malın tanrısı // allahı // yiyəsi insandır”). Dilimizdə “*Yer yiyəsiz olmaz*”, “*Yer*

Yiyəsiz olanda donuz təpəyə çıxar” kimi ifadələr məşhurdur. Müxtəlif yerlərdə cürbəcür pirlər, ocaqlar o ərazinin yiyəsi hesab olunur.

Rus dilində işlənən məşhur “baba yaqa” (“küpəgiən qarı” mənasında) ifadəsinin türk dillərindən alındığını göstəririlər.

Yağı // yegi // yegə// // yiyə//(baba) şəklində şərh oluna bilər. Rus dilində “ayı” (медведь) anlayışı evfemistik yolla “yiyə” («хозяин») kimi ifadə olunur.

S.Dağlının “Deyingən” hekayəsində deyilir: “Müdiriyyət onun işlədiyi şöbəni nisbətən yaxşı otağa köçürtdü – “Təki ağzı yumulsun...” Ay yumuldu ha!.. deyinməyə vərmiş eləmiş ağzı ola, o da birdən-birə kilidlənə? *Yiyəsi ölmüşdü!..*”

C.Əlibəyovun “Dözümlü məhəbbət” romanında deyilir: “*Məşəni yiyəsiz görəndə çaqqal padşahlıq eləyər*” – demişlər.

YOX, MƏN O MƏCNUNLARDAN DEYİLƏM...

İstehza ilə özünün başqalarından müəyyən xüsusiyyətlərilə fərqləndiyini bildirmək istəyəndə işlədilir.

Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasının qəhrəmanı Məşədi İbadın dilindəndir. Məşədi İbadın almaq istədiyi qız Gülnaz sevgilisi Sərvərlə həyətdədir. Həsərin o üzündə qalmış Məşədi İbad özünü Məcnuna, Gülnazı Leyliyə oxşadır və öz yarının ağyarla “eyş” etməsinə qəzəblənərək deyir: “Yox, mən o məcnunlardan deyiləm, bu saat gedib qoçuları bura yığacam”.

Yazıçı Mehdi Hüseynin xatirəsinə həsr etdiyi “Ədəbiyyatımızın Fərhadı” adlı məqaləsində Ə.Vəliyev yazır: “*Mehdi Əzizə (Əziz Şərif) üz tutdu: – Əziz, mən o məcnunlardan deyiləm...Sənin bilmədiklərini mən haradan bilim?*”

Ə.Vəliyevin “İşığa doğru” xatirə-povestində belə bir dialoq vardır:

“– Qızın çəm-xəmindən qorxan, aşıq dilini bilməyən oğlanı qız bəyənmez.

– *Mən o məcnunlardan deyiləm”.*

Vaqif Musanın “Adsız” hekayəsində arvadından şübhələnən Murtuzəli belə düşünür:”...Qoy rayona ezamiyyətə gedim, gəlím, sonra hər şeyi qaydaya salacağam. Gorbagor atası evindən gətirdiyi baş paltarını da, boğçasını da, özümün də ona aldığı bütün şeyləri də verib deyəcəyəm:”Get, mən artıq *o məcnunlardan deyiləm*. Get, bala, mən sən deyənlərdən deyiləm”.

YOL GÖSTƏRƏN ULDUZ

Məcəzi mənada rəhbər, düzgün istiqamət verən ideya deməkdir.

Qədim zamanlarda kompas yox idi, səyyahlar, dənizçilər istiqaməti günəş və ulduzlarla müəyyən edirdilər. Onlar ulduzların gecələr yerinin dəyişdiyini, birinin isə daim bir yerdə durub, sabit qaldığını müəyyən etmişdilər. Bu sabit ulduza əsasən qədim səyyahlar cəhətləri tapırdılar. Həmin ulduza həm də Qütb ulduzu deyilir. İfadə bununla əlaqədar meydana gəlmişdir.

Praktik ehtiyac hələ çox-çox qədimlərdən insanları cəhətləri müəyyənləşdirməyə məcbur etmişdi. Qədim insan müşahidə etmişdi ki, günəş horizontun şərq tərəfindən çıxır. Odur ki, günəşi müqəddəs bilən, ona sitayiş edən xalqlar adətən üzlərini günəşə tərəf tutub dua edirdilər, gecələr isə cəhətləri müəyyən etmək işində Qütb ulduzu əsas rol oynayırdı. Üzü Qütb ulduzuna tərəf dayanan şəxsin qarşı tərəfi şimal, arxa tərəfi cənub, saği şərq, solu qərb hesab olunurdu.

1960-cı ilin noyabr ayında olmuş Kommunist və fəhlə partiyaları nümayəndələrinin müşavirəsinin bəyənətində deyilir: “Marksizm-leninizm vahid böyük inqilabi nəzəriyyədir, sülh, azadlıq və yaxşı həyat uğrunda, böyük vuruşmanın bütün mərhə-

lələrində fəhlə sinfi və bütün dünya zəhmətkeşləri üçün yol göstərən ulduzdur”.

Əslində bu obrazdan istifadə etməklə S.Vurğun “Muğan” poemasında mənalı bir səhnə yaratmışdır:

Sən də sağ ol, qoca çoban! Vaxt ötür daha.
Azmi qalır, çoxmu qalır, görən, sabaha?
Ancaq bizə bir yol salğa, hayandadır Kür?
Çoban baxır bir səhraya, bir bizə sarı:
– Gedin! – deyir – şimaldakı ulduza sarı:
O həmişə Kür çayının üstdə görünür.

YUNIS BALIĞI

Başqa sözlə: adamı bütöv uda bilən balıq.

İfadə əhdi-ətiqdə bəhs olunan bir əhvalatla əlaqədar yaranıb, Şəqdə geniş yayılmışdır. Burada göstərilir ki, Allah Yunis peyğəmbərə Ninəva şəhərinə getməyi və kafirləri dinə gətirməyi əmr edir. Yunis isə gəmiyə minib başqa şəhərə qaçmaq, Allahın gözündən uzaqlaşmaq istəyir. Allahın əmri ilə dənizdə tufan qalxır. Gəmidəkilər çöp atmaq üsulu ilə müəyyən edirlər ki, bu bəla Yunisə görədir. Yunis peyğəmbərin öz təkidini ilə onu götürüb dənizə atırlar. Bir balıq onu bütünlüklə udur, sonra sahilə gəlib qusur. Beləliklə, Yunis peyğəmbər balığın qarnından diri çıxır.

Tədqiqatçılar dənizçiliklə əlaqədar olan bu rəvayətin əslində qədim finikiyalılarda e.ə.VII-VI əsrlərdə meydana çıxdığını göstərirlər. Yalnız sonralar bu alınma əhvalat Tövrata, İncilə, Qurana daxil edilmişdir.

Q.İlkinin “Dağlı məhəlləsi” povestində Rəziyyənin ruhi həyəcanları belə təsvir olunur: “Rəziyyə də özünü köpüklü ləpələrin üstünə atır....Ayaqları suya toxunsa da, özü havadan asılı qalmışdır. Bu zaman sudan bir *yunis balığının* çıxdığını gördü. *Balıq ağzını bir neçə dəfə açıb-örtdü. Deyəsən danışdı. Ləpə-*

lərin gurultusu ara verdikdə *yunis balığının* dediyi bu sözləri eşitdi....Rəziyyə gözlərini açdı. Qaranlıq otaqda hər şey onu tərk edib çəkilməmişdi: dəniz də, *yunis balığı* da”.

Həmin ifadə tapmacanın tərkibində işlənir: İki dağ arasında *Yunis balığı* (açması: dil).

YUPİTER, SƏN ƏSƏBİLƏŞİRSƏN

Yupiter qədim Roma əsatirində allahların başçısı, ildırım saçan ən böyük allah hesab olunurdu. Bu ifadənin tam şəkli belədir:Yupiter, sən əsəbiləşirsən, deməli, sən haqlı deyilsən. Məcəzi mənada sakitliyə, təmkinliyə çağırış, ifadə məhz əsəbiləşən adamın haqsız olduğunu bildirmək məqsədi ilə işlənir.

Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, bu ifadənin ilk variantı qədim Roma satirik şairi Lukian (təxminən b. e. 120-180-ci illəri arasına yaşamışdır) tərəfindən işlədilmişdir. Onun əsərində göstərilir ki, göylərdən odu oğurlayan Prometey bu işdən qəzəblənən Zevsə (qədim yunan allahı Zevs sonralar qədim yunan allahı Yupiterlə eyniləşdirilmişdir) deyir: “Sən mənə cavab vermək əvəzinə ildırım saçmağa başlayırsan, deməli, sən haqsızsan”.

İ.Əfəndiyevin “Mənim günahım” pyesində belə bir dialoq vardır:

”Nurcahan. Necə olub ki, mən bunu indiyə qədər hiss etməmişəm...yox...Sən heç bir zaman mənə görəndə birdən-birə bu qədər qəmgin olmamısam...

Sahib (hövsələsiz) – Axı, nə hiss edirsən?

Nurcahan (gülümsəyir) – O, *Yupiter, sən əsəbiləşirsən*”.

V.İ.Leninin “Qeyri-tənqidi tənqid” məqaləsi (1900) belə başlayır:”Yupiter qəzəblənir”... belə bir mənzərənin çox gülməli olduğu və zəhmli ildırım saçanın qəzəblənməsinin həqiqətdə ancaq gülüş doğurduğu çoxdan məlumdur. Rus kapitalizmi üçün daxili bazarın əmələ gəlməsi prosesi haqqında kitabıma qarşı bir yığın kəskin “qəzəbli” sözlər yağdırmış olan c. P.Skvortsov bu

köhnə həqiqəti bir daha sübut etdi” (Əsərlərinin tam külliyyatı, Üçüncü cild, səh. 649).

V.İ.Lenin “Nə etməli” kitabında (1902) yazmışdır: “Yupiter kimi, R.Delo” (Yupiterə az bənzəyişi olsa da) məhz haqsız olduğuna görə acıqlanır və öz tələsik söyüşləri ilə öz əleyhdarlarının fikrini başa düşməkdə aciz olduğunu sübut edir”(Əsərlərinin tam külliyyatı. Altıncı cild, səh.104).

Y.V.Çəmənəzəminli “Müsavətçi”yə cavab” adlı məqaləsində yazmışdır:” “Müsavət” fırqəsini tərk etdiyimə dair “Komunist” qəzetinə göndərdiyim məktub “Yeni Qafqaziyyə”yə bərk toxunmuş, məsələyə “müsavətçi” imzası ilə əsəbi bir məqalə həsr etmişdir...Buna ruslar deyirlər ki, «*Юнупер, сердиться – значит ты виноват*».

YUSİF PEYĞƏMBƏR XEYRƏ YOZSUN

Daha çox danışiq dilində adətən yuxu, yuxugörmə haqqında söhbət gedəndə işlənən bu formul müasir dövrümüzdə artıq arxaikləşib dildən çıxmaq üzrədir.

Müsəlman etiqadına görə Yusif yuxugörmə hamisi olub, onun yuxunu düzgün yozması haqqında Şərqdə bir çox əfsanə və rəvayətlər yayılmışdır. Məşhur “Yusif və Züleyxa” dastanında göstərilir ki, Yusif Misirdə həbsxanada olarkən məhbus yoldaşlarının yuxularını çox sərrast yozur. Habelə Misir hökmdarının yuxusunu düzgün təbir edərək məmləkəti gözlənən fəlakətdən xilas edir. Qədim etiqada görə guya Yusif hər hansı yuxunu necə yozarsa, sonrakı hadisələr mütləq buna uyğun gəlməli idi. Həmin ifadə (arzu) də bu inamla əlaqədar meydana çıxmışdır

Əslində Yusifin yuxuyozma qabiliyyəti haqqındakı təsəvvürlər Bibliyadan yayılmışdır. Burada göstərilir ki, Yusif 17 yaşından yuxu yozurmuş. Özü də qəhvə tortası ilə fal açmanın banisi də Yusif imiş.

R.Əfəndiyevin “Qan ocağı” pyesində belə bir dialoq vardır:

”A balam, ay Güllü, bu gecə qarış-quruş vəziyyətlər görmüşəm, bir gedim, görüm, nə var, nə yox?”

Güllü. Allah xeyir eləyə. *Yusif peyğəmbər xeyrə yoxsun...* Bir danış görək nə görmüsən?”

YÜZ BİR YAYLIM SALAM ATƏŞİ

Adətən, çox böyük təntənəli günlər və hadisələrlə əlaqədar yüz bir yaylım salam atəşi açılır. Məsələn, 1966-cı ilin dekabrında Parisə gedən SSRİ nümayəndə heyətinin şərəfinə yüz bir yaylım salam atəşi açılmışdı.

Yaylım salam atəşi bəzən də yüz bir yox, iyirmi bir dəfə atılır. Məsələn, 1969-cu ilin 22 yanvarında Vnukovo təyyarə meydanında cəsur kosmonavtlar Vladimir Şatalov, Boris Volinov, Aleksey Yeliseyev və Yevgeni Xrunovun şərəfinə görüş təşkil edilmişdi. Qəzetlər yazırdılar ki, “təntənəli mərasimin axırında 21 yaylım salam atəşi açıldı”.

Burada yuvarlaq rəqəmlərə (100, 20) bir rəqəminin əlavəsi diqqəti cəlb edir. Nə üçün yüz yox, yüz bir? Bu “yüz bir” ifadəsinin meydana gəlməsi səbəbləri müxtəlif tərzdə izah olunur.

Vaxtilə məşhur imperator I Maksimilian bir qalib kimi Auqsburq şəhərinə daxil olarkən onun şərəfinə yüz dəfə atəş açmaq əmri verilmişdi. Bu əmri yerinə yetirməyə müvəkkil olan şəxs atəş vaxtı sayda yanlış olduğundan hər ehtimala qarşı daha bir atəş açılmasına sərəncam verir ki, nəticədə yüz bir atəş açılmış olur. Bundan sonra imperator Nurnberqə yollandıqda orda da Auqsburqdan geri qalmamaq üçün yüz bir dəfə atəş açmışdılar və beləliklə, bu hal adət şəklini almışdır.

Başqa fikrə görə ümumiyyətlə yuvarlaq rəqəmlərə bir əlavə etməklə (21, 31, 51, 101) atəş açılması qədim almanların

belə bir adəti ilə əlaqədardır: müəyyən şəxsə hörmət və ehtiramı daha tam və artırılması ilə bildirmək üçün əlavə olaraq bir vahidindən istifadə olunardı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu adət qədim türk xalqlarında da olmuşdur. Məsələn, əslində “min gecə” (“əlif leyli”) ərəb nağılları türk xalqlarında “min bir gecə” adlanır.

SSRİ-də ilk dəfə 1943-cü il 5 avqustda Oryol və Volqoqrad şəhərlərinin alman faşist işğalçılarından azad olunması münasibəti ilə salam atəşi açılmışdır.

Y.V.Çəmənəminlinin “Qan içində” romanında Gürcüstanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə əlaqədar Tiflisdə keçirilən şənliklərdən bəhs olunarkən deyilir: “Yanvarın 22-də şəhər tezdən *101 topdan açılan atəş* bayramın başlanmasını Tiflis əhlinə bildirdi”.

“Çariça Yekaterinanın şərəfinə nitq söyləyib, ayaq üstə içildi; bayırda yenə də *101 top atəşi açıldı*. İkinci qədəhi “zati-nəcabətləri” İrəklinin sağlığına qaldırdılar, 51 top atəşi gurultusu altında qədəhlər başa çəkildi”.

Z

ZAMAN (VAXT) SU KİMİ AXIB GEDİR

İnsanlar çox-çox qədimlərdən vaxtı ölçmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmişlər. Müasir adamların ulu babalarına günəş saati, su saati, ulduz saati, od saati, qum saati və s. məlum idi. Məsələn, e.ə. XXVI əsrdə Çində su saati var idi.

Qədim yunanlar da su saatlarından – klepsidralardan müxtəlif məqsədlərlə (məişətdə istifadə, nəbzın döyünməsinə hesablamaq, məhkəmə vaxtı keçən müddəti düzgün müəyyənləşdirmək və s.) istifadə olunurdu. Klepsidra əsasən şar şəklində ağzı bağlı qab olub, suyun müntəzəm şəkildə axa bilməsi üçün altdan xırda deşikləri olan süzgəcdir. Su tədricən bu süzgəcdən axır və qurtarandan sonra klepsidra yenidən doldurulurdu.

Aristofanın komediyalarında klepsidardan istifadə haqqında maraqlı səhnələr vardır. Məsələn, onun bir komediyasında Demosfen qaravulçunu klepsidradan su oğurlamaqda günahlandırır.

Məşhur filosof Əflatun klepsidraya zəngli saat qoşmuşdu ki, səhərlər yoldaşlarını və tələbələrini Akademiyadakı məşğələlərə dəvət edə bilsin.

Qədimlərdə gecələr vaxtı ölçmək üçün od saatından istifadə edirdilər. Bu saat daha çox Çində geniş yayılmışdı.

İ.Depmanın “Ədədlər aləmi” kitabında (Bakı, 1975) deyilir: “Sonra misirlilər su saati icad etdilər. Bu saat gecələr də vaxtı göstərə bilirdi. Odur ki, saat elə “gecə saati” adlanırdı...Su saatının dəyiəndən tədricən su axıb qaba tökülürdü. Dəşik elə açılırdı ki, qabdakı su düz bir saat ərzində axıb qurtarsın. Sonra qabı yenə də su ilə doldurmaq lazım idi. Əlbəttə, bu çox da əlverişli deyil, lakin ən dəqiq vaxt ölçmə üsuludur. Biz indiyə qədər çox zaman deyirik:”vaxt axır”. Bu ifadə su saatlarından istifadə edilərkən deyilib”.

Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında deyilir:”İnsanın ancaq bu günü və gələcəyi var, insanın keçmişi yoxdur: *Vaxt durmadan*, nəfəsini dərmədən yalnız qabağa axır. İnsan isə özünü həmişə, hansı şəraitdə olursa-olsun, sağlıqda da, xəstəlikdə də, ancaq zamanın birsəmtli axarına tabe etməlidir”.

Anarın “Qarabağ şikəstəsi” yazısında deyilir:”Siyasi çevriliş qum saati kimidir. Vaxt yetişəndə saat çevrilir – aşağı yuxarıya, yuxarı aşağıya çönür. Heç bir əzazillik nəticəsiz, qisassız, hayıfsız qalmır. İnsafsızlıq, ədalətsizlik, harınlıq edən bütöv bir zümrə, sinif dəyişmə, devriliş – vaxtı gələndə – saat çevriləndə öz cəzasına çatır... Dəyişmiş qum saatdan isə *vaxt hey axır, axır, dolanacan*, son qum dənəsinəcən...”.

ZAMAN YARALARI SAĞALDIR

İfadənin ən qədim variantı yunan yazıçısı Menandr (təxminən e.ə. 334-291) tərəfindən işlədilmişdir.

Ə.Əbülhəsənin "Tamaşa qarının nəvələri" povestində deyilir: "Qasimov adətən toyuq gözünə oxşayan sarımtıl gözünü yumub-açaraq dedi: Adam hər şeyə öyrəşir, alışır. *Vaxt hər cür yaranı sağaldır*, mənə elə gəlir ki, Ağayar, sən hirsələnməsən yaxşıdır".

Rizvan Cəbiyev "Gəlin məhəbbətdən danışaq" məqaləsində yazmışdır: "Əslində bu hekayət çox qüssəlidir. O, yaşlı bir kişiye ərə getmişdi. Əvvəlcə bununla heç cür barışmaq istəmirdi. Lakin vaxt çox təsirli məlhəmdir. *İllər keçdikcə onun yaraları da sağaldı*. Bütün dərdlərini unudub meylini uşaqlarına saldı".

Rasim Səfərov "Mən ölərəm, amma.." məqaləsini belə başlayır: "Deyirlər *zaman bütün yaraları sağaldır*, unutdurur. Bu, düz deyildir. Elə yaralar vardır ki, zaman keçdikcə yenidən qövrələyir, daha çox ağrı verir. 26 kommunarın həlak olmasından xalqımızın aldığı yara məhz belə yaradır. Biz daha xoşbəxt yaşadıqca, zaman etibarlı ilə o qanlı faciədən daha çox uzaqlaşdıqca həmin müsibətin dəhşətini daha dərinədən dərk edirik, sarsılılıq, onu unuda bilmirik".

ZƏFƏR İLAHƏSİ

Bəzən də "zəfər allahı// tanrısı", "qələbə ilahəsi// allahı" və s. şəkillərdə işlədilir.

Qədim yunan əsətirində Nike//Nika qələbə ilahəsi hesab edilirdi. Belə bir inam var idi ki, həm müharibədə, həm də dinc idman yarışlarında qələbə qazanmaq yalnız onun mərhəməti sayəsində mümkün olur. Adətən qələbə ilahəsi ikitəkərli müharibə arabasında qələbə çələngi gəzdirən gənc və qanadlı bir qız kimi təsvir və təsvir olunur. Afinalılar isə qələbə ilahəsini qanad-

sız şəkildə təsvir etməyə çalışır və bununla da həmin ilahənin onların şəhərindən uçub getməyəcəyinə inam bəsləyirdilər.

H.Cavidin “Səyavuş” faciəsində hökmdar Keykavus müharibəyə göndərdiyi qəhrəman Səyavuşa deyir:

Haydı, yavrum! Gözü yollarda ordun,
Get, *zəfər tanrısı* yardımçın olsun.

R.Rzanın bir şeiri “Zəfər ilahəsi” adlanır. Burada deyilir:

Bu *qanadlı ilahə*
qanadlı zəfər adlanır.

B.Vahabzadə “Dörd yüz on altı” əsərində Berlinin Bran-derburq qapılarını təsvir edərkən yazır:

Tağ üstündə həkk olunub
Qadir *zəfər allahının*
Arabası.

C.Bərgüşadın “Siyrilmiş qılınc” romanında deyilir:” Nəhayət, Babəklə imperator Feofil müqavilə bağladı. Babək imperator Feofili inandırmışdı ki, bu müqavilədən sonra Zəfər ilahəsinin qələbə çələngi həmişə Bizansa nəsib olacaq”.

***ZƏMANƏ SƏNƏ SAZ OLMASA,
SƏN ZƏMANƏYƏ SAZ OL***

Atalar sözü kimi işlənən bu ifadə qədim fars şairi Məsu-dinin (1046// 1049-1121//1122) bir şeirindən yayılmışdır (nə qədər ki, muradına çatmamısan, çalış ki, zəmanə sənə saz olmasa, sən zəmanəyə saz ol).

Sonralar Hafiz Şirazi də həmin beyti təkrar etmişdir. Həsənbəy Zərdabi “Əkinçi” qəzetində (1875) yazmışdır: “Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın gərdişinə görə gərək, habelə öz rəftarını da dəyişdirsin. Necə ki, məsəldir deyərlər: *Zəmanə sənə saz olmasa, sən zamanəyə saz olgənən*”.

S.Ə.Şirvani “Nazimin ifadəsi” şeirində demişdir:

*Sənə saz olmasa zamaneyi-fən,
Özünü saz qıl zamanəyə sən.*

ZÖHRƏ ULDUZU

Klassik ədəbiyyatda eşq, məhəbbət ilahəsi və ya gözəllik hamisi hesab olunur.

Yunanca Afrodita, latınca Venera adlanan bu planetin ərəbcə adı Zöhrədir.

“Qutadqu biliq”də Zöhrə ulduzuna Sevük deyilir ki, bu söz də “eşq” mənasına gəlir. Tədqiqatçılar həmin ulduzun bu mənə ilə əlaqələnməsini yunan əsatirlərinin təsiri kimi qiymətləndirirlər. Qədim türk xalqları bu ulduza Erklik demişlər. Erklik sözü həm bu ulduzun, həm də cəhənnəm padşahının adı olmuşdur. Burada diqqəti belə bir cəhət cəlb edir ki, həmin ulduza latınca Lütisfer də deyilir. Bu Lütisfer sözü latıncada həm də şeytanın adını bildirir.

Məşhur şərq əfsanələrinə görə Zöhrə planeti (ulduzu) bir zamanlar yer üzündə yaşayan ali qadınlardan bir imiş. Həddindən artıq gözəl olan Zöhrə adamları mühakimə etmək üçün yerə göndərilmiş Harut və Marut adlı mələikələri aldaraq onlardan sehirləri – Allahın gizli adını (“İsmi-əzəm”i) öyrənmişdi. Harut və Marut ona könül vermişdilər. Allah bundan qəzəblənərək onları cəzalandırır. Zöhrə isə göyə qaldırılaraq planetə çevrilir. Bəzən nitqdə Zöhrə əvəzinə fars dilinə məxsus Nahid (məcazi mənada hədd-buluğa çatmış qız) işlədilir.

Ş.Sami götürür ki, farsçada Nahid adlanan bu ulduz çoban ulduzu və ya karvan ulduzu deyilir. Qədimdə gözəllik və eşq məbudu hesab edilirdi.

Bu planetin xalq dilində müxtəlif adları vardır.

S.S.Axundovun “Eşq və intiqam” əsərində Zöhrəni sevən Çingizlə bacısı Qəmər arasında belə bir söhbət gedir:

“Qəmər...Bir neçə vaxtdan bəri sən hər axşam bu skamyada əyləşib saatlarca üfünün şərq cəhətindən zühur edən bir parlaq ulduza tamaşa edirsən.

Çingiz. Elə bu?

Qəmər.Bəli, elə bu!

Çingiz. Mənim ulduza baxmağında sən də sirr görürsən?

Qəmər. Göydə ulduz çoxdur. Nə üçün sən ancaq o ulduza baxırsan?

Çingiz. Çünki o ulduz qeyrilərindən parlaqdır. Mən onu çox sevirəm.

Qəmər. Elə mən də bunu bilmək istəyirdim. O ulduzun adı nədir?

Çingiz. *Çoban ulduzu* deyirlər, *dan ulduzu* deyirlər.

Qəmər. Daha adı yoxdur?

Çingiz. Qədim yunanlar o ulduzu eşq və hüsn ilahiyyəsi sanırdılar, adına da Diana deyirdilər.

Qəmər. Bəs ərəblər o ulduza nə deyirlər?

Çingiz. Bilmirəm, gərək ki... *Zöhrə*”.

Əvvələ, Diana qədim yunanlarda deyil, latınlarda olan ilahənin adıdır, yunanlarda buna müvafiq ilahə Artemida olmuşdur. Sonra Diana – Artemida külü heç də ulduzla deyil, ayla əlaqədardır. Məcəzi mənada Diana “ay” əvəzinə işlədilir.

C.Bərgüşadın “Bozatın belində” romanında Nəbi sevgilisi Həcərə deyir:” – Odur, odur... tapdım; barmağının arasından Zöhrə ulduzunu görürəm. Mənə göz vurur...Anam deyərki ki, göydə hərənin bir bəxt ulduzu var. O *Zöhrə ulduzu* sənə bəxt ulduzundur.

Qız nazlanıb göylərə baxdı:

– Necə? Mən *Zöhrə ulduzuna* oxşayıram?

Nəbi qızın barmaqlarını gözünün üstündən yavaşca qaldırıb güldü:

– Bəs necə? Ananın yerinə mən olsaydım, sənin adını *Zöhrə* qoyardım”.

M.H.Təhmasib yazmışdır:”Zöhrə qədim mədəniyyətə malik bütün xalqlarda həm ilahə-məbud, həm də onun atributu olan ulduz kimi müqəddəs sayılmışdır. Gözəl qız – qadın şəklində təsəvvür edilən Zöhrə qədim şumerlərdən başlayaraq Romada, Yunanıstanda, İranda, Babildə, ərəblərdə, eləcə də Zaqafqaziya xalqlarında məhəbbət, su, məhsuldarlıq, gözəllik, musiqi, rəqs və təğənni ilahəsi kimi təqdis olunmuş, hətta su köpüyündən yarandığı da zənn edilmişdir...”

MÜNDƏRİCAT

DƏRİN QATLARA İŞIQ.....	3
MÜƏLLİFDƏN.....	8

A

ADƏMDƏN QALMA	15
AĞ AT.....	16
ACLAR VƏ QULLAR DÜNYASI	18
AĞILDAN BƏLA.....	19
AĞLADIQCA KİŞİ QEYRƏTSİZ OLUR	20
AĞLAMAYAN UŞAĞA SÜD VERMƏZLƏR	21
AĞLAYAN ÇOX, GÜLƏN AZ.....	21
AĞZI AÇILA (AYRILA)	21
AĞZINA SU ALIB OTURMAQ	23
AXIRINCI (SONUNCU) MOĞİKAN	23
AXİLLES DABANI.....	24
ALDIM QOZ, SATDIM QOZ	25
ALEKSANDR MAKEDONSKİ QƏHRƏMANDIR, ANCAQ STULLARI SINDIRMAQ NƏ ÜÇÜN.....	26
ALIN TƏRİ İLƏ.....	27
ALİLƏR XAKİ-MƏZƏLLƏTDƏ, DƏNİLƏR MÖTƏBƏR.....	28
ALLAH, SƏN MƏNİ DOSTLARDAN SAXLA, DÜŞMƏNLƏRİMİN ÖHDƏSİNDƏN ÖZÜM DƏ GƏLƏ BİLƏRƏM.....	28
ALTI NÖMRƏLİ PALATA.....	29
ANADİL QUŞU	30
ANA VƏTƏN	33
AVQUR GÜLÜŞÜ.....	34
AZAR-BEZAR.....	35

B

BABALI SƏRVƏRİN BOYNUNA.....	38
------------------------------	----

BAXANDA BAXIB GÖRÜRÜK Kİ	38
BAXTINI QOZDA SINA.....	39
BAL AYI.....	40
BARIT QABLARINDA HƏLƏ BARIT VAR	41
BARMAĞINDA ÜZÜK GƏZDİRƏN BİR QIZ, QABIRĞASINDA DAMĞA GƏZDİRƏN BİR ÖKÜZ	41
BELƏ OLMUŞDUR, BELƏ DƏ OLACAQDIR	42
BEŞ-BƏTƏR.....	43
BEŞİNCİ KALONNA.....	44
BƏHLUL-DANA // DANƏNDƏ BƏHLUL	44
BƏLKƏ DƏ QAYTARDILAR	45
BİR EYBİM VARSƏ, O DA EYİBSİZLİYİMDİR.....	46
BİR ƏLDƏ İKİ QARPIZ TUTMAQ OLMAZ	47
BİRƏM-BİRƏM QAR GƏLİR.....	47
BİRƏNİ NALLAMAQ.....	48
BİR GECƏLİK MƏTLƏBİN BİR SƏNƏ MABƏDİ VAR.....	49
BİR GÜNLÜK XƏLİFƏ	50
BİZ ƏFSANƏNİ HƏQİQƏTƏ ÇEVİRMƏK ÜÇÜN DOĞULMUŞUQ.....	52
BİZİM DƏ KÜÇƏDƏ BAYRAM OLAR	52
BİZ TƏBİƏTDƏN MƏRHƏMƏT GÖZLƏYƏ BİLMƏRİK, ONU TƏBİƏTDƏN ALMAQ BİZİM BORCUMUZDUR	54
BÖYÜKLÜKDƏN GÜLÜNCLÜYƏ BİR ADDIM (MƏSAFƏ) VAR.....	54
BRİTANİYA ŞİRİ.....	55
BU BAŞ-QULAQ KAMANÇAYA YARAŞMAZ.....	55
BULANIQ SUDA BALIQ TUTMAQ.....	56
BULVAR-ŞALVAR QAFİYƏSİ	57
BUNU DA SÜBUT ETMƏK LAZIM İDİ	57
BURDA MƏNƏM, BAĞDADDA KOR XƏLİFƏ	58

C

CAHİLƏ ƏN YAXŞI CAVAB – SUSMAQDIR	59
CANI MƏNİM ƏLİMDƏDİR	59
CƏHƏNNƏM DƏRƏSİ.....	61
CƏHƏNNƏM XOŞ NİYYƏTLƏ YARADILMIŞDIR.....	62

CƏMŞİDİN CAMI	63
CƏNNƏT ANANIN AYAĞI ALTINDADIR	63
CƏNNƏTİN QƏBZİ	66
CİZ(İĞ)INDAN ÇIXMAQ	66
CİNNİ CƏFƏR QOŞUN	68
CÜMƏ BİKAR, ŞƏNBƏ ŞİKAR	69

Ç

ÇAĞIRILMIŞ BAYATIDIR	72
ÇALDIĞI İLƏ OYNAMAQ	75
ÇARMIXA ÇƏKMƏK	77
ÇAŞBAŞ	77
ÇİN SƏDDİ	78
ÇİN (VƏ) MAÇİN	80
ÇULUNU SUDAN ÇIXARMAQ	81

D

DAĞ GÜCƏNƏR, SİÇAN DOĞAR	81
DAXMALARA SÜLH, SARAYLARA HƏRB	83
DAN ATMAQ	83
DAŞ ATMAQ	84
DAŞINI DAŞ ÜSTƏ QOYMAMAQ	85
DƏXİL DÜŞMƏK	86
DƏVƏ KİNİ	87
DİFİRAMB OXUMAQ	88
DİL İNSANA ÖZ FİKİRLƏRİNİ GİZLƏTMƏK	
ÜÇÜN VERİLMİŞDİR	89
DİN XALQ ÜÇÜN TİRYƏKDİR	90
DİV QURBAĞAYA AŞIQ OLUB	91
DİV YUXUSUNA GETMƏK	91
DOKTOR AYBOLİT	92
DOLLAR DİPLOMATİYASI	92
DRAKON CƏZALARI (QANUNLARI)	94
DUZA GETMƏK	95
DÜNYA BİR KARVANSARAYDIR	96

DÜŞMƏN TƏSLİM OLMASA, MƏHV EDƏRLƏR.....	98
DÜZÜ DÜZ, ƏYRİNİ ƏYRİ	98

E

ELM QEYLÜ-QAL İMİŞ	99
ERKƏK TÜKƏZBAN	101
EVİRİKA	102
EV TİKMƏK	103

Ə

ƏBUCƏHL	104
ƏCƏM OĞLU.....	105
ƏFLATUN DOSTUMDUR, HƏQİQƏT İSƏ DAHA ƏZİZDİR	106
ƏGƏR SƏNİN BİR ÜZÜNƏ VURDULAR, O BİRİ ÜZÜNÜ DƏ ÇEVİR.....	107
ƏL ƏLİ YUYAR.....	108
ƏLİNDƏN TUTMAQ	109
ƏLLƏRİNİ YUYUB OTURMAQ.....	110
ƏRDƏBİL BİR ŞƏHƏRDİR, HƏR KƏS ÖZ VƏKİLİ	112
ƏSASSIZ DİVAR	112
ƏZAZİL.....	113

F

FATMA GƏLDİ, QAÇ	116
FATMA – TÜKƏZBAN	117
FIRTINA QUŞU	120
FÖVQƏLBƏŞƏR.....	121
FÜZULİ MƏNDƏN OĞURLAYIB.....	123

G

GECƏ-GÜNDÜZ.....	123
GET DOLANGİLƏN, XAMSƏN HƏNUZ	125
GÖNÜ SUYA VERMƏK.....	127
GÖYÜN YEDDİNCİ QATINDA.....	129
GÖZDƏN ƏSGİ ASMAQ.....	131
GÖZDƏN İRAQ, KÖNÜLDƏN İRAQ.....	132
GÖZƏLƏ BAXMAQ SAVABDIR.....	132
GÖZƏLLİK SOY İLƏNDİR	133

GÖZ QƏLBİN (ÜRƏYİN, KÖNLÜN) AYNASIDIR.....	134
GÖZÜNƏ TORPAQ (KÜL) ATMAQ	135
GÖZÜNÜN QURDUNU ÖLDÜRMƏK	136
GÖZÜ SU İÇMƏK.....	137
GÖZ YAĞI.....	138
GÜNAHSIZ MÜQƏSSİRLƏR	139
GÜNDƏ BİR XURMA İLƏ DOLANMAQ	139
GÜNƏŞ ALTINDA HEÇ BİR ŞEY BAQİ DEYİL	140
GÜNƏŞ DAMLADA ƏKS EDƏN KİMİ	141
GÜNƏŞ DƏ BATANDA RƏNGİ SARALIR	142

H

HALLICA-DULLUCA	143
HAMI DEDİ OXU ALİM OL, BİR DEYƏN OLMADI OXU ADAM OL.....	144
HAMI HAMIYA QARŞI.....	144
HAMLET TƏLƏSİ.....	145
HARINLIQ, HARINLAŞMAQ	146
HAZIRA NAZİR	148
HEÇ HƏNANIN YERİDİR?.....	150
HEÇ KİM UNUDULMAMIŞ, HEÇ NƏ YADDAN ÇIXMAMIŞDIR.....	150
HEÇ NƏYİ UNUTMAMIŞLAR VƏ HEÇ NƏYİ ÖYRƏNMƏMİŞLƏR.....	151
HERKULES SÜTUNLARL (DİRƏKLƏRİ).	152
HEROSTRAT ŞÖHRƏTİ	154
HƏMƏDAN EŞŞƏYİ.....	155
HƏR HALDA YER FIRLANIR	156
HƏR OXUYAN MOLLA PƏNAH OLMAZ, HƏR QATIRÇI MURAD	157
HƏŞTADDANDIR	159
HƏŞTƏRXAN XORUZU	160
HƏŞTƏRXAN PİŞİYİ.....	162
HƏVVƏ	162
HƏYATIN DİBİNDƏ.....	164
HƏYAT MÜBARİZƏDİR.....	165
HƏYAT MÜVƏQQƏTİ, SƏNƏT DAİMİDİR	165
HƏZM-RABEDƏN KEÇİRMƏK	166
HİPPOKRAT ANDI.....	167

HOVUR	168
HUMAY// HUMA QUŞU	169

X

XALQLAR HƏBSXANASI.....	170
XARİ-BÜLBÜL.....	171
XOFLA RİCA ARASINDA QALMAQ.....	173
XORUZUNU QOLTUĞUNA VERMƏK.....	176
XOŞ-BEŞ, ON BEŞ	177
XOŞBƏXTLƏRƏ SAAT NƏ LAZIM.....	178

İ

İDDƏSİ ÇIXMAQ.....	178
İLƏNBOĞAN VAXTI	179
İLƏNİN ZƏHLƏSİ YARPIZDAN GEDİR.....	180
İMRAN DİLİ	181
İNKİR-MÜNKİR.....	182
İNQİLAB TARİXİN LOKOMOTİVİDİR	184
İNSAN! BU, MƏĞRUR SƏSLƏNİR	185
İNSANIN HƏR ŞEYİ GÖZƏL OLMALIDIR.....	185
İNSAN İNSANIN CANAVARIDIR	186
İPİNİN ÜSTÜNƏ ODUN YIĞMAQ OLMAZ.....	186
İRAN –TURAN.....	187
İRƏM BAĞI.....	190
İSA(Q)-MUSA(Q) QUŞU	193
İSFAHAN LOTUSU.....	195
İSGƏNDƏRİN BUYNUZU VAR	196
İSGƏNDƏR SƏDDİ.....	199
İSMİ-ƏZƏM OXUMAQ	200
İŞƏ DÜŞMƏK	203
İŞİ YAŞ OLMAQ.....	203

K

KAFTAR	204
KAPİTALİZMİN ANADANGƏLMƏ LƏKƏLƏRİ.. ..	206
KARVANQIRAN.....	206

KEÇİLƏRİ DAĞILMAQ.....	207
KEFİ DOXSAN DOQQUZ OLMAQ.....	209
KEFİ KÖK, DAMAĞI ÇAĞ.....	210
KƏBƏNİ YIXMAQ ÜRƏK YIXMAQDAN YAXSIDIR.....	213
KƏKLİYİ AZMAQ.....	214
KƏLƏK QURMAQ	215
KƏSƏMƏT KƏSMƏK	216
KİM KİMİ	216
KİM YATIB, KİM OYAQ	217
KİTAB AÇMAQ.....	218
KOLUMB YUMURTASI.....	219
KONKADAN ÇIXAN // AÇILMIŞ KONKA ATI.....	220
KOROĞLU ARŞINI	221
KÖYNƏK YAXASINDAN KEÇİRMƏK.....	222
KRAL LÜTDÜR.....	223
KREML XƏYALPƏRVƏRİ.....	224
KUFƏ ƏHLİ	224
KÜN-FƏYƏKUN OLMAQ.....	225
KÜRD QIZINDAN BELƏ OĞUL.....	227

Q

QABAĞINA QOZ QOYMAQ.....	228
QAÇAQ NƏBİ.....	228
QA! – DEYƏNDƏ ƏT, QU! - DEYƏNDƏ SU VERMƏK	229
QALX, EY LƏNƏTLƏ DAMĞALANAN ACLAR VƏ QULLAR DÜNYASI.....	230
QALİBLƏRİ MÜHAKİMƏ ETMƏZLƏR	231
QANADLI SÖZLƏR.....	232
QARADABAN.....	233
QARAGÜNLÜYÜNÜ QABLAŞDIRMAQ	234
QAYIŞBALDIR.....	235
QAZAN YETİMİ	237
QAZLAR ROMANI XİLAS ETMİŞLƏR.....	237
QAZ YERİŞİ YERİMƏK.....	239
QILINC QALDIRANIN ÖZÜNÜ QILINC MƏHV EDƏR	241

QIRMIZI XƏTT KİMİ KEÇMƏK	242
QIZIL ƏSR	243
QIZIL ORTA	245
QOÇU NƏCƏFQULUNUN KEÇİSİ	246
QORDİ DÜYÜNÜ	247
QOY FIRTINA DAHA ŞİDDƏTLƏ GURLASIN	248
QOYUN DƏRİSİNƏ GİRMİŞ CANAVAR	249
QOYUN SÜRÜSÜ	250
QULYABANI	252
QU NƏÇMƏSİ	253
QUYRUĞUNU KƏSMƏKLƏ TULA OLMAZ KÖPƏK	254
QUYRUQLU ULDUZ	254

L

LAQQIRTI VURMAQ	256
LİLİPUT	257
LİNÇ MƏHKƏMƏSİ	258
LOĞMAN	259
LORNAN ŞORA FƏRQ QOYMUR	259
LUT ŞƏHƏRİ	260

M

MARAFON QAÇIŞI	260
MATI-QUTU QURUMAQ	262
MEDALIN O BİRİ ÜZÜ	263
MƏNƏ BİR İSTİNAD NƏQTƏSİ VERİN, YER KÜRƏSİNİ MƏHVƏRİNDƏN OYNADIM	263
MƏNİM DƏ ADIM MUSADIR, AMMA O QƏDƏR DƏ UZUN DEYİL	266
MƏN KÜLLİ-ƏDYANI PUÇ VƏ ƏFSANƏ HESAB EDİRƏM	266
MƏN ÖZÜM TARİX-NADİRİ YARISINA QƏDƏR OXUMUŞAM	266
MƏZAR SÜKUTU	269
MIXI MİSMAR ELƏMƏK	270
MİLÇƏKDƏN FİL QAYIRMAQ	272
MİN DƏRD VAR, MİN BİR DƏRMAN	273
MİRZƏ SƏFƏR	275

MOLLA NƏSRƏDDİN.....	275
MOLTANI DİLİ.....	276
MOTSART VƏ SALYERİ.....	277

N

NAHAQ QAN YERDƏ QALMAZ.....	279
NECƏ GÖRMÜŞDÜSƏ NUH, EYLƏCƏDİ.....	280
NƏ DƏVƏNİN SÜDÜ, NƏ ƏRƏBİN ÜZÜ.....	281
NƏ GÜNAHI (VAR) TELLİ SAZIN.....	282
NƏ QƏDƏR QOCA OLSAM, DƏYƏRƏM MİN CAVANA.....	282
NƏRGİZ// NARSİS.....	283
NƏSİMİNİ DABANINDAN SOYDULAR.....	284
NUHUN GƏMİSİ.....	286
NUHUN TUFANI.....	287
NYUTON ALMASI.....	292

O

OĞLANSAN, YA QIZ (SAN)?.....	293
OX ATMAQ.....	294
OXU DAŞA DƏYMƏK.....	295
OLDUĞU KİMİ GÖRÜNMƏK.....	295
OLMASAYDA CAHANDA SARSAQLAR, AC QALARDI YƏQİN Kİ, YALTAQLAR.....	296
OLUM, YA ÖLÜM....BUDUR MƏSƏLƏ.....	297
ON ÜÇ NƏHSDİRMİ?.....	299
ORTA OYUNU.....	302
O VAXTDAN ÇOX SULAR AXIB.....	303
OVÇU PİRİM.....	304

Ö

ÖKÜZ ÖLDÜ, ORTAQ AYRILDI.....	305
ÖLÜ CANLAR.....	306
ÖYRƏNDİM BU GÖZÜ ÇIXMIŞ QARDAŞDAN.....	307
ÖZ ARŞINI İLƏ ÖLÇMƏK.....	309
ÖZ CƏZANDIR ÇƏK, BALAŞ.....	310

ÖZGƏSİNƏ QUYU QAZAN ÖZÜ DÜŞƏR	311
ÖZ KÖLGƏSİNDƏN QORXMAQ.....	311
ÖZÜNÜ TÖLKÜ ÖLÜLÜYÜNƏ VURMAQ.....	313
ÖZÜ ÖZÜNƏ, KÜLÜ GÖZÜNƏ	315

P

PAMBIQ ATAN, QOZ SATAN.....	314
PARÇALA VƏ HÖKM SÜR	315
PƏRİ	318
PİŞİK BAŞI BƏZƏMƏK.....	319
PİŞİK ÖZ BALASINI İSTƏDİYİNDƏN YEYƏR	320
PROMETey, PROMETey ODU.....	320
PULUNU BALTA KƏSMİR.....	321

R

RUMİ Kİ DEDİN, QƏZİYYƏ MƏLUM.....	322
RÜSTƏM ZAL	323

S

SAATDA BİR ÇAY QAŞIĞI İLƏ.....	324
SABİR ÇÖRƏKSİZ YAŞAR, NİZAMISIZ YAŞAMAZ.....	325
SAĞLAM BƏDƏNDƏ SAĞLAM DA RUH OLAR.....	325
SAHİBİ-ZƏRDƏ KƏRƏM YOXdUR, KƏRƏM ƏHLİNDƏ ZƏR	326
SAQQALLI UŞAQ.....	327
SALAM VERDİM, RÜŞVƏT DEYİLDİR, DEYİB ALMADILAR.....	328
SAM DAYI.....	328
SARI İBLİS.....	330
SAYA SALMAQ.....	330
SƏADƏT QUŞU	331
SƏHV ETMƏK İNSANA XASDIR.....	332
SƏLİB MÜHARİBƏSİ (YÜRÜŞÜ)	332
SƏMƏNDƏR QUŞU	334
SƏNƏ-MƏNƏ NƏ ŞƏRİƏT.....	337
SƏNƏT SƏNƏT ÜÇÜNDÜR.....	337
SƏNİ MƏN YARATMIŞAM, MƏN DƏ MƏHV EDƏCƏYƏM	338

SƏN ŞAİR OLMAYA BİLƏRSƏN,.	
AMMA VƏTƏNDAŞ OLMAĞA BÖRCLUSAN	339
SƏN YANMASAN, MƏN YANMASAM	340
SFİNKs TAPMACASI	340
SİAM ƏKİZLƏRİ	341
SİMSİM, QAPINI AÇ	342
SİMÜRĞ QUŞU	344
SİNO(V) GETMƏK	345
SOYUQ MÜHARİBƏ	346
SÖZLƏR, SÖZLƏR, SÖZLƏR	346
SRAĞA GÜN // İSRAĞA	348
STƏKANDA TUFAN.....	349
SUYU ÇƏKMƏK	350
SÜD GÖLÜ	351
SÜKUT RAZILIQ ƏLAMƏTİDİR.....	352
SÜLEYMANA QALMAYAN DÜNYA	352
SÜMSÜYÜNÜ SALLAMAQ.....	353

Ş

ŞADLIĞINA ŞƏNLİK ELƏMƏK	355
ŞAH ABBAS CƏNNƏT MƏKAN	357
ŞAHBUDAĞIN BAĞI VAR.....	357
ŞAH TƏNBƏLİ	359
ŞAXSEY-VAXSEY	360
ŞAİRƏM, ƏSRİMİN AYİNƏSİYƏM.....	362
ŞAİRLƏR ANADAN ŞAİR DOĞULUR, NATİQLƏR İSƏ SONRADAN YETİŞİRLƏR.....	363
ŞARLATAN	363
ŞAR SALDI.....	364
ŞERLOK HOLMS	365
ŞƏKİ-ŞİRVAN, BAKİ-ŞƏKİ.....	366
ŞƏNGÜLÜM, ŞÜNGÜLÜM, MƏNGÜLÜM.....	370
ŞƏRİƏT AVAM ADAMLAR ÜÇÜNDÜR.....	373

T

TALE ULDUZU	374
TANTAL, TANTAL ƏZABI.....	376
TARİXİN TƏKƏRİNİ GERİ DÖNDƏRMƏK	377
TARİX TƏKRAR OLUNUR.....	378
TEATR ASILQANDAN BAŞLANIR	380
TƏQLİDÇİ QULLAR SÜRÜSÜ	380
TƏRBİYƏT NAƏHLİRA ÇÜN GİRDƏKAN BƏR GÜMBƏDƏST	380
TIQ-TIQ XANIM.....	381
TİMSAH(IN) GÖZ YAŞI.....	382
TORPAĞINI TORBA İLƏ DAŞIMAQ	384
TORPAQDAN YARANAN TORPAĞA DÖNÜR.....	385
TOYUQ BİR BUDLUDUR Kİ, BİR BUDLUDUR.....	386
TROYA ATİ.....	387
TÜKDƏN ASILI OLMAQ.....	388

U

UCUBUNUQ // UCUBULUQ // UCUBINIQ.....	388
ULDUZU BARIŞMAQ	390

Ü

ÜÇ ÇƏRƏK SÜRÜŞDÜRMƏK.....	391
ÜSLUB – İNSANIN ÖZÜDÜR	393
ÜZÜNƏ BAXMAQLA DOYMAQ.....	393
ÜZÜNƏ ƏLƏK TUTMAQ.....	394

V

VARFOLOMEY GECƏSİ	395
-------------------------	-----

Y

YALANÇI PƏHLƏVAN	396
YAMAN GÜN, YAXŞI GÜN	397
YAŞIL KÜÇƏ.....	399
YEDDİ ARXA DÖNƏN.....	401
YEDDİ MİN YEDDİ YÜZ YETMİŞ YEDDİ	406
YEL BABA.....	408

YEL DƏYİRMANLARI İLƏ DÖYÜŞMƏK.....	410
YEMƏK ÜÇÜN YAŞAMAQ DEYİL, YAŞAMAQ ÜÇÜN YEMƏK LAZIMDIR	411
YENƏ DANAQIRANDAN YÜZ BAĞ BİÇİRSƏN.....	412
YENİ DÜNYA.....	413
YERƏ GİRƏSƏN.....	414
YERİNDƏ OTURTMAQ	416
YERİ(N) SALLYANDIR.....	418
YEYİB HALVANI, MİNİB EŞŞƏYİ	419
YƏCUC VƏ MƏCUC	420
YƏDİ-BEYZA.....	422
YİYƏSİ ÖLMÜŞ	424
YOX, MƏN O MƏCNUNLARDAN DEYİLƏM	426
YOL GÖSTƏRƏN ULDUZ	427
YUNİS BALIĞI	428
YUPİTER, SƏN ƏSƏBİLƏŞİRSƏN.....	429
YUSİF PEYĞƏMBƏR XEYRƏ YOZSUN	430
YÜZ BİR YAYLIM SALAM ATƏŞİ.....	431

Z

ZAMAN (VAXT) SU KİMİ AXIB GEDİR	432
ZAMAN YARALARI SAĞALDIR.....	434
ZƏFƏR İLAHƏSİ	434
ZƏMANƏ SƏNƏ SAZ OLMASA, SƏN ZƏMANƏYƏ SAZ OL	435
ZÖHRƏ ULDUZU	436

Musa Adilov

**QANADLI SÖZLƏR
VI**

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 27.11.2019
Şerti çap vərəqi 28,5. Sifariş № 398
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4